T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SİYERDE İSNÂD
(İBN SA‘D’IN RİVAYET AĞLARI)

(DOKTORA TEZİ)

Tuba Nur SARAÇOĞLU

BURSA- 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SİYERDE İSNÂD

(İBN SA‘D’IN RİVAYET AĞLARI)

(DOKTORA TEZİ)

Tuba Nur SARAÇOĞLU

Danışman:

Prof. Dr. Mefail HIZLI

Eş Danışman:

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

BURSA- 2023

TEZ ONAY SAYFASI

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 710922004 numaralı Tuba Nur Saraçoğlu'nun hazırladığı "Siyerde İsnâd (İbn Sa'd'ın Rivayet Ağları)" başlıklı doktora tezi ile ilgili savunma sınavı 13/06/2023 günü 13.00-14.30 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın BAŞARILI (başarılı/başarısız) olduğuna OY BİRLİĞİ (oy birliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Mefail Hızlı
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Abdullah Karahan /
Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Şaban Öz
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Güllü Yıldız
Marmara Üniversitesi

13/06/ 2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 11/7/2023

Tez Başlığı / Konusu: Siyerde İsnâd (İbn Sa'd'ın Rivayet Ağları)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 344 sayfalık kısmına ilişkin, 11/7/2023 tarihinde şahsım tarafından *TURNITIN* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11'dir.

ulanan filtrelemeler:

1-) Kaynakça hariç
2-) Alıntılar hariç
3-) 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

ğini saygılarımla arz ederim.

11/7/2023

Adı Soyadı:	**Tuba Nur SARAÇOĞLU**
Öğrenci No:	**710922004**
Anabilim Dalı:	**İslâm Tarihi ve Sanatları**
Programı:	**Doktora**
Statüsü:	**Doktora Tezi**

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "Siyerde İsnâd: İbn Sa'd'ın Rivayet Ağları" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
11.07.2023

Adı Soyadı: Tuba Nur Saraçoğlu
Öğrenci No: 710922004
Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı: Doktora

Tezin Türü: Yüksek Lisans / ☐ Doktora X Sanatta Yeterlilik ☐

ÖZET

Yazar adı soyadı	Tuba Nur Saraçoğlu
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim dalı	İslâm Tarihi
Tezin niteliği	Doktora
Mezuniyet tarihi	……/……/20….
Tez danışmanı	Prof. Dr. Mefail Hızlı Prof. Dr. Adnan Demircan

Siyerde İsnâd (İbn Sa‘d’ın Rivayet Ağları)

Klasik dönem siyer telifleri hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren İslâmî literatüre dahil olmuştur. Yazıldıkları dönemden önceki siyer rivayetlerini muhtevî olan bu eserler söz konusu dönemin bilgi aktarım süreçleri hakkında önemli bir tarihî kaynak olma özelliğine sahiptirler. Klasik siyer teliflerindeki rivayetlerin isnâdlı olarak aktarılması, râviler ve aralarındaki ilişkilere odaklanmaya imkân tanımaktadır. Böylelikle isnâdlar, erken dönem İslâm entelektüel tarihinin önemli bir kaynağı haline gelmektedir. Klasik bir telifin kaynaklarının isnâdlara dayalı olarak sorgulanması dijital araçlarla daha pratik hale gelmekte ve gün geçtikçe bu sahada çalışmalar hız kazanmaktadır. Bu araştırmada klasik dönem müelliflerinin zirve ismi kabul edilen İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin siyer kısmının kaynakları isnâdlara dayalı olarak ele alınmaktadır. Bu amaçla dijital beşerî bilimlerin yöntemlerinden sosyal ağ analizleri kullanılmakta ve İslâm tarihi çalışmalarına katkı sunmak üzere bir araştırma yöntemi olarak rivayet ağı analizleri teklif edilmektedir. İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin isnâdları öncelikle yapısal olarak incelenmekte ve ana kaynakları isnâdlara dayalı olarak sorgulanmaktadır. Klasik dönem siyer rivayetlerinin ana kaynağı olan sahâbe nesli râvilerinden ön plana çıkan Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayetleri müstakil ve ortak rivayet ağlarına göre ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda her üç sahâbînin ilk nesil aktarıcılarından müellifin dönemine kadarki süreç birkaç nesilden oluşan periyodlara göre ele alınmaktadır. İsnâd analizlerine dayalı olarak ön plana çıkan râvilerin rivayet içerikleri konularına göre tasnif edilerek hicrî ilk üç yüzyıldaki siyer tedvîn ve telif süreçleri incelenmektedir. Böylelikle İbn Sa‘d’ın kendisinden önceki siyer rivayet geleneğinden ne düzeyde etkilendiği ve kendisinin bu sürece katkısı ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: İbn Sa‘d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*, Siyer, Dijital Beşerî Bilimler, Sosyal Ağ Analizi, Rivayet Ağları

ABSTRACT

Name & surname	Tuba Nur Saraçoğlu
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	İslamic History and Art
Subfield	İslamic History
Degree awarded	*Ph.D.*
Date of degree awarded	……/……/20….
Supervisor	Prof. Mefail Hızlı Prof. Adnan Demircan

Isnād in Sira (Ibn Sa‘d’s Narration Network)

Since the middle of the second century, the classical sīra writings have been included in Islamic literature. These works, which contain the sīra narrations before the period in which they were written, are important historical sources about the information transmission processes of the period in question. The narrations in the classical sīra works are narrated in isnād, allowing us to focus on the narrators and their relationships. Thus, isnāds become an essential source of early Islamic intellectual history. The examination of the sources of a classical text based on isnāds becomes more convenient with digital facilities, and research in this field becomes more popular. In this thesis, the sources of the sīra section of Ibn Saʿd's *Kitāb al-Ṭabāqāt al-kabīr*, which is considered the pinnacle of classical period authors, are examined based on isnāds. For this purpose, social network analysis, one of the methods of digital humanities, is used, and narrative network analysis is proposed as a research method to contribute to the study of Islamic history. The isnāds of Ibn Saʿd's sīra narrations are analyzed structurally, and their main sources are questioned based on the isnāds. The narrations of ʿĀisha, Ibn ʿAbbās, and Anas ibn Mālik, who are the main sources of the classical period sīra narrations, are revealed according to their individual and common narration networks. In this context, the transmission from the first generation of narrators of the three companions to the author's time is discussed in terms of multiple-generational periods. Based on the isnād analysis, the narration contents of the prominent narrators are classified according to their subjects, and the processes of sīra editing and composition in the first three centuries of Hijra are investigated. Thus, the extent to which Ibn Saʿd was influenced by the tradition of sīra narration before him and his contribution to this process are discussed.

Keywords: Ibn Saʿd, Kitāb al-Ṭabāqāt al-kabīr, Sīra, Digital Humanities, Social Network Analysis, Isnād Networks

ÖNSÖZ

Erken dönem siyer telifleri hicrî ikinci asrın ortaları ve üçüncü asrın başlarına tarihlendirilmektedir. Telifler öncesi dönemde ise siyer rivayeti, sahâbe tabakasından itibaren ulemanın meşgul olduğu sahalardan biridir. Klasik dönem teliflerindeki rivayetlerin isnâdları, siyer râvilerinin isimlerini muhtevî olması açısından, bir telifin oluşum sürecini incelemeye ve tarihî analizler yapmaya elverişli bir yapıdadır. Her bir rivayetin isnâdı, metnin geriye doğru bilgi aktarım süreçlerini ve bu süreçte rol alan râvilerin güvenilirliklerine göre rivayetin sıhhatini tespit etmek üzere kullanılan önemli verilerdir. Temel İslâm bilimlerinde başta hadis sahası olmak üzere isnâdlara dayalı rivayet analizleri çeşitli akademik çalışmaların konusu olmuştur. İsnâdın tarihî bir kaynak olarak bilgi aktarım süreçlerini sorgulamak üzere kullanılması ise sınırlı sayıda çalışmada istifade edilmiş bir yöntemdir. Bu tezde İbn Sa'd'ın (ö. 245/830) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin ilk iki cildini oluşturan siyer kısmı, isnâdlara dayalı olarak analiz edilmekte ve bir siyer telifinin ortaya çıkış süreci ele alınmaktadır. Bu çerçevede eserde yer alan râviler ve aralarındaki ilişkiler dijital beşerî bilimlerin yöntemlerinden olan sosyal ağ analizleriyle ele alınmakta, sonuçlar bilgi aktarım süreçleri bağlamında yorumlanmaktadır.

Klasik teliflerin en önemlilerinden olan İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'i proje düzeyinde akademik çalışmalara konu olacak zenginliktedir. Bununla birlikte hakkında yapılan araştırmalar oldukça sınırlıdır. Günümüze kadar ulaşan en erken siyer teliflerinden olan ilk iki cildi hakkında Şaban Öz'ün *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* eserinin bir bölümü dışında bir çalışmaya tesadüf edilmemiştir. Öz'ün de işaret ettiği gibi İbn Sa'd'ın siyer isnâdları müstakil olarak çalışılması gereken bir konudur. Buradan hareketle tezde, onun isnâdları veriye dönüştürülerek siyer rivayetlerinin tarihi ortaya konulmaktadır. Bir telif tarihi çalışması olarak Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* eseri de teze ilham olan çalışmalar arasındadır. Eserde yer alan 2000'den fazla isnâdın dijital bir araştırma yöntemiyle incelenmesi bakımından bu tez Sezgin'in yaklaşımını geliştirmek amacındadır.

Klasik teliflerin tarihinin incelenmesinde istifade edilebilecek nicel bir analiz yönteminin teklif edilmesi alana bir katkı sunmasının yanı sıra bir riski göze almayı da gerektirmiştir. Matematiğin bir alt dalı olan ağ analizleriyle erken dönem siyer teliflerinin incelenmesi

interdisipliner bir çalışma sürecini zorunlu kılmıştır. Aynı zamanda konunun mahiyeti dolayısıyla hadis sahasındaki tartışmaları dikkate alma zorunluluğu, üç sac ayağı üzerine kurulu bir yol takip etmeyi gerektirmiştir. Uzun ve yorucu bir sürecin sonunda belli bir istikamette bu yeni yöntemin klasik teliflerin incelenmesinde faydalı olduğu görülmüştür. Bu zorlu süreçte alanda daha önce tarih sahasında uygulanmamış bu yöntemi kullanmam konusunda beni teşvik edip güven veren, hiçbir konuda desteğini esirgemeyen, zorlukları aşmama yardımcı olan kıymetli danışman hocalarım Prof. Dr. Mefail Hızlı ve Prof. Dr. Adnan Demircan'a; sosyal ağ analizlerinin isnâdlara uygulanabileceği fikrini kendisinden edindiğim ve bu alanda eğitim ve tezdeki sayısal analizler konusunda desteğinden ötürü kıymetli hocam Prof. Dr. Hasan Güçlü'ye; tez sürecinde umut verici destekleri ve ufuk açıcı katkı ve yorumlarıyla araştırmaya değer katan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa Kara, Prof. Dr. İsmail Kara, Prof. Dr. Abdullah Karahan, Prof. Dr. Salih Pay ve Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu'na; çalışma sürecinde ihtiyaç duyduğum tartışmalar için kapılarını açan, fikirlerini paylaşma nezaketi gösteren, kitap ve makale desteği konusunda yardımcı olan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Şaban Öz, Doç. Dr. Mehmet Alıcı, Doç. Dr. Güllü Yıldız, Araş. Gör. Esra Evsen Aydın, Dr. Öğr. Üyesi Funda Türkben Aydın, Doç. Dr. Rahile Kızılkaya Yılmaz, Doç. Dr. Fikret Özçelik, Doç. Dr. Muhammed Kamil Karabelli, Dr. Öğr. Üyesi Seda Ensarioğlu, Dr. Öğr. Üyesi Hilal Livaoğlu, Dr. Öğr. Üyesi Bilal Toprak, Araş. Gör. Ferda Yıldırım ve Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay'a; Ürdün'de geçirdiğim iki yıllık süreçte eğitim aldığım Qasıd Dil Eğitim Merkezi'ndeki hocalarıma; doküman taleplerime hızla dönüş yapan ve rahat bir çalışma ortamı sunan İSAM çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

Tuba Nur Saraçoğlu

Bursa-2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **x**
GÖRSEL, TABLO, ŞEKİL VE GRAFİKLER ..... **xiv**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİHÎ BİR KAYNAK OLARAK İSNÂD
VE BİR ANALİZ YÖNTEMİ OLARAK RİVÂYET AĞLARI YÖNTEMİ

I. TARİHÎ BİR KAYNAK OLARAK İSNÂD VE BİR ANALİZ YÖNTEMİ OLARAK RİVÂYET AĞLARI **19**
A. Tarih Araştırmaları Açısından İsnâdların Barındırdığı İmkân ve Problemler 20
1. İsnâdın Kullanıldığı Yerler 24
a. Arap Dili ve Edebiyatında İsnâd 26
b. Siyer ve Hadis Rivayetlerinde İsnâd 29
2. İsnâdın Unsurları 33
a. Râvi Adı ve Râviye Dair Bilgiler 33
b. Rivayet Lafızları 36
3. İsnâdın Yapısından Kaynaklanan Problemler 37
a. İsimlerin Farklı Yazılması ve Müphem Lafızlar 38
b. Aile İsnâdları 44
c. Birleşik İsnâdlar 46
d. Râvinin Vasıfları ve Rivayet Lafızlarından Kaynaklanan Problemler 47
e. İstinsah, İmla ve Tahkik Problemleri 49
B. Dijital Beşerî Bilimler ve İslâmî İlimler Bağlamında Rivayet Ağı Analizleri 51
1. Dijital Beşerî Bilimlerde Çalışma Süreçleri 51
a. Veri Elde Etme ve Veri Temizleme 52
b. Veri Analiz Yöntemleri ve Görselleştirme 56

2. Sosyal Ağ Analizleri 60
a. Veri Türleri, Veri Toplama ve Veri Temizleme 61
b. Analiz Yöntemi 67
3. Rivayet Ağı Analizleri 74
a. İsnâdlara Dayalı Veriler ve Özellikleri 75
b. İsnâdlara Dayalı Ağ Analizleri 80
Değerlendirme 87

İKİNCİ BÖLÜM

İBN SA'D ve KİTÂBÜ'T-TABAKÂTİ'L KEBÎR'İN SİYER BÖLÜMÜ

II. İBN SA'D VE KİTÂBÜ'T-TABAKÂTİ'L KEBÎR'İN SİYER BÖLÜMÜ 90
A. İbn Sa'd'ın Hayatı ve Eserleri 90
1. Hayatı 90
a. Eğitimi ve Rıhlesi 93
b. İlmî Yetkinliği 94
2. Eserleri 95
a. İbn Sa'd'a Nisbet Edilen Eserler 95
b. et-Tabakâtü's-sağîr 96
c. Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr 97
d. Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in Siyer Bölümünün İlk Dönem Siyer Telifleri Arasındaki Yeri 101
B. İbn Sa'd'ın Siyer İsnâdları ve Kaynakları 110
1. İbn Sa'd'ın Siyerde İsnâd Kullanma Usulü 111
a. Genel Özellikler 111
b. Birleşik İsnâdlar 119
c. Aile İsnâdları 133
d. Müphem İsimler ve Şifâhî Aktarımlar 146
2. İbn Sa'd'ın Siyer Kaynakları 155
a. Sahâbe Neslinden Kaynakları 156
b. Müdevvin, Musannif ve Müellifler 173
c. Hocaları Tabakasından Kaynakları 190
Değerlendirme 202

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN SA‘D’IN SİYER RİVAYET AĞLARI

III. İBN SA‘D’IN SİYER RİVAYET AĞLARI 206
A. İbn Sa‘d’ın Rivayet Ağlarının Genel Özellikleri 207
1. Râviler Arası İlişkiler 207
2. Râvi Profilleri 216
B. Üç Sahâbînin Müstakil Rivayet Ağları 223
1. Hz. Âişe’nin Rivayet Ağları 224
a. İlk Nesil Râvileri 225
b. Orta Kuşak Râvileri 231
c. Müellifler 248
d. İbn Sa‘d’ın Kaynakları 252
2. İbn Abbâs’ın Rivayet Ağları 258
a. İlk Nesil Râvileri 259
b. Orta Kuşak Râvileri 264
c. Müellifler 272
d. İbn Sa‘d’ın Kaynakları 274
3. Enes b. Mâlik’in Rivayet Ağları 280
a. İlk Nesil Râvileri 280
b. Orta Kuşak Râvileri 286
c. Müellifler 295
d. İbn Sa‘d’ın Kaynakları 298
C. Üç Sahâbînin Ortak Rivayet Ağları 302
1. Râviler 303
a. İlk Nesil Râvileri 303
b. Orta Kuşak Râvileri 304
c. Müellifler 306
2. Rivayetler 308
a. Müdevvinlerin Rivayetleri 308
b. Müelliflerin Rivayetleri 311
Değerlendirme 315
SONUÇ 317
KAYNAKÇA 322
EKLER 333

A. Aile İsnâdıyla Rivayette Bulunan Râviler ve Rivayet Sayıları 333
B. Şifâhî Aktarımlar 338
C. Birbirinden Rivayet Alan Sahâbî Listesi: 340

GÖRSEL, TABLO, ŞEKİL VE GRAFİKLER

Görsel 1: Metnin yapısal unsurlarına göre kodlanmasına bir örnek. Başlık ve alt başlıklar kırmızı, turuncu ve sarı renklerle birbirinden ayrılmıştır. 54

Görsel 2:OpenITI projesi kapsamında kullanılan eScriptorium'la hazırlanmış bir OCR çalışması örneği. 55

Görsel 3:Yüzyıllara göre hadis râvilerinin şehirler arası hareketliliği. 59

Görsel 4: Könisberg köprüleri ve Euler'in modellemesi. 68

Tablo 1:Öz nitelik verilerine göre oluşturulmuş tablo taslağı. 63

Tablo 2:İlişkili verilere göre oluşturulmuş bir tablo taslağı. 65

Tablo 3: İlişkili verilere ve bağlantı yönlerine göre derece dağılımları. 72

Tablo 4: Excele kaydedilen dört isnâd örneği. 77

Tablo 5: İsnâdlardaki sıraya göre bilginin kaynağı ve nakilcisi olan râviler listesi. 78

Tablo 6: Gephi'de kullanılmak üzere hazırlanmış Affân b. Müslim'in hoca ilişki ağı. 79

Tablo 7: İbn Sa'd'ın siyerde kaç isnâdda, bilgiye kaç isimle eriştiğini gösteren liste. 112

Tablo 8: İbn Sa'd'ın 8 râviyle bilgiye eriştiği isnâdlar. 114

Tablo 9: İbn Sa'd'ın 7 râviyle bilgiye eriştiği isnâdlar 115

Tablo 10: İbn Sa'd'ın üç isimle sahâbe rivayetlerine eriştiği isnâd örnekleri. 118

Tablo 11: Müphem lafızlarla bilgi aktaran râviler. 147

Tablo 12: Kabile içi bilgi aktarımında kullanılan ifadeler. 149

Tablo 13: 10 ve üzeri sayıda rivayetin kaynağı olan 17 sahâbî. 163

Tablo 14: Vâkıdî'nin 5 ve üzeri sayıda rivayet aldığı kişiler ve rivayet sayıları. 189

Grafik 1: İlişkili verilerle görselleştirilmiş kurgusal bir hoca-talebe ağı. 65

Grafik 2: Yönlü bir ağ yapısında kişiler ve ilişki yönünü gösteren bağlantılar. 70

Grafik 3: İç ve dış derece dağılımına göre düğüm ve bağlantıların görselleştirilmesi. . 73

Grafik 4: Gephi'de hazırlanmış Affân b. Müslim'in Enes b. Mâlik rivayetlerini aldığı hocalarını gösteren bir ilişki ağı modeli. 79

Grafik 5: İki isimden ibaret isnâdların konulara göre dağılımı. 117

Grafik 6: Konularına göre telfîkli rivayet sayısı dağılımı. 132

Grafik 7: Aile isnâdıyla rivayetleri alınan râviler ve rivayet sayıları. 134

Grafik 8: Aile isnâdlarının kullanıldığı rivayetlerin kaynakları. 136

Grafik 9: Ailelerin kendilerinden rivayet aldığı sahâbe..... 138

Grafik 10: Tâbiûndan itibaren aile isnâdına başvuranlar ve rivayet sayıları. 140

Grafik 11: Aile isnâdıyla bilgi aktaran râvilerin güvenilirlik durumları. 141

Grafik 12: Aile isnâdlarının kullanıldığı konular. 143

Grafik 13: İbn Sa'd'ın doğrudan müracaat ettiği aile isnâdlarının râvileri. 144

Grafik 14: İbn Sa‘d’ın aile isnâdı kullandığı konular. 145

Grafik 15: İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin ana kaynakları (rivayet esas alınmıştır). .. 159

Grafik 16: Rivayet sayılarına göre kendi içinde sahâbî rivayeti oranları. 160

Grafik 17: İbn Sa'd'ın Siyer Rivayetlerinin Kaynaklarına Göre Dağılımı. 163

Grafik 18: Müksirûn sahâbînin diğer sahâbeye göre rivayet oranı. 164

Grafik 19: Üç sahâbînin rivayetlerinin diğer siyer rivayetlerine oranı. 165

Grafik 20: Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayetlerinin konu dağılımı. 167

Grafik 21: Müellif, musannif ve müdevvinler. 174

Grafik 22: İbn Sa‘d’ın isnâdlarına göre önceki siyer kaynaklarının konu dağılımı..... 184

Grafik 23: Konulara göre İbn Sa‘d’ın doğrudan nakilde bulunduğu kişi sayısı. 192

Grafik 24: İbn Sa‘d ve Vâkıdî rivayetlerinin konularına göre dağılımı. 193

Grafik 25: İbn Sa'd'ın en az 10 rivayet aldığı hocalarının güvenilirlik durumları. 195

Grafik 26: İbn Sa‘d’ın hocalarının güvenilirlik durumlarına göre rivayet sayıları..... 196

Grafik 27: İbn Sa'd'ın hocalarının rivayetlerinin konulara göre dağılımı. 197

Grafik 28: Tabakalara göre râvi sayısı. 207

Grafik 29: Tabakalara göre rivayet sayısı. 208

Grafik 30: Tabakalara göre tek rivayeti olan râvi sayısı. 210

Grafik 31: Tek rivayeti olan râvilerin güvenilirlik durumu. 211

Grafik 32: Tabakalara göre 10 ve üzeri ve 10'dan az rivayeti olan râviler. 212

Grafik 33: İbn Sa‘d’ın siyer isnâdlarına göre râviler arası ikili ilişkiler. 214

Grafik 34: İbn Sa‘d’ın siyer isnâdlarına göre birbirinden 10'dan fazla rivayeti olan râviler. 215

Grafik 35: İbn Sa‘d’ın siyer râvilerinin güvenilirlik durumu. 217

Grafik 36: İbn Sa‘d’ın rivayet ağlarında 50 ve üzeri sayıda rivayeti olan kişiler. 218

Grafik 37: Hz. Âişe’nin ilk nesil râvileri ve rivayet sayıları. 227

Grafik 38: Urve’nin Hz. Âişe rivayetlerinin nakilcileri ve rivayet sayıları. 232

Grafik 39: Urve’nin Hz. Âişe rivayetlerinin konu dağılımı 233

Grafik 40: Mesrûk, el-Esved, Ebû Seleme, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe’nin Hz. Âişe rivayetlerinin nakilcileri. 234

Grafik 41: Zührî’nin Hz. Âişe rivayetlerinin kaynak ve nakilcileri. 236

Grafik 42: Zührî'nin Hz. Âişe rivayetlerinin konularına göre dağılımı. 241

Grafik 43: Hişâm b. Urve’nin Hz. Âişe rivayetlerinin nakilcileri. 242

Grafik 44: Hişâm b. Urve'nin Hz. Âişe rivayetlerinin konularına göre dağılımı. 245

Grafik 45: Vâkıdî’nin Hz. Âişe rivayetlerinin kaynakları ve rivayet sayıları. 249

Grafik 46: Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Fadl b. Dükeyn, Yezîd b. Hârûn’un Hz. Âişe rivayetlerinin kaynakları ve nakilcileri. 250

Grafik 47: Hz. Âişe rivayet ağında 10 ve üzeri rivayeti olan kişiler. 252

Grafik 48: Hz. Âişe rivayetlerinde birbirinden en az 5 nakilde bulunan râviler arası ilişkiler. 254

Grafik 49: Hz. Âişe rivayetlerinde birbirinden en az 3 nakilde bulunan râviler arası ilişkiler. 255

Grafik 50: İbn Sa‘d’ın Hz. Âişe rivayetleri için kullandığı kaynaklar ve rivayet sayıları. 257

Grafik 51: İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları ve nakilcileri. 260

Grafik 52: İkrime’nin İbn Abbâs rivayetlerinin nakilcileri. 264

Grafik 53: Sa‘îd b. Cübeyr’in İbn Abbâs rivayetlerinin nakilcileri. 265

Grafik 54: Zührî’nin İbn Abbâs rivayetlerinin kaynak ve nakilcileri. 269

Grafik 55: Zührî'nin İbn Abbâs rivayetlerinin konu dağılımı. 269

Grafik 56: Hammâd b. Seleme’nin İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları. 270

Grafik 57: Vâkıdî’nin İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları 272

Grafik 58: İbn Abbâs Rivayet Ağında 10 ve Üzeri Sayıda Rivayeti Olan Kişiler 273

Grafik 59: İbn Abbâs’ın 162 rivayetinin dağılımı. 276

Grafik 60: İbn Abbâs’ın 178 rivayetinin dağılımı. 277

Grafik 61: İbn Sa‘d’ın İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları. 279

Grafik 62: Enes b. Mâlik’in ilk nesil râvileri ve rivayet sayıları. 281

Grafik 63: Katâde’nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri. 286

Grafik 64: Humeyd et-Tavîl’in Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri ve rivayet sayıları. 290

Grafik 65: Sâbit el-Bünânî’nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri. 292

Grafik 66: Zührî’nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri. 294

Grafik 67: Hammâd b. Seleme’nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları. 294

Grafik 68: Affân b. Müslim’in Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları. 296

Grafik 69: Enes b. Mâlik'in Rivayet Ağlarında 10 ve Üzeri Sayıda Rivayeti Olanlar 297

Grafik 70: Enes b. Mâlik’in rivayetlerinin birbirinden en az üç rivayet alan râvilerin ilişkileri. 299

Grafik 71: İbn Sa‘d’ın Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları. 301

Grafik 72: Zührî ve Hammâd b. Seleme'nin Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetlerinin konulara göre dağılımı. 309

Grafik 73: Zührî ve Hammâd b. Seleme'nin rivayetlerinin konu dağılımı. 310

Grafik 74: Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayetlerinde müelliflerin rivayetlerinin konu dağılımı. 312

Grafik 75: Altı müellifin rivayetlerinin İbn Sa'd'ın eserinin siyer kısmındaki konu dağılımı. 313

GİRİŞ

Siyer yazımı ve siyer araştırmaları İslâm tarihi boyunca canlılığını muhafaza etmiş, erken dönem siyer telif ve şerhlerinden, Osmanlı dönemi manzum siyer teliflerine, modern dönem siyer teliflerinden İlahiyat fakültelerinde sürdürülen araştırmalara kadar zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Akademik ilgiler dışında mevlîd, miraciye okuma geleneği gibi[1] birçok unsurla geniş bir sahaya yayılan ve akademik araştırmalar açısından oldukça zengin bir literatüre sahip olan siyer sahasının ilk metinlerinin incelenmesi elzemdir. İlk siyer telifleri hicrî ikinci asrın ilk yarısından hicrî üçüncü yüzyılın başlarına kadar İbn İshâk (ö. 151/768), İbn Hişâm (ö. 218/833), Vâkıdî (ö. 207/823) ve İbn Sa'd (ö. 230/845) gibi önemli müelliflerin metinleriyle siyer yazıcılığını belirlemiştir. Zikredilen klasik siyer metinleri, günümüz araştırmalarında kaynak olarak kullanılmaları ve bu metinlere üzerine yapılan çalışmalarla etkilerini sürdürmektedirler. Siyer bölümü bu tezin konusu olan İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*[2] isimli eseri de klasik dönemin en güçlü metinlerinden biridir. Tezin ana eksenini oluşturacak sorulara geçmeden önce genel bir çerçeve sunmak adına klasik bir metnin serüvenini ele almak gerekmektedir.

İslâmî ilimlerin ana kaynakları ve tarih boyunca her bir alanda üretilen literatür, el yazması/istinsah metinlerle ortaya konulmuştur. Modern dönem öncesi metinler matbaanın icadına kadar, farklı kişilerin mülkiyetine girerek, bir kütüphaneden ödünç alınarak veya bir sahaftan satın alınmak suretiyle farklı kişiler arasında dolaşıma girmiştir. Müellif, müstensih, şârih, kâtip, sahaf ve okurlardan oluşan bu geniş kullanım alanında farklı katmanlarda anlaşılıp yorumlanarak varlığını sürdürmüştür.[3] Medrese, tekke ve özel kütüphane koleksiyonları günümüzdeki yazma eser kütüphanelerindeki kayıtlara girmeden önce ulema arasında dolaşımda kalmıştır.[4] Modern dönem

---

1 Mefail Hızlı, "Mevlid'e Dair Bazı Belgeler ve Bilgiler", *Süleyman Çelebi ve Mevlid: Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*, (2007), 43-50.

2 Elinizdeki çalışmada eserin son tahkiki olan Ali Muhammed Ömer (Mektebetü'l-Hancı, Kahire: 2001) neşri esas alındığından eserin adı *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* olarak zikredilecektir. Daha önceki tahkikleri ise *Tabakâtü'l-Kübrâ* ismiyle yayınlanmıştır.

3 Ortaçağda kitabın serüveni hakkında bkz.: İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018).

4 Bkz. Tuba Nur Saraçoğlu, "Kitab ve Sâhibü'l-Kütüp: Cârullah Efendi'nin Siyer ve Tarih Kitapları", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl (İstanbul: İlem, 2020), 334-339.

araştırmacılarının bu eserlere erişimi ise bu eserlerin yazma nüshalarından doğrudan istifade etmek suretiyle veya tahkikli neşirlerini elde etmek yoluyla mümkün olmaktadır. Ancak el yazması bir eserden doğrudan faydalanabilmek uzmanlık gerektiren bir süreç olduğundan İslâmî ilimler alanındaki araştırmacılar için tahkikli neşirlerin kullanımı daha yaygındır.

Bir yazma eserin dünyanın neresinde ve hangi kütüphanede olduğu, ilgili alandaki akademisyenlerin kişisel çabalarıyla tespit edilebilmektedir. Eserin literatüre yeniden kazandırılması aşamasında ise nüsha farklılıkları, eserin tarihî süreç boyunca uğradığı çeşitli tahribatlar, el yazmasının okunaklı olup olmaması, nüshanın orijinalliği/otantikliği vs. gibi birçok problem ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle klasik eserlerin birden fazla tahkikli neşriyle karşılaşılmaktadır. Zira muhakkiklerden birinin ulaşamadığı nüshaya bir diğeri ulaşabilmekte veya aralarındaki yetkinlik farkı dolayısıyla metnin neşrinde de değişiklikler ortaya çıkmaktadır.

Klasik dönem araştırmacılarının ana kaynaklara erişimi bahsedilen sürecin tamamlanmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu sayede Hz. Peygamber'e (sas) ait rivayetleri ve erken dönem İslâm tarihinin olgu ve olaylarını içeren erken teliflere erişilebilmektedir. Ancak İslâmî ilimlerin ana kaynakları daha ziyâde ikinci-üçüncü hicrî yüzyıllara tarihlendirilebilecek bir geçmişe sahiptir. Bilginin kaynağına dair sorgulamaları biraz daha geriye götürerek hicrî ilk iki yüzyıla odaklanıldığında o dönem âlimlerinden günümüze ulaşmış sınırlı sayıdaki yazma nüsha (birkaç nesil sonrasına ait nüshalar) dışında elimizde veri bulunmamaktadır. Hatta bu durum oryantalist literatürdeki erken dönem çalışmalarında eleştiri konusu olmuş, hadis ve fıkıh başta olmak üzere İslam'ın ortaya çıkışından iki yüzyıl sonrasına tarihlendirilebilecek metinlere dayalı olarak inşa edilen ilimlerin otantik bir kaynağa dayanmadığı fikri, etkisini uzun süre devam ettiren bir problem haline gelmiştir.[5] Bu eleştiriye karşı refleksif söylemler geliştirmek suretiyle savunmacı bir tavırla erken dönem metinlerine dair çeşitli araştırmalar da ortaya konulmuştur.

---

[5] İlhami Oruçoğlu, *Başlangıcından Günümüze İslam Dünyasında Peygamber İmajı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora, 2008), 32-33.

Telifler öncesi döneme ait yazılı malzemenin orijinal haliyle günümüze ulaşmamış olması, zamanımıza ulaşan telifleri daha kıymetli hale getirmiştir. Zira orijinal metinleri temin edilemeyen erken dönem siyer derlemelerinin içerdikleri rivayetler, elimizde mevcut olan ikinci-üçüncü yüzyıl teliflerinde dağınık şekilde yer almıştır. Bu bağlamda İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'i de dikkate değer örnekler arasındadır. Hicrî üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinden sonra vefat eden İbn Sa'd'ın bu eserinin ilk iki cildi olan siyer bölümü, kendisinden önceki siyer rivayet birikiminin önemli bir kısmını içermektedir. Bu birikimin hangi yollarla kendisine intikal ettiğinin tespit edilebilmesi için müellifin referans olarak kullandığı isnâdlar önem arz etmektedir. Zirâ klasik dönemde bilgi aktarımının unsuru olarak isnâdlar, rivayetin kaynağını belirtmek için kullanılmaktadır. Bu tezde ele alınan eserin kaynaklarının tespiti için de isnâdlar tarihî bir veri olarak kullanılmıştır. Çalışmanın amaç, kapsam ve yöntemi bu tür bir araştırmanın yol haritasını belirlemek üzere aşağıda ele alınacaktır.

Amaç

Siyer yazıcılığında teliflerin ortaya çıktığı dönem öncesinde bilgiyi aktaran kişilerin kimler olduğu ve rivayetlerinin muhtevasına dair bir fikir edinebilmek için elimizde mevcut olan ana kaynak bu teliflerde bilginin referanslarını zikretmek için kullanılan isnâdlardır. İsnâdlar rivayeti aktaran râviler ve onlar arasında bilgi alışverişinin nasıl olduğunu gösteren intikal lafızlarından oluşan bir yapıdadır ve klasik bir metnin kaynaklarını sorgulamaya imkân tanımaktadır. Dolayısıyla bilginin kimden kime aktarıldığı ya da kimin hangi rivayetleri aktardığı belli bir düzeyde isnâdlara dayalı olarak tespit edilebilmektedir. Böylelikle telifin kaynaklarının ne/kim olduğu sorusunu sormak mümkün olabilmektedir.

İslâm tarihi ve siyer yazıcılığının en erken tarihli metinlerinden biri olan İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer bölümü kendi dönemine kadarki siyer rivayet birikimini sistemli şekilde bir araya getirmesi bakımından önemlidir. Vâkıdî'nin talebesi olan müellif, onun rivayet birikimini almakla birlikte bununla yetinmeyerek siyer telifinde onun dışında birçok âlimden rivayet almıştır. Müellif bazı istisnaî durumlar dışında rivayetleri isnâdlı olarak aktarmış (2228 rivayet) ve toplamda 2432 rivayetten oluşan hacimli bir siyer metni telif etmiştir. Onun başvurduğu ilk kaynak isnâdlarda ilk

zikrettiği kişiler olan hocalarıdır. Ancak kaynaklar sahâbe nesline kadar araştırılmak istendiğinde ortaya oldukça kompleks bir yapı çıkmaktadır. Eserdeki isnâdlardan bir kısmında müphem isimler kullanıldığı için (60 rivayet) araştırmaya dahil edilmemiştir. Buna göre İbn Sa'd'ın eserindeki bu teze konu olan 2168 rivayette (2772 isnâdda) 2000 civarında râvi ismi geçmektedir. İki yüzyıllık dönemde geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı ilişkiler ve meraklar geliştirerek rivayet kültürüne[6] dahil olmuş bu kadar sayıda kişinin bilgi aktarımında nasıl bir rol üstlendiklerini tespit etmek özel bir araştırma yöntemine müracaat etmeyi zorunlu kılmıştır.

Bu tezde, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer kısmında yer alan isnâdlara dayanarak siyer merviyyatının ilk iki yüzyılda yaşamış râviler arasındaki dolaşımı, dijital beşerî bilimlerin araştırma yöntemlerinden biri olan ağ analizleri yöntemi kullanılarak ele alınacaktır. Tezde amaçlanan; günümüze ulaşmış en eski siyer metinlerinden İbn Sa'd'ın telifindeki rivayetlerin nakilcisi konumundaki önemli kişileri ve ilişkilerini tespit etmek, ön planda olan râvilerin rivayetlerini sınıflamak ve metnin kaynaklarına dair bir yorum imkânı elde etmektir. Bu kapsamda sahih olan ve olmayan rivayet ayrımı yapmaktan, cerh ve ta'dîl yöntemleriyle isnâdları incelemekten ziyade İbn Sa'd'ın metni özelinde siyer birikiminin kaynaklarının sorgulanması hedeflenmektedir.[7] Bu bağlamda günümüze ulaşan bir eserin

---

[6] "Rivayet kültürü" ifadesi tez boyunca erken dönem bilgi aktarımının bütün unsurlarını kapsayan çatı bir kavram olarak kullanılacaktır. Bu kavramsallaştırma bir kültürel yapı içerisine râvi ve râvi ilişkileri başta olmak üzere, rivayetin intikalinin gerçekleştiği mekânlar, rivayet etme adabı, rivayetin yazıya geçiriliş sürecinde kullanılan materyaller ve bunların İslâm coğrafyasına dahil oluşu, râvinin tedris faaliyetleri ve bunun için göze aldığı yolculuklar, dönemsel ilmî tartışmalar, siyasetin ilmî faaliyetlere etkisi gibi oldukça kapsamlı bir kültürel ve entelektüel tarih alanının varlığına işaret etmek niyetiyle teklif edilmektedir. *Rivayet kültürü* ifadesi daha önce bir akademik çalışmada kullanılmıştır. Burada kastedilen manaya daha yakın olmak üzere hadis rivayetiyle sınırlandırılarak "hadis kültür tarihi" ifadesinin kullanıldığı bir çalışma yapılmıştır (Rukiye Aydoğdu Demir, "Hadis Kültür Tarihinde İmla Meclisleri" (Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara SBE, (Ankara: 2021)). Ancak birinci bölümde isnâdın kullanım alanları başlığından da görüleceği üzere erken dönem ilmî faaliyetleri ortak bir rivayet kültürü alanında değerlendirmek, dönemi anlamak açısından daha fazla imkânı barındırmaktadır. Bu bakımdan çatı bir terim olarak "rivayet kültürü" ifadesi ve bir çalışma alanı olarak "rivayet kültür tarihi" bu tezin teklifleri arasındadır. Mehmet Emin Özafşar'ın *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015) isimli eseri ise kısmen konuyla alakalı olmakla birlikte muhtevası itibariyle doğrudan erken dönemle alakalı değildir. Gregor Schoeler'in sözlü ve yazılı kültüre dair eserlerinde doğrudan rivayet kültürü ifadesi kullanılmasa da muhtevası itibariyle kavramla kastedilen bütünlüklü bakış açısını içermesi bakımından dikkate değerdir. Yazılı ve sözlü kültüre dair çalışmalar, erken dönem ilmî faaliyetleri ele alan incelemeler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bununla birlikte tezde bu kültürel yapının bütün unsurlarının ele alınması imkân dahilinde olmadığından râviler arası ilişkilerin bilgi aktarım süreçlerine etkisi üzerinde durulacaktır.

[7] Literatür kısmında ele alınacak bu tür çalışmaların Türkiye akademisindeki ilk örneği tespit edebildiğimiz kadarıyla: Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir*

günümüze ulaşmayan kaynaklarının tespiti için bir araştırma yöntemi teklif edilmektedir. Sosyal Ağ Analizi (Social Network Analysis) diye adlandırılan bu yöntem tezin birinci bölümünde ele alınarak isnâd analizleriyle irtibatlı bir şekilde ortaya konulacak ve metodik bir çerçeve oluşturulacaktır.

Kapsam

Bilindiği gibi *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, Hz. Peygamber'in siyerine ayrılmış ilk iki cildinden sonra sahâbe neslinden müellifin dönemine kadarki râvilerin hayatlarını içermektedir. Son neşri 11 cilt olan eserin ilk iki cildi siyer olmasına rağmen sahâbe tabakası ve son cilt olan hanımlar cildi de dahil olmak üzere Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme dair bilgiler eserde dağınık halde bulunmaktadır. Dolayısıyla siyer sahasında yapılan bir çalışmada hadiselerin anlaşılması için bütün bu ciltlerdeki muhtevanın gözden geçirilmesi gerekmektedir. Müellifin eserinin kendisinden önceki teliflerden farklılaştığı bu hususa tezin ikinci bölümünde yer verilecektir. Burada tezin kapsamı, tezin amacı doğrultusunda belirlenmiş ve bu bağlamda müellifin tercihine sadık kalınarak ilk iki ciltle sınırlı tuttuğu siyer bölümünün isnâdları araştırılmıştır.

İsnâdlar üzerine yapılan çalışmalarda sıkça karşılaşılan bir problem olan isnâdlarda müphem lafızların kullanılması çalışmanın kapsamını etkilemiştir. İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerindeki isnâdlarda yer alan "ilim ehlinden biri", "Basra ehlinden biri", "(râvinin) ashabı" gibi ifadeler kimliği tespit edilemeyen râvilere işâret etmektedir. Teze konu olan siyer bölümünde 2432 rivayetten 60'ında bu tür bir kullanım olduğu tespit edilmiştir. Bunlar ağ modellemesi açısından çeşitli problemlere sebep olması dolayısıyla bu modelleme ve hesaplamaların dışında tutulmuştur. Ancak zikredilen ifadeler, rivayet kültürü içerisinde tekabül ettiği durumları sorgulamak üzere, tezin ikinci bölümünde ele alınarak kapsama dahil edilmiştir.

Teze konu olan isnâdlar hem râvi adları hem de râviler arası bilgi aktarım şekillerini (أخبرنا, حدثنا gibi rivayet lafızları) muhtevî bir yapıdadır. Kullanılan yöntemle râviler arası

Faaliyetleri: İbn Ebî Hatim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi (Ankara: Kitabiyat, 2003).

ilişkilerin tespitinde birbirinden aldıkları rivayet sayılarına odaklanılmakta, modelleme ve hesaplamalarda buna öncelik verilmektedir. Bu ilişkilerin sosyal karşılığı olan tahammül ve eda lafızlarının hesaplamaya dahil edilmesi rivayet ağı analizleri başlığında ele alınacağı üzere metodolojik bazı problemleri doğurmaktadır. Bu nedenle rivayet lafızları ağın tamamının hesaplanması ve modellenmesinde değil, analiz sonuçları değerlendirilirken göz önünde bulundurulmak üzere kullanılacaktır. Örneğin iki râvi arasında kaç rivayet alışverişi olduğu ağ analizi yöntemiyle hesaplanacak, ancak bu bilgi akışının tahammül ve eda lafızlarına dayalı olarak ne şekilde gerçekleştiği râvilerle ilgili değerlendirmelerde ihtiyaç duyulan yerlerde belirtilecektir. Bu ifadelerin rivayet kültürü içerisinde tekabül ettiği anlamlar hadis usulü eserlerinde ele alınmıştır. Dolayısıyla İslâm tarihi alanında üretilen bu tezde isnâdlara odaklanılması ortak nakil süreçleri dolayısıyla hadis usulündeki birtakım ilkelerden istifade etmeyi gerekli kılmıştır. Bu manada isnâd problemlerine dair kavramsal çerçeve birinci bölümde ele alınırken, incelenen eserin isnâdlarında görülen yapısal sorunlar tezin ikinci bölümünde incelenecektir.

Yöntem

Klasik bir telifin isnâdları üzerine literatürde çok sayıda araştırma ve birbirinden farklı yöntemler vardır. Umumiyetle hadis sahasında yapılan çalışmalarda bir mesele veya bir râviye odaklanılarak araştırmanın buna göre şekillendirildiği görülmektedir. Çoğunlukla cerh ve ta‘dîl yöntemlerinin kullanıldığı bu tür çalışmalar dışında, isnâdları bir tarihî veri olarak değerlendiren ve rivayet kültürü tarihini bu çerçevede ele alan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Bu tezde ise eserin siyer bölümünün kaynaklarına dair bütüncül bir sorgulama hedeflendiğinden ilgili kısımdaki bütün isnâdlar çalışmaya dahil edilmiştir. Eserin tüm isnâdlarını çalışmak üzere bir yöntem önerisi olarak sunulan ağ analizleri, alanda ilk kez uygulanması dolayısıyla detaylı bir şekilde birinci bölümde ele alınacaktır. Burada ise zikredilen yöntemin uygulanabilmesi için gerekli hazırlık süreci ele alınacaktır.

Dijital beşerî bilimlerin yöntemlerinden biri olan ağ analizlerine göre bir çalışma yapabilmek için öncelikle çalışılması düşünülen konuyla alakalı olarak bir veri seti oluşturmak gerekmektedir. Bu veri seti çalışmada kullanılan yöntem çerçevesinde birinci bölümde izah edileceği üzere iki tür unsuru barındırmaktadır. Bunlar ilişkili veriler ve bu ilişkiler içerisindeki aktörlere ait verilerdir. İlişkili veriler bir yapı içerisinde ilişkinin iki

tarafını gösteren verilerdir. İsnâdlarda aktarım ifadeleriyle birbirine bağlanan râviler (ikili râvi grupları) araştırmanın bir veri grubudur. Diğer bir veri grubu ise her bir râvinin biyografik bilgileridir.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin kaynaklarını tespite yönelik olarak isnâdların önemi üzerinde durulmuştur. İsnâdlardaki râviler arası ilişkilerin ortaya çıkarılabilmesi için *ilişkili veriler* kitaptaki 2432 rivayetten, isnâdı olan 2168'inindeki isnâdlardan hareketle oluşturulmuştur. İlişkili verilerin ve râvi biyografileri için elde edilen verilerin nasıl elde edildiği ve excele işlendiği aşağıda maddeler halinde açıklanmaktadır.

1. İsnâdı olan rivayetler tespit edilmiş ve numaralandırılmıştır. İbn Sa'd'ın birleşik isnâd kullanması durumunda rivayet numarası sabit tutularak bunlara harf eklenmiştir. Örneğin ilk rivayet iki birleşik isnâddan oluşmaktadır ve bu iki isnâd 1a, 1b şeklinde rivayetle irtibatları mahfuz tutularak numaralandırılmıştır.
2. İsnâdlar excelde her biri bir satırda ve isimler ayrı hücrelere yazılarak işlenmiştir. İlk maddeye göre isnâdlar şu şekilde girilmiştir.

	Râvi 1	**Râvi 2**	**Râvi 3**	**Râvi 4**	**Râvi 5**	**Râvi 6**
1a	Muhammed b. Musab el-Karkasânî	el-Evzâî	Yahyâ b. Ebû Kesîr	Ebû Seleme	Ebû Hüreyre	
1b	el-Hakem b. Mûsâ	Hikl b. Ziyâd	el-Evzâî	Ebû Ammâr	Abdullâh b. Ferrûh	Ebû Hüreyre

3. Aile isnâdlarında baba ve dede olarak anılan şahısların tespiti araştırma kapsamında mümkün olmadığından teknik bir çözüm olarak "râvi +babası+dedesi" şeklindeki bir isnâdda baba ve dede kısımları râvi adına raptedilerek râvi.B (râvinin babası), râvi.D (râvinin dedesi) şeklinde kısaltılmış ve isnâd "*râvi adı+râvi adı.B+râvi adı.D"* şeklinde excele işlenmiştir. Diğer akrabalık ilişkileri de bu şekildedir (Ninesi: râvi adı+.N gibi). Örneğin "Amr b. Şuayb – babasından- dedesinden" şeklinde isnâdda yer alan bir ifade aşağıdaki şekilde excele işlenmiştir:

Mûsâ b. Dâvûd	İbn Lehîa	Amr b. Şuayb	Amr b. Şuayb.B	Amr b. Şuayb.D

4. Bütün isnâdlar bu şekilde excele kaydedildikten sonra yazım hataları olup olmadığı kontrol edilerek isimlerin yazılışı hususunda imla birliği sağlanmıştır. Transliterasyon kullanılmamış, ancak isimlerin Arapça asıllarındaki uzatmalar, kesme ve ayın işaretleri kullanılmış, Ebû kelimesi DİA imlası esas alınarak her zaman merfû okunuşa göre yazılmış, yalnızca "bin=b." kısaltması kullanılmıştır. Veri seti hazırlama aşamasının tamamen bitirilmesinden sonra bir kodlama yardımıyla isimlerin yazılışındaki imla vb. hatalar gözden geçirilerek nihaî veri seti oluşturulmuştur.

5. İsnâd çalışmalarında yapısal bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Bu problemler birinci bölümde detaylandırılarak ele alınacaktır. Râvi isimlerinden kaynaklanan bazı problemlerin çözümü ise büyük oranda râvi biyografilerinin tespitiyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla çalışmaya konu olan 2168 rivayetin 2772 isnâdındaki 2000 civarındaki râvinin temel biyografik bilgilerini araştırmak zorunlu hale gelmiştir. Bunun için mevcut dijital kaynaklardan istifade edilmiştir. Öncelikle isnâdlara kaydedilen ve imla birliği sağlanan isimler alafabetik olarak listelenmiş ve Şâmile, Kuramer ve Cevâmi'u'l-Kelim programları biyografik arama için kullanılmıştır. Ancak isnâdlarda râvi isimlerinin birden farklı şekilde yazılması, bazı durumlarda yalnızca ismiyle zikredilmesi, ortak râvi isimlerinin aynı kişiyi karşılamaması gibi problemlerden dolayı Şâmile ve Kuramer programlarında yapılan araştırmalardan sağlıklı sonuçlar elde edilememiştir. Zira bu programlara yazılan isimlerle ilgili yüzlerce eserde yer alan sonuçlardan hangisinin incelenen isnâddaki isimle alakalı olduğunu tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle günümüzde birçok hadis araştırmacısı tarafından kullanılan Cevâmi'u'l-Kelim programına müracat edilmiştir. Bu programda "kıraa mütenevvia" kısmında bulunan İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* isimli eserinin isnâdlarında gizlenmiş olan bilgi fişleri kullanılmıştır. Bu bilgi fişlerinde isnâdda yer alan râvinin on kategorideki bilgilerine erişilebilmektedir. 2000 civarındaki râvinin bu şekilde taraması yapılarak elde edilen bilgiler ayrı bir excel dosyasına aşağıda 6. maddede zikredilen kategorilere göre kaydedilmiştir. Hakkında bilgi sahibi olunamayan râvilerin bilgi satırları ise boş bırakılmıştır. Bu programda İbn Sa'd'ın zikredilen eserinin tezde esas alınan Ali Muhammed Ömer tahkiki bulunmamaktadır. Ancak *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in tahkik farklılıkları daha ziyade tabakât kısmındadır, siyer kısmı ise birkaç rivayet

ve râvi adlarıyla ilgili tashihler dışında aynıdır. Bu nedenle araştırmada tercih edilen tahkik ile Cevâmi‘u’l-Kelim programındaki tahkiklerin farklı olması birkaç rivayet/isnâd eksikliği dışında bir soruna yol açmamıştır. Bu eksikler de râvi isimlerinin ayrıca taranmasıyla tamamlanmıştır.

6. Râvi isimlerinin okunuşunda bir problemle karşılaşıldığında eserin tercümesindeki[8] kullanım esas alınmıştır.

râvi	**öl.**	**t.***	**meşhur adı**	**künye**	**sıhhat**	**nesep**	**yaşadığı yer**	**vefat yeri**	**Mevâlî**
Abbâd b. Abdullâh b. ez-Zübeyr		3	Abbâd b. Abdullâh el-Kureşî		sika	el-Kureşî, el-Esedî, el-Medenî, el-Hicâzî	Hicâz, Medine		
Abbâd b. el-Avvâm	187	8	Abbâd b. el-Avvâm	Ebû Sehl	sika	el-Kilâbî, el-Vâsıtî	Vâsıt, Bağdat	Bağdat	Eslem b. Zür'a el-Kilâbî

*t. = Tabaka

7. Elde edilen bilgiler ışığında isimleri birden fazla şekilde yazılan râvi adları isnâdlarda en çok kullanılan isimde birleştirilmiştir. Örneğin Muhammed b. Ömer, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, Muhammed b. Ömer el-Eslemî isimleri İbn Sa‘d’ın hocası olan Vâkıdî için kullanılmaktadır. Bu isimlerin hepsi Muhammed b. Ömer isminde birleştirilmiştir. Bu nedenle nihâî olarak elde edilen isnâdlar listesi kitapla lafzen birebir örtüşmemektedir, fakat bu tür bir biyografik arka planla tashih edilerek üzerinde işlem yapılacak hale getirilmiştir.

Verinin hazırlanması ve temizlenmesinin ardından veri analizi aşamasında iki yol izlenmiştir. Bunlardan birincisi isnâd-metin ilişkisini gösterebilmek için frekans hesaplamalarının yapılması, ikincisi ise verinin ağ analizleri kapsamında incelenmesidir.

[8] Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa‘d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014).

Python programlama dilinde geliştirilen bir kod yardımıyla[9] frekans hesaplamaları yapılarak isnâdlardaki isimlerle rivayet numaraları arasında bağlantı kurulması sağlanmıştır. Bu hesaplamalar sayesinde hangi râvinin hangi konuda kaç tane rivayeti olduğunu ve bu rivayetlerin hangileri olduğunu tespit etmek mümkündür. Excel dosyasında oluşturulan isnâd zincirleri sayfasının araştırmada frekans hesaplamalarında kullanılış biçimi aşağıdaki gibidir.

1. İsnâd zincirleri sayfasına isnâdlar, rivayetlere numara verilerek kaydedilmiş olduğundan her bir râvinin isminin hangi isnâdda geçtiği tespit edilebilmektedir. Python'da yazılan kodla bir râvinin isminin 2258 isnâdda kaç defa geçtiği ve bu isnâd numaralarının hangileri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca eserin siyer kısmı kendi içerisinde 13 başlığa ayrılmıştır. Bu başlıklar da söz konusu kodlamaya dahil edilmiştir. Buradan hareketle oluşturulan frekans hesaplamalarına göre İbn Sa'd'ın siyer metninde geçen tüm râvilerin bu metinde kaç rivayete sahip oldukları ve rivayetlerinin hangileri olduğu ve konuları tespit edilmiştir. Tezin ikinci bölümünde bu bilgilerden istifade edilerek çeşitli grafikler kullanılacaktır.

2. Frekans hesaplamalarında konularına göre rivayetlerin tasnifinde ise kitaptaki başlıklar tek tek kullanılmamış, belli bir konudaki başlıklar bir araya getirilmiştir. Eserin araştırmada kullanılan ilk iki cildi 13 genel başlıkla tasnif edilmiş ve bu tasnifte İbn Sa'd'ın telif sırası dikkate alınmıştır. Zikredilen 13 başlık şu şekildedir: 1) Mevlid Öncesi, 2) Mevlidden Nübüvvete Kadar Mekke Dönemi, 3) Delâil ve Nübüvvet, 4) Nübüvvet Sonrası Mekke Dönemi, 5) Hicret ve Medine'de İlk Faaliyetler, 6) İslâm'a Davet Mektupları, 7) Heyetler, 8) Beşâir (Tevrât ve İncil'deki Sıfatları), 9) Ahlakı ve Gündelik Yaşamı, 10) Şemâili ve Bazı alışkanlıkları, 11) Megâzî, 12) Hac ve Veda Haccı, 13) Hastalığı, Son Günleri, Vefatı ve Sonrasındaki Merasimler.

3. Frekans hesaplamaları aynı zamanda ağ analizlerinden elde edilen sonuçlara göre ön plana çıkan râvilerin rivayetlerinin konulara göre tasnif edilmesinde de kullanılmıştır.

[9] Kodun yazılımı konusundaki desteğinden ötürü Prof. Dr. Hasan Güçlü Hocam'a teşekkürü borç bilirim.

Siyer bölümündeki bütün isnâdlara göre râviler arası ilişkileri ağ analizi yöntemiyle ele almak kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Ağ analizleri tezin birinci bölümünün son başlığında tezin ana eksenini oluşturması dolayısıyla detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu tezde analizler rivayetlerin ana kaynağı olan sahâbe neslinden râviler esas alınarak sınırlandırılmıştır. Frekans hesaplamaları neticesinde sahâbe neslinde bilgi aktarımının belli kişilerde yoğunlaştığı görülmektedir. Buna göre Hz. Âişe (öl. 58), İbn Abbâs (öl. 68) ve Enes b. Mâlik'in (öl. 93) sahâbeden olan diğer kişilerden ciddi bir farkla ön plana çıktıkları görülmüştür. Her üçünün rivayetleri birbirinden farklı olup yalnızca bir rivayette Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'nin (ö. 94) birleşik isnâdla hem İbn Abbâs ve hem de Hz. Âişe'den rivayeti aldığı görülmektedir.[10] Hz. Âişe'nin 234, İbn Abbâs'ın 228, Enes b. Mâlik'in 213 rivayeti vardır. Üç müksirûn sahâbînin toplam rivayet sayısı ise 674'tür (Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'nin rivayeti tek rivayet kabul edilmiştir).

İbn Sa'd siyerinin bütün isnâd sayılarıyla mukayese edildiğinde zikredilen üç sahâbînin rivayetlerinin sayısı eserin neredeyse %30'unu oluşturmaktadır. Ayrıca sahâbe neslinde müksirûn sahâbînin tamamı dahil olmak üzere 100'ün üzerinde rivayeti olan kişiler de yine bu üç sahâbîyle sınırlıdır. Zira frekans hesaplamalarına göre eserde bu üç sahâbîden sonra rivayet sayısı itibariyle dördüncü sırada yer alan sahâbî Câbir b. Abdullâh'ın 76 rivayeti vardır. Dolayısıyla hem farklı konulardaki çok sayıda rivayetin ana kaynağı olmaları, hem sahâbe neslinden İbn Sa'd'a gelinceye kadar bilgi akışının izini sürebilme imkânı tanımaları bakımından bu üç sahâbînin rivayet ağlarını analiz etmek konuyu anlamlı bir çerçevede sınırlandırmak açısından önemli olacaktır.

Bu üç sahâbînin rivayet dağılımları ağ analizlerinde kişi merkezli ağlar (ego-center network) olarak nitelendirilen bir kişinin merkeze alındığı ve ilişkili oldukları şahıslara göre hesaplamaların yapıldığı yöntem kullanılarak analiz edilecektir. Sosyal ağ analizlerinde uygulanan bütün merkezîlik ölçüleri isnâdlara dayalı çalışmalara adapte edilemediğinden bu tezde kullanılmamıştır. Bu konu birinci bölümde metodolojik sorunlar bağlamında ele alınacaktır. Buna göre:

[10] Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2012), 1/325.

1. Her üç ağda aralarındaki bilgi aktarım sayısı fazla olan ikili râviler bulunacak böylelikle rivayet intikalindeki hoca-talebe ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.
2. Her üç ağda nesilden nesile bilgi aktarımında önemli râviler iç ve dış derece dağılımlarına göre belirlenecek ve etki gücü yüksek âlimlerle derleme faaliyeti olan âlimler tespit edilmeye çalışılacaktır.
3. Her üç ağda İbn Sa'd'ın hocaları neslinden kaynakları iç derece dağılımlarıyla ele alınacak ve böylelikle İbn Sa'd'ın kaynak çeşitliliği ortaya konulacaktır.
4. Üç ağın birleştirilmesiyle oluşan ortak ağda başlangıçta (sahâbe neslinde) birbirinden farklı kaynaklara dayalı bilgilerin hangi râvilerde bir araya geldiği, dolayısıyla kimler tarafından ne zaman derlendiği ve telif edildiği sorgulanacaktır.

İki aşamalı incelemeler sonucunda frekans hesaplamalarına dayalı olarak ikinci bölümde eserin genel olarak râvi-metin ilişkisi ele alınacak; üçüncü bölümde ise eserin ana kaynaklarından en çok müracaat edilen üç râvinin rivayetlerinin nasıl yayıldığı sorgulanacaktır. Bu yolla klasik bir telifin ortaya çıkış sürecinin belli bir düzeyde ele alınması hedeflenmektedir.

Araştırmanın yöntemi açısından zikredilmesi gereken bir başka husus ise kaynak gösterme yöntemi olacaktır. Genel olarak İslâm tarihi araştırmalarında müracaat edilen referans verme yöntemi kullanılacaktır (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün belirlediği yazım ilkeleri gereği İsnad 2 atıf sistemine göre Zotero kullanılmıştır.). Bu nedenle râvi biyografilerine yönelik tarihî değerlendirmelerde kullanılan kaynağa referans verilecektir. Araştırmacı ve okurun doğrudan erişebileceği durumlarda bu dipnotlandırma yöntemi kullanılacaktır. Öte yandan araştırmanın nicel verilere ve analizlere dayanması, bu çerçevede yapılacak yorumların yazım tekniğini izah etmeyi de gerektirmektedir. Benzer bir durum ilahiyat fakültelerinde din psikolojisi ve din sosyolojisi alanlarında yapılan nicel ve nitel verilerin analizlerine dayalı değerlendirmeler için de geçerlidir. Bu disiplinlerin araştırma yöntem ve teknikleri bağlamında çeşitli ölçme araçlarıyla elde edilen verilerin SPSS ve AMOS gibi uygulamalar desteğiyle analiz edildiği görülmektedir. Bu analizlerden elde edilen bulgular grafik ve tablolarla gösterilmekte ve bunlara dayalı yorumlar yapılmaktadır, ancak verilerin ham hali -istisnaî durumlar dışında- kullanılmamaktadır.

Elinizdeki çalışmada da frekans hesaplamalarına dayalı analizler ve ağ analizlerinden elde edilen bulguların gösterildiği grafik ve tablolara metin içerisinde yer verilecek ve gerekli durumlarda bu grafik ve tablolar kaynak olarak gösterilecektir. Bu tür araştırma yöntemlerinde ilkesel olarak çalışma sürecinin ve birtakım çıktıların şeffaflık ve erişilebilirlik ilkelerine dayalı şekilde paylaşıma açılmasının önemli olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle ilahiyat fakültelerinde nicel veri analizlerine dayalı çalışmalarda olduğu gibi verinin elde ediliş yöntemi, kaynağı, tasnif edilme şekli, hesaplamalarda kullanılan yöntem, teknik ve programlar giriş bölümünde izah edilerek araştırma süreciyle ilgili ortaya çıkacak muhtemel sorulara cevap üretilmeye çalışılacak, araştırmanın dayandığı metodolojik alt yapı ve kavramsal çerçeve birinci bölümde izah edilecek ve çalışma boyunca kullanılan hesaplamaların olduğu grafikler ek olarak veya metin içerisinde verilecektir.

Literatür

Tezde istifade edilen kaynakları üç gruba ayırmak mümkündür. Birincisi dijital analizler için kullanılan ve Cevâmi‘u’l-Kelim programından elde edilen veriler, ikincisi tez boyunca ismi zikredilen râviler ve yaşadıkları dönem hakkında bilgi elde edilen klasik kaynaklar üçüncüsü ise İbn Sa‘d’la ilgili olanlar başta olmak üzere hicrî ilk üç asır hakkında yapılan modern dönem çalışmalarıdır. Birinci kaynak türü hakkında yöntem kısmında ele alınan çerçevede veriler elde edilerek işlenmiştir. Bu kaynaktan çalışmanın grafiklerin ve analizlere dayalı görselleştirmelerin yapıldığı kısımlarda istifade edilmiştir.

İkinci tür kaynaklar, İbn Sa‘d’dan önceki dönemden günümüze ulaşan siyer eserleri; râvilerin hoca-talebe ilişkilerini, kişisel özelliklerini, ilmî yetkinliklerini ele alan biyografi, ricâl, ensâb ve tabakât kitapları; râviler ve rivayetleri hakkında tahlilleri içeren ‘ilel ve suâlât türü eserler; içinde yaşadıkları toplumsal ve kültürel ortama dair bilgilerin bulunduğu tarih ve şehir tarihi kitaplarından yararlanılmıştır. Bu eserlerdeki bilgilerin tespitinde Şamile programından istifade edilmiş, ulaşılan rivayetler OneNote uygulamasında isimlere göre tasnif edilerek içeriğine göre gruplandırılmıştır. Çalışmada kullanılan İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin son tahkiki aynı zamanda bir tabakât eseri olması dolayısıyla râvi biyografileri hakkında öncelikle müellifin kanaatleri

tespit edilmiştir. Bu açıdan eser, çalışmamızda hem inceleme konusu hem de ana kaynak olmuştur.

Klasik biyografi kaynaklarından Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *Târîhu'l-kebîr*'i, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*'i, *el-'İber fî haberi men gaber*'i, *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'ı; râvilerin sıhhatinin tespiti ve eleştirisi odağında telif edilmiş Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*'i, Ebû Muhammed Takiyyüddîd Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali el-Makdisî el-Cemmâîlî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'i, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*'i, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*'si; tarih kitaplarından Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ı, Ebu'l-Kâsım b. Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk*'ı, Ebu'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî'nin (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si; bibliyografya türü eserlerden Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'i kullanılmıştır.

Üçüncü kaynak grubu olan modern çalışmalar, isnâd analizlerinin tarihî bir veri olarak kullanıldığı yayınlar, sosyal ağ analizlerinin ulema hareketliliğinin tespitinde kullanıldığı araştırmalar, hicrî ilk üç yüzyılda gelişen ilmî hadiseler ve incelenen râviler hakkındaki literatür kullanılmıştır. İsnâdların tarihî bir veri olarak değerlendirildiği sınırlı sayıdaki çalışmaların ilki 1951 yılında Heribert Horst'un Taberî'nin tefsir eseri üzerine yaptığı *Die Gewaehrsmaenner in Korankommentar des Tabari* başlıklı doktora tezidir. Ardından 1956'da Türkiye'de birçok araştırmayı tetikleyen, Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* isimli eseri basılmıştır. Mehmet Akif Koç'un 2001 tarihli, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim (327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* başlıklı doktora tezi tefsir tarihi açısından isnâd verilerinin kullanımına önemli bir örnektir. Iftikhar Zaman'ın 1994'te yayınlanan, *The Science of 'Rijâl' as a Method in the Study of Hadiths* başlıklı makalesi, bir hadisin farklı varyantlarını karşılaştırarak isnâdlarını bir arada değerlendiren ve ricâl ilminden

istifadeyle söz konusu hadisin kaynaklarını inceleyen bir çalışmadır. Asma Sayeed'in 2005 yılındaki doktora tezine dayalı olan ve 2013 yılında yayınlanan *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam* isimli eseri ise kadın râvilerin dinî bilginin aktarımındaki rollerini isnâdlar ve biyografik bilgilere dayalı olarak ele almaktadır.

Türkiye'de hadis tarihi sahasında isnâdları kullanarak yapılan ufuk açıcı çalışmaları da zikretmek gerekir. Fatma Kızıl tarafından hazırlanan *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* başlığıyla 2013'te yayınlanan doktora tezi isnâd-metin analizlerine dayalı müşterek râvi teorisinin eleştirisi ve İslâmî paradigma bağlamında uygulanışını ele almaktadır. Yalnızca isnâdlara dayalı bir çalışma olmamakla birlikte, isnâdın bilginin tarihlendirilmesinde kullanılması açısından uygulanan yöntem ve eleştirisi dolayısıyla zikre değerdir. Muhammed Enes Topgül tarafından 2018'de yayınlanan *İsnâdın Satır Araları* ve 2022 tarihli *İsnâdı Okumak* isimli eserleri hadis araştırmalarında isnâdın kullanımından farklılaşarak onları birer veri olarak değerlendiren, nicel analizlerin de yapıldığı dikkat çekici yayınlardır. Bekir Kuzudişli'nin *Hadis Rivayetinde Aile İsnâdları* bir bilgi aktarım tarzı olarak aile içi rivayete odaklanan, *Hadis Rivayetinde Bağlam: Sebebü îrâdi'l-hadîs* isimli eseri ise isnâdlarda yer alan ifadelerden yola çıkarak erken dönem hadis rivayetinin kültürel arka planını inceleyen çalışmalardır. Bu tezde ise İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer kısmının isnâdları birer veri kabul edilerek klasik bir telifin oluşum süreci ele alınacaktır. Bu yönüyle, isnâdın tarihî bir kaynak olarak kullanımı açısından zikredilen çalışmaların bir devamı olmakla birlikte, siyer sahasına isnâd araştırmalarını ve nicel araştırma yöntemlerini kazandırmak hedefindedir.

Sosyal ağ analizlerinin, ilmin yayılışını incelemek üzere kullanıldığı araştırmalar arasında, ağ hesaplamalarında istifade eden çalışmalar ile sayısal hesaplamalara dayanmayan fakat sosyal ilişkilere dayalı olduğu için ağ analizi olarak adlandırılan yayınlar mevcuttur. Rivayetlerin odağında ilmin yayılımı konusundaki ilk çalışma tespit edebildiğimiz kadarıyla Recep Şentürk tarafından 1998'de Columbia University'de hazırlanan hadis rivâyet ağlarını sosyolojik paradigmalar bağlamında inceleyen *Narrative Social Structure: Anatomy of the Hadith Transmission Network, CE 610-1505* başlıklı

doktora tezidir.[11] Şentürk'ün çalışması sosyolojik bir araştırma için örneklem grubu olarak râvilerin tercih edildiği bir incelemedir. Araştırmada biyografi eserlerindeki 1602 râvinin bilgileriyle oluşturulmuş bir veri setinden yararlanılmıştır. Râviler arası ilişkiler çizge teorisine dayalı olarak analiz edilmese de birtakım formüllerle birey ve toplumsal yapıların etkileşimi bağlamında râviler arası ilişkiler ele alınmıştır.

Hadisleri merkeze alarak bilgi aktarım süreçlerinin sosyal ağ analizlerinin temelini oluşturan çizge teorisi bağlamında ele alındığı araştırmalar da vardır. Bu teoriye dayalı analizlerin isnâdlara uygulandığı ilk çalışmalardan biri Hasan Güçlü'nün Carnegie Mellon Üniversitesi'nde Mayıs 2013 tarihinde verdiği seminerde sunulmuştur. Bu çalışmada çizge teorisinin isnâdlara uygulanışına bir örnek olarak Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'inin rivâyet ağları incelenmiştir. Sosyal ağlar ve ilmin aktarımının tespitine yönelik önemli bir yöntem teklifi içeren sunumda hadis tarihi açısından dikkat çekici sonuçlar paylaşılmıştır.[12] Aynı tarihte Muhammad Aurangzeb Ahmad tarafından hazırlanan bir teknik raporda sosyal ağ analizleri yöntemi Buhârî'nin *Sahîh*'inin beş farklı konudaki rivâyet kaynaklarını incelemek üzere kullanılmıştır. Raporda klasik bir eserin/eserin bölümünün kaynaklarının incelenmesi hususunda sosyal ağ analizlerinin uygulanışına yönelik bir çerçeve çizilmiştir.[13] Bu araştırmalar tam bir ağ modellemesi olmakla birlikte tarihî analizlerin sınırlı olduğu çalışmalardır. Bu tezde ağ analizleri konusundaki bu literatürün alana katkılarına ek olarak, isnâdlara dayalı bir ağ modellemesi geliştirilmekte ve tarihî bağlamı içerisinde, biyografi literatüründen istifadeyle bu modelin okuması yapılarak her iki sahanın imkânları kullanılmaktadır.

Sosyal ağ analizleri ve isnâd analizlerini birleştiren çalışmaların bir diğer önemli örneği Mairaj Syed başkanlığında sürdürülen "Hadith Network Project" isimli projedir.[14] Proje kapsamında 50.000 civarındaki râvinin ilişkileri sosyal ağ analizleri yöntemiyle incelenerek önde gelen isimler tespit edilmiş ve bunların büyük ağa etkileri ölçülmeye çalışılmıştır. Cevâmi'u'l-Kelim programının veri setlerinin kullanıldığı projede coğrafi

---

[11] Araştırma 2004'te Türkçeye çevrilmiştir. Bkz.: Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı, 610-1505*, çev. Mehmet Fatih Serenli (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004).

[12] Sunuma ulaşmak için bkz.: https://www.youtube.com/watch?v=e7BNTvNO0OM (erişim tarihi: 05.07.2023).

[13] Çalışma için bkz.: https://conservancy.umn.edu/handle/11299/215920 (erişim tarihi: 05.07.2023).

[14] https://mairajsyed.faculty.ucdavis.edu/hadith-network-project-description/ (erişim tarihi: 05.07.2023).

olarak hadislerin yayılışı da istatistiksel analizlerle ele alınmıştır. Hadis başta olmak üzere isnâdla aktarılan bütün metin türlerinin dolaşımını tespit edebilmek açısından sosyal ağ analizlerinin kullanılması oldukça ciddi açılımlar sağlamaktadır.[15] Proje bu yönüyle önemli bir girişimdir. Ancak oldukça büyük bir veri setini analiz etme durumundan kaynaklanan birtakım problemleri de içermektedir.[16]

Dijital alt yapısı itibariyle ağ analizlerinin matematiksel formülleri kullanılmış olmasa da elinizdeki teze en yakın ve bütünleyici çalışma 2021 yılında bitirilen Mustafa Tatlı'nın *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti* başlıklı doktora tezidir. Tatlı'nın biyografi kitaplarına dayalı bir veri seti kullanılmaktadır. Bölgelerine göre râvi ilişkileri ele alınarak, hoca-talebe bağlantılarıyla rivayet ağları incelenmiş ancak bütüncül bir ağ modellemesi yapılmamıştır. Bu tezde ise isnâdların hareket noktası kabul edilmesi, İbn Sa'd'dan önceki üç yüzyıllık bilgi akışını tespit etmeye imkân tanırken, biyografik bilgilerle hoca-talebe ilişkileri ortaya konularak, ağda bilginin sürekliliğinin hangi kanallar üzerinden devam ettiği tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu tez, hoca-talebe ilişkilerini gösteren ağ modellerinin yanı sıra bütüncül bir ağ modellemesi yapması bakımından Tatlı'nın tezinden farklılaşmaktadır.

Son olarak zikredilmesi gereken bir başka husus ise İbn Sa'd ve *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* hakkında yapılan çalışmalardır. Eserin yazma nüzhalarındaki icazet silsilelerinden hareketle rivayet sürecini ele alan çalışmalar; 1904-1940 arası Eduard Sachau başkanlığındaki bir komisyon tarafından 9 cilt olarak yayınlanan ilk tahkiki ve sonraki tahkik süreçleri; aynı komisyonda yer alan Otto Loth'un 1869'da yayınlanan muhtasar İbn Sa'd biyografisi ile başlatabileceğimiz araştırmalar belli bir literatür birikimi oluşturmuştur. Söz konusu literatüre *Siyerin Öncüleri* serisinde yer alan *İbn Sa'd (ö. 230/845)* başlıklı çalışmada yer verildiği için buraya alınmamıştır.[17]

---

[15] Proje tanıtımı için bkz.: https://www.youtube.com/watch?v=vxVJHi3Ckm8&t=1765s (erişim tarihi: 05.07.2023).

[16] Proje hakkında bir tanıtım yazısı için bkz.: Rahile Kızılkaya Yılmaz ve Elif Koç, "'Islamicate Digital Humanities Network, Online Conference, Digital Hadīth Studies' 27 Ocak 2021, Washington, DC, USA", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 19/1 (2021), 165-170; Ayrıca bkz.: Yılmaz-Haksever, "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı", 352-353.

[17] Tuba Nur Saraçoğlu, *İbn Sa'd (ö. 230/845)*, ed. Levent Öztürk (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 44-49 ve 109-112.

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİHî BİR KAYNAK OLARAK İSNÂD
VE BİR ANALİZ YÖNTEMİ OLARAK RİVÂYET AĞLARI YÖNTEMİ

I. TARİHÎ BİR KAYNAK OLARAK İSNÂD VE BİR ANALİZ YÖNTEMİ OLARAK RİVÂYET AĞLARI

İslâm kültürünün Kur'ân'dan sonra günümüze kadar ulaşan ana kaynakları olan hadis ve siyer telifleri, metinler ve onları aktaran râvi zincirlerinden/isnâdlardan müteşekkil olan rivayetlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısından sonra rivayetin kaynağı olarak râvi adlarının zikredildiği isnâdlarla karşılaşılmaktadır.[18] Oldukça erken bir dönemde rivayet kültürüne dahil olan bu aktarım metoduyla bilginin kaynağı kayda geçirilmiştir. Hicrî ikinci yüzyılın ortaları ve üçüncü yüzyılda ortaya çıkan teliflerde yer alan isnâdlar ise bu eserlerin yazıldıkları dönemden Hz. Peygamber zamanına kadarki bilgi aktarım sürecinin geriye doğru takibini sorgulama imkânı sunmaktadır.

Yaklaşık hicrî ilk bir buçuk-iki asırla sınırlandırılabilecek rivayet döneminde,[19] bilgi üretim ve yayılma süreçleri rivayet aktarımına dayalı bir yapı arz etmektedir. Bu bilgi üretim süreçlerinde râvilerin aktif rol oynadıkları görülmektedir. Bulundukları şehirde yaşayanlar başta olmak üzere diğer râvilerle olan ilişkileri, rıhleleri, tedris faaliyetleri, elde ettikleri rivayetler araştırma konusu olmuş, özellikle cerh ve ta'dîl ilmi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çalışmada ise hicrî ilk iki asırdaki râvi ilişkilerine odaklanılarak, râviler arası bilgi aktarımının tarihî bir okuması hedeflenmiştir. Bu bağlamda İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* isimli eserinin siyer bölümünün isnâdlarına dayalı, dijital beşerî bilimlerin yöntemlerinden olan ağ analizlerinin kullanıldığı bir tarihî okuma yapılacaktır. Metnin sahâbe nesline kadarki kaynaklarını oluşturan isnâdlar tarihî bir veri olarak değerlendirilecek ve isnâdlara dayalı olarak râvi ağları ve bu ağdaki ilişkilerin ortaya çıkardığı metinlerin/rivayetlerin tespitine odaklanılacaktır.

Bu bölümde öncelikle tezin iskeletini oluşturan isnâdların kültürel kökenleri sorgulanacak, tarihî bir kaynak olarak isnâdların muhtevası incelenecek ve isnâdın

---

[18] Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 89-93.

[19] Ahmet Yücel, "Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivayet Dönemi/İlk Üç Asır", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi (Sempozyum)*, (2014), 205-275.

yapısından kaynaklanan problemler ele alınacaktır. Ardından dijital beşerî bilimlerin tanımı ve analiz yöntemleri ve bunlardan biri olan sosyal ağ analizleri yöntemine yer verilecektir. Tezin ana yöntemi olarak kullanılan ve isnâd araştırmaları için yeni bir teklifte bulunmayı hedefleyen rivayet ağı analizlerine dair metodik çerçeve de bu bölümün en son başlığında sunulacaktır.

A. Tarih Araştırmaları Açısından İsnâdların Barındırdığı İmkân ve Problemler

İlk dönem hadis ve siyer metinlerindeki isnâdların, râviler ve aralarındaki intikal/edâ lafızlarından müteşekkil iki ana unsuru vardır. Bu iki unsur sayesinde bilgi aktarımının aktörlerini ve bu aktörler arasındaki ilişkinin şeklini ortaya koyan bir yapı arz eden bir rivayet formu oluşmaktadır. Bu form isnâdları yalnızca ard arda sıralanan isimler olmaktan çıkararak entelektüel tarih açısından bir kaynağa dönüştürmektedir.[20] Erken dönem teliflerinde yer alan isnâdların önemli bir hususiyeti, râvi biyografilerinden belli bir düzeyde erişilebilen râvi ilişkilerine dair bilgileri içeriyor olmasıdır. Bu nedenle telifler dönemine kadarki rivayet sürecinde, hangi rivayeti kimin kimden aldığını takip edebileceğimiz yegâne kaynak da -bazı zaaflarına rağmen- isnâdlardır.

Bu başlıkta isnâdların bir tarih kaynağı olarak niteliği ele alınacaktır. İsnâdların kullanıldığı metin türlerine değinilecek ve isnâdların tarihî bilgi içeriği ve oluşum sürecinden kaynaklanan problemler ele alınacaktır. Ancak araştırmaya bir zemin teşkil etmesi açısından aşağıda öncelikle isnâdın tanımı yapılacak ve araştırmaya konu olan hicrî ilk üç yüzyılı anlamaya dönük özelliği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İsnâd, kelime anlamı itibariyle, "yükselmek, bir dağa tırmanmak",[21] "bir şeyi bir şeye katmak, bir şeye itimat etmek"[22] "sözü söyleyen kişiye kadar yükseltmek ve nisbet etmek"[23] demek olan سند kökünden gelir ve "Bir metni, bir sözü başından itibaren

---

[20] Muhammed Enes Topgül, *İsnâdın Satır Araları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 10.

[21] İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrem b Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, t.y.), 3/221.

[22] Ebü'l-Hüseyin Ahmed b Faris b Zekeriyyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekayisi'l-luga* (Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.), 3/105.

[23] İbrahim Enis vd., *Mu'cemü'l-Vasît* (Mısır: Mektebetü Şurûk ed-Devliyye, 2004), 454.

birbirine nakledenleri özel sözlerle sıralayarak bu metni, bu sözü söyleyenine/yapanına nispet etmek, dayandırmak; bir metni, bir sözü bize ulaştıran kimselerin isimlerini zaman sırasıyla zikretmek"[24] demektir. Bir terim olarak İslâm kültürü içerisinde hadis sahasında kullanılan şekilde "hadisi birbirinden alıp nakleden kimselerden hiçbirini atlamaksızın Hz. Peygamber'e nispet ederek rivayet etmek, hadisi birbirinden alıp nakleden kimselerden hiçbirini atlamaksızın rivayet etmek" anlamlarına gelir.[25] İsnâd kelimesiyle aynı kökten gelen 'sened' kavramı ise "...râvilerin tarihî sırayla zikredildikleri kısım, râvi isimleri zinciri" anlamına gelir.[26] İsnâd ve sened kelimeleri zaman zaman birbirleri yerine kullanılmakta[27], her ikisinin çoğul formu olarak ise *esânîd*[28] kelimesi tercih edilmektedir.[29]

İsnâdlarda bilgi aktarımının en erken tarihli kaynakları olarak sahâbe tabakasıyla karşılaşılmaktadır. Hz. Peygamber'le yaşamış veya onu Müslüman olarak görmüş olan sahâbenin bilgi aktarımında tartışmasız bir değeri vardır.[30] Sahâbenin faziletine dair ayet ve hadislerin varlığı ve bilgiye birincil derecede şahit olmaları onların değerini artırmaktadır. Mekke ve Medine'de ikâmet eden sahâbe, fetihlerden sonra çeşitli sebeplerle bu şehirlerin dışına çıkarak Kûfe, Basra, Yemen, Şam ve Mısır başta olmak üzere farklı bölgelerde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Böylelikle Hz. Peygamber'e dair bilgi coğrafi olarak geniş bir alana dağılmıştır. Bu dağılım rihle faaliyetlerini doğurmuş, sahâbeden bazıları bir rivayet için dahi kendisine uzak beldelere seyahat etmiştir.[31] Ancak

---

[24] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 140.

[25] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 140.

[26] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 275.

[27] Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015), 30; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 20.

[28] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 275.

[29] Bu çalışmada rivayetlerin râviler cihetinden kaynaklarının tespitine çalışılacaktır ve benzer araştırmalarda (bkz., Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*; Topgül, *İsnâdın Satır Araları*; Emin Uz, *Arap Kültüründe Bilginin İntikal Süreci:Arap Edebiyatı, Hadis ve Diğer Nakli İlimlerde İsnadın Kullanımı* (İstanbul : Ensar Neşriyat, 2021); Muhammed Enes Topgül, *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.) isnâd kavramı tercih edildiği için çalışma boyunca bu kavram kullanılacaktır.

[30] Suphi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 287.

[31] es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 2012, 39.

sistemli bir şekilde rihle faaliyetleri hicrî ikinci ve üçüncü yüzyılda yoğunluk kazanmıştır.[32]

Dağınık bir coğrafyada tedris faaliyetleri yürüten râviler, talebelerine ilmî birikimlerini aktarmışlar, ancak hem kendileri hem talebeleri başka şehirlerdeki âlimlerin rivayetlerine ulaşmaya çaba harcamışlardır.[33] Râvilerin daha güçlü bir tarikle (râvi sayısı daha az olan/âli isnâdla) rivayeti doğrudan elde edebileceği bir râviyle görüşmek ve yaşadığı dönemindeki önemli kişilerle istişâre yapmak üzere ilmî seyahatler tertip ettiği bilinmektedir.[34] Kendi şehirlerindeki hocalardan aldıkları eğitimle ve rıhleleri yoluyla bilgiyi aktarma konusunda yetkinliğini kanıtlayan râviler kendi isimlerini de isnâda ekleme hakkını elde etmişlerdir. Dolayısıyla isnâdlar birbirine uzak olan bu şehirlerde yaşayan âlimlerin karşılaşmaları sonucu oluşan silsileleri vermektedir.[35]

Hicrî birinci yüzyılda çeşitli sebeplerle aktarılan rivayetlerin kendine has bir metodu olsa da[36] sahâbenin bir kısmının ve tâbiûnun farklı bölgelere gitmesiyle rivayetler coğrafi olarak dağınık hale gelmiştir.[37] Aşağıda İbn Sa‘d’ın sahâbe neslinden kaynaklarına göre şehir dağılımları gösterilmektedir. Bir kısmı yazıya geçirilen bir kısmı ezberlenerek hafızalarda muhafaza edilen rivayetler, tedvîn faaliyetinin başlamasıyla bir araya getirilmeye başlanmıştır. Nüsha/sahife, kurrâse/risâle ve kitaplar[38] şeklinde çeşitli formlarda tedvîn edilmiş bu rivayet birikimi, ancak birinci yüzyılın ortalarından sonra belli başlıklar/bablar halinde tasnif edilmiş[39] daha sonra hadis ve siyer sahalarının kendi

---

32 Kuzudişli, *Hadis Tarihi,* 109-110.

33 Bölgesel olarak hadis ve siyer merviyyatının muhtevasının farklılaşması ve birtakım ekollerin oluşması konusunda bkz.: Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1998), 20-43.Ayrıca bkz.: Hüseyin Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası (hicrî ilk 150 yıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 39-42.

34 Kuzudişli, *Hadis Tarihi,* 111.

35 Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî-talebi'l-hadîs*, thk. Nureddin Itr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975), 17.

36 Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam: Sebebü irâdi'l-hadîs* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 43.

37 Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (hicri ilk 150 yıl),* 39.

38 Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi (h. 1-150- M.622-657)*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayınları, 2021), 65-67.

39 Siyer rivayetlerinin tasnif ve telif dönemi Mûsâ b. Ukbe'yle (öl. 141/758) başlatılmaktadır. Bkz.: Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2008), 197. Hadiste ilk tasnifte bulunan kişileri bölgelerine göre zikreden Kuzudişli'nin saydığı râvilerin de vefat tarihleri hicrî 150 yılından sonradır. Bkz: Kuzudişli, *Hadis Tarihi,* 107. Her iki ilim

hususiyetlerini içeren telif formunu kazanmışlardır. Hicrî ilk üç yüzyılda siyer rivayetlerinin aktarımı; başlangıç dönemi, risâleler dönemi, cem dönemi, tasnif-telif dönemi, klasik nakil dönemi ve karşılaştırmalı nakil dönemi olarak sınıflandırılmıştır.[40]

Başlangıcından itibaren dolaşımda olan rivayetleri teliflerde büyük oranda bir araya getiren muhaddis ve tarihçilerin eserleri günümüze ulaşmış olsa da *Hemmâm'ın Sahîfesi*, Affân b. Müslim'in hadis cüzü, Zührî'nin *Megâzî*'si, Ma'mer b. Râşid'in *Kitâbü'l-Megâzî*'si gibi birkaç istisna dışında[41] bu teliflerin arkasındaki bir buçuk asırlık sürecin ürünü olan metinlere erişilememektedir. Biyografik kaynaklarda bu râvilerin kitapları olduğuna dair ifadelere rastlansa dahi çoğu modern araştırmada da ortaya konulduğu üzere bu kitaplar telifler dönemindeki eserlere dahil olarak günümüze ulaşmıştır. Örneğin Vehb b. Münebbih'in (öl. 114/732) çok sayıda eseri olduğu söylenmekte, ancak bunlar parçalar halinde tarih, tefsir ve siyer eserlerindeki alıntılarla günümüze ulaşmaktadır.[42] Aynı şekilde Urve b. Zübeyr (öl. 94/713) siyer ve megâzîye dair birçok risâle kaleme almış, bunlar talebeleri tarafından cemedilmiştir. Bu risâleler ise siyer müelliflerinin en önemli kaynakları olmuştur.[43] Şurahbîl b. Sa'd (öl. 123/740) babasının topladığı siyer malzemesini bir deftere yazmış ve siyer rivayetinde bu defterden faydalanmıştır. Modern araştırmalarda onun megâzî telifi olduğuna dair farklı görüşler vardır, ancak böyle bir eseri varsa da günümüze ulaşmamış, sonraki siyer teliflerinde parçalı olarak rivayet edilmiştir.[44] Âsım b. Ömer b. Katâde (öl.120/737) de kaynaklarda siyer ve megâzî

---

dalının rivayet içerikleri ve isnâd yapıları birbirinden farklı olsa da rivayet kültürü itibariyle benzerlik arz ettiği hususlardan biri de tasnif faaliyetlerinin eş zamanlı olmasıdır.

40 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 89-90.

41 Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili: İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 1. Hasan Yerkazan, "Tasnif Döneminin Yeni Yazılı Kaynakları: Affân b. Müslim es-Saffâr'ın (ö.220/835) Hadîs Cüz'ü", *Temel İslâm Bilimleri Araştırmaları I*, ed. Alpaslan Kartal (Ankara: Songaç Akademi Yayınları, 2019), 29-60. Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydillah İbn Şihab, *el-Megâzî: İlk Dönem İslâm Tarihinde Savaşlar*, çev. Mehmet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016). Abdullâh b. Selâm'a (öl. 43/663-64) nisbet edilen risâlelerin günümüze kadar ulaştığı ve Hz. Peygamber'e sorduğu sorular ve bunların cevaplarına dair *el-Mesâil* adlı risâlesinin 1867 senesinde Kâhire'de basıldığı bilinmektedir (Mustafa Fayda, "Abdullah b. Selam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/134-135.) Ancak esere henüz ulaşamadık.

42 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 111-113.

43 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 123-24.

44 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 139-140.

müellifi olarak zikredilse de risâle sahibi râviler arasındadır ve rivayetleri İbn İshâk, Vâkıdî ve İbn Sa‘d aracılığıyla günümüze ulaşmıştır.[45]

Anlaşılacağı üzere klasik dönem telifleri, esere dahil olan sözlü ve yazılı kaynakları barındırmaktadır. Bir telif eserin isnâdlarını müstakil bir tarihî kaynak olarak değerlendirerek isnâdda isimleri geçen râvilerin eserde bulunan rivayetlerini bir araya getirmek suretiyle geriye doğru kısmî bir metin inşası imkân dahilinde görünmektedir.[46] Bu bakımdan isnâdın müstakil bir kaynak olarak kullanımı ve bilgi içeriği önem arz etmektedir. Bu çalışmada merkeze alınan eser bağlamında isnâdların bir klasik telifin kaynaklarını sorgulama imkânları ele alınacak ve bir yöntem teklif edilecektir. Umumiyetle hadis sahasıyla özdeşleştirilen isnâdların başka alanlardaki kullanımı incelenerek ortak bir rivayet kültürünün ana unsuru olduğu vurgulanacak ve çalışma boyunca isnâdın yapısından kaynaklanan sorunlar ele alınacaktır.

1. İsnâdın Kullanıldığı Yerler

İsnâdın hadis alanındaki sistemli kullanımı dışında tarih boyunca bilgiyi aktarmak ve temellendirmek üzere isnâd veya benzeri bir aktarım zincirinin çeşitli metin türlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Siyer, hadis, tefsir, biyografi gibi metin türlerinin tamamında isnâdlı rivayet aktarımı kullanılmıştır. Bu bakımdan isnâdlı rivayet ilk hacimli telifler ortaya çıkıncaya kadar bilgi aktarım üslubu olarak döneme damgasını vurmuştur. İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin râvi biyografileri kısmının da isnâdlı rivayetlerden müteşekkil olması bunun bir telif tarzı olduğunu destekler mahiyettedir.

İsnâda dayalı rivayet aktarımı İslâm kültüründe benimsenmiş ve telifler döneminden sonra kitapların intikâli de benzeri bir aktarım biçimiyle gerçekleşmiştir. İlk siyer ve hadis telifleri, bu teliflerdeki rivayetlerin tek tek aktarımında olduğu gibi, icâzetle

---

45 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 144.

46 Bu şekilde hazırlanan bir çalışma için bkz.: Urve b. ez-Zübeyr, *Kitâbü’l-Megâzî (Megâzî Resulillâh)*, thk.: Muhammed Mustafa A‘zamî, (Riyad Mektebetü’l-Terbiyeti’l-Arabî, 1981).

aktarılmıştır.[47] Kitapların nesilden nesile intikalini ifade eden icazet,[48] ve rivayet kayıtları[49] metnin müellifine kadar uzanan bir aktarım zincirini muhtevî olacak şekilde yazma eserlerde yer almıştır. Dolayısıyla hicrî üçüncü asırdan sonra isnâdın, bilginin kaynağını gösteren bir unsur olarak kullanılmasıyla rivayet hacminden telif hacmine geçilmiş ve tek tek rivayetler için kullanılan isnâd, kitabın tamamının intikalini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

İslâm kültürü dışında diğer semâvî dinlerin metinlerinde ve çeşitli kültürlerde isnâd kullanıldığı bilinmektedir. Semâvî dinler açısından isnâd kullanımında önceliğin hangi dinî metinlere ait olduğu yönünde tartışmalar mevcuttur. Ayrıca isnâd kullanımının tarihi dışında yapısı bakımından da değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda İbn Hazm, Tevrât ve İncil'in mevsukiyetini hadis ve siyerdeki isnâd kullanımıyla kıyaslayarak, her ikisinde de rivayetin ana kaynağa (Hz. İsâ ve Hz. Mûsâ'ya) ulaşmadığını, ancak İslâm kültüründe isnâdların Hz. Peygamber'e kadar götürülebildiğini söylemektedir. Bunlardan başka Yunan kültüründe, Hint kültüründe, Budist gelenekte ve eski Türklerde rivayetleri temellendirmek için sistemli olmasa da isnâd kullanımı olduğu belirtilmektedir.[50] Ancak bu çalışmada tartışma isnâdın İslâm kültüründeki yeriyle sınırlandırıldığı için diğer din ve kültürlerdeki yapısı ele alınmayacaktır. Bu bakımdan câhiliye şiirinin aktarımında, telifler öncesi dönemde sistemli olmasa da isnâdın olması dikkate değerdir. Çeşitli özellikleriyle hadis ve siyer rivayetlerindeki isnâd kullanımına benzerlik arz etmesi bakımından müstakil bir başlıkla aşağıda ele alınacaktır. Ardından çalışmanın ana konusu

---

47 Bilginin ister kısa bir rivayet isterse eser hacminde olsun hoca-talebe arasındaki izinle aktarımı İslâm geleneğinde modern döneme kadar etkisini sürdürmüştür. Erken dönem metinleriyle ilgili örnekler için bkz.: Vâkıdî'nin eserlerinin intikal süreçleri hakkında detaylı bir inceleme: Kasım Şulul, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 193-209 ve 274-277; İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* isimli eserinin intikal süreçleri üzerine yapılan bir çalışma olarak bkz.: Ahmad Nazır Atassi, *A History of Ibn Sa'd's Biographical Dictionary Kitâb al-Tabakât al-Kabîr*'dir (University of California, 2009). İbn Sa'd'ın her iki tabakât eserinin nakil isnâdları için bkz.: Tuba Nur Saraçoğlu, *Siyerin Öncüleri: İbn Sa'd (öl. 230/845)*, ed. Levent Öztürk, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 44-49.

48 Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane,* 101.

49 Kasım Şulul, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 193.

50 Uz, *Arap Kültüründe Bilginin İntikal Süreci*, 22-29.

olması itibariyle hadis ve siyer rivayetlerinde isnâd kullanımı ana hatlarıyla değerlendirilecektir.

a. Arap Dili ve Edebiyatında İsnâd

İsnâd, Arapça'da bir meânî terimi olarak özne ile yüklem arasındaki yoruma dayalı anlam ilişkisini ifade etmek üzere kullanılmıştır.[51] Ancak Arap dilinin gelişimi açısından bir metnin (rivayet veya kitabın) aktarıcılarını zikretmek anlamındaki kullanımına, İslâm öncesi Arap tarihinin önemli bir kültürel unsuru olan şiirlerin intikalinde rastlanmaktadır. Ebu'l-Esved ed-Düvelî'nin (ö. 69/689) edebiyat alanında ilk isnâd kullanan kişi olduğu söylenmektedir. Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) ve Hammâd er-Râviye (ö. 160/776) edebiyat sahasının ilk tabakası kabul edilmekte, onların cahiliye dönemine dayanan nakilleri sonraki tabakalarda edebiyat âlimleri tarafından aktarılmaktadır.[52] Arap şiirinin nesilden nesile aktarılmasında isnâdın sistemli olmayan bir şekilde de olsa kullanıldığı söylenmektedir.[53] Şiir isnâdları her zaman kaydedilmiş olmasa da[54] câhiliye şiirinde tıpkı hadis/siyer rivayetlerinde olduğu gibi sözün güvenilir râviler tarafından muteber senedlerle rivayet edilmesi şartı aranmaktadır.[55] Hadis ilminde olduğu gibi şiirde de isnâd kullanılmış, her şiir için bir isnâda başvurulmasa dahi bazı durumlarda kasîdeyi aktaran 'râvi silsileleri'ne[56] müracaat edilmiştir.

Câhiliye döneminde her şairin şiirlerinin özel râvisi veya râvileri tarafından ezberlenerek aktarıldığı ve bir şairin râvilerinin de yine büyük şairler olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.[57] Bu yönüyle râvilik, 'geleneği olan bir mektep' olarak

---

51 Recep Şentürk, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/153.

52 Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2017), 12.

53 Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/155.

54 Fuad Sezgin, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", çev. Hasan Taşdelen, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/5 (1993), 315.

55 Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrıcı (İstanbul: Kuramer, 2019), 54.

56 Sezgin, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", 315; Nâsırüddin el-Esed, *Masâdiru'ş-şi'ri'l-câhilî ve Kıymetühâ et-Târîhiyye* (Kahire: Dâru'meârif, 1978), 222.

57 Sezgin, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", 314.

tanımlanmaktadır.[58] Birbirlerine atıflarıyla silsileler oluşturan şiir ekollerinden en meşhurunun Evs b. Hacer'le başladığı ve Küseyyir'le bittiğini söyleyen Nâsırüddin el-Esed, bu iki şiir râvisi arasındaki aktarımı zikreder. Bu silsilede yer alan Hatî'e'nin, Ka'b b. Züheyr'e "Eğer bir şiir söylersen onda önce kendini an, sonra benim adımı seninkinden sonra an" demesi[59] şairler arasındaki şiir aktarımının formunun hadis/siyer rivayet aktarımıyla örtüştüğünü göstermesi yönüyle ilgi çekicidir.

Arap şiirinin tenkid unsuru olan *intihâl* ve *nahl* (şiiri şairinden başka birinin sahiplenmesi ve şiiri başka bir şaire nisbet etmek) kavramları şairler ve aktarıcıları olan râviler hakkında bilgi sahibi olmayı zorunlu kılmaktadır. Özellikle nahl konusunda eleştirel tavırlarıyla bilinen âlimler ise Ebû Amr b. el-Âlâ (öl. 154/771), Ebû Ubeyde (öl. 210/825), Asmaî (öl. 216/831), İbn Hişâm (öl. 218/833), İbn Sellâm el-Cumahî (öl. 231/845), Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/869), Câhız (öl. 255/869) ve İbn Kuteybe'dir (öl. 276/889).[60]

Zikredilen isimler arasında yer alan İbn Hişâm'ın şiir nakli konusundaki hassasiyeti, siyer telifinde şiir kullanımı konusunda hocası İbn İshâk'tan farklı bir tutum sergilemesinden anlaşılmaktadır. Hocasının eserini naklederken eserde yer alan şiirlerle ilgili çeşitli tasarrufları olmuştur. İbn Hişam, hocasından aldığı şiirlerin kime ait olduğu, uydurma olup olmadıkları konusunda kendi kanaatine göre tashihler yapmaktadır. Şiirleri kısmen aldığında dışarıda bıraktığı kısım için 'sağlam olarak bildirilmediği'ni gerekçe göstermekte, kendisinin bilgi sahibi olmadığı durumlarda ise şiirin tamamına yer verse dahi şiir konusunda uzman kişiler tarafından bilinmeyen bir şiir olduğunu zikretmektedir.[61] Bu tutum onun şârihi olan Moğultay b. Kılıç'ta (öl. 762/1361) da gözlenmektedir. Moğultay, İbn Hişâm'ın zikredilen tasarruflarına şerhinde yer vermiştir ve 'şiirlerin şairlerine nisbeti' gibi konularda onun *es-Sîre*'sinde uygun görmediği hususlarda tashihler yapmıştır.[62]

---

58 İsmail Durmuş, "Eski Arap Şiiri", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat,* (İstanbul: Kuramer, 2019), 204; el-Esed, *Masâdiru'ş-şi'ri'l-câhilî ve Kıymetühâ et-Târîhiyye*, 222.

59 el-Esed, *Masâdiru'ş-şi'ri'l-câhilî ve Kıymetühâ et-Târîhiyye,* 223.

60 Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 26-33.

61 Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 30.

62 Güllü Yıldız, *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği Moğultay b. Kılıç Örneği* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 319.

Sözlü kültürün baskın olduğu ilk asırda râvilerin şiiri hafızalarında muhafaza etmeleri, yazılı metinlere istinadda bulunmamaları beklenirdi. Şiirin yazılı hali nâdiren mevcut olsa da yalnızca metne bağlı olarak şiir aktaran râviler eleştirilmiş ve sahîfeci (sahafî) olarak vasfedilmişlerdir.[63] Aynı surette hadis aktarımını yapan hadis râvilerini eleştirirken de "sahafî" ibaresinin kullanılması bir başka önemli ortaklık olarak zikre değerdir.[64] İbn Sa'd'ın çağdaşı olan ve *Tabakâtu Fuhûli'ş-şu'arâ* adlı şuarâ tabakasıyla tanınan İbn Sellâm el-Cumahî (öl. 231/846) şair râvilerinden sahafî olanları eleştirmektedir. Onların bilgileri kitaplardan (yazılı herhangi bir doküman) alıp doğruluğunu teyid için bir âlimin onayına dayanmamalarını gerekçe göstererek kendilerine itibar edilmediğini ve rivayetlerinin alınmadığını söyler.[65]

Yapısal olarak nesir formunda olan hadis ve manzum formda olan şiir birbirine benzemediği gibi, ilk şiir divanlarında ilk hadis metinlerinde olduğu gibi metni nakleden râvilerden oluşan bir sened de her zaman yoktur. Bu yapısal farklılıklar dışında tarihsel süreci itibariyle sözlü kültürden yazılı kültüre geçişte her ikisinin de ana hatlarıyla benzer süreçler yaşadığı görülmektedir. Hicrî ilk yüzyılda sahâbe ve büyük tâbiûn döneminde rivayetler kısmen yazıya geçirilebilmiş ve daha ziyade şifâhî olarak aktarılmıştır. Ancak bu devirde rivayetleri derleyen bazı erken dönem râvileri de vardır.[66] Benzer şekilde aynı asırda büyük oranda sözlü kültür/hafızayla nakledilen şiirlerin bir kısmının münferit divanlar şeklinde yazılmak suretiyle bir sonraki nesle aktarıldıkları görülür.[67] İkinci yüzyılda siyer ve hadisin önemli müdevvinleri ortaya çıkmış ve telifler zuhur etmeye başlamıştır. Aynı şekilde câhiliye kültürüne ait nesir ve şiir birikimi de yazıya geçirilmiştir.[68] Schoeler, Emevîler döneminden şair ve râvilerin notlarının ve derlemelerinin olduğunu ifade etmektedir.[69] Üçüncü yüzyılda klasik dönem siyer telifleri sistematik bir form kazanmış ve hadis literatürünün temel telifleri ortaya çıkmış, benzer

---

63 Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 24.
64 Sahafînin hadis sahasındaki anlamı konusunda bkz: Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahafî' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *MÜİFD* 11-12 (1994 1993), 197-204.
65 Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 24.
66 Erul, *Hadislerin Dili: İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*, 1.
67 Durmuş, "Eski Arap Şiiri", 205.
68 Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 16.
69 Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivayet*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 43.

şekilde Hammâd er-Râviye'nin *el-Muallakâtü's-seb'* ve Mufaddal ed-Dabbî'nin *el-Mufaddaliyyât* isimli antolojileriyle câhiliye şiirinde yazılı nakil yaygınlaşmıştır.[70]

Sistemli bir isnâd yapısından söz edilemese de İslâm öncesi Arap şiirinin yazıya geçirilişi ile hadislerin yazıya geçirilme süreci ve şiiri doğru kişiye nispet etmek, şiir uydurmamak, sahafî olmamak gibi râviler hakkındaki temel kriterlerin ortak oluşu dikkate değerdir. Burada nebevî bir bilgi türü olarak hadisler ve Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgi içeren siyer rivayetleriyle toplumdan ya da şairin muhayyilesinden beslenen edebî bir metin olan şiiri birbirine eşitlemekten ziyade aynı kültürel atmosferde toplum nezdinde kıymetli olan iki unsurun benzerliklerini zikretmek, rivayet kültüründe bilgi aktarımını anlamak açısından önem arz etmektedir. Sezgin, "Erken İslâm döneminin metin rivayet etme âdeti muhtemelen câhiliyeye uzanmaktadır" diyerek bu kültürel ortaklığa işaret etmektedir.[71]

b. Siyer ve Hadis Rivayetlerinde İsnâd

İsnâd uygulamasının başka din ve kültürlerdeki metinlerde de kullanılmış olmasına rağmen İslâm kültürüne has bir uygulama olduğu kabul edilmektedir. İslâm kültüründe siyer ve hadis rivayetlerinin aktarımında isnâdın kullanımı dinî bir referans olan Hz. Peygamber'in sözlerine ve hayatına verilen ehemmiyet nisbetinde güçlü olmuştur. İbn Sîrîn'in (öl. 110/729) "Bu ilim dindir, dinini kimden aldığına dikkat et";[72] Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) "İsnâd müminin silahıdır";[73] Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) "İsnâd dindendir, o olmasaydı isteyen istediğini söylerdi"[74] şeklindeki sözleri İslâm kültüründe isnâda verilen önemi ortaya koymaktadır. Ayrıca bu sözlerin farklı tarihlerde yaşamış kişiler tarafından söylenmiş olması bu değerin sürekliliği konusunda da bir fikir vermektedir.

---

70 Durmuş, "Eski Arap Şiiri", 205.
71 M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 29.
72 İbn Sa'd, *Tabakât,* 2012, 9/193.
73 Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, thk. Mehmed Saîd Hatipoğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 42.
74 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. komisyon (Beyrut: Daru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1956), 2/16.

Sahâbe nesli râvilerin rivayet aktarırken hataya düştükleri durumlarda birbirlerini ihtâr ettikleri, bilmedikleri hadisleri öğrenmek üzere uzun seyahatlere çıktıkları ve birbirlerinden rivayet aktardıkları bilinmektedir. Rivayetlerde isnâdın kullanımının ise Hz. Peygamber'e izafe edilen yalan haberlerin yaygınlaşmasıyla başladığı düşünülmektedir.[75] İsnâdın ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda sık sık müracaat edilen rivayet, İbn Sîrîn'e nisbet edilen şu ifadedir: "Önceleri isnâddan sormazlardı. Ne zaman ki fitne meydana geldi râvilerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar. Ehl-i Sünnet'e bakılır hadisleri alınır, Ehl-i Bid'at'e bakılır hadisleri alınmazdı".[76] Bu rivayette 'fitne' kelimesiyle hangi olayın kastedildiği hususunda literatürde çeşitli tartışmalar mevcuttur.[77] Erken dönem İslâm târihinde Hz. Osman'ın (öl.35/656) öldürülmesi "İslâm dünyasında büyük bir kırılmaya neden olmuş ve ilk defa müslümanlardan bir grup itaat etmek üzere biat ettikleri halifelerini sorgulamışlardır".[78] Bu cinayet akabinde ortaya çıkan çeşitli iç karışıklıklar olmuştur. Cemel (36/656), Sıffîn (37/657), Hz. Ali'nin şehit edilmesi (öl. 40/661), Kerbelâ Vakası (61/680), Muhtar es-Sekafî olayı (66-67/685-687) gibi bir dizi olay cereyan etmiştir. İslâm tarihinde Hz. Peygamber döneminden itibaren çeşitli sebeplerle mevzu haberlerin ortaya çıktığı görülmüş olsa da zikredilen iç karışıklıkların bu haber türünü tetiklediği, siyasî çıkarlar doğrultusunda bir meşruiyet aracı olarak hadis uydurulduğu bilinmektedir.[79]

İsnâdın kullanımının ne zaman başladığı hususunda biraz daha aydınlatıcı olduğu düşünülen bir başka bilgi ise Muhtâr es-Sekâfî zamanına kadar isnâdın sorulmadığı yönündeki Ahmed b. Hanbel ve Hatîb el-Bağdâdî'den nakledilen rivayettir.[80] Hz. Osman'ın öldürülmesinden Muhtar es-Sekafî dönemine kadar geçen (hicrî 35- 66 veya 67 arası) süreyi dikkate alarak Cemel ve Sıffîn olaylarından itibaren (hicrî 36-37) isnâdın

---

75 Şaban Öz, *Mevzû Haberlerin Tarihî Değeri* (İstanbul: Neva Yayınları, 2016), 23-29.

76 Rivayetin tarihi arka planı ve sıhhati konusunda detaylı bir değerlendirme için bkz.: Arif Ulu, "'Önceleri İsnâddan Sormazlardı...' Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 36 (2011), 19-46.

77 Rivayet etrafındaki tartışmalar ve fitneyle ilgili tarihlendirme için bkz.: Arif Ulu, "Hadis Rivayetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XII/1 (2012), 119-166; Kuzudişli, *Hadis Tarihi,* 89-93.

78 Adnan Demircan, *Dört Halife Üç Cinayet* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 157.

79 Öz, *Mevzû Haberlerin Tarihî Değeri,* 22-29.

80 Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmî',* thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/197; Ebu Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl,* thk. Vasiyuyllah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 3/380; Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi,* 92-93.

sorulmaya başlandığı, ancak daha sonra mevzu haberlerdeki -neredeyse sistemli denilebilecek- artışla birlikte rivayetin kaynağını belirtme hususunda âlimlerin daha titiz oldukları düşünülmektedir.[81] Bu durumda isnâdın hicrî birinci asrın ilk yarısından itibaren kullanılmaya başlandığını söylemek mümkündür ki bu da bilginin kaynağıyla rivayet eden kişi arasında bir veya iki kişinin olduğunu belirtmek anlamına gelecektir. Dolayısıyla isnâdın kullanılmaya başlanması, esasında tâbiûn neslinin rivayet ettiği bilgiyi temellendirmesi demektir. Bugün elimizde olan kaynaklardaki isnâdlarda müelliften geriye doğru 8-9 isimden oluşan uzun isnâd zincirlerinin en başında yer alan sahâbe ve tâbiûn döneminde bilginin güvenilirliğinin tartışmaya açılmış olduğu anlamına gelmektedir. Zührî'nin isnâdı ilk kullanan kişi olduğu söylense de ondan önce bu tartışmalar yapılmış ve isnâd kullanımı bilgi aktarımının temel bir unsuru olarak rivayet kültüründe yer edinmeye başlamıştır.

İsnâdın kullanılması bilginin sıhhatine dair tespitlerin daha dakik yapılabilmesi imkânını doğurmuştur. Bu bağlamda rivayetlerin tasnifinde bilginin kaynağına kadar ulaşıp ulaşılmadığını tespit için isnâdlara dayalı tanımlamalar yapılmıştır. Zira rivayetlerin Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir isnâdla zikredilmesi her zaman mümkün olmamıştır. Bu nedenle isnâdın eriştiği son isme göre rivayetler tasnif edilmiştir. Buna göre rivayet isnâd özelliklerine göre "muttasıl", "merfû", "mevkûf", "maktû", "mürsel" olarak birbirinden ayrılmıştır.[82]

Bilginin sıhhatini ortaya koyabilmek için isnâdda yer alan râvilerin durumlarını tespit etmek önem arz etmektedir. Bu nedenle isnâdın iki ana unsuru olan râvinin durumu ve rivayet lafızları da tenkide tâbi tutulmuştur. Râviler adaletleri (rivayeti nakletmedeki ahlakî yetkinlikleri) ve zabtlarına (rivayeti nakletmedeki fizikî yetkinlikleri) göre cerh (adalet ve zabtı yönüyle râviyi tenkid etmek) ve ta'dîl (adalet ve zabtı yönüyle râvinin güvenilirliğini ortaya koymak) ilminin konusu olmuşlardır. Cerh ve ta'dîl ilmi sistemli bir şekilde hicrî ikinci yüzyılda ortaya çıksa da[83] sahâbe ve tâbiûn döneminde tenkidin

---

81 Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 93.

82 Ebu Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nureddin Itr (Dımeşk: Daru'l-Fikr, ts.), 44-58.

83 Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 449.

mevcut olduğu bilinmektedir. Sahâbeden Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit, Hz. Ali, Abdullah b. Selâm, Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in tenkidleri Hz. Peygamber'e dair rivayetlerin yalana karşı korunması olarak değerlendirilmektedir.[84] Siyasî karışıklıklardan dolayı tâbiûn döneminde ricâl tenkidinde bir artış olduğu ve Sa'îd b. el-Müseyyeb, İbn Sîrîn, Zührî, el-A'meş gibi önemli kişiler başta olmak üzere bu nesilden birçok münekkidin ortaya çıktığı tespit edilmiştir.[85] İkinci asrın önemli münekkidlerinden olan Şu'be b. el-Haccâc'dan (ö. 160/776) sonra ricâl tenkidî sistemli bir hal almaya başlamış[86] ve günümüze kadar devam eden tenkid süreci rivayet kültürüne dahil olmuştur.

Siyer ve hadis rivayetlerinde isnâdın kullanımı bağlamında zikre değer bir diğer husus ise bilginin kaynağına en kısa yolla erişmenin önem arz etmesi meselesidir. Bu bağlamda erken dönemden itibaren kullanılan isnâdlar âlî ve nâzil olmak üzere iki türdedir. Âlî isnâdlarla hadisi nakletmenin amacı "hadisi en kısa yoldan Hz. Peygamber'e ulaşan sahih bir isnâdla rivayet etmek"tir.[87] Eğer râvi kendi tabakası gereği ulaşılabilen en kısa yolla hadisi nakledemeyip birkaç aracıyla ana tarike erişebiliyorsa bu tür isnâdlar nâzil isnâd grubundadır. Nâzil isnâdlardaki râvi isimlerinin fazlalığı hata ihtimalini yükselteceği için rağbet görmemiştir.[88] Bu sebepler, râvilerin çağdaşları arasında onları âlî isnâda dahil edecek bir önceki nesilden kişilerin bulundukları bölgelere seyahat etmeleri sonucunu doğurmuştur.[89]

Aktarılan çerçeveye dayalı olarak hadis-siyer rivayet kültüründe isnâdın oldukça erken tarihlerde kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Ortaya çıkış sebepleri de dikkate alındığında isnâd kullanımının ana gayesinin Hz. Peygamber hakkındaki doğru bilginin tesbiti olduğunu söylemek mümkündür. Hadis usulünde isnâda dayalı tanım ve rivayet sınıflamasının yapılması, râvi tenkid metodunun gelişmesiyle rivayetlerin sahih ve sakîm

---

84 Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 37-38.
85 Tâbiûn nesli münekkidleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 50-65.
86 Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 129-136.
87 Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 151.
88 Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 159.
89 Elif Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2022), 180-182.

olanının ayrılabilmesi de aynı gayeye matuftur. Aşağıda rivayet kültürünün bu önemli bilgi aktarım formu yapısal olarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. İsnâdın Unsurları

İsnâdlar temelde iki unsurdan oluşan bir formda olup bilgiyi alan ve aktaran râvi adları ile bilginin intikaline işaret eden lafızlardan (ahbaranâ, haddesenâ, 'an vb.) müteşekkildir. İsnâd analizi ya da sened tenkidi bu iki unsurun tenkidi üzerine kuruludur. Bu analizler hadislerin tasnifi ve sıhhatlerinin belirlenmesinin yollarından biridir. İsnâdın ana unsuru olan râviler ve intikal lafızları hakkında oldukça dikkat çekici birçok araştırma yapılmıştır.[90] İlerleyen bölümlerde zaman zaman bu literatürle irtibatlı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Ancak bu başlıkta isnâdın zikredilen iki unsuru ele alınacaktır.

a. Râvi Adı ve Râviye Dair Bilgiler

İsnâdın iki ana unsurundan biri râvi isimleridir. Rivayetin kimler arasında dolaşımda olduğunu gösteren bu isimler çoğu zaman nisbeler, lakaplar ve künyelerle birleşmektedir. Râvi isimleri tek bir isim olarak kullanıldığı gibi (Sâbit gibi), baba adı (Ali b. Muhammed) veya nisbe ve lakaplarıyla da kullanılmaktadır (Sâbit el-Bünânî, Ali b. Muhammed el-Kureşî). Râvi isimlerinin bu farklı kullanımları, rivayetin aktarıldığı dönemde râvinin ne şekilde şöhret bulduğuyla alakalıdır. Aynı zamanda bu farklı kullanımlar onların biyografileri hakkında bazı bilgilere erişme imkânı da doğurmaktadır.

Râvilerin bir kısmı isimleriyle şöhret kazanırken bazılarının künye ve nisbeleri isimlerine galip gelerek râvi adını unutturacak şekilde kullanılmaktadır.[91] Râvilerin aile ilişkilerine

---

[90] Bunlardan bazıları için bkz.: Maxim G. Romanov, *Computational Reading of Arabic Biographical Collections with Special Reference to Preaching in the Sunnî World (661-1300 CE)*, University of Michigan, Michigan: 2013; John Nawas ve Monique Bernards, "The Geographic Disribution of Muslim Jurists During the First Four Centuries AH", *Islamic Law and Society*, c. 10, n. 2, 168-181; Mohammad Gharaibeh, "Brokerage and Interpersonal Relationship In Scholarly Networks. Ibn Hagar al-'Asqalani and His Early Academic Career", *Everything is On the Move: The Mamluk Empire as a Node in (Trans) Regional Networks*, Ed.: Stephan Conermann, Bonn University Press, Bonn: 2014, 223-266; Topgül "Erken Dönem İslâm Kültüründe İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tesbiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22/ 42 (2017), 1-31.

[91] Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 198.

bağlı olarak çocuklarına kıyasla "ebû (fülân)" veya kadın râviler için "ümmü (fülân)" şeklindeki künyeleri bulunmaktadır. Râvilerin baba, dede, amca, hala, teyze, dayı gibi diğer yakınlarına izafetle kullanılan ifadelerin künye olup olmadığı ise tartışmalıdır. Ancak sayıları artıp benzer isimde olanların çoğalmasıyla künye kullanımının yaygınlaştığı, bazı eserlerde râvi künyeleri için müstakil bölümlerin yer aldığı bilinmektedir.[92]

İsnâdlarda künyeler zaman zaman râvinin ismi yerine kullanılmaktadır. Künyesi veya hem künye hem ismiyle şöhret kazanan râviler için isnâdda bu ikisinden hangisi zikredilirse edilsin kimin kastedildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 'İbn Şihâb' künyesi, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullâh İbn Şihâb Zührî'nin (öl. 124/742) ismi ve nisbesi zikredilmeksizin tek başına kullanıldığında dahi kimin kastedildiği açık olacak şekilde şöhret kazanmıştır. Aynı râvinin nisbesi olan Zührî de isminin yerini alacak şekilde yaygın bir kullanıma sahiptir. Ancak bu bütün râviler için geçerli bir durum değildir. Bazı isnâdlarda isim ve künyenin birlikte zikredildiği görülmektedir. Örneğin Sâlim b. Ebû Ümeyye el-Kureşî'nin (öl. 129) birbirinden farklı şekillerde Sâlim Ebu'n-Nadr,[93] Ebu'n-Nadr Sâlim,[94] Ebu'n-Nadr,[95] Ebu'n-Nadr mevlâ Ömer b. Ubeydullâh[96] şeklinde geçtiği görülmektedir. Eserin yazım ve intikal süreçlerine bağlı olarak metnin râvisi tarafından isnâda eklenen[97] bu tür bir kullanımın ortaya çıktığı düşünülmektedir. Klasik metinlere zaman bakımından uzak olan modern dönem araştırmacıları için bazı rivayetlerde isnâdın, râvinin künye bilgisini içeren bir özellik arz etmesi, râvi-künye eşitlemesi yapabilmeyi kolaylaştırması yönüyle önemlidir.

Râvi biyografileri bakımından isnâdların en önemli özelliklerinden bir diğeri ise râvinin yaşadığı, eğitim gördüğü veya verdiği şehirlere, kabilesi veya diğer kabilelerle bağlantılarına, mezhebine veya mesleğine izafeten aldığı çeşitli nisbeleri barındırmasıdır. İsimlere, mekânlara, mesleklere ve mezheplere göre verilen nisbeler, râvileri birbirinden

---

92 Nebi Bozkurt, "Künye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/558-559.
93 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/333.
94 İbn Sa'd, *Tabakât,* 2012, 2/200.
95 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/313.
96 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/302.
97 Topgül, *İsnâdın Satır Araları*, 34.

ayırmak için kullanılmaktadır. Müelliflerin hocalarını anarken özellikle meşhur olanlarının künyelerine daha az yer verdikleri görülmektedir. Örneğin, İbn Sa'd, hocası Vâkıdî'yi (ö. 207/823) çoğunlukla Muhammed b. Ömer şeklinde ismiyle zikretmektedir. Bunun yanı sıra nisbesini kullanarak Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî de demektedir. Benzer şekilde hocası İbnü'l-Kelbî'yi (öl.204) ise çoğunlukla Hişâm b. Muhammed diye zikrederken bazı isnâdlarda ona Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî şeklinde nisbesiyle yer vermektedir. Râvi ismiyle kastedilenin kim olduğunu izah için "Sâbit yani el-Bünânî" denilmesi gibi râvinin kimliğini daha açık ifade eden kayıtlara da rastlamak mümkündür.[98] Bu ifade râvinin hocasından aldığı şekliyle isnâdı muhafaza etmesi gerektiği halde, isim karışıklığına mahal vermemek üzere ve kendi ilavesi olduğunu beyan için kullanılan bir yapıdır. Muhaddislerin isnâdda bu tür tasarruflarda bulunmaları bilginin kaynağına dair karışıklıkları önlemesi bakımından caiz görülmüştür.[99]

Râvilere dair bilgiler arasında bazı ilişkilerin isnâdda zikredilmesini de saymak gerekir. Râvinin mevâlîden olması, bir başka râvinin sohbetinde bulunması veya akrabası olması bu çerçevede değerlendirilebilecek durumlardır. Bu tür ilişkiler genellikle az bilinen râvileri meşhur râvilerle irtibatlarını ortaya koyan durumlardır. Bu bakımdan isnâd içi bilgilerde[100] Zührî'yle isim benzerliği olan Muhammed b. Müslim'in onun kardeşi olduğunun belirtilmesi,[101] Hz. Âişe ve İbn Abbâs gibi müksirûn sahâbînin mevlâsının isnâdlarda bu râvilerin mevâlî vasıflarıyla zikredilmeleri[102] kayda değerdir.

Tedvîn faaliyetleri öncesinde rivayet geleneğinin kendine özgü bir yapısı olduğu düşünülmektedir. Bazı rivayetlerde isnâdların baş kısmı (sahâbe nesli) çeşitli diyalog ifadelerini veya olay örgülerini içeren ve erken dönem hadis rivayetinin bağlamını veren bir özellik taşımaktadır. İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde bu tür bir kullanımla karşılaşılmamıştır, ancak hadis teliflerinde bu rivayet tarzı kullanılmıştır.

---

98 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/186.
99 Topgül, *İsnâdın Satır Araları*, 17-21.
100 Kavram için bkz.: Topgül, *İsnâdın Satır Araları*, 11.
101 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/89.
102 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/23, 330.

b. Rivayet Lafızları

İsnâdın ikinci önemli unsuru ise rivayet lafızları olarak adlandırılan, râvinin bilgiyi bir önceki râviden alırken kullandığı tahammülü'l-hadîs metodlarını gösteren lafızlardır. Bu ifadelerin anlam içerikleri hadis usulünde başlı başına bir konu olarak ele alınmıştır. Aşağıda hangi ifadelerin ne tür anlamlara tekabül ettiği konusuna yer verilecektir.

İsnâdların en başından en sonundaki ismine kadar bütün râvilerin eda lafızlarını zikretmesi başından itibaren bilgi aktarımında kullanıldığını göstermektedir. Yücel'in tespitine göre ıstılâhî manalarıyla edâ sigalarının kullanımı hicrî birinci asır sonu ile ikinci asrın başlarına tarihlendirilebilir ve ikinci asrın ilk yarısında bu manalarla ilgili bir genel kabul oluştuğu anlaşılmaktadır.[103]

İsnâdlarda yer alan isimlerin ard arda olması kesin olarak hoca-talebe ilişkisi anlamına gelmeyeceği gibi, bir râvinin tahammül lafzı olarak tercih ettiği ifadenin doğruluğu veya râviler/metinler arasında doğru olarak nakledilip nakledilmediği de araştırmacının dikkatten kaçırmaması gereken bir husustur. Ancak tahammül/edâ lafızlarının mahiyetleri itibariyle bilginin ne surette alındığını ve çoğu durumda hoca-talebe ilişkisinin nasıl olduğunu göstermesi bakımından isnâdların tarihî bir kaynak olarak değerine önemli bir katkı sağlamaktadır.

Hadis tahammül yolları; semâ, kıraat/arz, icâzet, münâvele, mükâtebe, i'lâm, vasiyyet ve vicâdedir. Bu terimler râviler arasındaki ilişkiye, bilginin alındığı ortama, bilgi erişim imkânına göre farklı şekillerde gerçekleşen hadis alma ve aktarma durumunu ifade eder. Birbirlerine yakınlıkları dolayısıyla bunları I) semâ ve kıraat; II) icâzet, münâvele ve mükâtebe; III) i'lâm, vasiyyet ve vicâde şeklinde üç gruba ayırmak mümkündür.

Semâ: Talebenin veya talebelerin şeyhle karşı karşıya gelerek arada herhangi bir vasıta olmaksızın hadisi bizzat işiterek almasını ifade eder.[104] Şeyhin hadisleri imlâsı, ezberinden okuması veya kitabından aktarması mümkündür. **Kıraat/arz:** Talebenin

[103] Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 88.
[104] Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 235.

şeyhe hadisleri bizzat okuması/arz etmesi yahut okuyan bir talebeyi dinlemek yoluyla rivayet hakkını elde ettiği metottur. Talebenin ve şeyhin ezbere olarak arz ve takibi ile bir yazılı nüshanın talebe veya hocada bulunması arasında bir fark görülmemiştir.[105] Semâ ve kıraat arasında fark görmeyenler olduğu gibi birini diğerine tercih eden âlimler de olmuştur. Bununla birlikte semâ, hadisin tahrif ve tashiften uzak bir şekilde nakledilmesi açısından en uygun yöntem olarak hicrî ilk üç asırda kabul görmüştür.[106]

İcâzet: Şeyhin talibe icâzet, semâ ve kıraat olmaksızın,[107] umumiyetle râvi cihetinden gelen talep üzerine[108] bütün veya bir kısım merviyyâtını rivayet etme izni vermesidir. **Münâvele:** Şeyhin, hadislerini muhtevî eserini talebeye elden vererek rivayet hakkını vermesidir.[109] **Mükâtebe:** Şeyhin kendi dinlediği hadisleri yazarak bir râviye göndermesidir.[110]

İ'lâm: Şeyhin talibe kitabını göstererek kimden aldığını ve duyduğunu belirtmesi, fakat icazeti konusunda izin verdiğini beyan etmemesini ifade eden sîgadır.[111] **Vasiyyet:** Şeyhin rivayet ettiği kitabını ölüm veya seyahat öncesinde bir talibine vasiyet ederek bırakması anlamında kullanılır.[112] **Vicâde:** Bir muhaddisin herhangi bir râvinin sahifesi veya kitabından semâ, icâzet, münâvele olmaksızın hadis almasını ifade eden sîgadır.[113]

3. İsnâdın Yapısından Kaynaklanan Problemler

İsnadın kurgusal olmaması dolayısıyla zaman içerisinde rivayet kültüründen kaynaklanan çeşitli problemleri barındırdığını söylemek mümkündür. Sahâbe tarafından rivayet edilen bir sözün zamanla her aktarıcının kendi dönemi, rivayete erişme imkânı, şartları ve

---

105 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 64.
106 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 72.
107 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 72.
108 Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 243.
109 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 72.
110 es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 72; Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 73; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 253.
111 es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 73; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 257; Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 79.
112 es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 74; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 258; Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 79.
113 es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 75; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 259.

râvilerin kişisel hususiyetleriyle alakalı olarak çeşitli problemlerin isnâda eklenmesine ve nihaî olarak teliflere bütün bu problemleriyle dahil olmasına yol açmıştır.

İsnâdın erken dönemden itibaren kullanılması, dönemlere ve hatta kişilere göre bir rivayetin aynı olan tariklerinde dahi karşılaşılması muhtemel bazı farklılıkların olmasını doğurmuştur. İsnâdlar, entelektüel tarihe önemli bir katkı sağlayacak mahiyette olsalar da yapısal olarak bazı problemlere sahiptir. Rivayetin sıhhatini sıkıntıya sokacak birtakım tasarruflardan ziyade rivayet kültürü içerisinde doğal olarak ortaya çıkan farklılıkların üzerinde durulmasında fayda vardır. Bu farklılıklar hususen modern dönem araştırmacıları için çeşitli problemleri içermektedir. Bir kitaptaki veya bir konuyla ilgili rivayetlere ait isnâdların birleştirilmesi yoluyla yapılacak çalışmalarda, râvinin tek bir isimle (en çok anılan veya şöhret bulmuş ismiyle) kayda geçirilmesi önem arz edecektir. Ancak isnâdın yapısal bazı özelliklerinden dolayı isimlerin her zaman aynı açıklıkta zikredilmediği görülmektedir. Bir isnâd analizi yaparken bu problemleri göz önünde tutmak daha sağlıklı değerlendirmelerde bulunmayı kolaylaştıracaktır. Hadis usulü açısından isnâdların yapısal özellikleri itibariyle ortaya çıkan problemleri ele alan çalışmalar mevcuttur.[114] Aşağıda isnâdların yapısından kaynaklanan problemler, İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerine dayalı olarak bu çalışmanın seyrini etkileyen unsurlar çerçevesinde ele alınacaktır. Buna göre bir râvi adının bir tek düğüm/tek bir kod olarak gösterilmesi gereken rivayet ağı analizi yönteminde karşılaşılan sorunlar ve önerilen çözümler ele alınacaktır.

a. İsimlerin Farklı Yazılması ve Müphem Lafızlar

İsnâd çalışmalarının en önemli problemlerinden biri, râvi isimlerinin birden farklı şekilde yazılmasıdır. Bir râvinin meşhur ismi, tam adı, künyesi, nesebi ve lakabı onun farklı metinlerde ya da aynı metnin farklı isnâdlarında muhtelif şekillerde yazılmasına neden olmaktadır. Bu durumun birden fazla sebebi olduğu düşünülebilir. Bilgiyi aktaran kişinin bu râviyle olan tanışıklığı, dönem içerisinde râvinin şöhret kazandığı özelliklerinin ön plana çıkarak onun ismini gölgede bırakması, rivayet kültüründeki ‘alâ-vechin’ aktarma

[114] Mehmet Apaydın, *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım* (İstanbul: Kuramer, 2018), 65-110.

prensibi bunlar arasında zikredilebilir. İsnâdlarda karşılaşılan bu problemin temel sebebi Arapça isimlerin yapısıdır.[115] Bir ismi oluşturan unsurlar şu şekilde gösterilebilir:

Lakabı	**Künyesi**	**Adı**	**Babası ve Dedesi**	**Nisbeleri**
Kâtibü'l-Vâkıdî	Ebû Abdullah	Muhammed	b. Sa'd b. Menî'	el-Hâşimî el-Bağdâdî

İbn Sa'd'ın zikredilen künyesine göre adı Muhammed'dir. Başka isimlerle karıştırılmaması için baba adıyla 'Muhammed b. Sa'd' şeklinde isnâdlarda zikredilir. Vâkıdî'nin talebesi ve kâtibi olduğu için kullanılan lakabı 'Kâtibü'l-Vâkıdî'dir. Kendisinin eserinde rivayetlere yorum yaptığı durumlarda Ebû Abdullâh künyesini kullandığı görülür. Mevâlî bir aileye mensup olan İbn Sa'd, dedelerinin el-Hâşimî mevlâsı olması dolayısıyla bu nisbeyi almış, en uzun süre yaşadığı şehir dolayısıyla da el-Bağdâdî nisbesini almıştır. Örnekte görüldüğü gibi Arapça isimler beş unsurdan oluşan bir yapıdadır. Ancak aile irtibatları ve şehirleri sebebiyle bazı râvilerin nisbeleri birden fazla olabilmektedir. Ayrıca verilen örnekte yer almasa da râvilerin lakapları da bir başka unsur olarak isimlerle birlikte veya isimler yerine kullanılmaktadır.

İsnâdlarda isimlerin açık bir şekilde yer almamasının sahâbe nesli ve geç dönem râvileri için farklı sebepleri vardır. Sahâbe neslinde rivayet ağları daha belirgin ve isnâdlar kısa olduğu için râvinin yalnızca isminin zikredilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda isnâdlar uzadıkça ezberleme zorluğu doğurmaması için râvi adlarında ihtisar yapıldığı kaydedilmektedir.[116] Eserin hacmini artırması, kağıt kullanımını olumsuz etkilemesi gibi pratik bazı durumların da isnâdlarda ihtisarı etkilediğini söylemek mümkündür.[117] İsnadları hocalarından aldıkları şekilde nakleden râviler, isimlere açıklık getirdikleri durumlarda kendi müdahaleleri olduğunun ayırt

[115] Şentürk, *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı 610-1505*, 128-129.
[116] Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 235.
[117] Vâkıdî'nin isnâd telfîkinin sebepleri arasında zikredilen bu husus aşağıda ele alınacaktır.

edilmesine dikkat etmişlerdir. Ancak burada konuya açıklık kazandırması bakımından isimlerin tespitinde kullanılabilecek birkaç hususa örneklerle değinilecektir.

Râvilerin farklı şekillerde zikredilmesinden kaynaklanan problemlerin çözümü için isnâdın kendisi ilk müracaat edilecek kaynak olarak düşünülebilir. Bazı râvilerin lakapları da zamanla meşhur olduğu için hiçbir açıklama olmaksızın isnâdda sadece râvinin adı veya sadece künyesi/lakabı zikredilmektedir. Ancak hakkında çok fazla biyografik bilgi olmayan ve zamanla kim olduğu, ancak ihtisas sahiplerince bilinen kişiler veya benzer isim veya lakapla anılan râvilerin birbiriyle karıştırılmaması için isnâdlara çeşitli açıklama ifadeleri yerleştirilmiştir. Bu ifadelerin metnin ilk yazıya geçirildiği aşamada mı yoksa sonraki intikal aşamasında müellifin talebeleri tarafından mı eklendiği konusunda kesin ve genel bir kanaate ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bir rivayetin isnâdlarının mukayesesi ve isnâd içi bilgiler bu konuda belli bir düzeyde faydalı olsa da bu tür farklılıkların çözümü için râvi biyografilerine ve biyografi literatürünün alt metinlerine (künyeler üzerine yazılan eserler gibi) müracaat etmek kaçınılmaz gözükmektedir.

Örneğin: Abdülvehhab b. Atâ el-İclî (ö. 204), İbn Sa‘d rivayetlerinde 71 defa zikredilir ve bu rivayetlerin tamamında o ilk râvidir, zira İbn Sa‘d’ın hocalarındandır. İbn Sa‘d’ın bu hocasını Abdülvehhab şeklinde de kaydettiği görülmektedir.[118] Bu isim çokça karşılaşılabilecek bir isim olmasına rağmen eğer rivayet İbn Sa‘d tarafından aktarılıyorsa, o “ahbaranâ Abdülvehhab/bize Abdülvehhab haber verdi” dediğinde kimi kastettiği açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu İbn Sa‘d’ın biyografisini bilmeyi zorunlu kılmaktadır.

Örneği verilen durumla isnâdın sahâbe nesline yakın olan kısımlarında karşılaşıldığında ise bir tespitte bulunmak zorlaşmaktadır. Örneğin: İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde Atâ b. Aclân (ö. ?), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114), Atâ b. es-Sâib (ö. ?), Atâ b. Mînâ (ö. ?), Atâ b. Yesâr (ö. ?), isimleri geçmektedir. Bunlar dışında mutlak olarak Atâ isminin kullanıldığı isnâdlar azımsanmayacak ölçüdedir. 26 isnâdda Atâ ismi müstakil olarak kullanılmıştır. Bu isnâdlardaki Atâ ismiyle hangi râvinin kastedildiğini anlamak için isnâdlarla birlikte biyografik bilgilerinin de değerlendirilmesi gerekmektedir. İsnâdlara göre müstakil olarak Atâ isminin zikredildiği yerlerde râvinin İbn Abbâs, Aişe, Câbir b. Abdullâh, Enes

[118] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/165; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/186.

b. Mâlik gibi sahâbenin önde gelenlerinden rivayet aktardığı görülmektedir. İsmi açık bir şekilde zikredilen râvileri tek tek ele alarak sahâbe rivayetlerinin nakilcisi olan ve isminin müstakil olarak zikredilmesinden anlaşıldığı kadarıyla döneminde belli bir şöhreti olan bu râvinin kimliğini tespit etmek ihtimal dahilindedir. Aktarılan isimler aşağıda bu bağlamda değerlendirilecektir.

Atâ b. Aclân bir isnâdda ismi açık olarak zikredilen bir râvidir. Biyografik bilgilerine göre 5. Tabaka râvisi olup Ebû Muhammed olarak künyelenmiştir. Metrukü'l-hadis olarak vasf edilmiştir. Nisbesine göre Basra ve Vâsıt'ta yaşamıştır. Zikredildiği tek rivayette Enes b. Mâlik'in nakilcisi olarak görünmektedir.[119] Sahâbe neslinden birinden rivayet alması ve Atâ'nın rivayet aldığı kişilerle bu ismin örtüşmesi önemlidir. Ancak Basra ve Vâsıt'ta yaşamış bir râvinin Hz. Âişe râvisi olması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca en ağır cerh ifadelerinden biri olan metrûkü'l-hadis ifadesiyle vasf edilmiş birinin yalnızca ismiyle anılması ihtimali de kanaatimize göre düşüktür.

Atâ b. es-Sâib hakkında biyografik bilgi bulunamamıştır. Kendisinin isminin geçtiği 7 rivayetin beşinde 3. Tabaka râvisi hicrî 95'te vefat eden Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet almış, kendisinden 7. Tabaka râvisi 176'da vefat eden Ebû Avâne ve 161'de vefat eden Süfyân es-Sevrî rivayet nakletmiştir. Bu râviler arasında olmasından ötürü hicrî birinci yüzyılın sonu ikinci yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin edilebilir. Ancak biyografik bilgilerinin olmaması isnâdlarda ismi mutlak olarak zikredilecek kadar meşhur bir râvi olmadığını düşündürmektedir.

Atâ b. Yesâr da hakkında bilgi bulunmayan bir râvidir. İsmi 9 isnâdda geçmekte ve bunların bir kısmında sahâbe neslinden bilgi aldığı görülmektedir. Ancak mutlak olarak Atâ ismiyle kastedilenin kendisi olması için belli bir bilinirliğe sahip olması gerektiği düşünüldüğünde rivayetlerinin, isminin açıkça zikredildiği 9 isnâdla sınırlı tutulması daha makul görünmektedir.

[119] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/117.

Atâ b. Mînâ 3. Tabakadan sika bir râvi olup Mekke, Medine ve Basra'da yaşamış biridir. İsminin geçtiği tek isnâdda Ebû Hüreyre'den rivayet aktardığı görülmektedir.[120] Dolayısıyla biyografik bilgileri ve isnâddaki yeri dolayısıyla Atâ'yla kastedilen râvi olma ihtimali değerlendirilebilir.

Atâ b. Ebû Rebâh, 3. Tabakadan ve sebt olarak vasf edilmiş bir râvidir. Mekke'de yaşamıştır ve el-Kureşî, el-Fihrî, el-Cumahî ve el-Mekkî nisbeleriyle anılmaktadır. Tâbiûn devrinin tanınan şahısları arasındadır ve fakîh kabul edilmiştir. Künyesi Ebû Muhammed'dir. İsnâdlarda isminin açıkça zikredildiği yerlerde İbn Abbâs râvisi olarak görülmektedir.[121] Mekke'de fetva mercii kabul edilmiştir, hadis ve tefsir eserlerinde tanınmış birçok âlim kendisinin rivayetlerine yer vermiştir. Bütün bu özellikleri dikkate alındığında Atâ isminin müstakil olarak zikredildiği isnâdlarla kendisinin kastedildiği açıktır. Dolayısıyla İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Atâ isminin geçtiği yerler, çalışmanın farklı şekillerde zikredilen râvileri tek isimde bir araya getirmeyi zorunlu kılması dolayısıyla Atâ b. Ebû Rebâh olarak tashih edilebilir.[122]

Görüldüğü üzere râvilerin biyografik bilgilerini tespit etmek, isnâdlardaki isim tashihlerini yapabilmek açısından elzemdir. Ancak araştırma kapsamındaki 2000 civarındaki râvinin tamamıyla ilgili olarak detaylı bir şekilde bu tür bir araştırmanın sürdürülmesi mümkün olmadığından, Cevâmi'u'l-Kelim programında râvilerle ilgili bilgi fişleri esas alınmıştır. Her bir râviyle ilgili isnâdlar, diğer râvilerin bilgi fişleri, isim, nesep, vefat tarihi ortaklığı başta olmak üzere mukayeseli olarak ele alınmış ve birbirinden farklı şekilde yazılan aynı râvinin isimleri tek bir isimde birleştirilmiştir. Bunun için İbn Sa'd'ın en çok kullandığı isim esas alınmış, râvinin isnâdlardaki diğer

---

120 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/85.

121 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/126; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/239.

122 İsnâd analizlerinde bir râvinin kaç farklı şekilde zikredildiğini bilmek ilk aşamada mümkün olmamaktadır. Bu çalışmada olduğu gibi bir eserin tüm isnâdlarında geçen isimleri ve aralarındaki bağlantıları inceleme durumunda doğru bağlantıların kurulabilmesi için râvilerin kaç farklı şekilde zikredildiğini tespit etmek gerekecektir. Bir râvinin isminin bütün yazılış şekillerini ayrı birer şahıs olarak kabul ederek râviler arasındaki bağlantıları doğru bir şekilde belirlemek mümkün olmayacaktır. Bu nedenle elinizdeki çalışmada 2000 civarındaki râvinin biyografik bilgileri Cevâmi'u'l-Kelim programı yardımıyla excel tablosuna kaydedilmiş, birden fazla biyografik ortaklığı olan râvilerin, tam isimleri, künye ve lakapları, hoca-talebeleri, vefat tarihleri ve tabakaları, güvenilirlik dereceleri karşılaştırılarak birbirinin aynısı olduğuna hükmedilen farklı râvi adları İbn Sa'd'da en çok zikredilen isimde birleştirilmiştir.

isimleri bu isimle değiştirilmiştir. Nihâî olarak elde edilen isnâdlar listesi kitapla lafzen birebir örtüşmemektedir. Fakat bu tür bir biyografik arka planla isimler tashih edilmiş ve üzerinde işlem yapılacak hale getirilmiştir.

İsnâdın analizini etkileyen önemli bir unsur isnâdda müphem râvilerin olmasıdır. İsnâdlarda ismi açıkça zikredilen râvinin hakkında hiçbir biyografik bilgi olmaması rical edebiyatına müphem/meçhul râvi olarak geçmesine neden olur. Ancak isnâdda bilginin tam olarak kimden alındığının bilinmediği veya söylenmediği durumlarda râviler birtakım müphem lafızlarla yer almaktadır. Bu lafızlardan bazıları şunlardır: "ilim ehlinden birinden…", "Benî Ukayl'dan bir adam kabilesinin şeyhlerinden…", "Benî Haşim'in bir mevlâsından…".

Bir rivayetin farklı tariklerinin bir araya getirilmesi ve isnâdlarının karşılaştırılmasıyla müphem râvilerin kim olduğunu tespit etmek kısmen mümkündür. Zira bir râvi isnâdın sistemli bir şekilde kullanıldığı bir dönemde yaşamamış, tümüyle isnâdı ezberlememiş, isnâdda yer alan isimleri zamanla unutmuş ya da yanılgıya düşmemek adına müphem bir ifadeyle isnâdı aktarmış olabilir. Kendisinden önceki râviler tarafından müphem lafızlarla aktarılmış bir bilgiyi duyduğu şekliyle aktarma isteği de bu durumu doğuran sebepler arasında düşünülebilir. Çeşitli ahlakî ve politik sebeplerle râvi adının açıkça zikredilmesinden imtina etme durumu da bu problemi tetikleyen unsurlar arasında kabul edilebilir.

Sözlü aktarıma dayalı olarak aile içerisinde aktarıla gelen, anonimleşmiş bilgilerin kayda geçirilmesi durumunda da 'bir kabile büyüğü/şeyhi' gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Zikredilen müphem lafızlar arasında yer alan "ilim ehli biri…" ifadesinden, râvinin kim olduğu bilinmese dahi, kaynağın güvenilir olduğu ve bilgiye değer katmak maksadıyla bu ifadeye başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Müphem isimlerin kimlere ait olduğunun tespit edilebilmesi için rivayetin farklı tariklerinin bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu tezde 60 rivayette bu ifadelerin bulunması böyle bir çalışma yapmaya imkân vermediğinden sayısal analizlere söz konusu rivayetler dahil edilmemiştir. Bununla birlikte bu isnâdlar (60 isnâddaki

müphem isimler) rivayet kültürü içerisinde belli bir karşılığı olduğu düşüncesiyle ikinci bölümde müstakil bir başlıkla ele alınacaktır.

b. Aile İsnâdları

Rivayet kültüründe aile içi bilgi aktarımının etkili olduğu görülmektedir. Aile fertleri kan bağı ilişkisi olan kişileri kapsadığı gibi mevâlî gibi sonradan aileye dahil olan kişileri de içermektedir. Dolayısıyla aile içi bilgi aktarımı konusunun râviler arası akrabalık ilişkileri, mevâlînin bilgi aktarımındaki fonksiyonu, kabilecilik ve nesep bağları gibi unsurları kapsayan geniş bir perspektifle ele alınması elzemdir.[123] Bu tezde ise aile içi bilgi aktarımını gösteren ve aile isnâdı olarak isimlendirilen belli bir isnâd kalıbı üzerinde durulacaktır. Zira çalışmada kullanılan yöntem dolayısıyla isnâdda isimlerin açık ve anlaşılır olmasını engelleyici bir unsur olarak bu kalıbın kullanılması önem arz etmektedir.

Klasik dönem rivayet kültüründe açık bir şekilde aile isnâdı tanımlaması kullanılmamaktadır. Ancak hadis usûlü kitaplarında aile içinde rivayet aktarımının ele alındığı çocukların babalarından veya babaların çocuklarından rivayeti, sahâbe çocuklarının bilinmesi, mevâlînin ve çocuklarının bilinmesi gibi başlıkların yer aldığı tespit edilmiştir.[124] Klasik literatürde ayrıca aile isnâdlarının akrabalık yoluyla gelen müselsel rivayetler olduğuna dair örneklere rastlamak da mümkündür.[125] Öte yandan oryantalist literatürde aile isnâdı kavramı (family isnâds) doğrudan Schacht ve Abbott tarafından kullanılmakta ve rivayetin kan bağı olan aile fertleri ve mevâlî gibi aileye sonradan dahil olan kişiler arasındaki aktarımı karşılamaktadır. Daha sonra Juynboll da bu kavramı sahâbenin azatlı kölelerini dahil ederek kullanmaktadır.[126] Aile isnâdları nakilcilerin özelliklerine göre kısmî aile isnâdı, tekli aile isnâdı ve çoklu aile isnâdı olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır.[127] Bu çalışma kapsamında aile isnâdları İbn Sa'd'ın

---

123 Aile fertlerinden kabul edilen mevâlînin bilgi aktarımındaki rolü üzerine bir çalışma için bkz.: Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri* (İstanbul: Yedirenk, 2012).
124 Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 22.
125 Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 24.
126 Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 24-25.
127 Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 26-30.

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'ine dahil olan isnâdlarla sınırlı tutulacağı için aile isnâdının kaynağı olan râviden aktarılan ve başka eserlerde yer alan rivayetlerle mukayese yapılamayacaktır.

Aile isnâdları, râvinin babası ve dedesi yoluyla ulaştığı bilgileri aktarırken kullanılan ve genellikle 'Ahbaranâ fülân an ebîhi an ceddihi/bize falanca kişi haber verdi o babasından o da dedesinden aktardı' kalıbıyla gelen isnâdları ifade eden bir kavramdır. Bununla birlikte hala, dayı, nine gibi ifadelerin de aile isnâdlarında kullanıldığı ve hem klasik literatürde hem oryantalist literatürde geniş bir aile içi bilgi aktarım sürecini ifade ettiği görülmektedir. Aile isnâdının rivayet literatüründe yer etmesi ve kullanılmış olması isnâdların içerisine gömülü olarak bu isnâd yapısının kullanılmasından anlaşılmaktadır. Zira aile isnâdları müstakil olarak sadece aile içerisinde bilginin aktarılması anlamına gelmemekte, bir isnâd zincirinin sadece bir kısmında kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle bir rivayetin nakil sürecinin bir döneminde aile içinde bilgi aktarımının yapıldığı görülmüştür. Aşağıda ikinci bölümde İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerindeki aile isnâdlarında bu konu ele alınacaktır.

Aile isnâdlarının ortaya çıkardığı temel problem, isnâdda ailevî bağı zikredilip ismi belirtilmeyen bu kişilerin kimler olduğunun her zaman bilinememesidir. Bu durum isnâd çalışmalarının zaaflarından biridir. Bu tür isnâdlarda geçen baba, dede, nine, hala vs. şahısların kimliği başka isnâdlar ve biyografik kaynaklarla mukayese edilerek tespit edilebilir. Hazırlanan çeşitli programlar bu problemin çözümüne yöntelik dijital imkânların kullanıldığı teklifler içermektedir.[128] Bu çalışmada ise râvi adı esas alınarak kısmî bir çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Buna göre aile isnâdları "râvi adı + râvi adı.B (babasından) + râvi adı.D (dedesinden)" şeklinde veri setine işlenmiştir. Aile isnâdıyla rivayette bulunan 155 kişi ise belli sorular çerçevesinde ikinci bölümde incelenecektir.

[128] Mohamed Alkaoud-Mairaj Syed, "Learning to Identify Narrators in Clasical Arabic Texts", *Procedia Computer Science* 189 (2021), 335-342.

c. Birleşik İsnâdlar

İsnâdın siyer ve hadis rivayetlerinde kullanılması hususunda zikredilmesi gereken bir başka önemli mesele ise isnâdların telfîki meselesidir. Telfîk "aynı konuda olup da, hocadan alınışları (tahammülleri) açısından farklı özellikleri bulunan hadisleri, bu farklılıklara işaret etmeksizin birleştirerek tek hadismiş gibi rivayet etmektir."[129] Hadislerin telfîki ortak isnâdla tercih edilen metni vermek, iki veya daha fazla şeyhten alınan rivayeti lafzın kime ait olduğunu belirtmeden aktarmak, isnâd ve metinleri kısımlar halinde birleştirerek aralarındaki farklılıklara işaret etmek, râvinin birkaç şeyhten aldığı rivayeti kendi lafzıyla aktarması suretiyle yapılmaktadır.[130]

Rivayetlerin telfîki siyer ve megâzide sıkça karşılaşılan bir durum olmasının yanı sıra Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim (öl. 261/875) gibi hadis imamlarının eserlerinde de kendilerinin veya kendilerinden önceki râvilerin telfîke başvurması sonucu bu türde birçok isnâdla karşılaşılmaktadır. Erul'un tespitlerine göre hicrî ikinci yüzyıldan sonraki hadis âlimleri sika olan ve rivayet işini iyi bilen kişilerin telfîkte bulunmasını caiz görmüşlerdir. Ancak bunun sakıncalarına da dikkat çekilmiştir. Bilindiği üzere büyük oranda isnâd tetkikine dayanan hadis usûlünde râvilerin sıhhati ve intikal lafızları arasındaki farklılıklar oldukça önemlidir. Bu nedenle telfîke başvurulması durumunda hadisin tahammülü bakımından intikal lafızlarının ortadan kalkması, metrûk râvilerin meşhûr râvilerle birlikte anılması, sika olmayan râvilerin gizlenmesi gibi birtakım problemler ortaya çıkmaktadır.[131]

Hadis ve siyer araştırmaları bakımından isnâdlarda görülen bu zaaf metnin/rivayetin kaynağını tespit etmeyi zorlaştırması bakımından ciddi bir problemdir. Urve, Zührî, Vâkıdî, İbn Sa'd, Buhârî ve Müslim gibi âlimlerin isnâdlarında/rivayetlerinde telfîkte bulunduğu tespit edilmiştir. Zikredilen isimlerin hadis ve siyer sahasının otorite isimleri olmalarının yanı sıra telifte bulunmuş olmaları da bunun bir rivayet problemi olmaktan

---

[129] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 316.
[130] Süleyman Doğanay, "Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma", *Bilimname: Düşünce Platformu* 30 (2016), 30-32.
[131] Bünyamin Erul, "Telfîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/401.

ziyâde bir telif tarzı olduğunu düşündürmektedir.[132] Klasik veya modern literatürde geniş bir araştırmaya konu olmamış[133] bu problemin çözümü güç görünmektedir. Ancak bu çalışma sırasında kısmî bir çözüm olarak metinde geçen birleşik isnâdlar rivayetin farklı tarikleri kabul edilmiş ve rivayet numarasına alfabetik sırayla harfler eklenerek birbirinden ayrı işlenmiştir. Râviler arası ilişkilerin ele alındığı üçüncü bölümde hangi râvinin diğerinden kaç rivayet aldığı konusundaki tespitlerde bu problem gözetilerek yorumda bulunulmuştur.

d. Râvinin Vasıfları ve Rivayet Lafızlarından Kaynaklanan Problemler

Râvinin cerh ve ta'dîl ilmi açısından sahip olması beklenen iki özelliği adalet ve zabt sahibi olmasıdır. Adaleti yönüyle bir râvide görülebilecek zaaflar rivayetin içeriğini veya isnâdı etkilemektedir. Zabt ise rivayetin kısmen veya tamamen unutulması nedeniyle doğan problemlerin tespiti için kullanılmaktadır. İsnâd analizlerinde bu durum, yapı itibariyle (şeklen) râvi isimleri veya tahammül ifadelerinde problem olmasa da hususen rical âlimlerinin, muhaddislerin ya da bu alanda araştırma yapan uzman akademisyenlerin, râviler ve aralarındaki ilişkilere dair bilgilerle tespit edebileceği birtakım problemleri doğurmaktadır.

Adaleti açısından râvide bulunan kusurlar usul kitaplarında kizbü'r-râvi, ittihâmü'r-râvi bi'l-kizb, fısku'r-râvi, bid'atü'r-râvi, cehâletü'r-râvi olarak belirlenmiştir.[134] Buna göre bir râvinin bilgi aktarımında yalan beyanda bulunması, mezhep taassubu göstermesi (bid'at görüşlerinin rivayete etkisi), dinî ilkelere uygun hareket etmeme ve râvinin

---

[132] Telfîk uygulamasının tarihçesi ve bunun bir telif problemi olduğu konusunda bkz.: Tuba Nur Saraçoğlu, "Siyerde İsnâd ve Metin Telfîki: İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) Telfîke Başvurduğu Siyer Rivayetleri", *Artuklu Akademi* IX/2 (2022), 273-288.

[133] Bir müellif özelinde konuyu ele alan ilk çalışma için bkz.: Mehmet Apaydın, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, (Yüksel Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmî İlimler Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2001; konuyla alakalı olarak ayrıca bkz.: Bünyamin Erul, "Telfîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/400-401; Süleyman Doğanay, "Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma", *Bilimname: Düşünce Platformu,* 30 (2016), 27-50; Fuat İstemi, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 133-39; Tuba Nur Saraçoğlu, "Siyerde İsnâd ve Metin Telfîki: İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) Telfîke Başvurduğu Siyer Rivayetleri", *Artuklu Akademi,* IX/2 (2022), 273-88.

[134] Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 106-108.

bilinmemesi gibi durumlar tetkik edilerek rivayetin sıhhati hakkında hüküm verilmektedir.[135] Râvinin zabtı açısından ortaya çıkabilecek kusurlar ise çok yanılması, aşırı dalgınlığı, vehimde bulunarak doğru rivayet ettiğini düşünüp yanlış rivayette bulunması, sika bir râvinin nakline ters düşecek rivayette bulunması ve hafıza bozukluğudur. [136] Üçüncü bölümde râvilerde görülen bu tür kusurlara dair tenkitler râvi ilişkileri incelenirken dikkate alınacaktır.

İsnâdların ve hadislerin sahih olanını uydurma olanından ayırabilmek için râvi biyografilerine dayalı isnâd analizleri ve hadis usulünün belirlediği çeşitli kriterlere göre metin analizleri yapılmaktadır. Bu çalışma rivayetlerin sıhhatini tespit amacı taşımamaktadır, ancak isnâd analizlerinde râvi ilişkileri üzerine yorum yapılırken ve bu ilişkilerin tarihî arka planı ele alınırken râvilerin sıhhati ve zabt veya adaletinden kaynaklanabilecek problemler göz önünde bulundurularak yorum yapılacaktır.

İsnâdın, yapısı itibariyle râviler ve tahammül lafızlarından müteşekkil olduğu ve tahammül lafızlarının râviler arasındaki bilgi aktarım şeklini ifade ettiği bilinmektedir. Özellikle ikinci yüzyıldan sonra isnâd kullanımının yaygınlaşması, bilgi aktarım yönteminin sistemleşmesi gibi sebeplere dayalı olarak tahammül lafızlarında dakik bir kullanıma gidildiği gözlenmektedir. Sahâbe neslinin rivayet etme usulü ile sistemli rivayet döneminde kullanılan usul farklı olduğu için kullanılan rivayet lafızlarının anlamları da dönemlere göre değişebilmektedir.[137]

İsnâd zincirlerinde özellikle sahâbe-tabiin dönemi aktarımlarına doğru gidildikçe henüz kitabî bilgi dolaşımının olmaması ve sistemli rivayet geleneğinin oluşmaması dolayısıyla tahammül lafzı olarak "an" ifadesinin daha yoğun kullanıldığını görmek mümkündür. Dolayısıyla rivayet lafızlarının terim anlamları kazandığı dönemle bu dönemdeki "an" lafızlarının aynı manada kullanıldığını söylemek güçtür. Bu çalışmada kullanılan yöntemde râviler ve aralarındaki bağlantılara ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle tahammülü'l-ilm lafızları râviler arasındaki bağlantıları ifade etmek üzere kullanılmıştır.

---

[135] Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkanı, Hadisin Sıhhatine Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 50-65.
[136] Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik*, 74-85.
[137] Topgül, *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*, 31-33.

Buna göre bir râviden *ahbaranâ*, *haddesenâ*, *'an* gibi tahammül lafızları farklı durumlara işaret etse de iki râvi arasında bir ilişki olduğu varsayımıyla eşitlenmiştir. Lafızlar arasında dönemsel veya mana açısından bir farklılık gözetil(e)memiştir. Rivayet ağı analizlerinde bu lafızlarla ilgili bir hesaplama yapılmamış, bütün bilgi aktarma yöntemleri eşit kabul edilmiştir. İbn Sa'd'ın siyer isnâdları bütüncül olarak görselleştirildiğinde bu tür zaafları barındırsa da üçüncü bölümde doğrudan kişiler arası ilişkiler yorumlanırken bu zaafların kısmen tespiti mümkün olmuştur.

Rivayet ağlarının matematiksel analizleri yapılırken zikredilen ifadelerin kullanılmamasının sebebi, bu ifadelerin karşılığının dönemden döneme değişiklik göstermesidir. Bu tür bir analizde bu ifadelerin kullanılabilmesi için her birinin bir sayısal değere dönüştürülmesi ve bu karşılığın hep aynı anlama gelecek şekilde sabit olması gerekmektedir. En güçlü olandan en zayıf olana 1-10 arası bir değer vermek ve ifadeleri lafzen gruplamak mümkündür. Ancak bu sayısal değerler her durumda aynı anlama gelemeyeceği için yapılan analizlerde matematiksel olarak hata olmasa da rivayet analizi açısından hata olacaktır. Örneğin "an" lafzına verilen matematiksel karşılık 10 ise bu ifadenin olduğu bütün ilişkiler 10 değerinde kabul edilecektir ancak bu tarihî olarak doğru bir kullanım değildir. Bu tür bir analizin yapılabilmesi için rivayet tarihinde bu ifadelere dair dönemlendirmeleri ele alan teorik araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu nedenle tahammül ve eda lafızları bu çalışmada yalnızca analizler sonucunda yoğunlaşılan ilişkilerde, râviler arası bilgi alışverişinin niteliğine dönük değerlendirmeler yapılırken ihtiyaç duyulduğu takdirde kullanılacaktır.

e. İstinsah, İmla ve Tahkik Problemleri

İslâm tarihinde matbaanın icadına kadar geçen sürede ilmî hareketliliğin en önemli unsuru olan kitaplar el yazmaları şeklinde üretilmiştir. Bu nedenle İslâmî ilimlerin temel kaynağı olan metinler başta olmak üzere literatürün önemli bir kısmı el yazmalarına dayalıdır. Bu eserlerin günümüze kazandırılması ise uzmanlar tarafından yapılan tahkikli neşirlerle sürdürülmektedir. Ancak gerek el yazması nüshaların yapısından kaynaklanan problemler gerekse muhakkikin alan hakimiyeti ve eseri doğru okumadaki yeterliliği bu nüshaların matbu metne dönüşme sürecinde birtakım sorunlara yol açmaktadır. Üzerinden uzun zaman geçen eserlerin kısmen kaybolması, mürekkebinin dağılması veya

rutubet dolayısıyla kağıdının zarar görmesi gibi çeşitli durumlar, tahkiklerin zaman zaman eksik yapılmasına sebebiyet vermiştir. Tahkike konu olan eserin telif veya istinsah nüshası olup olmaması, nüsha farklılıkları, nüshalara ulaşabilme ve muhakkikin yetkinliği veya tasarrufu gibi durumlar tahkikler arasında farklılıklar olmasına sebep olmaktadır. Bu çalışma açısından problemli bir başka husus ise bir eserin birden fazla tahkiki olması durumunda hangisinin tercih edileceği ve muhakkikin alan hakimiyetine rağmen kimi durumlarda okuma hataları yapmasıdır.

Erken dönem İslâm tarihi ve hadis metinlerinin el yazması nüshaları, ana kaynak olmaları hasebiyle birçok farklı tahkikle akademi dünyasına kazandırılmıştır. Doğru nüshanın tesbiti, nüsha karşılaştırmaları, hususen isimlerle ilgili olarak muhakkikin rical edebiyatına vukufiyeti önem arz etmektedir. Bu çalışmada zikredilen problemler göz önünde bulundurularak İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin son tahkiki olan Ali Muhammed Ömer neşri kullanılmıştır.[138]

Tahkikte el yazmasına sadık kalmak için olduğu şekilde yazılan, dolayısıyla nüshanın müellifinin yaptığı bir yazım hatasını tekrar etmeye yol açan durumların ortaya çıkması mümkündür. Bu tür hataların tam olarak hangi aşamada yapıldığını tespit edebilmek için hem mevcut tahkiklerin karşılaştırılması hem de el yazması nüshadan kontrol edilmesi gerekmektedir. İsnâd incelemeleri açısından tahkik hatalarının doğurduğu problem râvi isimlerinin benzer isimlerle karıştırılması ve yanlış yazılmasıdır. Bu çalışma açısından râvi adlarındaki farklılıkların mümkün olduğu ölçüde ortadan kaldırılması önem arz etmektedir. Tahkik problemlerinden kaynaklanan râvi isimleriyle ilgili sorunlar bu bakımdan zikre değerdir. Örneğin İbn Sa‘d’ın son tahkikinde Sa‘îd isminin Sa‘d şeklinde okunması dolayısıyla, Sa‘îd b. Mansûr b. Şu’be el-Horasânî (öl. 227) isminin geçtiği 36 isnâddan ikisinde Sa‘d b. Mansûr şeklinde yazılmıştır.[139] Muhakkikin hatasından dolayı farklı iki râvi varmış gibi görünmektedir, ancak İbn Sa‘d’ın başvurduğu bu kişi çağdaşı olan hadis âlimi Sa‘îd b. Mansûr’dur.

---

[138] İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin farklı tahkikleri konusunda bkz.: Saraçoğlu, *İbn Sa‘d (ö. 230/845)*, 40-48.

[139] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/175; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/367.

Zikredilen problemlerin çözümü hususunda mevcut tahkikler arasında en muteber olanın tercih edilmesi, eserin tercümesi ve diğer tahkiklerinin de mukayeseli olarak kullanılması gerekmektedir. Hiç yanlışı olmayan bir râvi listesinin elde edilmesi muhayyel görünse de mümkün olan en sağlıklı şeklini alması araştırmacının titizliğine bağlıdır.

B. Dijital Beşerî Bilimler ve İslâmî İlimler Bağlamında Rivayet Ağı Analizleri

Türkiye'de ve dünyada son yıllarda gelişen akademik bir saha olarak dijital beşerî bilimler, araştırmacılara bilgiye erişim, bilgiyi tasnif ve analiz etme hususlarında çeşitli imkânlar sunmaktadır.[140] Bilginin dijital ortama aktarılması ve çeşitli kaynakların bu yolla erişime açılması yeni bir olgu değildir. Ancak son yıllarda hızlı bir ilerleme kaydeden dijital beşerî bilimler, kitapların ve makalelerin pdf formatına dönüştürülmesi, yazma eserlerin ve arşiv malzemelerinin fotoğraflanarak arşivlenmesi, gelişmiş dijital kütüphaneler veya programlar gibi hizmetlerin ötesine geçmektedir. Eserler aynı olsa da erişim olanakları değişmiş, kaynakların dijitalleşmesinin ardından klasik eserlerin veriye dönüştürülerek analiz edilmesi aşamasına geçilmiştir. Dijital beşerî bilimler alanında yapılan çalışmalarda birbirini tamamlayan ve çoğunlukla eş zamanlı ilerleyen birtakım süreçler gözlenmektedir. Bunlar veri elde etme ve veri temizleme, analiz ve görselleştirme şeklinde ifade edilmektedir. Bu noktada söz konusu süreçlerin ele alınması ve İslâmî ilimler sahası için bu çalışma yöntemlerinin sunacağı imkânların değerlendirilmesi elzem görünmektedir. Tezin ana eksenini oluşturması açısından dijital beşerî bilimlerin yöntemlerinden biri olan sosyal ağ analizleri, isnâdlara dayalı bir tarihsel analiz yöntemi olarak kullanımı ve rivayet ağı analizlerinin metodolojik tarafı bu başlıkta ele alınacak konulardır.

1. Dijital Beşerî Bilimlerde Çalışma Süreçleri

Dijital beşerî bilimler alanındaki çalışmalarda takip edilen süreçlerin ele alınması tezde takip edilen yönteme bir zemin teşkil etmesinin yanı sıra, sosyal ağ analizleri yöntemine dair bir bağlam oluşturmak açısından önemli olacaktır. Aşağıda veri elde etme, veri

[140] Dijital beşerî bilimlerin tarihi ve bir ilim dalı olarak ortaya çıkışını ele alan bir çalışma için bkz.: Fatma Aladağ, "Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi", *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XVIII/36 (2020), 773-796.

temizleme, veri analiz yöntemleri ve görselleştirme aşamaları İslâmî ilimler alanında bugüne kadar yapılan çalışmalarla irtibatlı olarak sunulacaktır.[141]

a. Veri Elde Etme ve Veri Temizleme

İlahiyat alanında yapılan çalışmalar büyük oranda modern dönem öncesi metinlere dayanmaktadır. İslâmî literatürün ana kaynaklarına el yazması metinler, tahkikli neşirler ve Osmanlı Türkçesi matbu metinler şeklinde erişmek mümkündür. Bugüne kadarki araştırma yöntemlerinde ana kaynaklara erişim doğrudan eserin matbu halinin kullanılması veya *Şâmile* ve *Kuramer* gibi dijital kütüphanelerin, arşiv ve kütüphane veri tabanlarından yararlanılması yoluyla mümkün olmuştur.[142] Dijital beşerî bilimlerin çalışma yöntemleri ise mevcut kaynakların farklı bir yapıda sunulmasını sağlamaktadır. Örneğin daha önce araştırmacının altını çizerek ve notlar alarak okuduğu veya pdf formatında bilgisayarına indirdiği bir kitabın içeriğinin tüm unsurlarıyla kategorize edilerek yeniden yapılandırılması mümkün olmaktadır.

Yeniden yapılandırma aşaması kaynağın içeriğinin veriye dönüştürülmesi aşamasıdır. Bu aşamada ortaya çıkan ve veri üzerinde çalışmayı olumsuz etkileyen unsurların tashihi ise veri temizleme aşamasıdır. Dijital beşerî bilimler alanında çalışma yapabilmek için öncelikle belli bir bilgi birikiminin bilgisayar ortamına aktarımı ve buna erişimin mümkün olması gerekmektedir. Veri elde etmek üzere kullanılan dört yöntem vardır. Bunlar I) manuel veri girişi yapmak; II) metin kodlama- etiketleme yoluyla kaynakları yeniden veriye dönüştürmek III) yapay zekâ alt yapısına sahip OCR teknolojileriyle yazılım desteği alarak analog dokümanları sayısallaştırmak ve IV) programlama dilleriyle online ortamlardan veri çekmek şeklinde tasnif edilebilir. Bu dört yöntem sayesinde bilgi

---

[141] Tezin bu başlığı genişletilmiş halde makale olarak yayınlanmıştır. Bkz.: Tuba Nur Saraçoğlu, "Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslâmî İlimler", *İslâm Tetkikleri Dergisi* XII/2 (2022), 845-891.

[142] İlahiyat alanında kullanılan veri tabanları hakkında detaylı bir kılavuz için bkz.: Harun Bekiroğlu - Talip Tuğrul, *İlahiyat Araştırmalarında Veri Taraması -Veri Tabanları, Kütüphaneler, Atıf Dizinleri-* (Ankara: Oku-Okut Yayınları, 2021).

veriye dönüştürülmekte ve bilgisayarda işlenecek formatta olacak şekilde yapılandırılmaktadır.[143]

I) Manuel veri toplama işleminde veri bir program veya sisteme bilgi girişleri yaparak belli bir tasnif mantığıyla işlenmektedir. Elde edilen bilgiler hücrelere ayrılmış olan Excel türü tablolara kaydedilirken, her hücrenin yatay ve dikey düzlemde bir tasnife denk gelen müstakil bir bilgi içermesi veri analiz sürecini kolaylaştıran bir unsurdur. Bu tür bir veri seti oluşturulurken bilgi tekrar edilebilir, detaylı olmayan ve ana unsurları ihmal etmeyen bir formda tasnif edilmesi, ilgili alana akademik katkı sunmak açısından önem arz etmektedir. Excelde toplanan veriler bu programda kullanılabilecek çeşitli formüllerle istatistiksel olarak analiz edilebilir, grafik şablonları yoluyla görselleştirilebilir.

II) Metin kodlama-etiketleme yoluyla kaynakların yeniden inşa edilmesi İslâmî ilimler alanındaki araştırmalar açısından şimdiye kadar sahip olunandan oldukça farklı düzeyde bilgiye erişim imkânı sunmaktadır. Üzerine işlem yapılabilecek formata çevrilen metinler cümle ve kelime düzeyinde işlenerek belli kodlarla gruplandırılır. Örneğin bir biyografi eseri bu yöntemlerle baştan sona kişi adları, yer adları, olaylar, olaylarda geçen diğer şahıslar gibi ana unsurlarıyla kodlanır. Böylelikle kişi adları ve tarihlerden veya tarihler veya coğrafi bölgelerden oluşan listeleri otomatik olarak oluşturmak mümkündür. Bu yöntem sayesinde, daha önce dijital ortamda yalnızca pdf formatına ulaşılan bir kitabın içeriğinin birden fazla kategoride tasnif edilmesi ve yeni bir veri türünün ortaya çıkarılması mümkün olmaktadır. Bu hususta Maxim Romanov tarafından geliştirilen *OpenITI mARkdown,* İslâmî literatürdeki metinlerin kodlanması için geliştirilmiş bir işaretleme yöntemi olarak dikkat çekmektedir. Bu kodlamanın metin içeriklerini araştırmacılar için oldukça işlevsel olarak kullanma imkânı barındıran bir yapıda olduğu görülmektedir. OpenITI mARkdown'da metinler içeriklerine göre satır satır kelime kelime kodlanmaktadır. Metnin her kelimesi belli bir tasnife göre işaretlenmekte, günümüze kadar düz metinler halinde gelen pdf formatındaki kaynaklar, muhtevasına göre tasnif edilebilmektedir. Böylelikle ana kaynaklar veriye dönüştürülmektedir. İslâmî ilimler literatürünün zenginliği düşünüldüğünde bu yöntemin metinleri şimdiye kadar

[143] Johanna Drucker, *The Digital Humanities Coursebook -An Introduction to Digital Methods for Research and Scholarship* (New York: Routledge, 2021), 20.

sahip olmadıkları bir yapıya dönüştürme potansiyeli oldukça yüksektir. Ana kaynağı inceleme imkânı açısından önemli bir farklılık getiren metin kodlama girişimlerinin, İslâmî ilimlerle ilgili çalışmalarda ciddi bir dönüşüme neden olacağını da söylemek mümkündür.

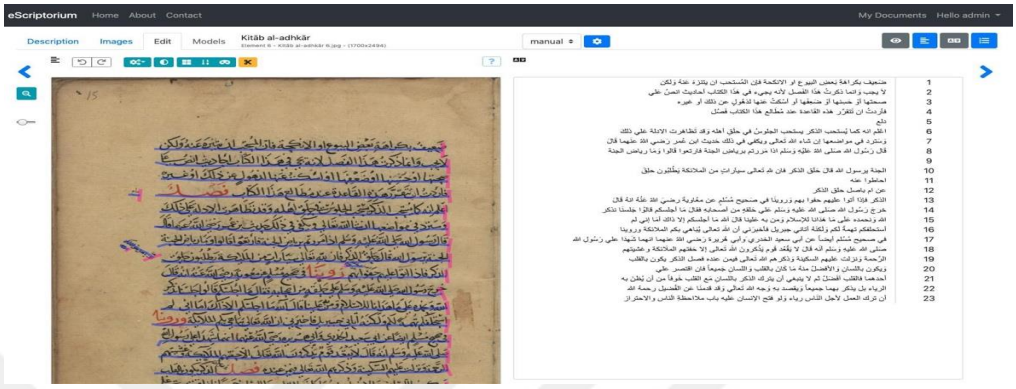

***Görsel 1**: Metnin yapısal unsurlarına göre kodlanmasına bir örnek. Başlık ve alt başlıklar kırmızı, turuncu ve sarı renklerle birbirinden ayrılmıştır.*[144]

III) Mevcut veri tabanlarında büyük oranda pdf ve jpg formatındaki materyalin bilgisayar diline uygun olarak ve üzerine işlem yapılabilecek formatta yeniden işlenmesi de bir başka veri elde etme yöntemidir. Bunun için kullanılan alt yapı *OCR* yani *Optical Character Recognation (optik karakter tanıma)* olarak adlandırılan teknolojidir. Bir tür dijital tahkik diyebileceğimiz, yazma eserin jpg formatından bilgisayar formatına aktarılması ve aktarılan bu metinlerle ilgili dijital çalışmalar yapabilmek için sosyal bilimcilerin yazılım desteği alması gerekmektedir.[145] eScriptorium[146], Trasnkribus[147] gibi birtakım platformlar yardımıyla da metinler transkribe edilmektedir. Bu platformların kullanımına dayalı olarak İslâm kültür birikiminin önemli bir kısmı olan yazma eserlerle ilgili projeler devam etmektedir. Bu bağlamda *KİTAB, OpenITI* projeleri kapsamında yapılan çalışmalar dikkat çekmektedir. Osmanlıca matbu metinlerle ilgili olarak da Türkiye'de çeşitli çalışmalar sürdürülmektedir. Bu tür metinler için kullanılan Wikilala[148] ve Müteferriqa[149] sitelerinde metin içi tarama yapılabilmekte ve metinlere erişilebilmektedir. Ayrıca OTAP,[150] IRCICA tarafından yürütülen Osmanlıca OCR

[144] https://maximromanov.github.io/mARkdown/ (erişim tarihi: 05.07.2023).
[145] Önemli bir proje çalışması için bkz.: https://kitab-project.org/OpenITI,-OCR,-and-Textual-Criticism/ (erişim tarihi: 05.07.2023).
[146] https://www.escriptorium.uk/send_email_signup.php (erişim tarihi: 05.07.2023).
[147] https://transkribus.eu/lite/ (erişim tarihi: 05.07.2023).
[148] https://www.wikilala.com (erişim tarihi: 05.07.2023).
[149] https://muteferriqa.com (erişim tarihi: 05.07.2023).
[150] http://otap.bilkent.edu.tr (erişim tarihi: 05.07.2023).

projesi[151] ve Sabancı Üniversitesi DHLab tarafından geliştirilen devam etmekte olan AKİS projesi de benzer bir içeriğe sahiptir.[152] Arka planında güçlü bir dijital çalışma süreci olan bir Osmanlıca sözlük olarak Lexi Qamus[153] da bu açıdan dikkate değerdir. Bu işlemlerde sisteme işlenen belge sayısıyla ters orantılı olarak hata payı azalmaktadır. Örneğin *eScriptorium*'la Osmanlıca belge okuma başarısı %90'ın üzerindedir.[154]

***Görsel 2**:OpenITI projesi kapsamında kullanılan eScriptorium'la hazırlanmış bir OCR çalışması örneği.*[155]

IV) Python gibi programlama dillerinin yardımıyla online ortamda depolanan veriye erişim imkânı da başka bir veri toplama yöntemidir. Özellikle ilahiyat alanını ilgilendiren materyallerin depolandığı online kütüphane ve katalog hizmetleri bu noktada dikkate değerdir.

Veri toplama aşamasındaki bu çeşitliliğin yanı sıra bu yeni büyük ve karmaşık yapıdaki verinin açık erişimli olarak paylaşımı da önem arz etmektedir. Dijital beşerî bilimlerde yapılan analizler için kullanılacak metinlere *GitHub*[156] gibi uluslararası veri tabanlarından ulaşılabilmektedir. Burada hem çeşitli metinlerin program yazılımına uygun formatlarına hem de analiz aşamasında kullanılacak programlara erişmek mümkündür.

---

151 https://library.ircica.org/Projects/OttomanOCR (erişim tarihi: 05.07.2023).
152 https://dhlab.sabanciuniv.edu/tr/akis-0. (erişim tarihi: 05.07.2023).
153 https://www.lexiqamus.com/tr (erişim tarihi: 05.07.2023).
154 Proje tanıtım toplantısında verilen bilgi için bkz.: https://www.youtube.com/watch?v=Cb5FI9NUJXY&t=1592s (erişim tarihi: 05.07.2023).
155 https://kitab-project.org/OpenITI,-OCR,-and-Textual-Criticism/(erişim tarihi: 05.07.2023).
156 https://github.com (erişim tarihi: 05.07.2023).

Veri toplama aşamasının ardından elde edilen verilerin temiz ve kullanışlı hale getirilmesi gerekmektedir. Verinin açık erişimli hale getirilmesi nicel ve nitel bazı hususiyetlere sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Elde edilen verinin herhangi bir ortamda yayınlanabilmesi ve kullanılabilmesi için öncelikle elde edilme yolu itibariyle güvenilir ve yasal olması gerekir. Proje düzeyindeki çalışmalarda büyük veri setlerinin güvenilirlik konusunda uluslararası düzeyde Avrupa Birliği tarafından getirilen çeşitli kriterleri sağlaması gerekmektedir.[157] Verinin ifade bozuklukları, imla farklılıkları, bilgi hataları gibi zaafının olmaması ve bilgisayarların 0 ve 1'lerden oluşan diline uygun olması[158] da süreç yönetimi ve çalışma kolaylığı sağlaması bakımından önemlidir. Bir başka husus ise verinin kullanılan programa uygun formata dönüştürülmesidir. Örneğin sosyal ağ analizlerinde *Pajek*, *Gephi*, *NodeXL* gibi programlar aracılığıyla görselleştirme ve analizler yapabilir. Ancak *Pajek*'te excel dosyaları doğrudan kullanılmamakta, uygun .net formatına dönüştürülerek işlem yapılabilmektedir.

İslâmî ilimler alanında dijital beşerî bilimlerin yöntemleriyle yapılacak çalışmalar zikredilen çerçevede veri elde etmeye dayalıdır. Bu hususta devrimsel dönüşüm ilahiyat alanındaki tüm disiplinleri ilgilendireceği gibi çalışma süreçlerini de dönüştürecektir. Bu tez kapsamında veri elde etme yöntemlerinden manuel veri girişi tercih edilmiş ve bu hususta takip edilen yöntem tezin giriş kısmında ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Veri toplama ve düzenleme aşamasının ardından aşağıda veri analizi ve görselleştirilmesi aşamasına geçilecektir.

b. Veri Analiz Yöntemleri ve Görselleştirme

Dijital beşerî bilimler alanı yaklaşık son yirmi yıldır sosyal bilimler için yeni analiz yöntemlerini teklif etmektedir. Bu yöntemleri coğrafî bilgi sistemleri, sosyal ağ analizleri ve metin analizleri olarak sınıflandırmak mümkündür. Büyük veriye dayalı kapsamlı projelerde çoğunlukla her üç alana da müracaat edildiği görülmektedir. Araştırmanın hedefleri ve hacmi gereği bu analizlerden yalnızca birine odaklanıldığı durumlar da söz

[157] Johanna Drucker, *The Digital Humanities Coursebook*, 26.
[158] Johanna Drucker, *The Digital Humanities Coursebook*, 28.

konusudur. Zikredilen analiz yöntemleri müstakil birer çalışma alanı olmaları dolayısıyla burada yalnızca ana hatlarıyla kullanım alanlarına işaret edilecektir.

Metin analizleri: Metin analizleri temelde kelime ve harf sayımına, kelimeler arası ilişkilere ve farklı unsurlarıyla kodlanan metinlerin analizine dayalı bir inceleme yöntemidir. Metinlerdeki kelimelerin sayımı ve kelimeler arası ilişkileri analiz eden ve görselleştiren *Voyant* gibi araçlar geliştirilmiştir.[159] Benzer şekilde Maxqda'da sunulan kodlama hizmetiyle farklı kategorilerde analizler yapmak mümkündür. İlahiyat alanındaki çalışmalarda veri elde etme aşamasında metinlerin kodlanması ve/veya coğrafi bilgi sistemlerinde metin içeriğinin doğrudan işlenmesinin yanı sıra metinlerin belli sorular çerçevesinde analiz edildiği de görülmektedir. İlahiyat alanında modern dönem öncesine ait kaynaklar büyük oranda metinlere dayalı olduğu için bunların dijitalleştirilmesi, içeriklerinin çalışmanın amacına uygun olarak kodlanması ve tasnifi alan açısından daha önce elde edilememiş bir veri setine ulaşma, onu analiz etme ve yeni sorular üretebilme fırsatı sunmaktadır. Bununla birlikte yalnızca sistematize edilmiş, büyük ve oldukça detaylı bir veri seti oluşturmakla sınırlı kalınmayarak metnin iç unsurlarının ilişkilerine dair analizler yapan programlamalar da hazırlanmaktadır.

Mekâna Bağlı Analizler ya da Coğrafî Bilgi Sistemleri: Mekânla irtibatlandırılabilecek metin, görüntü ve ses dosyalarında toplanan bilgi ve materyalin haritalandırmasını yapmak, coğrafî bilgiyi tarihsel süreçleri ve materyalleriyle analiz etmek ve bunları görselleştirmek için kullanılan yöntemlerdir.[160] Türkiye'de tarih çalışmaları alanında öne çıkan projelerde de coğrafi bilgi sistemlerinin kullanıldığı görülmektedir. İslâmî ilimler açısından coğrafî bilgi sistemlerinin önemi kaynaklarda dağınık halde bulunan bilginin coğrafî olarak işlenmesine, tarihî süreç içerisinde yorumlanmasına, bölgesel olarak farklılaşmaların tespitine, yazılı materyalin görselleştirilmesine imkân sunmasıdır. Bu sayede, örneğin ulema hareketliliklerinin haritalandırılması, metinlerin/kitapların mekânlar arası dolaşımı, kurumlar tarihini ilgilendiren yapıların kültür envanterinin

[159] Silke Schwandt, "Digital Humanities in Practice", *Digital Methods in the Humanities -Challenges, Ideas, Perspectives,* ed. Silke Schwandt (Bielefeld: Bielefeld University Press, 2021), 13.

[160] Yunus Uğur, "Tarihçilik Sahasında Teknolojik İmkânlardan Yararlanma", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi,* ed. Mehmet Yaşar Ertaş (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 380.

dökümü, bölgesel tarihçilik ve bölgesel hadisçilik gibi konularda yapılacak araştırmaları besleyecek bir alt yapı oluşturulması imkân dahilindedir.[161]

Sosyal Ağ Analizleri: Sosyal ağ analizleri birbiriyle ilişkili karmaşık yapıların modellenmesi ve matematiksel bir teori olan *çizge teorisine* dayalı olarak analiz edilmesidir. Bu analiz yöntemi sayesinde birbiriyle ilişkili olan yapıların ana aktörleri, bir aktörün diğerleri üzerindeki etkisi birkaç farklı kategoride ölçülebilmektedir.[162] Çizge teorisinde kullanılan merkezîlik ölçülerinin hesaplanması sosyal alandaki hareketliliğin matematiksel olarak analiz edilmesini ve düğümler ile çizgilere indirgenerek modellenmesini sağlamaktadır.[163] Dijital beşerî bilimler ve ilahiyat çalışmaları açısından ağ analizlerinin önemi ise metinlere gömülü olan ilişki ağlarını ortaya çıkarma ve entelektüel tarihi yeniden okuma (örneğin ilim halkalarının tespiti yoluyla ulema arasındaki bilgi akışını tespit etme) ve çok katmanlı yapısal analizler ortaya koyma (âlimler, eserler, kurumlar vs.) imkânı tanımasıdır.

Dijital beşerî bilimlerin alan dışından ilk görülen unsuru olan görselleştirme aşaması, arkasındaki yoğun çalışma sürecinin ürünü olarak büyük oranda zikredilen veri toplama ve analiz süreçleri bittikten sonra hazırlanmaktadır. Görselleştirme dijital beşerî bilimler çalışmalarında nihaî amaç olarak görülmese de anlama kolaylığı ve verinin yeniden inşa edilmiş haline erişme kolaylığı sunması bakımından oldukça önemlidir. Veri görselleştirmede kullanılan yaygın birkaç yöntemle hareket grafikleri, sözcük bulutları, hiyerarşik kümeler, gösterge tabloları oluşturulabilmektedir.[164] Analizlerin görsel çıktılara dönüştürülmesi coğrafî bilgi sistemleri veya sosyal ağ analizlerinde olduğu gibi doğrudan kullanılan programlarla yapılabilmektedir. Metin analizlerinde ise programlama dilleri yardımıyla görselleştirme yapmak mümkündür. Örneğin hicrî ilk

---

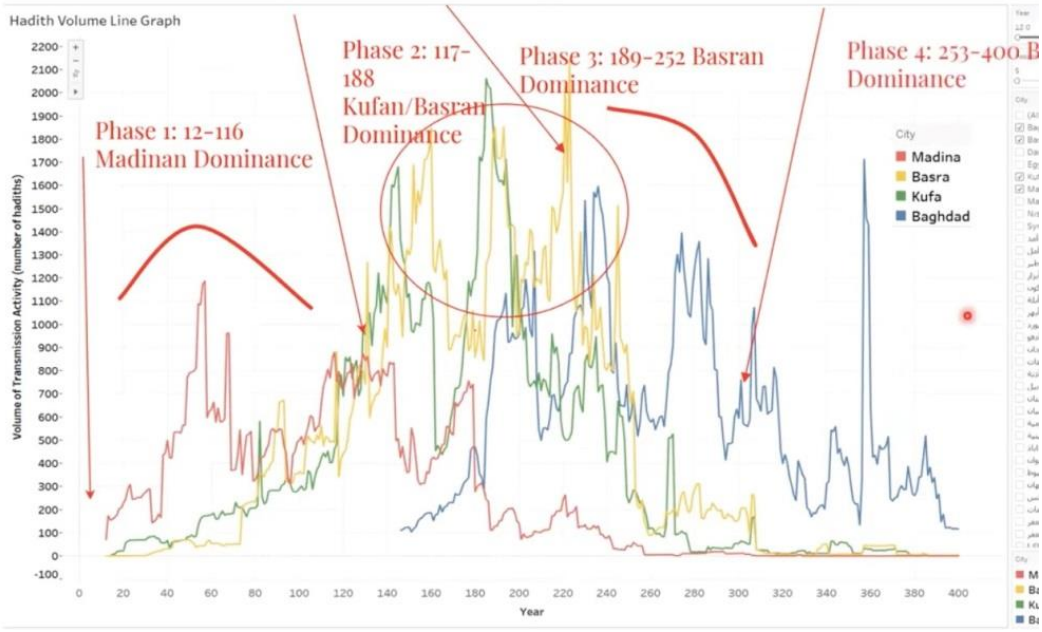
[161] İslâm dünyasının tamamını kapsayan bir gazeteer oluşturmak hedefiyle hazırlanan bir çalışma için bkz.: https://althurayya.github.io Körfez bölgesiyle ilgili CBS'nin kullanıldığı bir çalışma için bkz.: https://opengulf.github.io/project/ İslâm coğrafyasıyla ilgili bir çalışma için bkz.: Okabe Atsuyuki (ed.), *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems* (London: Routledge, 2004).

[162] Bkz.: Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş* (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 21-44.

[163] John Scott, *Social Network Analysis* (Sage, 2017), 17.

[164] Sadullah Çelik - Emrah Akdamar, "Büyük Veri ve Veri Görselleştirme", *Akademik Bakış Dergisi* 65 (2018), 259-261.

dört yüz yılda hadis râvilerinin şehirler arası hareketliliği bir grafikle gösterilebilmektedir.[165]

Görsel 3: *Yüzyıllara göre hadis râvilerinin şehirler arası hareketliliği.* [166]

Dijital beşerî bilimlerin yöntemlerinin İslâmî ilimler/ilahiyat sahasında uygulandığı çalışmalar gün geçtikçe artış göstermektedir.[167] Söz konusu araştırma yöntemlerinin ilahiyat çalışmalarına adaptasyonu her iki sahanın usul ve yönteminin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Bu çalışmada isnâdlara dayalı rivayet ağı analizleri yönteminin uygulanışına bir örnek sunmak hedeflenmiştir. Aşağıda sosyal ağ analizleri yöntemi ve bu yöntemin isnâdlara göre bilgi intikal süreçlerinde kullanımı ele alınacaktır.

İslâmî literatürün ilk metinlerinden itibaren kullanılan isnâdların, bilginin kaynağı olmaları bakımından değeri izah edilmeye çalışılmıştır. Telifler öncesi dönem rivayet kültürünün anlaşılmasında isnâdlar, sahâbeye tâbiûnun isimlerinin eklenmesi onlara nesil nesil diğer râvilerin eklenmesiyle uzun zamana yayılmış bir ilişkiler ağını ortaya

---

165 Mairaj U. Syed, "Calculating the Volume of Hadith Transmission in the Hadith Network", IDHN Online Conference, (2021). Bkz.: https://www.youtube.com/watch?v=vxVJHi3Ckm8&t=1765s (erişim tarihi: 05.07.2023).

166 https://www.youtube.com/watch?v=vxVJHi3Ckm8&t=1765s (erişim tarihi: 05.07.2023).

167 Söz konusu çalışmalar için bkz.: Saraçoğlu, "Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslamî İlimler", 848-885.

çıkarması bakımından tarihî değere sahiptir. Sahâbe neslinde birbiriyle irtibatlı olmayan rivayetler farklı tariklerle aktarılarak nihayetinde umumiyetle ikinci yüzyılda teliflerde bir araya getirilmişlerdir. Rivayetler telif formunda bir araya getirilinceye kadar kendine has birtakım hususiyetlere sahip bir kültürel ortamda aktarıla gelmişlerdir. Bu kültürel arka planı sorgulayabilmek için râviler arası ilişkilere odaklanmak anlamlı görünmektedir. Bu nedenle aşağıda ele alınacak olan ağ analizleri, toplumsal yapıları ilişkiler odaklı okumayı sağlayan bir yöntem olması dolayısıyla isnâdlara dayalı tarihî bir analiz yöntemi olarak teklif edilecektir. Daha önce vurgulandığı üzere bu tezin amacı rivayetlerin sıhhatini tespit etmek veya isnâdlarla ilgili cerh ve ta'dîl eleştirisi sunmak değildir. Bu başlıkta bir telifi ortaya çıkaran tarihî unsurları okumak üzere telifler öncesi dönemdeki ön planda olan kişileri tespit etmenin ve aralarındaki ilişkiler üzerinden tarihî bir okuma yapmanın imkânları ele alınacaktır. Bu bağlamda sosyal ağ analizlerinin kısaca tanıtımı ve bunun isnâd analizlerine uygulanmasına yönelik yöntem teklifi birinci bölümün son meselesi olarak ele alınacaktır.

2. Sosyal Ağ Analizleri

Toplum, uzay, vücut hücreleri, internet sayfaları birbirinden farklı olmalarına rağmen ortak bir yapıdadırlar. Bu ortaklık, onları oluşturan elemanlar arasında ilişki olmasıdır. Bu ilişkilere odaklanarak söz konusu yapıları inceleyen bilim, ağ bilimidir. Ağ bilimi (network science) birbiriyle ilişkili yapıları modelleyerek analiz yapma imkânı tanıyan bir bilim dalıdır. İletişim ağları, teknolojik ağlar, biyolojik ağlar ve kimyasal etkileşim ağları gibi karmaşık ve büyük yapılar arasındaki ilişkileri çözümlemek için kullanılan ağ analizleri olduğu gibi sosyal etkileşimleri hesaplamak üzere sosyal ağ analizleri de kullanılmaktadır.[168] Bu bilim dalı matematiksel bir teori olan *çizge teorisine* (graph theory) dayanmaktadır. Çizge teorisiyle ortaya konulan çeşitli formüllerle bir ağdaki ilişkiler hesaplanmakta ve merkezîlik ölçüleri olarak adlandırılan birtakım sonuçlar elde edilmektedir. Herhangi bir ağın modellenmesi ve hesaplamalarının çizge teorisine göre yapılabilmesi için ağı oluşturan unsurların ve aralarındaki ilişkilerin tespit edilmesi

[168] Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 2.

gerekmektedir. Bu başlıkta, elinizdeki tezde kullanılan sosyal ağ analizleri yöntemi verinin hazırlanış aşaması ve analiz aşaması iki başlıkta ele alınacaktır.

a. Veri Türleri, Veri Toplama ve Veri Temizleme

Ağ analizlerinin kullanıldığı farklı çalışma alanları olduğuna değinilmiştir. Her bir alanın kendi veri elde etme yöntemine bağlı olarak veri toplama biçimleri de değişmektedir. Tıp, teknoloji, iletişim, pazarlama gibi birçok alanda kullanılan ağ analizleri, sosyal bilimlerde daha ziyade sosyolojik araştırmalarda kullanılmaktadır. Bu yöntem kendine has veri türlerine ve veri toplama yöntemlerine sahiptir. Sosyal ağ analizlerinde veri türlerini ve veri elde etme yollarını belirleyen unsurlar, 1930'lardan beri bu yöntemin kullanıldığı sosyolojik araştırmaların seyrine göre şekil almış görünmektedir.

Sosyoloji alanında nicel veriye dayalı analizlerde kullanılan ve geleneksel yöntemlerden kabul edilen anket ve mülakat metoduyla veri elde edilmektedir. Öz nitelik verisi (attribute data) olarak adlandırılan bu tür veriler, bireyler hakkında eğitim, meslek, gelir vb. hususlarda bilgileri ihtiva etmektedir. Bu veri türüne, sosyal ağ analizlerinin 1934'te Jacob Moreno'nun yaptığı bir çalışmayla ilişkili veri (relational data) olarak adlandırılan yeni bir veri türü de eklenmiştir.[169] Buna göre bireylerin toplumun diğer bireyleriyle olan ilişkilerini merkeze alan birtakım soruların anket ve mülakatlara eklendiği ve böylelikle sosyal ağ analizlerinde kullanılan ölçme araçlarının da sosyolojik analizlere dahil olduğu görülmektedir.

Sosyal ağ analizlerinde veri toplama aşamasında, incelenen grubun ilişkili verileri grup üyeleri arasındaki ilişkilerin niteliğine göre farklı şekilde oluşturulmaktadır.[170] Günümüzde veriye erişim bakımından farklı yöntemlerin kullanıldığı birçok imkândan söz edilebilir. Örneğin bir konudaki toplumsal refleksleri ölçmek için twitter, facebook gibi sosyal medya mecralarından otomatik olarak veri analiz programlarına veri girişi yapmak ve analiz etmek mümkündür. Anketlerin online olarak hazırlanması ise

[169] John Scott, *Social Network Analysis*, 4-5; Mehmet Gençer, *Uygulamalı Sosyal Ağ Analizi* (İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, 2022), 25-26.
[170] Mehmet Gençer, *Uygulamalı Sosyal Ağ Analizi*, 30.

araştırmacının elde ettiği veriyi doğrudan bilgisayar ortamında kullanması gibi bir kolaylık sağlayabilmektedir.

Sosyolojik araştırmalarda elde edilen veri setleri çoğunlukla aktif ağların ilişkilerine (bir sınıftaki öğrenciler, birbirlerini takip eden sosyal medya kullanıcıları vs.) dayandığı görülmektedir. Söz konusu grupla ilgili anket ve mülakatlarla bu veri türü elde edilebilmektedir. Bu noktada metodolojik bir problem olarak tarihî çalışmalarda veri elde etme yönteminin farklı oluşu zikredilmelidir. Daha durağan yapıdaki tarihî ağlar, artık hayatta olmayan ve birbirleriyle yeni ilişkiler geliştirmeyecek aktörlerden oluşan pasif ağlardır. Sosyal ağ analizlerinin tarihî araştırmalarda kullanılması için elde edilecek veri türünde diğer sosyal ağ analizi araştırmalarından yapısal olarak bir farklılık yoktur. Her iki alanda da öz nitelik verisi ve ilişkili veri kullanılmaktadır. Ancak tarih disiplininde veya tarihî araştırmalarda veri toplama ve veri temizleme adımlarının alanın kendi ilkelerine göre belirlenmesi gerekmektedir. Tarih araştırmalarında sosyal ağ analizleri yönteminin kullanıldığı çalışmalar sınırlı sayıdadır. Bu çalışmalarda da tarihî verinin elde edilme yöntemleri teknik veya metodolojik olarak izah edilmemiştir. Bu nedenle çalışmamızda tarihî bir araştırmada bu veri setlerinin oluşturulması ve temizlenmesi aşamalarını ele almak gerekmektedir.

Ağ analizleri açısından sosyolojik veya tarihî incelemelerin ortak veri türleri öz nitelik verisi ve ilişkili veridir. Araştırmaya konu olan ağ üyelerinin öz nitelik verisi her bir aktörün bir diğeriyle karışmasını önleyecek şekilde oluşturulur. Her ismin belli bir rakamla etiketlenmesi gerekmektedir. Öznitelik verisinin oluşturulmasında incelenen grubun tüm üyeleri hakkında belli bir standartta (meslek, yaş, vefat tarihi, yaşadığı şehir vs. gibi kategorilerde) tasnif edilmiş bilgilerin toplanması da gerekmektedir. Ağ analizleri için gerekli olan ilişkili veriler ise bu tarihî aktörlerin birbirleriyle olan bağlarını ifade edecek temel bir ilişki biçimine göre toplanmaktadır. Örneğin bilgi aktarımının ele alındığı bir ağda kimin kimden bilgi aldığının tespit edilmesi ve bunlardan oluşan ayrı bir veri setinin oluşturulması gerekmektedir.

İslâm tarihi araştırmaların temel veri kaynağı metinlerdir. Ancak ana kaynaklar veri formunda değil, ham haldedir. Bu metinlerin veriye dönüştürülmesi için işlenmesi gerekmektedir. Kaynağın bütüncül metin yapısının, çeşitli kategorilerde tasnif edilmiş

parçalı ve analiz imkânı doğuran veri yapısına dönüştürülmesi için önceki bölümde ele alınan veri elde etme yöntemlerinin kullanılması mümkündür. Buna göre manuel yolla metindeki ilgili hususların excel türü hücresel yapılara işlenmesi, programlama dilleri yardımıyla bilginin kodlanarak tasnif edilmiş hale getirilmesi veya metin kodlama uygulamalarıyla tasnif edilmesi mümkündür. Ham veri halindeki metinlerden hareketle doğru tasnif edilmiş ve analiz imkânı olan zenginlikte bir veri seti oluşturabilmek, metin tercihinin ve araştırma sorularının niteliğiyle doğru orantılıdır. Metnin muhtevası ve araştırmacının sorularına cevap verebilme potansiyeline göre zikredilen yöntemlerden biriyle bilgiler tasnif edilmiş şekilde excel tablolarına veya benzeri türde hücresel yapılara işlenmelidir.[171]

Araştırma sırasında kullanılan veri girişine örnek olarak excelde veri oluşturma aşamalarını ele almak konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Excel türü hücreli yapılara bilgi girişi sırasında dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Bunlardan ilki yatay ve dikey düzlemde her bir hücrenin net ve tek bir bilgiyi barındırıyor olmasıdır. Dikey ilk sütunda araştırmaya konu olan grubun üyelerinin bir listesi, yatay ilk satırda ise araştırma sırasında bireylerle ilgili olarak elde edilen öz nitelik verilerini sınıflayan kelimeler yazılmalıdır. İlişkili veri seti grubunda ise kimin kiminle ilişkili olduğu araştırma sorusuna göre kaydedilmelidir.

	Yaş	**Yaşadığı yer**	**Eserleri**	**Hocaları**	**Öğrencileri**
Kişi 1	x	Şehir 1	Kitap 1	HocaA, HocaB	TalebeA
Kişi 2	y	Şehir 2	Kitap 2	HocaB, HocaC, HocaD	TalebeA, TalebeC, TalebeD
Kişi 3	z	Şehir 3	Kitap 3	HocaA, HocaG	TalebeA, TalebeF, TalebeG

Tablo 1:*Öz nitelik verilerine göre oluşturulmuş tablo taslağı.*

Kurgusal olarak oluşturulan bu tablodan, öz nitelik verilerine göre oluşturulan veri setine dayalı olarak yatay düzlemdeki kategorilere göre istatistiksel analizler yapmak mümkündür. Örneğin incelenen grubun hangi tarih aralığında yaşadığı, en çok hangi

[171] Bu çalışmada girişte de zikredildiği üzere analizlerde kullanılan veri manuel olarak işlenmiş ve veri temizleme aşamasında kodlama yardımıyla yanlış imlalar tashih edilmiştir.

şehirde yaşayanların grupta yer aldığı, önemli ve yoğunluk olan şehirde yaşayanların eser üretimine etkisi olup olmadığı gibi hususları araştırma konusuna uygun bir bağlamda incelemek mümkündür. Ancak bu yine de kişilerin birbirleriyle ne düzeyde etkileşim halinde olduğunu ortaya koymaya yetecek bir veri seti değildir. Kişi sayısının binleri bulduğu bir veri setinde öz değer verilerine göre hoca ve talebelerin kimler olduğunu ve isimlerinin kaç kere geçtiğini tespit etmek mümkün olsa da binlerce kişinin karmaşık ilişkilerine dayalı bir yapı kurgulamak mümkün olmamaktadır.

Kişiler arası ilişkileri esas alarak yapılacak bir tarihî analiz için **ikili ilişkilerden** oluşan bir veri setinin hazırlanması gerekmektedir. Hazırlanan ilişkili veri setinde birinci ve ikinci kişi arasındaki bağlantının niteliği önem arz etmektedir. Bir ağda ikili ilişkilerden birinden diğerine doğru bir akış varsa bunun belirtilmesi mümkündür. Örneğin bir bilginler topluluğunda hoca-talebe ilişkisinde hocadan talebeye doğru bir bilgi akışı vardır ve bu "yönü" belirtmek mümkündür. Bu tür ilişkili yapılara *yönlü ağlar* denilmektedir.[172] Buna göre az önce öz nitelik verileri tespit edilen Kişi 1, Kişi 2 ve Kişi 3'ün hoca ve talebeleri bilginin kaynağı olan kişi ve bilgiyi nakleden kişi olmak üzere ikili aktarımlar şeklinde aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

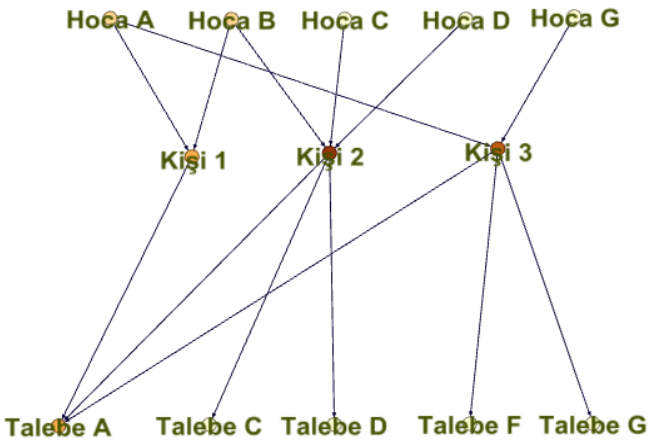
Bilginin kaynağı olan kişi	**Bilgiyi nakleden kişi**
Hoca A	Kişi 1
Hoca B	Kişi 1
Kişi 1	Talebe A
Hoca B	Kişi 2
Hoca C	Kişi 2
Hoca D	Kişi 2
Kişi 2	Talebe A
Kişi 2	Talebe C
Kişi 2	Talebe D
Hoca A	Kişi 3
Hoca G	Kişi 3

[172] Aşağıda analiz başlığında ele alınacaktır.

Kişi 3	Talebe A
Kişi 3	Talebe F
Kişi 3	Talebe G

Tablo 2:*İlişkili verilere göre oluşturulmuş bir tablo taslağı.*

Bu yeni oluşturulan tabloda bilgi akışının kimler arasında olduğu ve hangi yönde olduğu görülebilmektedir. Küçük ölçekli bu tabloya göre en fazla talebesi olan şahıslar Kişi 2 ve Kişi 3 iken en fazla kaynaktan beslenen şahıslar Kişi 2 ve Talebe A'dır. Bu tür bir ilişkiler ağının incelenmesi tek tek şahısların ve bağlantılarının sayılmasını gerektirecektir. Ancak buna araştırmacının süresinin ve enerjisinin yetmeyeceği ortadadır. Bu nedenle sosyal ağ analizlerinde kullanılan çeşitli hesaplamalara müracaat ederek ikili ilişkileri ve aralarındaki bilgi akışının yoğunluğunu ortaya çıkarmak mümkündür. Sosyal ağ analizleriyle yapılan hesaplamalar sonucu ilişkili veri setindeki bağlantıları aşağıdaki şekilde görselleştirmek mümkündür.

Grafik 1: *İlişkili verilerle görselleştirilmiş kurgusal bir hoca-talebe ağı.*

Tarihî kişilerle ilgili olarak kurgulanan ilişkili veri seti ve buna dayalı görselleştirme, bu kişilerle ilgili olarak elde edilen biyografik bilgilerin tasnifinden daha fazla yorum imkânı doğurmaktadır. Örneğin öz nitelik veri setine göre "Talebe A"nın birden fazla hocası (burada Kişi 1, Kişi 2, Kişi 3) olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak şahıslar arasındaki ilişkilere dayalı olarak hazırlanan bu kurgusal tarihî sosyal ağa baktığımızda, Talebe A'nın kendisinden önceki nesillerden aktarılan tüm bilgiye ulaşabilecek bir

ilişkiler ağı içerisinde olduğu, diğer talebelerin ise kısmî olarak bilgiye erişme imkânına sahip oldukları görülmektedir. Bu bilgiye öz nitelik verisiyle erişilememektedir. Aynı zamanda biyografik kaynaklarda Talebe A'nın öneminden bahsedilse dahi onu, bütün ilişkilerini dikkate alarak değerlendirme imkânı olmadığından sosyal ağ analizlerine dayalı bu çözümlemeler meşhur şahısları ortaya çıkaran ortamı anlamayı da kolaylaştırmaktadır. Bu manada tıpkı sosyolojik araştırmalarda olduğu gibi tarihî araştırmalarda da sosyal ağ analizleri birey hakkındaki tikel verilerle göre dar bir çerçevede ele alınan rolünü, ilişkileri içerisinde inceleme olanağı sunmaktadır. Biyografi kitaplarında dağınık halde bulunan ilişkiler sosyal ağ incelemeleri yöntemiyle yeniden kurgulanabilmekte ve birey, içinde olduğu toplumsal varlık alanı içerisinde yeniden konumlandırılmaktadır.

Dijital beşerî bilimlerin araştırma süreçlerinde veri hazırlama aşamasını takip eden süreç veri temizleme aşamasıdır. Sosyal ağ analizleri ikili ilişkilerin bir araya getirilmesi üzerine kuruludur. Ancak kişiler arasındaki ilişkilerin büyük bir ağa dönüştürülerek incelenebilmesi için her ismin belli bir kodla temsil edilmesi gerekmektedir. İsimlerin her birinin biricik olabilmesi ise verinin temiz hazırlanmasına bağlıdır. Veri setlerinin hazırlanması aşamasında çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan birtakım hatalar, analiz aşamasında yanlış sonuçlara ulaşılmasına neden olabilmektedir. Veri temizleme aşaması bu tür hataların giderilmesi aşamasıdır. Örneğin manuel olarak excel tablosuna veri işlerken araştırmacının imla hataları yapması kaçınılmazdır. Yukarıdaki veri tablosunda "Kişi 1" ibaresi yerine "kişi1", "Kisi 1", "kişi 1" gibi farklı şekillerde yazılmış olması bu isimlerin bir kodla temsil edilmesini güçleştirmektedir. Zira makine öğrenmesi alt yapısına sahip bilgisayarlarda bu isimlerin her biri birbirinden farklı yazıldığı için farklı kişiler olarak görünecektir. Bu da ağ analizlerinde her üç ismin farklı düğümler şeklinde ifade edilmesini ve hatalı sonuçları doğuracağından araştırmanın sıhhatini olumsuz etkileyecektir. Araştırmacının büyük bir veri setinde bu tür hataları manuel düzeltmesi zaman alacağından teknik destek alması kaçınılmaz görünmektedir. Bu tez kapsamında veri setindeki isimlerin tashihi için kelimeler arası benzerlik oranlarını ölçen bir kodlama kullanılmış ve benzerlik durumu olan kişilerle ilgili imla problemleri tashih edilmiştir.

Veri türleri ve veri toplama, tasnif ve temizleme aşamalarından sonra analiz aşamasına geçilmektedir. Ancak analiz aşamasına geçebilmek için aşağıda zikredilecek olan sosyal

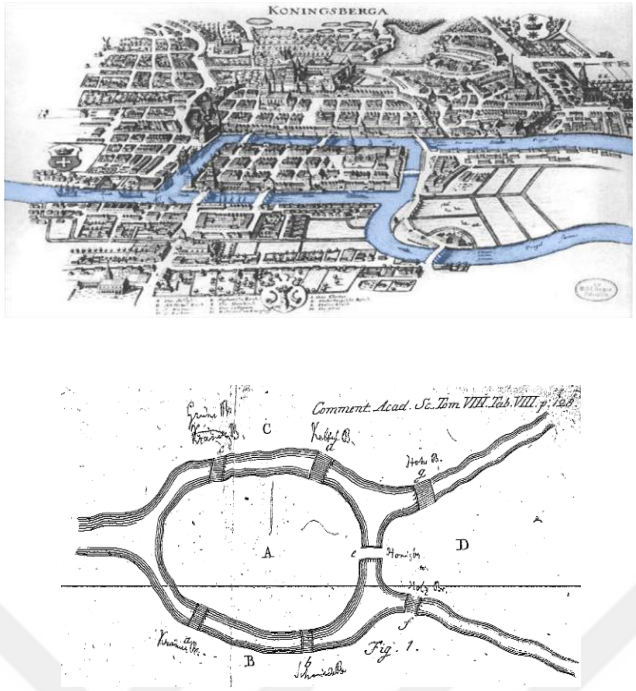
ağ analizleri programlarında kullanılmak üzere verinin programa uygun formata çevrilmesi gerekmektedir. Örneğin elinizdeki tezde kullanılan Pajek programında ilişkili veriler .net uzantılı dosya türünde olması gerektiğinden bu formata çevrilerek işlem yapılmıştır. Ancak üçüncü bölümde sıkça kullanılan Gephi programında kullanılmak üzere verilerin excelde hazırlanması yeterli olmuştur.

b. Analiz Yöntemi

Birbiriyle ilişkili yapıları inceleyen bilime ağ bilimi, bireyin toplumsal ilişkilerini inceleyen yönteme sosyal ağ analizleri ve bu analiz yönteminde kullanılan hesaplamaların dayandığı matematiksel teoriye de çizge teorisi denildiği yukarıda ifade edilmiştir. Bu başlıkta çizge teorisine dayalı olarak geliştirilen ölçütler sosyal ağ analizleri bağlamında ele alınacaktır.

Ağdaki düğümlerin ve kenarların temsili gösterimine çizge adı verilir. Çizge teorisi ise bu düğümlerin ve bağlantıların ağdaki değerlerini ölçmek üzere kullanılan matematiksel yöntemleri ifade eder. Teorinin ortaya çıkışı Leonhard Euler'in 1735 yılında Könisberg şehrindeki köprülerle ilgili gündemde olan bir tartışmaya çözüm üretmek üzere geliştirdiği bir soyutlamaya dayanır. Euler, Könisberg kentinde Pregel nehri üzerinde bulunan adalar ve bu adaları birbirine bağlayan yedi köprünün kullanımına ilişkin bir soruyu cevaplamak üzere bir model geliştirir. Bir kişinin her köprüyü yalnızca bir defa kullanmak şartıyla başladığı yere dönmesinin mümkün olup olmadığını sorgular. Köprüleri ve adalarla olan bağlantılarını esas aldığı bir çizgeye dayanarak bunun mümkün olmayacağını ortaya koyar.[173] Böylelikle oldukça erken bir tarihte karmaşık ilişkilerin modellenmesinin onları analiz etmek açısından oldukça elverişli olduğu görülmüştür.

[173] Necmi Gürsakal, *Sosyal Ağ Analizi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018), 7.

Görsel 4: *Könisberg köprüleri ve Euler'in modellemesi.* [174]

Ağ yapısının çizgelerle gösterimi ağ unsurları arttıkça (düğüm ve bağlantı sayıları) daha karmaşık bir hal almaktadır. Nörolojik araştırmalar, internet ağları, alt yapı ağları gibi geniş ve karmaşık ağ modellemelerinde birtakım hesaplamalara ihtiyaç duyulmuş, zamanla bu hesaplamalarda gelişmeler ortaya çıkmıştır. Ağ analiz yöntemiyle ağın temel unsurları ve aralarındaki ilişkilere dair bireysel ölçekte ve ağın tamamına dair hesaplamalar yapılabilmektedir. Ağları ve ağdaki bireyleri karşılaştırmaya yarayan çok sayıda ölçüt (mesure/metric) geliştirilmiştir. Ağın genel özellikleri ve bireyler arasındaki örüntüler (pattern) bu ölçütlere göre hesaplanabilmektedir.[175]

Bir ağın genel özellikleri ağı oluşturan aktör ve ilişkilere göre birbirlerinden oldukça farklı görünse de ağ bilimine göre tüm ilişkili yapılar bir modelle temsil edilebilmektedir. Bu model çizge yapısıdır.[176] Çizge teorisine dayalı olarak ağın genel özellikleri aşağıda ele alınacağı şekilde ağı oluşturan unsurlar, çizge gösterim şekilleri, çizgedeki yollarla ortaya konulabilmektedir.

---

[174] http://eulerarchive.maa.org/ (erişim tarihi: 05.07.2023).
[175] Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 21.
[176] Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 5.

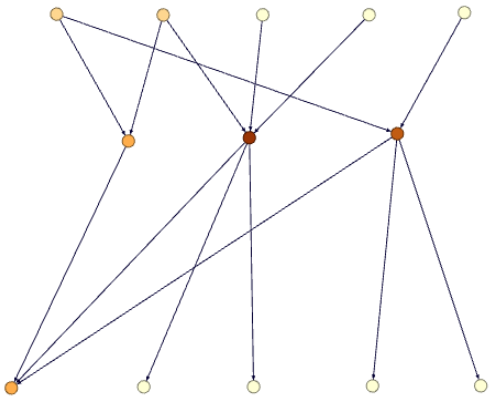
Ağ biliminde bir çizgenin temel olarak düğüm (vertex/node) ve kenar/bağlantı (edge) olarak adlandırılan iki ana unsuru vardır. Düğüm kavramıyla ağdaki bireyler/nesneler (beyin hücreleri, gezegenler, web sayfaları, insanlar vs.), kenar kavramıyla bireyler/nesneler arasındaki ilişkiler ifade edilmektedir.[177] Matematiksel olarak nesneler *düğüm* (node/point) veya *uç* (vertex), aralarındaki bağlantılar ise *kenar* (edge) kavramlarıyla karşılanıyor[178] olsa da sosyal bilimlerde ağı oluşturan bireyler için "aktör", aralarındaki bağlantılara ise "ilişki" ifadesi kullanılmaktadır.[179] Bu tezde incelenen ağ tarihî ve kişiler arasındaki sosyal ağlardan biri olması dolayısıyla *aktör* ve *ilişki* kelimeleri tercih edilecek, teknik açıklamalarda ise aktör yerine *düğüm*, ilişki yerine *bağlantı* kelimesi kullanılacaktır.

düğüm bağlantı düğüm

Düğüm ve bağlantılara indirgenen ilişkiler ağı, aktörlerin ilişkilerine göre yönlü (directed) veya yönsüz (undirected) ağlar olarak ifade edilmektedir.[180] İlişkilerin karşılıklı olması durumunda yönlü ağlarda ok işaretleri her iki düğümü de gösterecek şekilde çizilebilmektedir. Aşağıdaki grafikte bir önceki bölümde sunulan kurgusal ilişkilere dayalı bir görselleştirmeyle talebenin hocadan aldığı bilgi, hocadan talebeye doğru ok işareti olan bir bağlantı çizilerek gösterilmektedir.

[177] Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 6-7.
[178] C. Vasudev, *Graph Theory with Applications* (New Delhi: New Age Intenational (P) Limited, 2006), 2.
[179] Mehmet Gençer, *Uygulamalı Sosyal Ağ Analizi*, 43.
[180] Vasudev, *Graph Theory with Applications*, 3.

Grafik 2: *Yönlü bir ağ yapısında kişiler ve ilişki yönünü gösteren bağlantılar.*

Bir çizgede ağ yapısının anlaşılması açısından önemli olan diğer bir özellik ise çizgedeki yolların tespit edilmesidir. "Bir düğümden diğerine ulaşıncaya kadar tekrarsız bir şekilde dolaşılan düğüm ya da kenar dizisi" ağ biliminde "yol-patika/path olarak tanımlanmıştır.[181] Ağ analizlerinde patikalar ve ağdaki yolların uzun ve kısa oluşuna göre tespitler yapılır. İki kişi arasındaki ilişkilerle sınırlı kalan bağlar açık yol (open walk) olarak tanımlanırken bir kişiden başlayıp birkaç kişiyle devam eden bağlantılar patika (path) olarak tanımlanmaktadır.[182] Bu tez kapsamında uzun bir zaman dilimine yayılmış ilişkileri kapsayan tarihî ağdaki patikalar tespit edilecektir. Râviler arası ilişkilerin oluşturduğu patikalardaki aktörler aşağıda ele alınacak olan merkezîlik ölçülerine göre değerlendirilecek, tarihî isnâd ağlarının yapısına uymayan merkezîlik ölçüleri dışarıda bırakılacaktır.

Ağdaki aktörlerin özellikleri ise merkezîlik (centrality) olarak adlandırılan ölçütlerle hesaplanmaktadır. Merkezîlik ölçüleri, bir düğümün (node), hem kendisiyle birebir ilişkili olan düğümler hem de bütün ağdaki düğümlere göre değerinin anlaşılması, merkezde olan ve periferide kalan kişilerin tespit edilmesi için kullanılmaktadır.[183] Derece merkezîliği (degree centrality), yakınlık merkezîliği (closeness centrality),

---

[181] Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 13.
[182] Vasudev, *Graph Theory with Applications*, 57.
[183] Wounter de Nooy vd., *Exploratory Social Network Analysis with Pajek* (United Kingdom: Cambridge University Press, 2018), 149.

arasındalık merkezîliği (betweenness centrality), özvektör merkezîliği (eigenvector centrality) sosyal ağ hesaplamalarında kullanılmaktadır.[184]

Sosyal ağların aktif yapılar üzerine kurulu olması, tarihî ağların ise donuk ve tekrarı olmayan yapılardan oluşması, bu tezde merkezîlik hesaplamalarının fonksiyonunu ele almayı gerektirmektedir. Zira merkezîlik ölçütleri ağdaki tüm düğümleri ve bağlantıları esas alarak, her bir düğümün değerini belirlemede veya ağdaki düğümlerin aktif olması durumuna bağlı olarak geleceğe dair birtakım öngörülerin tespitinde kullanılmaktadır. Örneğin sağlık sektöründe hastalıkların yayılma hızlarının sosyal ilişkilere dayalı olarak ölçülmesi, pandemi dönemlerinde alınması gereken tıbbî tedbirleri belirlemede kullanılabilmektedir.[185] Bu tür çalışmalarla aktif bir sosyal grubun davranış kalıpları çıkarılarak herhangi bir hastalık durumunda aynı kalıplarla geliştirilecek muhtemel ilişkiler önceden belirlenmiş olmakta ve buna dayalı çeşitli tedbirler alınmaktadır. Tarihî bir ağda geleceğe dönük muhtemel bir ilişki durumu söz konusu değildir. Bununla birlikte geçmişte belli bir dönemde toplum içerisinde geliştirilmiş kalıp davranışların/ilişkilerin tespiti mümkündür. Güncel ve aktif ağlardan farklı olarak geçmişteki bağlantıların tespitinde veri hazırlık aşamasında kişilerin beyanına müracaat edilememektedir. Bu tür ilişkilerin kimler arasında geliştiği, metinlerden çıkarılan bilgilerin veriye dönüştürülmesi yoluyla elde edilmektedir. Bu durum ilişkilere dayalı veri setinin tarihî açıdan doğru tespitini zorunlu kılmaktadır. Tarihî ağları sosyal ağlardan ayıran diğer bir özellik de uzun dönemi kapsayan tarih çalışmalarının yapısal olarak farklı oluşudur. Örneğin bir sınıftaki öğrenciler hakkında yapılan sosyolojik bir araştırmada bireylerin tamamı aktif ilişkiler geliştirmektedir. Oysa uzun tarihî dönemleri kapsayan bir ağ analizinde birkaç nesilden oluşan bir ilişki kümesi üzerine çalışılmaktadır. Bu nedenle ilk iki nesil arasındaki ilişkilerin değerini üçüncü ve dördüncü nesilden kişilere göre belirlemek bir yöntem hatasına düşürecektir. Rivayet ağı analizleri başlığında açıklanacağı üzere, merkezîlik ölçülerinin tamamının isnâdlara dayalı bir analizde kullanılması metodolojik olarak

[184] Söz konusu merkezîlik ölçüleri hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bkz.: Nooy vd., *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*, 149-169.

[185] S. Eubank vd., "Social Network Analysis: A Novel Approach to Legal Research on Emergency Public Health Systems", *Nature* 429/6988 (2004), 180-184.

birtakım problemleri doğuracaktır. Bu nedenle bu başlıkta yalnızca tezde istifade edilen derece merkezîliği ölçütü üzerinde durulacaktır.

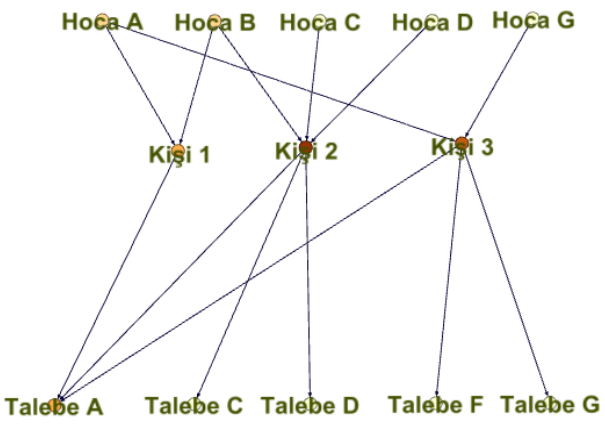
Derece merkezîliği yönsüz ağlarda bir düğümün bütün bağlantılarıdır, yönlü ağlarda ise bu iç derece (in degree) ve dış derece (out degree) olarak kendisinin bağlı olduğu ve kendisine bağlanan diğer düğümleri ifade etmek üzere kullanılır. Buna göre iç derece bir düğüme gelen bağlantıları, dış derece ise bir düğümden diğerlerine giden bağlantıları göstermektedir ve her ikisinin toplamı düğümün toplam derecesini verir. Derece merkezîliği hesaplamalarında düğümlerin derecelerine bağlı olarak her bir düğümün ağdaki değeri belirlenmektedir. Gerçek hayatta bir aktörün diğerlerinden daha fazla iletişim kurması onu içinde bulunduğu sosyal ağın merkezine çekmesi gibi bir çizgede de düğümlerin sahip olduğu dereceler de onları ağda merkezi bir yere çekmektedir.[186] Örneği verilen veri setindeki hoca-talebe ilişkilerine dayalı olarak iç ve dış derece dağılımları tablosu aşağıdaki şekildedir.

Aktörler	İç Derece	Dış Derece	Toplam Derece
Hoca A	0	2	2
Hoca B	0	2	2
Hoca C	0	1	1
Hoca D	0	1	1
Hoca G	0	1	1
Kisi 1	2	1	3
Kisi 2	3	3	6
Kisi 3	2	3	5
Talebe A	3	0	3
Talebe C	1	0	1
Talebe D	1	0	1
Talebe F	1	0	1
Talebe G	1	0	1

Tablo 3: *İlişkili verilere ve bağlantı yönlerine göre derece dağılımları.*

[186] Gençer Mehmet, "Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış", *Yıldız Social Science Review* 3/2 (2017), 31.

Veri setine dayalı olarak hazırlanan bu iç ve dış derece dağılımları yönlü bir ağda (bilgi akışının yönünün bilindiği hoca-talebe ağı gibi) her bir aktör için ayrı ayrı hesaplanabilmektedir. Bunun için çizge teorisine dayalı olarak geliştirilmiş formüller veri setlerinin analizlerinin yapıldığı programların kodlama alt yapısında mevcuttur. Veri setinin programa yüklenmesiyle bu analizler otomatik olarak yapılabilmektedir. Bu şekilde binlerce kişinin yer aldığı bir ağ yapısında bütün aktörlerin hesaplamaları ortaya konulabilmekte ve aşağıdaki şekilde görselleştirilebilmektedir.

Grafik 3: *İç ve dış derece dağılımına göre düğüm ve bağlantıların görselleştirilmesi.*

Bu tezde kullanılan ağ analizlerine dayalı bir başka hesaplama yöntemi ise ağı oluşturan ikili ilişkilerin kaç defa gerçekleştiğine dair tespitte bulunmamıza yaramaktadır. İkili ilişkilerin ne kadar olduğunu ölçen bu ölçüte bağlantı ağırlığı (edge weight) denilmektedir.[187] Örneğin, bir talebenin hocasının aynı makalesine kaç defa atıfta bulunduğu veya onun derslerine kaç defa katıldığına göre bu hesaplama için veri toplamak mümkündür. Veri setinde bu ilişkinin tekrar ettiği sayı oranında ard arda yazılması bu bilgiye erişmeyi mümkün kılmaktadır. Örneğin, yukarıdaki veri setinde Hoca A ile Kişi 1'in 4 defa görüştüğü biliniyorsa bunun Hoca A - Kişi 1 ilişkisini dört defa tekrar ederek veri setine işlemek mümkündür. Daha sonra yapılan analizlerde aktörler arasındaki bu ilişki bağlantı ağırlığı olarak gösterilmektedir.

[187] Mehmet, "Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış", 26.

Veri setlerinin ele alınan merkezîlik ölçütleriyle analiz edilmesi için çeşitli formüller geliştirilmiştir. Sosyal ağ analizlerinin yapıldığı programlarda ağ ve aktörlerle ilgili bağlantılar bu formüllerle otomatik olarak yapılmaktadır. Dolayısıyla ilahiyat alanında yapılacak çalışmalarda bu programların kullanımının öğrenilmesi ve bu başlıkta ele alınan ölçütlerin alanda tekâbül ettiği karşılıkların tespiti önemlidir. Bu noktada isnâdlara dayalı olarak tarihî bir ağın ağ analizleriyle inşasının imkânları sorgulanacaktır.

3. Rivayet Ağı Analizleri

İsnâdların hadis başta olmak üzere İslâm kültürü içerisinde bilginin referansı olarak kullanıldığı çeşitli metin türleri mevcut olsa da hadislerdeki kullanımı bu ilmin usulü çerçevesinde derinlemesine araştırma yapılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte hadis araştırmalarında kullanılan cerh ve ta'dîl metodları râviler ve isnâdların sıhhatini sorgulamayı hedeflemekte ve bu yöntem günümüzde de önemini korumaktadır. İsnâdın tarihî bir okumayla ele alınması ise nisbeten yeni olduğunu söyleyebileceğimiz bir durumdur. Fuad Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar (Türkçe ilk baskısı 1956)* başlıklı eseri[188] başta olmak üzere dikkat çekici çalışmalar yapılmıştır. Benzer şekilde isnâdların cerh ve ta'dîl yöntemleriyle analizinde dahi isnâd modellemeleri yapan çalışmalar vardır. Bu tezde ortaya konulmaya çalışılan yöntem, isnâdlardaki râvi ilişkilerini tarihî bağlamına geri çekerek râvi ilişkilerine odaklı bir okuma imkânı sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda rivayet ağı analizleriyle isnâdlarda yer alan râviler ve aralarındaki bağlantıların sosyal ağ analizlerinde kullanılan yöntemlerle tarihî bağlamında sorgulanması hedeflenmektedir. Ancak bunun için öncelikle kavramsal bir çerçevenin çizilmesi gerekli görünmektedir.

Rivayet ağı ifadesi ilk olarak Şentürk'ün doktora tezinin Türkçe basımında "hadis rivayet ağı" şeklinde kullanılmıştır.[189] Bu tezde ise hadis formunda olsalar dahi genel olarak rivayet kültürünün bütün bilgi aktarım türlerini kapsayan çatı bir kavram olması düşüncesiyle "rivayet ağı" ifadesi tercih edilmiştir. İlk başlıkta ele alındığı üzere isnâdların İslâm kültüründe geniş bir yelpazede kullanılması nedeniyle bu tür bir

[188] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*.
[189] Şentürk, *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı 610-1505*.

kavramsal tercihin daha kuşatıcı olacağı ümit edilmektedir. Aynı sebeple İngilizce yayınlanan çalışmalarda tercih edilen "Narrative Networks",[190] "Hadith Network" ifadeleri de doğrudan tercüme edilmemiştir. "İsnâd ağları" yerine "rivayet ağları" denilmesi ise isnâdların oluşturduğu ağın, râviler arası bilgi aktarımı eyleminin karşılığı olması anlamında "rivayet" kelimesinin kullanılması dolayısıyladır.

Rivayet ağı analizlerinde yukarıda çerçevesi çizilen sosyal ağ analizlerinde olduğu gibi ana hatları itibariyle iki aşamalı bir süreç takip edilmiştir. Bunlardan ilki veri hazırlama ve veri temizleme, ikincisi ise veri analizi ve görselleştirme aşamasıdır.[191] Bu başlıkta isnâdlara dayalı olarak oluşturulan veri setlerinin ağ analizleri açısından özellikleri ve rivayet ağı analizlerinin zikredilen analizlerle örtüştüğü noktalar ele alınacaktır.

a. İsnâdlara Dayalı Veriler ve Özellikleri

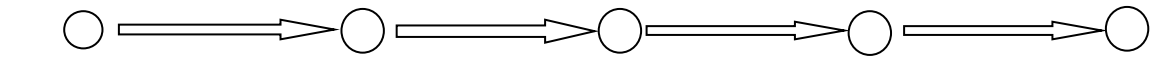
Rivayet ağı analizlerinin yapılabilmesi sosyal ağ analizlerinde olduğu gibi iki veri türünün temin edilmesine bağlıdır. Bunlar öz-değer verisi ve ilişkili verilerdir. İsnâdın yapısı, râvi adları ve aralarındaki bilgi aktarımını gösteren tahammül ve eda lafızlarından müteşekkildir. Râvi isimleri ve haklarında on kategoride derlenen biyografik bilgiler öz-değer verilerini, isnâdlarda ard arda zikredilen ve rivayet lafızlarıyla birbirine bağlanan râvi ilişkileri ise ilişkili verileri temsil etmektedir. Araştırma kapsamında her iki veri setinin oluşturulmasında karşılaşılan problemler olsa da bütün zaaflarına rağmen isnâdlar bu iki tür veri setini oluşturma olanağı sunmaktadır.

İsnâdların yapısından kaynaklanan ve isnâdın oluşum sürecinde ortaya çıkan problemler veri setlerinin oluşturulmasında ciddi zorluklar doğurmaktadır. Öz-değer verisinin elde edilmesi sırasında her râvi adının bir kodla belirlenmiş olması gerekmektedir. Bu veri seti hazırlanırken Cevâmi'u'l-Kelim programındaki râvi biyografilerinden istifade edilmiş ancak programdaki bazı teknik eksikliklerden dolayı ismi farklı şekillerde yazılan

[190] Ahmad Muhammad Aurangzeb, *Towards the Analysis of Narrative Networks*, Teknik Rapor (University of Minnesota, 2013) (University of Minnesota).
[191] Çalışmada kullanılan veri elde etme ve temizleme aşamalarına dair giriş kısmında bilgi verilmiştir.

râvilerin tespitinde isnâdlardaki hoca ve talebe isimleri ve râvinin diğer biyografik bilgilerinin karşılaştırılması yoluna gidilmiştir.

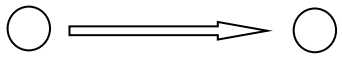
İlişkili verilerin dayanağı isnâdlardaki rivayet lafızlarıyla birbirine bağlanan râvi ilişkileridir. Bu lafızlar rivayet kültürü içerisinde kavramsallaşarak belli anlam yüklerine sahip olmuşlardır. Bununla birlikte hadis usulünün henüz oluşmadığı hicrî ilk iki asırda bu lafızların ıstılahî anlamlarıyla değil sözlük anlamlarıyla kullanıldığı kabul edilmektedir. Bu tezde geniş bir dönem ele alınacağı için rivayet lafızlarının erken dönem ve son dönemdeki kullanımları birbirine eşit olmayacaktır. Dolayısıyla her ne kadar bu lafızların sayısı sınırlı olsa ve analiz imkânı sunsa da anlamları konusunda belli bir standardın olmaması[192] onları matematiksel ifadelere dönüştürerek kullanmaya engel olmaktadır. Örneğin rivayet lafızları ard arda sıralanarak her birine bir sayısal değer verilse ve "an/عن" lafzına 4 değeri verilerek analiz yapılacak olursa, sahâbenin birbirinden bilgi aktarırken kullandığı bu lafızla hicrî ikinci yüzyılın sonundaki iki râvinin "an/عن" lafızla bilgi aktarmış olması aynı değere sahip olmadığı halde matematiksel olarak aynı görünecektir. Hesaplama hatası olmasa dahi tarihî ve kültürel olarak hatalı veya en azından eksik sonuçlar verecektir. Bu nedenle rivayet lafızlarını sayısal değerlere dönüştürerek bu yapıyı analiz etmek metodolojik olarak henüz mümkün değildir. Bununla birlikte rivayet ağı analizlerinde, râviler arası ilişkileri gösteren bu lafızlar -kullanılan ifade ne olursa olsun- isnâddaki sıralanışına göre bir râviyi kendisinden sonra gelen diğer râviye bağlamaktadır. Önce gelen isim sonrakinin kaynağı olmaktadır. Dolayısıyla Râvi B'nin Râvi A'dan bilgi aldığını ve Râvi B ve Râvi A arasında yönlü bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

İsnâdın müntehası **Müellif**

[192] Topgül, *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*, 23.

Bu bilgi aktarımını ikili ilişkiler olarak aşağıdaki şekilde göstermek mümkündür.

Kaynak	**Nakilci**
Râvi A	Râvi B
Râvi B	Râvi C
Râvi C	Râvi D
Râvi D	Müellif

İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin siyer kısmındaki isnâdlarla ilgili olarak excel tablolarında isnâdın ilişkili veriye dönüştürülmesi aşağıda gösterilmektedir.[193]

Müellif	**Râvi E**	**Râvi D**	**Râvi C**	**Râvi B**	**Râvi A**
Müellif	Hallâd b. Yahyâ el-Mekkî	Hişâm b. Sa‘d	Zeyd b. Eslem	Ebû Sâlih	Ebû Hüreyre
Müellif	el-Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb	Hammâd b. Seleme	Ali b. Zeyd b. Cüd’ân	Yûsuf b. Mihrân	İbn Abbâs
Müellif	İsmâîl b. İbrâhîm el-Esedî	Gülsüm b. Cebr	Sa‘îd b. Cübeyr	İbn Abbâs	
Müellif	Süleymân b. Harb	Hammâd b. Zeyd	Gülsüm b. Cebr	Sa‘îd b. Cübeyr	İbn Abbâs

Tablo 4: *Excele kaydedilen dört isnâd örneği.*

Kaynak	**Nakilci**
Ebû Hüreyre	Ebû Sâlih
Ebû Sâlih	Zeyd b. Eslem
Zeyd b. Eslem	Hişâm b. Sa‘d
Hişâm b. Sa‘d	Hallâd b. Yahyâ el-Mekkî
İbn Abbâs	Yûsuf b. Mihrân
Yûsuf b. Mihrân	Ali b. Zeyd b. Cüd’ân

[193] Tablodaki 4 isnâdın yer aldığı rivayetler için bkz.: İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/11-13.

Ali b. Zeyd b. Cüd'ân	Hammâd b. Seleme
Hammâd b. Seleme	el-Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb
İbn Abbâs	Sa'îd b. Cübeyr
Sa'îd b. Cübeyr	Gülsüm b. Cebr
Gülsüm b. Cebr	İsmâîl b. İbrâhîm el-Esedî
İbn Abbâs	Sa'îd b. Cübeyr
Sa'îd b. Cübeyr	Gülsüm b. Cebr
Gülsüm b. Cebr	Hammâd b. Zeyd
Hammâd b. Zeyd	Süleymân b. Harb

Tablo 5: *İsnâdlardaki sıraya göre bilginin kaynağı ve nakilcisi olan râviler listesi.*

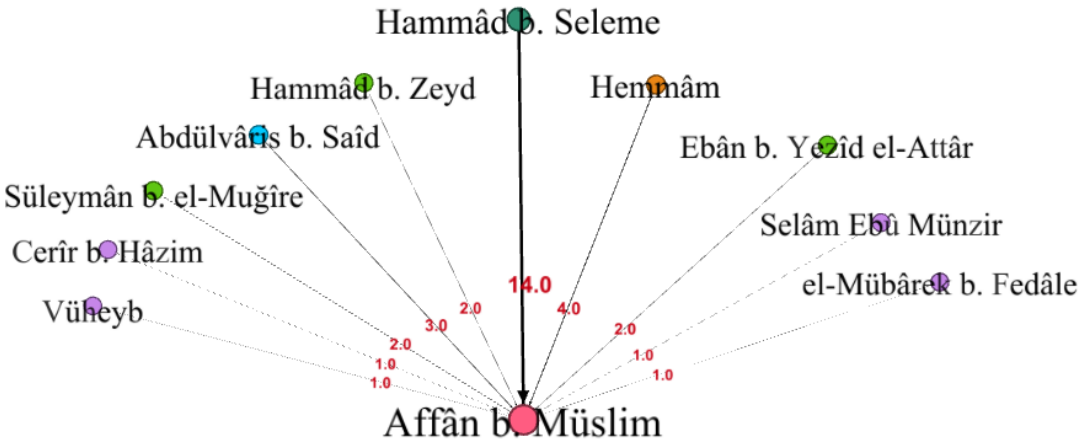
Rivayet lafızlarına dayalı olarak elde edilen ilişkili veriler ikili bilgi aktarım parçaları olarak kaydedilmektedir. Bu manada rivayet ağı analizlerinde isnâdlar, örneği verildiği şekilde ikili ilişkilere bölünmektedir. Rivayet ağı analizlerinde râvilerin her biri belli bir koda sahip düğümlerdir. Aynı koda sahip olan düğümlerin bir araya getirilmesiyle ağlar oluşturulur. Böylelikle isnâdlardaki ikili ilişkiler daha geniş ilişki ağlarına dönüştürülür. İsnâdlarda tekrar eden aynı hoca-talebe arasındaki bilgi akışı ise veri setinde de tekrarlarıyla yazılmakta ve böylelikle iki râvi arasında kaç rivayet akışı olduğu tespit edilebilmektedir. Elde edilen bilgiler kullanılacak programlara uygun formatta düzenlenerek görselleştirilebilmektedir. Aşağıda bu tezde kullanılacak Gephi ile hazırlanan bir görsel ve Gephi için uygun formatta hazırlanan bir veri seti örneği sunulmaktadır.

Source	**Target**	**Type**	**Id**	**Label**	**Interval**	**Weight**
2	1	Directed	2	Hammâd b. Seleme		14
3	1	Directed	3	Hemmâm		4
4	1	Directed	4	Abdülvâris b. Sa'îd		3
5	1	Directed	5	Süleymân b. el-Muğîre		2
6	1	Directed	6	Hammâd b. Zeyd		2

7	1	Directed	7	Ebân b. Yezîd el-Attâr		2
8	1	Directed	8	Cerîr b. Hâzim		1
9	1	Directed	9	Selâm Ebû Münzir		1
10	1	Directed	10	el-Mübârek b. Fedâle		1
11	1	Directed	11	Vüheyb		1

Tablo 6: *Gephi'de kullanılmak üzere hazırlanmış Affân b. Müslim'in hoca ilişki ağı.*

Tabloda gösterilen "source" bilginin kaynağını, "target" nakilciyi, "type" bilgi akışının yönlü olup olmadığını (bu tezde bütün ilişkiler "directed" yani "yönlü" olarak kodlanmıştır), "Id" râvilere verilen kodu, "Lebel" bu kodun karşılığı olan ismi, "weight" ise iki râvi arasındaki rivayet sayısını göstermektedir.

Grafik 4: *Gephi'de hazırlanmış Affân b. Müslim'in Enes b. Mâlik rivayetlerini aldığı hocalarını gösteren bir ilişki ağı modeli.*

Görselde Affân b. Müslim'in Enes b. Mâlik rivayetlerini aldığı hocalar üst kısımda konumlandırılmış, hocadan talebeye bilgi akışının yönü okla gösterilmiş, hocadan talebenin aldığı rivayet sayısı oklar üzerindeki sayılarla belirtilmiştir. Buna göre örneğin Affân b. Müslim'in hocası Hammâd b. Seleme'den aldığı Enes b. Mâlik rivayetlerinin sayısı 14'tür.

Herhangi bir rivayetin farklı varyantlarındaki isnâdların birleştirildiği birçok hadis çalışmasında, isnâdların yine ikili ilişkiler olarak parçalanıp bir araya getirildiği görülmektedir.[194] Bu tezde farklılık arz eden durum, büyük bir ağ yapısında râviler arasındaki ilişkilerin kaç defa tekrarlandığının ve râviyi ortaya çıkaran ilişkiler ağının kaç kişiden oluştuğunun tespit edilmesidir. Örnekleri verilen isnâdlar, sınırlı sayıda râvi ilişkisini kaynak ve nakilci olarak göstermektedir. Bir eserin bütün isnâdlarının bu şekilde bir araya getirilmesiyle, merkezîlik ölçülerini ve bağlantı ağırlığıyla râvilerin bağlantı güçlerini ortaya çıkarmak mümkündür. Tezin üçüncü bölümünde bu analiz uygulanarak rivayet kültürü içerisinde bilgi intikal süreçlerine dair tarihî yorumlar yapılmaktadır.

Rivayet ağı analizlerinin erken dönem tedvîn ve telif faaliyetleri açısından alana sağlayacağı katkı, isnâdlarda donuklaşmış ilişkilerin yeniden kendi süreçleri içerisinde anlaşılmasına imkân tanımasıdır. Sosyal ağ analizlerinde kullanılan programlar yardımıyla daha önce manuel çalışmalarda sınırlı ölçüdeki isnâdların birleştirilmesiyle ortaya çıkan araştırmalar daha geniş ölçekte yapılabilmektedir. Bununla birlikte veri setinin büyüklüğü ve hızlı hesaplamalar yapma imkânı, ilahiyat alanı açısından bazı sorunlar doğurabilecek genellemelere ve aceleci değerlendirmelere gitme riskini de barındırmaktadır. Bu imkân ve risklerin göz önünde tutulması araştırmanın güvenilir bir zeminde inşa edilmesi için elzem görünmektedir.

b. İsnâdlara Dayalı Ağ Analizleri

Rivayet ağı analizlerinin kaynağı olan isnâdlarda, belirsiz bir zamanda iki râvi arasında gerçekleşen bilgi akışı dondurulmuştur. Biyografik bilgileri ışığında iki râvinin bireysel olarak hikayesi ve aralarındaki ilişki ortaya çıkarılabilmektedir. Her iki râvi arasındaki bilgi alışverişinin nesnesi olan rivayetler ise telifler aracılığıyla günümüze ulaşmaktadır. Ancak bu bilgi aktarımının içinde gerçekleştiği geniş ilişkiler ağına dair doğrudan istifade edilecek bir kaynak mevcut değildir. Rivayet ağı analizleriyle uzun bir zaman dilimine ve geniş bir coğrafyaya yayılan bilgi aktarımının aktörlerini ve aralarındaki ilişkileri tespit

[194] Örnek çalışmalar için bkz.: Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013); Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 389.

edebilmek bu açıdan önemlidir. Bu şekilde rivayet kültürü tarihini daha yakından anlamak için yeni sorular sormak, mevcut literatürdeki bilgileri test etmek ve yeni yorumlar yapmak mümkün olacaktır.

İsnâdlara dayalı rivayet ağı analizleri yalnızca bir telif eserin tarihî arka planını tespit etmekle sınırlı kalmayıp râviler hakkında tikel biyografik bilgileri genişletme imkânı da sunmaktadır. Bir biyografi kitabında râvinin hocaları ve talebeleri, yaşadığı şehirler ve eserleri hakkında elde edilen bilgiler belli bir düzeyde yoruma elverişlidir. Ancak rivayet ve râvi ilişkisi, rivayetin/kitabın tarihi, râvinin hangi ilişkiler ağı içerisinde var olduğu bilgisi, ilişkilerine ve bu ilişkilerden doğan ürünlere bakmayı gerektirmektedir. Bunu sağlamak üzere rivayet ağı analizleri ve sosyal ağ analizlerinde kullanılan ölçütler arasında tarihî perspektifle bir ilişki kurmak gerekmektedir.

Rivayet ağlarından oluşan bir çizgeye göre yapılan tespitlerin doğru olması ve başka araştırmalar için referans kaynağı olabilmesi için çizgeyi oluşturan aktör ve ilişkilerin tarihî olarak doğru tespiti önem arz etmektedir. Matematiksel olarak hesaplama hatası olmadığı müddetçe varılan sonuçlar doğru olsa da tarihî bir çalışmada sonuçların güvenilirliği, veri setini hazırlarken ve veriyi analiz ederken dikkate alınması gereken birtakım kriterlere bağlıdır. Daha önce değinilen problemler dikkate alınarak isnâdlara dayalı öz-değer ve ilişkili veri setlerinin hazırlanmasının ardından analiz aşamasına geçilmektedir.

Analiz aşamasında sosyal bilimler alanında yapılan ağ analizlerinde Pajek, Gephi, NodeXL gibi hazır programlar kullanılmaktadır. Bu programlarda veri setinin kullanılmasıyla otomatik olarak hesaplanan merkezîlik ve ağ ölçütlerine dayalı sonuçlar elde edilebilmektedir. Bu ölçütlerin tarihî bir çalışmadaki karşılıklarının rivayet ağları bağlamında ele alınması ise metodolojik olarak zorunludur. Bu bağlamda hem ağın hem de düğümlerin özelliklerinin ölçülmesi için geliştirilmiş olan aktör ve ilişkiler, ağın yönlü olup olmadığı, komşuluk ve ilişki matrisi, bağlantı listesi, ağ patikası ve derece merkezîliği ölçütleri gibi ağ analizi unsurlarının rivayet kültürü araştırmalarında neye tekabül ettiğine dair metodolojik çerçeve çizilecektir.

Her sosyal ağ gibi rivayet ağları da *aktör* ve *ilişkilerden* oluşur. Rivayet ağlarında *aktörler* râviler ve *ilişkiler* onları isnâdlarda birbirine bağlayan rivayet lafızlarıdır. Râvilerle ilgili olarak cerh ve ta'dîl ilmi kapsamında yapılan değerlendirmeler ve ilişkilerinin mahiyetine dair rivayet lafızlarına yüklenen ıstılahî anlamlar geniş bir zaman dilimini kapsayan bir ağ modellemesinde doğrudan dâhil edilip edilmemesi üzerinde durulması gereken bir yöntem meselesidir. Ağ analizlerinde aktörlerin özellikleri her zaman matematiksel hesaplamalara dâhil edilmemektedir. Bütün aktörler aynı kabul edilerek işlem yapılmakta ve ilişkilerine göre değerleri tespit edilmektedir. Ancak gerçek hayatta ve tarih çalışmalarında aktörlerin birbirinden farklı özellikleri vardır. Bu özellikler bir ağ modellemesinde görselleştirme aşamasında düğümün nokta, kare, üçgen gibi şekiller veya renklerle birbirinden ayrı gösterilmesi suretiyle ağa dâhil edilebilmektedir. Örneğin bir sosyal ağ analizinde cinsiyete göre bir sınıflama yaparak kadınların ve erkeklerin farklı şekil ve renklerde gösterilebilmesi muhtemeldir. Rivayet ağı analizleri açısından râvi biyografilerine dair farklı kategorilerdeki veriler bu şekilde kullanılabilmektedir. Örneğin bir ağda ilişkilerin tarihi ele alınırken râvilerin nesepleri bir şekil, güvenilirlik durumları ise renk olarak işlenebilir. Bu tezde râviler arası ilişkilerin görselleştirilmesi aşamasında, bağlantı ağırlığı râvi düğümlerinin renkleri olarak kullanılmıştır.

Rivayet lafızlarının bir standardının olmaması ağ analizlerinde kullanılmalarını güçleştirmektedir. Bunların, isnâdlarda ıstılahî anlamda yer aldığı dönemlere ait ağ hesaplamalarında veya küçük ölçekli olan rivayet ağı analizlerinde kullanılmaları imkân dâhilindedir. Ancak uzun tarihî döneme yayılan ağ modellemelerinde bu lafızlara dair bir dönemlendirme çalışması henüz olmadığından aralarındaki farklılıklar eşitlenerek, analize dâhil edilmemişler ve her biri iki râviyi birbirine bağlayan eşit değere sahip bağlantılar olarak kabul edilmişlerdir.

Ağ modellemelerinde önemli olan yönlü ve yönsüz ilişkiler, rivayet ağı analizlerinde oldukça önemli bir değere sahiptir. İsnâdlarda bilginin kimden kime aktarıldığı yapısal olarak oldukça nettir. Râvi aldığı rivayeti hocasını zikrederek bir sonraki nesle aktarmakta ve bu süreç devam etmektedir. İsnâdların yapısından kaynaklanan problemlerde ele alındığı üzere bazı durumlarda râvinin isim atlaması, unutması, kaynağını açıkça zikretmemesi gibi meseleler en önemli problem alanlarıdır. Ancak nihaî olarak rivayetin isnâdı teliflerle ulaştığı şekliyle tarihî süreç içerisinde oluşmuştur. Bu nedenle teknik

sorunları giderilerek (örneğin aile isnâdlarında baba adını râvi adı.B şeklinde yazmak suretiyle) veri setine dâhil edilen ikili isimler arasındaki ilişki, isnâddaki sıralamaya göre bilgiyi aktaran ve bilgiyi alan râvinin ilişkisi olarak şekillenmektedir. Böylelikle isnâdlardan bilgi alışverişine işaret eden yönlü bir ağ oluşturulabilmektedir. Bunu göstermek üzere rivayet ağlarında bilgiyi aktaran râviden, bilgiyi alan râviye doğru bir ok çizilmektedir. Ancak rivayet kültüründe talebenin hocasına hadis rivayet etmesi de vakıadandır. Bu durumda isnâdda isimler yer değiştirmekte ve yapısal olarak yine rivayeti alan ve aktaran arasında bir yön oluşmaktadır. Dolayısıyla bir isnâdda hocadan talebeye, diğerinde talebeden hocaya doğru bir ok çizerek yönlü bir ağ kurgulamak mümkündür.

Komşuluk matrisi ve komşuluk listesinin bir ağdaki düğümlerin bağlantılı olduğu diğer düğümleri gösteren hesaplamalardır. Bu göz önüne alınırsa rivayet ağında bu ölçütler hoca talebe ilişkileri ve ilim halkalarına işaret etmektedir demek mümkündür. Buna göre bir râvinin çağdaşları arasında bilgi aktarımında aktif veya pasif olarak yer alan kişiler ortaya çıkarılabilmektedir. Ağdaki bütün râvilerle ilgili olarak yapılabilecek bu tespitler küçük veya büyük ölçekteki ders halkalarına ve kişilerin birbiriyle zaman veya mekân ortaklığını sorgulamaya elverişli bir zemin sunmaktadır. Üçüncü bölümde ele alınan râvilerin komşuluk listeleri kullanılmış ve iç derece dağılımları râvinin kaynakları, dış derece dağılımları ise râvinin nakilcileri olarak görselleştirilmiştir.

Ağ analizlerinde kullanılan bağlantı listeleri veya komşuluk listesi ikili râvi ilişkilerinin bir dökümünü yapmak üzere kullanılabilmektedir. Buna göre birbiriyle bilgi alışverişinde bulunan ikili râvilerin listelerini oluşturmak mümkündür. Bu tezde ikili râvi bağlantılarından yola çıkılarak hicrî ilk iki asırdaki belli bir rivayet grubunun aktarımında rol alan hoca-talebe ilişkileri tespit edilmeye çalışılmaktadır. İkili bağlantılar aynı zamanda biyografik bilgilerle karşılaştırılarak râviler arası ilişkinin mahiyeti sorgulanabilmektedir. Bağlantı listelerine göre birbirinden bilgi alan râvilerlerle ilgili ihtiyaç duyulan kısımlarda ekler hazırlanarak tezin sonunda sunulmuştur.

Sosyal ağ analizlerinde ağın yapısal olarak çözümlenmesinde takip edilen bir yol olarak patikaların tespit edilmesi ağda ilişkilerin belli bir istikamette devam edip etmediğini sorgulamak üzere kullanılmaktadır. Rivayet ağı analizleri açısından patikalar rivayet kültürü içerisinde ortaya çıkan sabit ilişkileri tespit etmek üzere kullanılabileceği gibi

bilgi aktarımında bir ekolleşmenin olup olmadığını sorgulama imkânı elde etmek üzere de müracaat edilebilecek bir ölçüttür. Ağdaki ana akımın kimlerden oluştuğu, bilgi aktarım süreçlerine bu kişilerin ne düzeyde katkı sunduğu, bu râvilerin kronolojik olarak tespit edilmesi halinde râvilerin genel veya dönemsel bir profilinin oluşturulması da imkân dâhilindedir.

Merkezîlik ölçütleri bakımından sosyal ağ analizleri oldukça zengindir. Ancak sosyal ağ analizleri ile tarihî sosyal ağ analizleri birbirinden farklı hususiyetlere sahiptir. Bu nedenle ağın tüm unsurlarının aynı anda aktif olmadığı uzun dönemi kapsayan tarihî çalışmalarda sınırlı sayıda merkezîlik ölçütünün kullanılabileceği kanaatindeyiz. Ağ analizlerinde oldukça önemli olan fakat bu tezde kullanılmayan merkezîlik ölçüleri, ağın tamamına göre aktörlerin değerini belirleyen yakınlık merkezîliği (closeness centrality), arasındalık merkezîliği (betweenness centrality), özvektör merkezîliği (eigenvector centrality) gibi ölçülerdir. Bu merkezîlik ölçülerinin tez dışında tutulmasının iki metodolojik gerekçesi vardır. Birincisi tezin konusu olan râvi grubunun 5-6 nesilden oluşan uzun bir tarihî dönemi kapsaması dolayısıyla ağdaki bütün aktörlerin aktif olmamasıdır. Bu tür tarihî analizler için nesillere göre kademeli olarak bilginin intikal süreçlerini inceleyen yeni merkezîlik ölçülerine ihtiyaç duyulmaktadır. İkincisi ise isnâdlarda râvinin unutması, rivayetini aslında bilgi almadığı bir hocaya nispet etmesi, istinsah süreçlerinde yapılan hatalardan dolayı bir ismin düşmesi vb. birçok sebepten kaynaklanan inkıtâların olmasıdır. İnkıtâ dolayısıyla isnâdlardaki bütün ilişkileri tarihte tam da o şekliyle yaşanmış kabul etmek metodolojik bir hata doğurabilmektedir. İsnâdlardaki bu tür hataların tespiti mümkün olsa da doğru ilişkilere göre isnâdın yeniden inşası her zaman mümkün olamamaktadır. Sosyal ağ analizlerinin isnâdlara dayalı bir tarihî çalışmaya adaptasyonunda ortaya çıkan bu metod problemlerinden dolayı ağdaki tüm düğümleri ve bağlantıları hesaba katarak râvilerin değerini tespit eden merkezîlik ölçüleri bu tezde kullanılmamaktadır.

Bütün ağdaki ilişkileri değil, yalnızca bir düğümün bağlantılı olduğu düğümleri hesaplayan derece merkezîliği, rivayet ağı analizleri açısından anlamlı sonuçlara ulaşabilme imkânı vermektedir. Derece merkezîliği yönlü ağlarda iç ve dış derece dağılımı olarak ifade edilmektedir. İç ve dış derece dağılımları toplanarak çıkan sonuç toplam derece değeri olarak kullanılmaktadır. Rivayet ağı analizlerinde iç derece râvinin

bilgi aldığı kişileri (hocalarını/kaynaklarını), dış derece râvinin bilgi verdiği kişileri (talebelerini/râvilerini) ifade etmektedir. İç derece dağılımı çok olan bir râvinin rivayetleri derleme çabasında olan bir müdevvin veya müellif olması ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla bir ağda râvilerin iç derece dağılımı esas alınarak kısmî müdevvin râviler listesini oluşturmak mümkündür. Dış derece dağılımı çok olan bir râvinin ise muteber ve otorite olmuş bir râvi olarak düşünülmesi imkân dahilindedir. Dış derece dağılımı aynı zamanda ilim halkalarına işaret eden bir unsur olarak kullanılabilecek bir özelliktedir. Toplam derece değeri ise bir râvinin hoca ve talebe ilişkilerinin çokluğuna ve dönemi içerisindeki önemine işaret etmektedir. Büyük bir ağ yapısı içerisinde minimal ölçekteki ilişkileri tespit eden bu merkezilik ölçütü, isnâdlardaki inkıtâların tespit edilmesi açısından da faydalıdır. Üçüncü bölümün alt yapısı büyük oranda iç ve dış derece dağılımına göre râvilerin kaynak ve nakilcilerinin tespitine ayrılmıştır.

Ağ analizlerinde ikili ilişkilerin kaç defa tekrar ettiğini gösteren bağlantı ağırlığını rivayet ağı analizlerinde rivayet sayısı olarak karşılamak mümkündür. Bu tezde her bir râvinin bir diğerinden ne kadar rivayet aldığını gösteren bu ölçüte dayanılarak güçlü hoca talebe ilişkileri ortaya çıkarılacaktır.

İlahiyat alanındaki araştırmalarda metnin bağlamının ve rivayet kültürünün kendine has hususiyetlerinin interdisipliner bir çalışmada göz önünde bulundurulması elzemdir. İsnâdların metinden koparılarak ikili bağlantılara dönüştürülmesi tarih araştırmaları açısından bir risk olup olmadığı sorusunu cevaplandırmak için isnâdın bu tür bir analizle incelenmesi gerekecektir. Bu bağlamda araştırmamızda hem bir yöntem denemesi yapılacak hem de bu yöntemle ortaya konulan sayısal analizler tarihî bağlamı içerisinde değerlendirilecektir.

Rivayet ağlarıyla ilgili olarak zikredilmesi gereken bir başka konu ise isnâdın yapısının bozulmasıdır. İsnâdlara dayalı olarak oluşturulan bir ağda ilişkiler büyük bir bütüne dönüştürülmektedir. Bu noktada isnâdın kaybolduğuna, fakat ikili ilişkilerin muhafaza edildiğine odaklanmak gerekmektedir. Tarihî olarak isnâdın oluşumu, kendine has eğitim süreçleri içerisinde birbirleriyle görüşen kişilerin, aldıkları rivayetleri aktarırken isimlerini bu rivayete eklemeleri yoluyla oluşmaktadır. Bu durum büyük bir hareketlilik içerisindeki bilginin sabit bir ilişki çizgisinde kaydilmesiyle isnâdları doğurmaktadır.

Rivayet ağlarının oluşturulması ise isnâdda donuk hale getirilmiş bu ilişkileri kendi tarihlerine çekerek yeniden üzerine düşünme imkânı sunmaktadır. Bu yönüyle bu tür bir çalışma yöntemini rivayet kültürü atmosferinin canlandırılması ve ikâmesi olarak görmek mümkündür.

Bir başka yöntem problemi ise rivayet ağı analizlerinin matematiksel hesaplamalarla yapılmasından kaynaklanmaktadır. Analizlerinde kullanılan hesaplamalar verinin çizge teorisine dayalı olarak belli formüllerle analiz edilmesine dayalı olması yönüyle matematiksel bir kesinlik ifade etmektedir. Ancak bu kesinliğin tarihî olaylarda aynı düzeyde olduğunu söylemek güçtür. Bu noktada veri setlerinin güvenilir kaynaklardan elde edilmesi ve ağ analizlerinde kullanılan ölçütlerin tarihî karşılıklarının alan açısından anlamlı olması önemlidir. Ayrıca analizlerin tarihî diğer kayıtlarla kendi bağlamı içerisinde anlaşılması zorunludur.

Rivayet ağı modellemelerinde hareket noktasının isnâdlardaki ilişkiler olması güvenilir bir zemin inşa etmektedir. Bununla birlikte isnâdın yapısından kaynaklanan problemler dolayısıyla ortaya çıkan sonuçların kesin olmadığı da ifade edilmiştir. Araştırma süreci boyunca göz önünde tutulan isnâdın yapısından kaynaklanan problemler matematiksel kesinlikle ortaya konulan sayısal hesaplamaları belli koşullarda kullanma durumunu doğurmaktadır. Örneğin isnâdlara göre iki râvi arasında yönlü bir ilişki tespit edilip veri setinin oluşturulduğu düşünüldüğünde ağ modellemesinde çıkan sonuçlar buna göre olacaktır. Bu genel anlamda problemli bir durum değildir. Ancak râvinin, hocasını atlayarak bir üst nesilden bilgi aldığını ifade etmesi isnâdı ve ona dayalı olarak geliştirilen bütün analiz süreçlerini etkileyecektir. Böyle bir durumda ağda tebarüz eden ilişkilerin yanlış veya doğru olması matematiksel değil, tarihî bir sorundur. Bu noktada ortaya çıkan matematiksel hesaplamanın tarihî perspektifle yeniden sorgulanması gerekmektedir. Bu nedenle rivayet ağı modellemelerinde ağın tamamındaki ilişkilerin eşit düzeyde “sahih” kabul edilmesine dayalı ölçütler (arasındalık merkezîliği gibi) ilişkili veri seti yalnızca isnâdlara dayalı bir çalışma için yeterince sağlıklı sonuçlar vermeyeceğinden bu tezde kullanılmamıştır. Bununla birlikte söz konusu merkezîlik ölçütlerinin biyografi kitaplarına dayalı ilişkiler üzerine yapılacak farklı çalışmalarda işlevsel olması muhtemeldir.

Dijital beşerî bilimler alanında yapılan tüm çalışmalarda veri setleri oluşturulurken üzerine çalışılan tarihî dokümanın belli bir standartta veriye dönüştürülmesinin avantajları ve riskleri olduğunu zikretmek gerekmektedir. Metni çeşitli unsurlarıyla standartlaştırmanın getirdiği avantajlar arasında çok katmanlı analizlerin pratik yollarla yapılabilmesi sayılabilir. Örneğin bir râvi grubunun öz değer verilerine dayalı olarak hangi kabilenin hangi dönemde bilgi aktarımında aktif rol oynadığı, kronolojik olarak râvi yoğunluğunun hangi şehirlerde olduğu, râvilerin güvenilirlik durumlarının zaman veya mekâna göre dağılımı gibi hususlar incelenebilmektedir. Bu çalışmada elde edilen veri seti birçok farklı bağlamda râvileri ve râviler arası ilişkileri incelemeye uygun olsa da tezin temelinde "hicrî üçüncü yüzyılın başlarında telif edilmiş bir eseri oluşturan tarihî arka plan nedir?" sorusu esas alınarak bu soruya cevap verebilecek bir istikamet takip edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda sahâbe neslinden İbn Sa'd'a kadar geçen sürede bilgi aktarımının ana aktörlerinin belirlenmesi ve bunların dönemlere göre râvi prototiplerinin ve ilişki biçimlerinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu şekilde siyer merviyyatının bir telife dönüş sürecinin arka planına belli bir düzeyde ışık tutulması beklenmektedir.

İsnâda dayalı çalışmalarda isnâdların birleştirildiği, ortaya çıkan şemalar/modellemelerle rivayet kültürü içerisindeki hareketliliklerin ele alındığı görülmektedir. Bu tür çalışmalar, rivayeti anlamlandırma ve tarihlendirme bakımından râviler arası ilişkilere odaklanmanın kaçınılmaz olduğunu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Bu tezde ise klasik literatürde ve modern dönem araştırmalarında izlerine kısmen rastlanan rivayet ağı modellemeleri, ağ analizleri ölçütlerinin tarihî bağlamda kullanıldığı bir yöntem olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Küçük veya büyük ölçekteki gruplar arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi, ağdaki ana aktörlerin ve patikaların tespiti, ilim halkalarının ortaya çıkarılması ve bu surette rivayet kültürünün anlaşılması için bir yöntem olarak teklif edilmektedir.

Değerlendirme

Birinci bölümde kitap kültür tarihi bağlamında erken dönem teliflerinin önemi ele alınmış ve bu teliflerin tarihinin anlaşılmasında isnâdın tarihî önemine vurgu yapılarak bu amaca hizmet etmek üzere bir isnâd analiz yöntemi olan rivayet ağı analizleri teklif edilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda isnâdın erken dönem bilgi aktarımında yaygın bir kullanım

alanına ve entelektüel tarihin anlaşılmasında önemli bir kaynak fonksiyonuna sahip olduğu görülmektedir. Umumiyetle hadis sahasındaki araştırmalara konu olan isnâdın tarih, siyer, tefsir, biyografi, Arap dili gibi sahalara ait metinlerde de kullanıldığı ve bu alanlarda da isnâd analizlerine yönelik akademik ilginin geliştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Tarihî araştırmalar açısından oldukça zengin bir içeriğe sahip olsa da isnâdların oluşum sürecinden kaynaklanan birtakım yapısal problemleri içerdiği görülmektedir. Bu problemler rivayetin sıhhatini doğrudan tehdid edecek mahiyette değildir. Ancak aile içi bilgi aktarımı, isnâdların telfîki, istinsah ve tahkik süreçlerinde yaşanan problemler, müphem lafızların kullanılması gibi çeşitli sorunların bu tür bir araştırma sürecinde göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılmaktadır.

İslâmî literatürün erken dönem metinlerinin tarihî arka planını anlamak üzere müracaat edilen isnâd analizlerinde, 2000'den fazla rivayetin isnâdlarını bir arada değerlendirmek üzere dijital yöntemlerin kullanılması çalışmayı daha geniş bir veriye dayalı olarak inşa etme imkânı sunmuştur. Son yirmi yıldır akademik gündemi meşgul eden dijital beşerî bilimlerin İslâmî ilimler sahasına adaptasyonu noktasında dikkat çekici çalışmalar ve projeler üretilmiştir. Bu tezde sosyal ağ analizleri yönteminin isnâdlara dayalı rivayet ağı analizleri yöntemi olarak sunulması da aynı adaptasyon sürecinin bir uzantısıdır. Ancak ağ analizlerinin rivayet kültürü tarihi çalışmalarında kullanılması için her iki sahanın kriterlerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu sebeple bütün matematiksel ölçütler bu tezde kullanılmamakta, isnâdın yapısal sorunlarından kaynaklanan çeşitli meseleler göz önüne alınarak tarihî bir çalışmaya uygun olmayan bazı matematiksel hesaplamaları dışarıda bırakmak gerekmektedir. Bu durum ağ analizlerinde tarihî ağlar için yeni merkezilik ölçülerine duyulan ihtiyacı da gözler önüne sermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM
İBN SA‘D ve KİTÂBÜ’T-TABAKÂTİ’L KEBÎR’İN SİYER BÖLÜMÜ

II. İBN SA‘D VE KİTÂBÜ’T-*TABAKÂTİ’L KEBÎR*’İN SİYER BÖLÜMÜ

Birinci bölümde klasik dönem siyer teliflerinin kaynaklarına erişimin isnâd analizleriyle mümkün olduğuna değinilmiş, isnâdlara dayalı tarihî bir analiz yöntemi olarak rivayet ağı analizlerinin genel çerçevesi çizilmiştir. Bu bölümde araştırmaya konu olan İslâm kültürünün en erken siyer metinlerinden biri olan İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr* isimli eserinin ilk iki cildini oluşturan siyer bölümü ele alınacaktır. Öncelikle müellifin hayatı ve eserleri hakkında muhtasar bir bilgi verilerek *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in siyer bölümünün klasik dönem telifleri arasındaki yerine değinilecek, ardından rivayet ağı analizlerine bir zemin teşkil etmesi açısından eserin siyer bölümünde kullanılan isnâdlar, rivayet kültürü içerisinde bugüne kadar ön plana çıkan râviler ve rivayet içerikleri ele alınacaktır.

A. İbn Sa‘d’ın Hayatı ve Eserleri

İbn Sa‘d, *Kitâbü’t-Tabkâti’l-kebîr* olarak adlandırılan İslâm tarihinin erken dönemlerinden günümüze kadar ulaşmış en hacimli tabakât eserinin müellifidir. Hicrî üçüncü asrın başlarında (230) vefat eden müellif hakkında kaynaklarda oldukça sınırlı bilgiler vardır. Müellifin hayatı, ilmî yetkinliği, rıhleleri, siyasî ilişkilerdeki tavrı ve eserleriyle ilgili olarak aşağıda yer alan değerlendirmelerde bu sınırlı sayıdaki kaynaklardan istifade edilmiştir. Günümüze ulaşan ve ona nisbet edilen eserlerin ana hatlarıyla ele alınmasının ardından *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in siyer bölümü araştırmaya konu olması bakımından kendi dönemine kadarki siyer teliflerinden farklılıkları bağlamında ele alınmıştır.

1. Hayatı

İbn Sa‘d’ın tam ismi Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ el-Basrî’dir. Onun ismine izafe edilen Zührî ve el-Hâşimî nisbeleri konusunda ise ihtilaf vardır. Bu durum onun mevâlî bir aileden gelmesiyle alakalıdır. İbn Sa‘d’ın el-Hüseyn b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Hâşimî veya Kureyş’in Benî Zühre kolunun mevlâsı olan bir aileye

mensup olduğu yönünde iki görüş vardır.[195] Onu Zührî nisbesiyle zikreden ilk kişinin Sem'ânî olduğu, ancak onun İbn Sa'd ile Muhammed b. Sa'd b. Ebû Vakkâs Zührî'yi karıştırdığı düşünülmektedir.[196] İbn Sa'd'ın eserinde kendisinin rivayetler hakkında yorum yaparken de kullandığı künyesi Ebû Abdullah'tır. "Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd dedi ki:…" diye başlayan bu tür rivayetlerde künyesine rastlamak mümkündür.[197] İbn Sa'd'ın çoğu kez ismine bitişik olarak gördüğümüz lakabı ise Kâtibü'l-Vâkıdî, Sâhibü'l-Vâkıdî veya Gulâmü'l-Vâkıdî'dir. Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî'nin talebeliğini ve kâtipliğini yapması dolayısıyla bu lakapla anılmıştır.[198]

Hadis, siyer, tarih ve ensâb âlimi olan Kâtibü'l-Vâkıdî Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd'ın 160 senesinden sonra ve 168 senesinde doğduğuna dair rivayetler olduğu nakledilmektedir.[199] Kelpetin, vefat yaşı ve tarihi hakkında net bilgiler olmasından yola çıkarak doğumu hakkında 168 (784) tarihinin doğru olduğunu ifade etmektedir.[200]

İbn Sa'd hakkındaki en erken tarihli biyografik bilgi *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in dokuzuncu cildinde, Bağdat'ta bulunmuş fukahâ ve muhaddisîn kısmında yer almaktadır. Bu bilginin *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'e talebesi ve kitabının râvilerinden olan Hüseyin b. Fehm/Fehüm (öl. 289/901-902) tarafından müellifin vefatından sonra eklendiği düşünülmektedir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Zehebî (ö. 748/1348) bu paragrafı aynı şekilde eserlerine alarak İbn Fehm'den aktarmışlardır.[201] Bu kısa biyografik bilgide Hüseyin b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Hâşimî'nin mevlâsı olduğu, 230 senesinde, 62 yaşında iken Bağdat'ta vefat ettiği, Bâbü'ş-Şâm mezarlığında medfun olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca çokça hadis ve haber sahibi bir âlim olduğu, *Kitâbü't-*

---

[195] Muhammed Salih Cevad Sâmerrâî, *İbn Sa'd (h. 168-230): Menhecuhû ve Mevâriduhû fi Kitâbihi et-Tabakâti'l-Kübrâ* (Amman: İmadüddin li'n-Neşr ve't-Tevzi, 2010), 55.

[196] Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü's-sağîr*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Muhammed Zahid Gül, (Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 7-8.

[197] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/219.

[198] Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/294.

[199] Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûtî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 10/664.

[200] Mahmut Kelpetin, "İbn Sa'd'ın Hayatı, Eserleri, Hocaları ve Öğrencileri", *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât (Sempozyum)*, (2014), 69-70.

[201] Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 3/266; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/666.

Tabakâti'l-kebîr'in müellifi ve fıkıh ve garîbü'l-hadîs konularında kitaplarının bulunduğu bilgisi yer almaktadır.[202]

İbn Sa'd'ın hayatı açısından dikkat çekici bir durum onun *mihne* döneminde sorguya çekilen âlimlerden biri olmasıdır. Halku'l-Kur'ân tartışmaları bağlamında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul eden Mutezilî düşüncenin etkisindeki halife Me'mûn'un (h. 813-833) bu görüşe mensup olmayanları sınırlandıran uygulamaları olmuştur. İbn Sa'd mihne sürecinde resmî görüş yönünde beyanda bulunmuştur. Ancak halku'l-Kur'ân meselesinde aksi yönde görüş beyan eden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) onun bu tavrının makul olduğunu söylemiştir. Fayda'nın tespitine göre cerh ve ta'dîl âlimleri bu konuyla ilgili olarak kendisini eleştirmemiştir.[203] Bu konuda mu'tezilî düşünceyi sahiplenmemiş olsa dahi ulemânın bu istikamette fikir beyan etmeleri karşılaştıkları durumun ciddiyetiyle alakalı olmalıdır. Nitekim Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), ölüm korkusu sebebiyle resmî görüşü onayladıklarını belirtmiştir.[204]

Kaynaklarda İbn Sa'd'ın vefat tarihi konusunda ihtilaf vardır. Safedî onun 222/837 senesinde vefat ettiğini söylerken[205] İbn Ebû Hâtim, 236/851 senesini vefat tarihi olarak vermektedir. Talebesi İbn Fehm, İbn Sa'd biyografisinde vefat tarihi olarak 230/845 tarihini zikretmiştir. Hem biyografisinin yazarı hem talebesi hem de kitabının râvilerinden olan İbn Fehm'in verdiği tarihin daha doğru olduğunu zikretmek gerekir. İbn Sa'd'ın vefat tarihi onun *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* eserini değerlendirirken önem arz etmektedir. Zira kendi biyografisi de dâhil olmak üzere eseri içerisinde İbn Sa'd'dan sonra vefat eden kişilerin biyografileri vefat tarihleriyle birlikte yer almaktadır. Ancak bu durum onun vefatıyla ilgili olarak 230 tarihinin doğruluğuna gölge düşürmemektedir. Zira bu râvilerin biyografileri kitaba daha sonradan talebeleri tarafından eklenmiştir.[206]

---

[202] İbn Sa'd, *Tabakât,* 2012, 9/368.
[203] Fayda, "İbn Sa'd", 20/294.
[204] Kelpetin, "İbn Sa'd'ın Hayatı, Eserleri, Hocaları ve Öğrencileri", 74.
[205] Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* thk. Ahmed el-Arnaûtî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 2000), 3/75.
[206] Kelpetin, "İbn Sa'd'ın Hayatı, Eserleri, Hocaları ve Öğrencileri", 74.

a. Eğitimi ve Rıhlesi

Muhammed b. Sa‘d doğduğu şehir olan Basra’da ilk eğitimini aldıktan sonra tâbiûn ve tebe-i tabiînden olan hocalarından istifade ederek Arap dili ve edebiyatı eğitimi görmüş ve hadis almıştır. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Muhammed b. Ebû Füdeyk, Enes b. İyâd (ö. 200), Ma‘n b. İsâ (ö. 198/814) gibi âlimlerin talebesi olduğu bilinmektedir.[207] İbn Sa‘d’ın rıhleleri, kendisinin *et-Tabakât*’ta belirttiği üzere 189/805 senesinde henüz yirmi bir yaşını doldurmadan Hz. Osman ailesinin azatlısı olan Ebû Alkame el-Ferevî’yle Medine’de görüşmesiyle erken yaşlarda başlamıştır.[208]

Ahbâr ve hadis öğrenmek üzere Kûfe, Medîne, Mekke, Rakka ve Dımaşk’a gitmiştir. Ancak hangi tarihlerde hangi şehre gittiği tam olarak bilinmemektedir. Yalnızca hocası Ma‘n b. İsâ 198 senesinde vefat etmiş olduğu için onu gördüğü Medine’yi bu tarihten önce ziyaret ettiği tahmin edilmektedir.[209] İbn Sa‘d’ın Mekke ve Medine’deki seyahatleri sırasında Hz. Peygamber’in gazve ve seriyyelerinin olduğu mekânları incelediği de bilinmektedir.[210] İbn Sa‘d ilmî seyahatlerinin ardından 200/815-816 yılı civarında Bağdat’a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Burada Vâkıdî’nin uzun yıllar kâtipliğini yapmış ve hocasının 207/823’teki vefatına kadar onun yanından ayrılmamıştır. Vâkıdî’nin rivayetlerini yazdığı ve kütüphanesinden istifade ettiği söylenmektedir. Bu kütüphaneye dair maalesef elimizde bir bilgi yoktur. Ancak Bağdâdî ve Mizzî (ö. 742/1341), Vâkıdî’nin kitaplarının dört kişide toplandığını ve bunların en önemlisinin İbn Sa‘d olduğunu kaydetmektedir.[211] Vâkıdî’nin kitaplarının çokluğu konusunda İbnü’n-Nedîm 600 sandık kitabının olduğunu ve her bir sandığın iki kişi tarafından taşındığını aktarmaktadır.[212] İbn Sa‘d ömrünün sonuna kadar Bağdat’ta kalmıştır. Onun eğitimi

---

[207] el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 3/266.
[208] İbn Sa‘d, *Tabakât,* 2012, 7/602.
[209] Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ (Kısmü’l-mütemmim)* (Medine: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1987), 19.
[210] Sâmerrâî, *İbn Sa‘d (h. 168-230)*, 60.
[211] Ebu’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fî-esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1980), 2/97; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 3/266.
[212] Muhammed b. İshâk İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 308.

sürecinde siyer rivayetlerini aldığı hocaları ve onlardan aldığı rivayetler aşağıda detaylı olarak ele alınacaktır.

b. İlmî Yetkinliği

İbn Sa‘d, bir hadis âlimi, tarihçi ve siyer müellifi olarak döneminde ve sonrasında muteber âlimler arasında olmuştur. Zehebî, onun sadûk bir râvi olduğunu ve ilmî bakımdan yetkinliğinin isbatı olarak *Kitâbü't-tabakât*'a bakılmasının yeterli olduğunu söyler.[213] İbn Ebû Hâtim er-Râzî, babasının İbn Sa‘d hakkında 'O bizim nezdimizde adalet sahibi bir râvidir, Kavârirî'ye gelir ondan hadislerini sorar, sonra da ondan rivayette bulunurdu.' dediğini aktarır.[214]

İbn Sa‘d'ın rivayetlerinin güvenilirliği konusunda kaynaklarda anlatılan bir olay dikkat çekicidir. Bir gün İbn Fehm, Mus‘ab ez-Zübeyrî'yle birlikteyken Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) yanlarına gelir. Mus‘ab, İbn Sa‘d'dan bir rivayet aktarır ve Yahyâ'ya fikrinin ne olduğunu sorar. Yahyâ ise "yalandır", der. Hatîb el-Bağdâdî bu rivayeti aktardıktan sonra şu şekilde yorumlamıştır: "İbn Sa‘d bizim nezdimizde adalet ehlindendir, hadisleri ise onun doğruluğunun delilidir. Onun [Vâkıdî'nin] rivayetleri arasında tercihlerde bulunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Mus‘ab bu olayda Yahyâ'ya İbn Sa‘d'ın Vâkıdî'den aldığı münker bir rivayeti zikretmiştir, bu nedenle yalancılıkla anılmıştır".[215] İbn Sa‘d hadis aktarımında muteber bir râvi olarak kâtibi ve talebesi olduğu Vâkıdî'ye tercih edilmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî, İbn Sa‘d'ın ilmine kendi döneminde itibar edildiğinin bir göstergesi olarak Ahmed b. Hanbel'in her cuma günü yeğeni Hanbel b. İshâk'ı ona göndererek kendisinden Vâkıdî rivayetlerinden iki cüz aldığını, onları inceledikten sonra ertesi cuma geri gönderdiğini söyler. Ayrıca İbrâhîm el-Harebî'den naklen: 'Eğer onları dinlemek üzere gitseydi daha hayırlı olurdu.' yorumunu da aktarmaktadır.[216] Bu yorumdan hareketle Ahmed b. Hanbel'in mihne sırasında İbn Sa‘d'la bu bilgi alışverişini

[213] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/665.
[214] el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 3/266.
[215] el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 3/266.
[216] el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 3/266.

sürdürdüğünü, fakat yanına gitme imkânı bulamadığını, bu nedenle bu hadislerini ondan semâ yoluyla almadığını söylemek mümkündür.

İbn Sa‘d’ın İslâm tarihçiliğinde Medine ve Irak ekolü olarak bilinen iki ayrı çizgiden hangisinin temsilcisi olduğu konusunda araştırmacılar farklı görüştedirler. Emîn el-Kudât, İbn Sa‘d’ı Basra ekolü muhaddisleri arasında zikrederken, Nebrâvî onu Medine ekolünün son ismi kabul eder. Öz, bu yorumlara katılmayarak İbn Sa‘d’ın herhangi bir ekole mensup olmadığını dile getirir. Onun rivayetleri değerlendirirken zaman zaman ihtilaflı konularda bu ekollerin fikirlerine yer verdiğini, fakat herhangi bir tercihte bulunmadığını belirtir.[217] Şeşen ise Vâkıdî ve İbn Sa‘d’ın Medine ve Irak ekollerini birleştiren isimler olduğunu, kendilerinden sonra iki ekolün birleşmesinden meydana gelen İslâm tarih geleneğinin devam ettiğini söyler.[218]

2. Eserleri

İbn Sa‘d’ın, yaşadığı döneme göre oldukça hacimli bir eser olan *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr* ve onun muhtasarı olan *et-Tabakâtü’s-sağîr* isimli eserleri dışında günümüze ulaşan eserleri tespit edilmemiştir. Bu başlıkta ona nisbet edilen eserler ve iki tabakât telifi ele alınacaktır.

a. İbn Sa‘d’a Nisbet Edilen Eserler

Kaynaklarda ona nisbet edilen birkaç eser mevcuttur. Bunlar *Kitâbu Ahbâri’n-nebî ve megâzîhi ve serâyâihi, et-Târîh, Kasîdetü’l-hulvâniyye fi’ftihâri’l-Kahtâniyyîn ‘ale’l-Adnâniyyîn, ez-Zuhrûfu’l-kasrî fî tercümeti Ebî Sa‘îd el-Basrî* isimli eserlerdir.

***Kitâbu Ahbâri’n-nebî*:** İbnü’n-Nedîm’in zikrettiği bir eserdir.[219] Ancak bununla *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in ilk iki cildi olan siyer bölümünün kastedildiği düşünülmektedir.[220] Bu durum İbn Sa‘d’ın Hz. Peygamber’in siyerini müstakil bir eser

---

[217] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 370.
[218] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 31.
[219] İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 310.
[220] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 373.

olarak mı yoksa *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in bir bölümü olarak mı telif ettiği konusunda tartışmalara yol açmıştır. Kanaatimize göre bu kısım tabakât eseri içerisinde yer almış, ancak daha sonra hem İbnü'n-Nedîm'in bunu müstakil bir eser olarak zikretmesinden hem de zamanla kazandığı şöhretten ötürü ayrı bir telif olarak düşünülmüştür.

et-Târîh: Zehebî,[221] Yâfi'î ve Kettânî İbn Sa'd'ın böyle bir eseri olduğunu bildirmektedirler. Hatîb el-Bağdâdî'nin İbn Sa'd'dan yaptığı bazı biyografik iktibasların *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'deki biyografilerle mukayesesine göre *et-Târîh* isimli eserin senelere göre düzenlenmiş olduğu yönünde değerlendirme yapılmaktadır.[222]

***Kasîdetü'l-hulvâniyye fi'ftihâri'l-Kahtâniyyîn 'ale'l-Adnâniyyîn*:** İbn Sa'd'a nisbet edilen bu esere Gâzî b. Yûsuf tarafından şerh yazıldığı ve Kahire'de Dârü'l-Kütüb (2), 5/44; Ensâb 2461/2'de bir yazma nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir.[223]

ez-Zuhrûfu'l-kasrî fî tercümeti Ebî Sa'îd el-Basrî: İbn Sa'd'ın, Hasan el-Basrî'nin hayatını anlattığı söylenen bu eser hakkında kütüphane kaydı dışında bilgi yoktur.[224]

b. et-Tabakâtü's-sağîr

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in bir taslağı mahiyetinde düşünülebilecek eserin günümüze ulaşan tek nüshası, 2009 yılında Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Muhammed Zâhid Gül tarafından *et-Tabakâtü's-Sağîr* adıyla neşredilmiştir (Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus). İki ciltten oluşan eser 'Resulullâh'ın ashâbından Medine'de fetva verenler ve onlara tabi olanlar' başlığıyla başlamaktadır. Ardından muhtasar şekilde Hz. Peygamber'in nesebi, çocukları ve vefatı ele alınır. Bu kısım *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in üçüncü cildinde Bedir ashâbı bahsinde yer verilen Hz. Peygamber'in muhtasar biyografisine benzemektedir.

---

[221] Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/11; Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, *el-'İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Said b. Besyûnî Zağlul (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1/11.

[222] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü's-sağîr*, 1/11-12.

[223] Adnan Demircan, *Abbâsilerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 78.

[224] Demircan, *Abbâsilerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü*, 78.

Eserin diğer bölümlerinde yine Bedir ashâbı başta olmak üzere sahâbe biyografisi, tâbiûn ve diğer râviler kendi içinde tabakalara ayrılarak ele alınmaktadır.

İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'i mi yoksa onun muhtasarı mesabesindeki *et-Tabakâtü's-sağîr*'i mi daha önce yazdığına dair açık bir bilgi yoktur. Ancak onun *et-Tabakâtü's-sağîr*'de rivayetlerine yer verdiği ve cerh âlimleri tarafından yalancılıkla itham edilen Heysem b. Adî'e (ö. 207/822), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'de daha az yer vermesi dolayısıyla bu eleştirilere göre yeni eserini şekillendirdiği ve *es-Sağîr*'i *el-Kebîr*'den önce telif ettiği düşünülmektedir.[225]

c. Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr İbn Sa'd'ın günümüze ulaşan en kapsamlı eseri olmasının yanı sıra ilk dönem siyer-hadis râvileri hakkında yazılmış hacimli bir tabakât olması, aynı zamanda Vâkıdî'nin günümüze ulaşmayan nakillerini ihtiva etmesi bakımından mühimdir.[226] Belâzûrî *Fütûhu'l-büldân*'ında, Ebû Nuaym ve Beyhakî *Delâilü'n-nübüvve* eserlerinde, Ebû Nuaym *Hilyetü'l-evliyâ* isimli eserinde, İbn Mendel *et-Tabakât*'ında, Taberî *Târîh*'inde, Vekî' *Ahbâru'l-kudât*'ta, Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu'l-Bağdât*'ında, İbn Asâkir *Târîhu medîneti Dımeşk* adlı eserinde, Zehebî *Siyerü A'lâmi'n-nübelâ*'sında İbn Hacer *el-İsâbe*'sinde, İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam ve Sıfatü'safve* isimli eserlerinde sıkça İbn Sa'd'a başvurmuşlar ve metodolojik olarak da etkisinde kalmışlardır.[227] Bu kısımda eserin genel olarak muhtevası ele alınacaktır.

Arapça son tahkiki 10 cilt ve fihrist cildinden oluşan *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in (Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire: 2001) ilk iki cildi siyer, son cildi ise kadın râviler için ayrılmıştır. Siyer bölümünün sonunda sahâbeden Medine'de fetva verenler, ilim ve fetvâ ehli olanlar, Kur'ân'ı cemedenler, sahâbeden sonra Medine'de fetva veren muhacir ve ensârın evlatları başlıkları altında bazı biyografilere yer verilir. Üçüncü ciltten

---

[225] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü's-sağîr*, 1/18.
[226] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 374.
[227] Mustafa Fayda, "İbn Sa'd'ın Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr'i Metodu ve Özellikleri", *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât (Sempozyum)*, (2014), 88-89.

sonra tabakât bölümü başlatılmış, sahâbe, tâbiûn ve müellifin dönemine kadar yaşamış olan râviler ele alınmıştır.

İbn Sa‘d, râvileri alfabetik bir sıralama yerine fazilet ve coğrafyaya göre taksim ederek sıralamıştır. İbn Sa‘d sahâbe neslinden râviler için, Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde fey gelirlerini dağıtmak üzere divan defterlerinde kullanılan sıralamayı esas almıştır.[228] Hz. Ömer dönemi nesep âlimlerinden Mahreme b. Nevfel (ö. 54/674), Cübeyr b. Mut‘im (ö. 59/678-79) ve Akîl b. Ebû Tâlib (ö. 60/680) divana kaydedilecek kişilerin isimlerini ve kendilerine verilecek atiyye miktarını belirlemişlerdir. Hz. Ömer bu sıralamada ise Hz. Peygamber’e nesep olarak yakınlık ve Müslüman olma önceliği gözetmiş; bir kabileye mensup kişiler arasında da yine Müslüman olma önceliğinin gözetilmesini emretmiştir. Mevâlî olanlar ve bir kabileyle anlaşmalı olanlar da ilgili kabileden sonra zikredilmiştir.[229] Tabakât müelliflerinden neseb konusunda uzman olanların Hz. Ömer dönemi ve sonraki divanlarda kâtip olan ensâb âlimlerinden istifade ettikleri ve bu durumun hem muhteva hem de tasnif açısından tabakât eserlerini etkilediği düşünülmektedir.

İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inde sahâbe nesli kendi içinde tabakalara ayrılmış ve son tahkikine göre 3, 4, 5 ve 6. ciltler bu neslin biyografilerine hasredilmiştir. İbn Sa‘d’ın tasnifine göre sahâbe tabakaları Bedir Gazvesi’ne katılan muhacir ve ensar, Bedir Gazvesi’ne katılamamış ilk Müslümanlar ve Uhud’a katılmış olanlar, Hendek ve sonrasındaki gazvelere katılanlar ve Mekke’nin fethinden önce ihtida edenler, Mekke’nin fethinde ve daha sonrasında Müslüman olanlar, son tabaka ise Hz. Peygamber’i çocukluğunda gören sahâbîlerdir. Medine’de olan bu sahâbîlerden sonra gittikleri yerlere göre sahâbeyi Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme ve Bahreyn, Kûfe, Basra, Medâin, Horasan, Şam, Cezîre ve Mısır’a yerleşmiş olanlar şeklinde şehirlerine göre yeniden gruplandırmıştır. İbn Sa‘d muhacir ve ensarı zikrederken kendi içlerinde kabilelerine göre bir sıralama yapmıştır. Muhacirlerde Hz. Peygamber’in mensubu olduğu Benî Hâşim’e öncelik verirken devamında ona yakın olanları sıralamış, ensarda ise Sa‘d b. Muâz’ın (ö.

[228] Fayda, “İbn Sa’d’ın Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr’i Metodu ve Özellikleri”, 85.
[229] Mahmut Yazıcı, “Hz. Ömer’in Oluşturduğu Dîvânların Sahâbîlerle İlgili Bilgilerin Tespitine Etkisi”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2015), 36-37.

5/627) kabilesi Evs'in Benî Eşhel koluyla başlamıştır. Bu sıralama da Hz. Ömer'in divan defterlerindeki sıralamaya uygundur.

İbn Sa'd, belirtilen tasnifle sahâbe neslini ele aldıktan sonra 7, 8 ve 9. Ciltlerde şehirlere göre bir tasnif yapmıştır. Öncelikle yedinci ciltte Medineli tâbiûnu kendi içinde yedi tabakada ele alan müellif, sekizinci ciltte Mekke, Taif, Yemen, Yemâme Bahreyn ve Kufelileri kendi içerisinde sahâbeden başlayarak tabakalara ayırıp tasnif etmiştir. Dokuzuncu ciltte Basra, Vâsıt, Medâin, Bağdat, Horasan, Rey, Hemedân, Şam, el-Cezîre, Mısır, Elye, İfrikiye ve Endülüslü râvileri ele almaktadır. Onun kitabında yaptığı bu tasnif, bir râvinin birden fazla yerde/ciltte isminin geçmesine ve hakkındaki biyografik mâlûmatın kitapta dağınık halde bulunmasına yol açmıştır. Onuncu cilt olan son cilt ise sahâbe tabakasından kadınlar ve bazı tabiûn hanımlara ayrılmıştır. Hanımlar cildinin muhtevasının ve tasnifinin diğer tabakât eserlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir.[230] Kureyşli muhacir ve ensardan biat eden kadınlar, Hz. Peygamber'in hanımları, Kureyşle anlaşmaları olan veya Kureyş mevlâsı olan biat eden kadınlar, biat edip hicret eden fakat çok tanınmayan kadınlar, Benî Neccâr kadınları ve son olarak Hz. Peygamber'den rivayet etmeyip eşlerinden rivayet edenler olmak üzere kendi içerisinde tasnif edilen hanımlara ayrılmıştır.

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'deki biyografik anlatımlarda müellifin elindeki rivayetlere bağlı olarak içeriği değişse de belli bir yapının gözetilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bir biyografide öncelikle isim, künye, lakap ve nesepler, anne ve baba adları, eş ve çocuklarının adları ilk olarak aktarılan bilgilerdir. Sahâbe neslinden olan râvilerde onların Müslüman oluşları, Hz. Peygamber'in onların faziletlerine dair söylediği sözler, haklarında ayet olanlarla ilgili olarak nüzul sebebini gösteren rivayetler, onlar için söylenen şiirlere ve vefatlarına tarih ve mekân belirtilerek yer verilir. Diğer tabakalardaki râvilerin ise güvenilirlik durumları bu yapıya eklenmiştir. Bazı râviler için birkaç satırlık bilgiler olsa da bazıları hakkında sayfalar süren biyografik bilgilere yer verilmiştir. Haklarında toplanan rivayetlerin yoğunluğuna göre bu şablon kimi zaman oldukça detaylı bilgilerle zenginleşebilmektedir. Sonraki dönem râvi biyografilerinde rivayet örneklerine

---

[230] Derya Korkmaz Çakmakçı, *İslam Tarih Yazıcılığında Biyografi -İbn Sa'd Kadınlar Bölümü-* (Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2020), 86-89.

yer verilmektedir. Bir râvinin rivayetleri hakkındaki hükümlerin tartışmaya açıldığı bu tür örneklere İbn Sa‘d yer vermemektedir.

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr rivayet kültürünün biyografi yazıcılığına etkisi bakımından dikkat çekici bazı hususiyetlere sahiptir. Eserin tasnifi bilgi aktarım süreçlerine göre şekillendirilmiş ve râvi biyografileri kronolojik veya alfabetik olarak değil tabakalara göre düzenlenmiştir. Bölgelere göre tasnifin yapıldığı ciltler de kendi içerisinde tabakalara göre bir sıralamaya gidilmiştir. Kadınlar cildinde ise rivayet kültürüne dahil olmaları bakımından sahâbe neslinden ve büyük tabiûn neslinden hanımlara yer verilmiştir. Bu tasnif erken dönem biyografi yazımında rivayetin etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Eserin rivayet kültürünün bir ürünü olduğunu gösteren bir diğer husus râvinin zühd ve takvasına dair bilgilere yer verilmesidir. Kanaatimize göre bu durumun tedris faaliyetleriyle alakalı olduğunu düşünmek mümkündür. Zira râvinin aktardığı hadisle amel etmesi, rivayet aktarımında belli bir terbiyeye göre hareket etmesi, bir takım ahlakî ilkelere sahip olması gerekmektedir.[231] Buna bağlı olarak râvi hakkında bu özelliklerini ortaya çıkaran bilgiler de erişilebidiği ölçüde esere dahil edilmiştir.

Biyografik metinlerin inşasında rivayetin sıhhatinin tespiti meselesinin merkezde olduğunu gösteren bir husus ise esere dahil edilmeyen biyografilerdir. Aynı toplumda yaşamış olmalarına rağmen müşriklerin biyografilerine eserde yer verilmemesi, tabakât literatürünün Arap tarihinin kayda alınması kaygısından ziyade, Hz. Peygamber hakkında bilgi aktarımında rol alan kişilerin durumlarını tespit etmek hedefiyle telif edildiğini göstermektedir.

[231] Abdullah Karahan, "Hadis Usul Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Geleneği", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler (Sempozyum)*, (2011), 70-74.

d. Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in Siyer Bölümünün İlk Dönem Siyer Telifleri Arasındaki Yeri

Bir nesep âlimi olan İbn Sa'd'ın araştırmaya konu olan *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* isimli eserinin ilk iki cildi siyere ayrılmıştır.[232] Aynı zamanda kitabının tabakât kısmı Hz. Peygamber'in nesebini zikrettiği iki sayfalık bir metinle başlamaktadır. Müellif, eserinin tabakât kısmında öncelikle Bedir'e katılan ashâbı ele alıp onlar arasında muhacirden olanlara ve Benî Hâşim'den olanlara göre sıralama yaparak ilk olarak Hz. Peygamber'e yer vermektedir.[233] Bu kısımda Hz. Peygamber'in annesi ve babasının soylarını zikrettikten sonra çocuklarının isimlerine, erkek çocuklarının vefatlarına ve kendisinin hastalığına ve vefatına yer vermektedir. Bu kısa anlatı onun tabakât kısmının telifine teberrüken Hz. Peygamber'i anlatarak başlamak istediğini düşündürmektedir.

İbn Sa'd'ın eserin siyer bölümünde kronolojik ve tematik anlatımı birlikte kullanması en belirgin özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Eseri ilk cildinde konular mevlid öncesinden Mekke dönemi sonuna kadar kronolojik olarak ele alındıktan sonra tematik olarak rivayetler aktarılmakta ve Medine dönemindeki sosyal hayat, Hz. Peygamber'in davet mektupları, kendisine bağlılığını ifade etmek üzere gelen heyetler ve Hz. Peygamber'in ahlâk ve şemâili gibi konulara dair bilgilere yer verilmektedir. İkinci ciltte ise megâzî ve Hz. Peygamber'in son senesi ve ahirete irtihali konularına yer verilmektedir.[234]

İbn Sa'd siyer rivayetlerine "*Ben Âdem oğullarının efendisiyim*." hadisiyle başlamaktadır.[235] Her ne kadar eserinde sebeb-i telif bahsi olmasa da bu hadisin, yalnızca onun konu tasnifi dolayısıyla siyerinin başına aldığı bir rivayet olmakla sınırlı kalmayıp zımnî olarak siyer telifinin maksadına bir işaret olarak da okunabileceğini düşünmek

---

[232] Bu başlıkta İbn Sa'd'ın eserinin siyer kısmı ana hatlarıyla ele alınacaktır. Tematik olarak tez konusunun dışında kalacağı düşüncesiyle müellifin siyerde ayet ve şiir kullanımı geniş bir şekilde başka bir çalışmada ele alınmıştır. Bkz: Saraçoğlu, *İbn Sa'd (ö. 230/845)*.

[233] İbn Sa'd, *Tabakât,* 2012, 3/6-7.

[234] *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in tasnif biçiminden dolayı siyere dair konuların sahâbe ve hanımlar cildine de yayındığını söylemek mümkündür. Bu nedenle İbn Sa'd'ın tabakât eserine dayalı bir siyer metni inşasında onun bütün eserini dikkate almak gerekecektir. Ancak bu tezde uygulanan yöntem dolayısıyla isnâd sayısında bir sınırlanmaya gitmek gerektiğinden ilk iki cildi esas alınmıştır. Bu nedenle tez boyunca "İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri" ifadesinin kullanıldığı yerlerde bu iki ciltteki rivayetler kastedilmektedir.

[235] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/4.

mümkündür. Zira o hacimli bir tabakât eseri olan *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*de söze yalnızca bir âlim olarak araştırmasına konu edindiği birinden değil, kişisel olarak nübüvvetine iman ettiği birisinin biyografisinden bahsederek ve onun üstünlüğünü belirterek başlamaktadır. İbn Sa'd'ın telif titizliği göz önüne alındığında bu rivayetin tesadüfen eserinin ilk rivayeti olması ihtimali düşük görünmektedir.

*Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*in siyer bölümünde ilk başlık Hz. Peygamber'in nesebine ayrılmış, nesebinin ilk ismi olarak Hz. Âdem zikredilmiş ve sözü edilen '*Ben Âdem neslinin efendisiyim.*' hadisine yer verilmiştir. İkinci başlıkta ise Hz. Peygamber'in *atası sayılan* peygamberler ele alınmıştır. Kısa bir peygamberler tarihi olan bu kısımda Hz. Peygamber'in bir nebî olarak nesebi ele alınmış daha sonraki başlıklarda ise nineleri ve dedeleri cihetinden bir beşer olarak nesebine dair rivayetler aktarılmıştır. Hz. Peygamber'in doğumu, kendisine verilen isimler ve künyesiyle ilgili rivayetlerin ardından çocukluk ve gençlik yılları hakkında yaygın bilinen Ebû Tâlib'in himayesinde yaşaması, ticaret yapması, çobanlığı, Ficar Savaşı'na katılması, Hılfü'l-füdûl'a katılması, Kâbe hakemliği ve Hz. Hatice'yle evliliğine dair rivayetlere yer verilmiştir.

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer kısmında Hz. Peygamber'in bi'set öncesi hayatı ele alındıktan sonra nübüvveti bahsine geniş bir yer ayrılmıştır. Ancak burada vahyin gelişi ve nübüvvet tecrübesi ele alınmadan önce onun peygamberliğini tebşir eden rivayetlere, iki geniş başlıkla peygamberlik öncesinde ve sonrasında gösterdiği nübüvvet alametlerine yer verilmiştir. Ardından gelen Hz. Peygamber'in bi'seti bahsindeki ilk rivayetlerde bi'setinin bir rahmet olduğu vurgusunun hâkim olduğu görülmektedir. Sonraki başlıklarda ise ilk vahyin indiği günün tarihine, inzâl olan ilk âyetlere ve vahyin inzâlinin ağırlığına yer verilmektedir. Bu bölümde birçok yönüyle kelamî bir mesele olan nübüvvete dair rivayetler bir araya getirilmiştir.

Bi'setin nasıl bir tecrübe olduğunu ele alan zikredilen rivayetlerin ardından Mekke döneminin önemli hadiselerine yer verilmektedir. Hz. Peygamber'in Mekkelileri İslâm'a daveti, Kureyş'in Ebû Tâlib'ten Hz. Peygamber'i durdurmasını talep etmeleri, ardından doğan sorunlardan ötürü Müslümanlardan bir grubun Habeşistan'a hicreti, boykotla birlikte yaşanan sıkıntılar ve Hz. Peygamber'in Taif'e gidişi ele alınan konulardır. Akabinde isrâ ve mi'râc hadisesine dair rivayetlere, Hz. Peygamber'in Evs ve Hazrec'i

İslâm'a davet edişine ve Akabe biatlarına yer verilerek Mekke döneminin kaç sene sürdüğünü bildiren rivayetlerle Mekke dönemi hadiselerine ayrılan kısım sona ermektedir.

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in hicretiyle Medine dönemi rivayetlerine geçilmektedir. Ancak burada kronolojik anlatının yerini tematik anlatım biçimi almaktadır. Bu dönemle ilgili olarak ele alınan ilk konu muhacir ve ensar arasındaki uhuvvet meselesidir. Ardından Mescid-i Nebevî'nin inşası, kıblenin değişimi, namaz için ezan okunmasına karar verilişi, oruç ve zekâtın farz kılınışı, bayram namazları ve kurban ibadeti, Hz. Peygamber'in minberi, Suffe ashâbı ve Hz. Peygamber'in cenaze namazlarını kıldırdığı yerler hakkındaki rivayetler, ilgili başlıklar altında aktarılmaktadır. Medine'deki bu oluşumlarla Müslüman bir topluluğun ortaya çıkışı ve İslâm'ın şiarları olarak kabul edilen unsurların neler olduğu kısaca ele alınmaktadır.

Medine döneminde gerçekleşen olaylar Hz. Peygamber'in krallara gönderdiği İslâm'a davet mektupları ve kendisine gelen Arap elçilerin ele alındığı iki tematik bölümle devam ettirilmiştir. Bu kısımda, bir telif tarzı olarak isnâd telfîkinden yararlandığı ve davet mektuplarını götüren elçilerin, mektupların içeriklerinin, mektuplara verilen cevapların müstakil isnâdlı metinler olarak değil, en başta birleşik isnâdla kaynağı belirtilen uzun anlatılar şeklinde ele alındığı görülmektedir. Heyetlerin ele alındığı başlıkta ise önce yakın bölgedeki kabilelerle ilgili rivayetlere; ardından Yemen bölgesinden gelen heyetlere yer verilmiştir. Birinci cildin son konusu ise oldukça zengin bir içeriğe sahip olan Hz. Peygamber'in ahlâkı, şemâil edebiyatı olarak adlandırılan fiziksel özellikleri, kullandığı eşyaları, kıyafetleri ve gündelik yaşantısından kesitlere ayrılmıştır.

İkinci ciltte Bedir Savaşı'yla başlayan gazve ve seriyyeler kendi içerisinde kronolojik sırayla ele alınmıştır. Büyük oranda Vâkıdî'nin megâzî rivayetlerine dayanan bu bölümde onunla sınırlı kalınmayarak olay örgüsünü tamamlayacak şekilde diğer hocalarından aldığı rivayetlere de yer verilmektedir. Bu bölümün savaş ahlâkına dair önemli rivayetleri içermesinin yanı sıra, sahâbe biyografisi, coğrafya ve kültür tarihi açısından da zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

İkinci cildin yarısını oluşturan megâzî rivayetlerinin ardından Hz. Peygamber'in veda haccı müstakil bir başlıkla ele alınmakta ve son günlerini anlatan rivayetler çeşitli başlıklar altında aktarılmaktadır. Hz. Peygamber'in hastalığının yaklaşması, kendisine büyü yapılması iddiası, zehirlenmesi, vefatına neden olan rahatsızlığı, hastalığının şiddeti, son günlerinde Hz. Âişe'nin evinde kalmak üzere diğer hanımlarından izin istemesi, vefatı sırasında kullandığı misvak, ümmetine yazmak istediği vasiyeti, Hz. Fâtıma'yı yanına çağırarak söyledikleri ve vefatının gelişi konularında detaylı bir anlatımla karşılaşılmaktadır. Ardından Hz. Peygamber'in vefatı ve sonrasında yapılan yıkama, kefenlenme, cenaze namazının kılınışı ve defin işlemleri hakkındaki rivayetlere yer verilmektedir. Hz. Peygamber'i mirası ve borçlarının ödenmesi hakkındaki rivayetlerin ardından onun için ağıt yakanların okuduğu şiirlerle siyer bölümü sona erdirilmiştir.

İbn Sa'd'ın siyer bölümünde Mekke dönemi genellikle kronolojik bir anlatım biçimiyle ele alınırken Medine döneminde yoğunlaşan rivayetleri tasnif etmek için tematik anlatımı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte megâzî kısmında görüldüğü üzere konu içerisinde imkân dahilinde kronolojik süreci takip ettiği, Mekke döneminde ise kronolojik anlatıya vahyin inzaline dair rivayetlerden önce nübüvvet konusundaki rivayetleri bir tema olarak eklediği görülmektedir.

İslâm kültüründe kelam ilminin ana konularından biri olan nübüvvet bahsinde peygamberlik alametleri önemli bir yer tutmuştur. Hicrî ikinci asırdan itibaren karşılaşılan farklı inanç grupları tarafından nübüvveti sorgulayan yaklaşımlara binaen çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Kelamî bir tartışma konusu olan bu mesele aynı zamanda siyerdeki bu tür rivayetlerin derlenmesi ve teliflere girmesi sonucunu da doğurmuş olmalıdır. İbn Sa'd'ın siyer telifinde delâilü'n-nübüvve türündeki rivayetlere yer vermesi nedeniyle daha önceki eserlerden farklılaştığı düşünülmektedir. İbn Sa'd'ın bu noktada önceki teliflerden farklılaştığı husus, onun konuya dair rivayetleri müstakil başlıklar halinde bir araya getirmesidir.[236]

[236] Fayda, "İbn Sa'd", 20/295.

Yaşantısı itibariyle Hz. Peygamber'in ahlakî özellikleri risaletinin ve siyerinin ayrılmaz bir parçası olmuş, müminler için üsve-i hasene olması itibariyle de hakkında kronolojik bir hayat hikayesinden daha fazla bilgi edinmeyi gerekli kılmıştır. İbn Sa'd'ın siyer telifinde şemâil türündeki 740 rivayete, birinci cildin sonunda ve hacim itibariyle de bu cildin yaklaşık üçte birini oluşturacak şekilde yer verilmiştir. Hz. Peygamber'in Tevrat ve İncil'deki vasıflarına dair rivayetlerle başlayan bu kısım hem konuyla alakalı rivayetleri tek başlık altında toplaması hem de birçok farklı kaynaktan alınan oldukça zengin bir içeriğe sahip olması bakımından daha önceki siyer teliflerinden ayrılmaktadır. İbn Sa'd her ne kadar delâil bahsinde daha önceki dinî metinlerde Hz. Peygamber'in tebşiri hakkındaki rivayetleri aktarmış ise de tasnifindeki titizliği gereği aynı metinlerde onun ahlakına işaret eden anlatıları şemâil rivayetlerinin başına eklemiştir. İsnadlı metinler olarak yer verilen bu rivayetler onun kendisinden önceki rivayet birikiminde bu konunun yer aldığını göstermektedir. İbn Sa'd'ı bunları derleyen ve siyer yazımına dahil eden bir müellif olarak düşünmek mümkündür.

Hz. Peygamber'in ahlak ve şemâiline dair rivayetlerin hacmi ve çeşitliliği düşünüldüğünde, onun vasıflarını anma ve nakletme hususunda sahâbe neslinden itibaren yoğun bir çaba içinde olunduğu görülecektir. Her ne kadar metin içeriği itibariyle uydurma olduğu düşünülebilecek çeşitli rivayetler olsa da bunların sayısı onun yaşam biçimine hem ahlakî hem kültürel olarak tanıklık etmeye vesile olan, suretini görmek isteyen müminlerin tahayyülünü besleyen diğer rivayetlere gölge düşüremeyecek kadar azdır.

İbn Sa'd'ın eserinin siyer kısmında farklı hocalarından aldığı 2345 rivayetle, nesebinden günlük yaşantısına, kullandığı eşyalardan savaşlarına, bulunduğu toplum ve çevre toplumlarla ilişkilerinden kişisel ilişkilerinde gözettiği ahlâkî ilkelere kadar tüm yönleriyle bir peygamber biyografisi/siyeri inşa ettiği görülmektedir. Kullandığı tasnif biçimi onu kendisinden önceki müelliflerden farklılaştırmakta, zihninde netleşmiş bir siyer telif tarzı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda siyer telifinin dikkat çeken özellikleri vardır. Örneğin Hz. Peygamber'e vahyin gelişini bir tarihî vakıa olarak anlatmadan önce kelamî bir mesele olarak nübüvvete dair rivayetlere yer vermesi eserinin tasnifi açısından dikkate değer bir husustur.

Kendisinden önceki telifler müstakil olarak günümüze erişemediğinden çağdaşı olan İbn Hişâm'ın (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye* isimli eserinin tasnifiyle mukayese edildiğinde bu sistemli yapıyı daha iyi ortaya koymak mümkün olabilmektedir. Örneğin, İbn Hişâm'ın eserinin ilk cildinin oldukça geniş bir kısmı Hz. Adem'den Hz. Peygamber dönemine kadarki Arap kültür ve kabile tarihine ayrılmışken[237] İbn Sa'd'ın eserinde Hz. Peygamber'in doğumu öncesi olaylar bir peygamber ve beşer olarak nesebinin ele alınışıyla sınırlandırılmıştır.[238]

Tematik olarak konuların tasnifinin yanı sıra İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerini biyografik olanlardan ayırması eserinin dikkat çekici bir diğer özelliğidir. Sahâbeye dair biyografik anlatılara siyer bölümünde yer verilmemesi onu İbn Hişâm'dan ayıran bir başka hususiyettir. İbn Sa'd'ın bir tabakât eseri içerisinde siyere yer vermiş olması, onun telif tarzını özellikle rivayetlerin tasnifi bağlamında etkilemiş ve böyle bir sonuca yol açmış görünmektedir. Örneğin İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'sinde, Hz. Halîme'nin nesebi, Hz. Peygamber'in süt annesi yoluyla bağlı olduğu akrabaları,[239]Hz. Hatice'nin nesebi,[240] Selmân el-Fârisî,[241] Hz. Hatice,[242] Hz. Ali,[243] Zeyd b. Hârise,[244] Hz. Ebû Bekir,[245] Hz. Hamza,[246] Hz. Ömer,[247] Tufeyl b. Amr, [248]Abdullâh b. Amr,[249] Amr b. Âs ve Halid b. Velîd[250] gibi sahâbîlerin müslüman oluşları, nesepleri gibi biyografik bilgi içerikli rivayetler yer almaktadır. Ancak İbn Sa'd sahâbe biyografisiyle Hz. Peygamber'in hayatına dair rivayetleri birbirinden ayırarak bu bilgileri farklı yerlerde zikretmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in eşleri İbn Hişâm'ın siyer eserinin son cildinde muhtasar olarak 4 sayfada yer alırken[251] İbn Sa'd'ın tabakâtının son cildi Hz. Peygamber'in çevresindeki

---

[237] Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Nebîl Turayfî (Beyrut: Dâru Sâdır, 2005), 1/17-108.
[238] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/3-78.
[239] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/126-127.
[240] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/145.
[241] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/162.
[242] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/181.
[243] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/184.
[244] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/186.
[245] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/187.
[246] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/215.
[247] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 1/252.
[248] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 2/10.
[249] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 2/51.
[250] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 3/190.
[251] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2005, 4/190-194.

hanımlara ayrılmıştır. Her ne kadar İbn Hişâm nakilci bir müellif olarak karşılaştırmalı nakil dönemi müellifi olan İbn Sa‘d’dan usul itibariyle farklılaşsa da günümüze ulaşan bütüncül iki siyer metni mukayesesinde bu tür farklılıkların ortaya çıkması anlamlı görünmektedir. Bununla birlikte İbn Sa‘d’ın erken dönem siyer telif geleneğindeki yerinin anlaşılması ancak onun Vâkıdî’den farklılaştığı hususları tespit etmekle mümkün olacaktır.

İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’indeki siyer ve sahâbe biyografisini tasnifi de eserinin dikkat çekici hususiyetlerindendir. Bu hususta Hz. Hatice’yle evliliği örnek verilebilir. Müellif, Hz. Peygamber’in Hz. Hatice’yle evliliği bahsinde oldukça kısa ve Hz. Peygamber odaklı bir kurguyla bu evlilikten bahsetmektedir. Bu başlıkta yer alan beş rivayetten ilki Nefîse bint Müye’den Hz. Hatice’nin nesebinin temiz bir aileden geldiği, zengin ve ticaretle meşgul olan bir kadın olarak Mekke erkeklerinin evlilik konusunda taleplerini geri çevirdiği ve Şam ticareti dönüşünde Hz. Peygamber’le evliliği konusunda kendisini aracı kıldığını söylediği ve evliliklerinin seyrini aktardığı rivayettir. İkinci ve üçüncü rivayette Hz. Hatice’yi evlendiren kişinin amcası Amr b. Esed olduğu bildirilmektedir. Dördüncü ve beşinci rivayetlerde, Hâlid b. Hidâş ve İbn Sa‘d’ın açıkça zikretmediği bir isnâdla Vâkıdî’den naklen, Hz. Hatice’yi Hz. Peygamber’le evlendirenin babası olduğu ve onları evlendirdiği gece sarhoş olduğu için istemediği halde bu evliliği yaptığı anlatılmaktadır. Vâkıdî’den, isnâdı zikredilmeden nakledilen son rivayetten sonra onun bu rivayete dair yorumu aktarılmaktadır. Ona göre zikredilen bu son bilgi yanlıştır ve ilim ehli nezdinde Hz. Peygamber ve Hz. Hatice’yi evlendiren amcası Amr b. Esed’dir.[252] İbn Sa‘d bu başlıktaki rivayetlerde Hz. Peygamber’in ilk evliliğinin nüfuzlu ve neseben temiz bir kadınla olduğu ve evlilik ahidlerinin meşru olduğunu beyan eden bir çerçeve çizmektedir. Hz. Hatice’ye dair detaylı bir bilgi vermemektedir.

Siyer kısmında Hz. Peygamber’in Hz. Hatice’yle evliliğinden olan çocukları ve bunların isimleri konusu müstakil bir başlıkta üç rivayete yer verilerek aktarılmış, el-Kâsım’ın iki yaşında vefat ettiği bilgisi ve kız ve erkek çocukları için kesilen kurbanlar zikredilmiştir.[253] Erken yaşta ve vahiy öncesi dönemde vefat eden el-Kâsım hakkında

[252] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/109-110.
[253] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/110-111.

detaylı bir rivayet aktarımı mümkün değildir ama bu evlilikten olan kız çocukları hakkında da hiçbir detay siyer kısmında yer almamaktadır. Öte yandan Hz. Hatice'den olan çocuklarından sonra Hz. Peygamber'in Mâriye'den olan oğlu İbrahim hakkında 46 rivayete yer verdiği bir başlık yer almaktadır.[254] Bu başlığın uzun tutulması ve tabakât kısmında yer almaması İbrahim'in de küçük yaşta vefat etmesinden dolayı rivayet kültüründe yer alamamasından kaynaklanmış olmalıdır. Onun hakkındaki rivayetlere el-Kâsım'a göre oldukça hacimli bir şekilde yer verilmesi ise Hz. Peygamber'in peygamberlik döneminde oğlu İbrahim'in vefat etmesi ve bu olay hakkında sahâbenin detaylı bilgiler aktarmasından kaynaklanmış olmalıdır.

İbn Sa'd'ın siyer ve biyografi tasnifi açısından Hz. Peygamber'in hayatında önemli olan bu kişilerle ilgili sınırlı sayıda bilgi verilmesi dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu başlıklarda zikredilen hanımların biyografisinin son ciltte yer aldığı Hz. Hatice ve Hz. Peygamber'in kızları hakkında müstakil başlıkların tabakât kısmında yer aldığı görülmektedir.[255] Haklarındaki rivayet birikimi elverdiği ölçüde detaylı anlatımlara bu kısımda yer verilmiştir. Hz. Hatice'nin ilk müslüman oluşunun siyer kısmında değil, onun fazileti olması bakımından hanımlar cildinde yer alması İbn Sa'd'ın tasnif mantığını anlamak açısından dikkat çekicidir.[256] Bu durum aynı zamanda siyer yazıcılığının tamamlayıcı bir unsuru olarak sahâbe biyografilerinin önemini de göstermektedir.

İbn Sa'd'ın tasnifinde, hocası Vâkıdî'nin elindeki rivayet birikimine kâtibi olarak vâkıf olmasının etkisi olduğunu düşünmek mümkündür. Ayrıca hocasının siyer, megâzî, fütuhât ve tarih konularına hakimiyeti,[257] günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki eseri dışında da bu konularda teliflerinin olması[258] İbn Sa'd'ın eseriyle günümüze ulaşan bu tasnifin hocası Vâkıdî'ye ait olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu durum günümüz siyer kaynakları arasında İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin ve hususen eserin siyer kısmının bu açıdan değerini düşürmemektedir. Zira Vâkıdî'nin zikredilen konulardaki

[254] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/111-120.
[255] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 10/15-40.
[256] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 10/18.
[257] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 306.
[258] Saraçoğlu, *İbn Sa'd (ö. 230/845)*, 29-30.

rivayetlerine İbn Sa‘d’ın telifi sayesinde ulaşılmaktadır ve Vâkıdî’nin günümüze ulaşan eserleri tasnifin kime ait olduğu hususunda bir tespitte bulunmak için yeterli değildir.

İbn Sa‘d’ın siyer kısmını oluştururken başvurduğu bu tasnif, siyerin muhtevasını belirleyici ve siyer telif usulünü şekillendirici bir özellik arz etse de Hz. Peygamber’in hayatıyla yakından irtibatlı olan sahâbe neslinin biyografilerinde siyeri tamamlayıcı rivayetler olması durumunu doğurmuştur. Bir başka deyişle siyer rivayetleri, bir cildi hanımlar tabakası olmak üzere 5 ciltten müteşekkil sahâbe biyografileri kısımlarına da yayılmıştır. Dolayısıyla İbn Sa‘d’ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*’ine dayalı bir siyer metni inşası için ilk iki ciltle iktifa etmek mümkün görünmemektedir.[259]

İbn Sa‘d’ın rivayetleri tasnif usulü literatürde yer alan bir tartışmaya da ışık tutmaktadır. Onun siyer ve tabakâtı birlikte mi ayrı ayrı mı telif ettiği konusunda netlik yoktur. Belirtilen örnekler çerçevesinde İbn Sa‘d’ın tabakât telifini siyerden ayrı olarak düşünmediğini ve rivayetleri tasnif ederken buna özen gösterdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla siyer ve tabakât olmak üzere iki farklı telif değil, tek bir telifi olduğunu düşünmek makul görünmektedir. Hacimli ve farklı konuları içeren eserlerin alt başlıklarının zamanla müstakil eser olarak yanlışlıkla şöhret bulması mümkündür. Örneğin Vâkıdî’nin *Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr* isimli eserinin bablarının zamanla müstakil eser olarak telakki edildiği bilinmektedir.[260] İbn Sa‘d’ın eseriyle ilgili olarak da benzer bir durumun gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İbnü’n-Nedîm’in *el-Fihrist* isimli eserinde İbn Sa‘d’a ait eserler arasında yalnızca *Kitâbu Ahbâri’n-Nebî*’yi zikretmesinin bu problemi yaygınlaştırmış olması muhtemeldir.

İbn Sa‘d, karşılaştırmalı nakil dönemi müellifi olarak yeni bir dönemin başlatıcısı kabul edilmektedir.[261] Kanaatimize göre İbn Sa‘d’ın siyer telifinin kendine has özellikleri, kaynakları açısından zengin ve mukayeseli bir siyer metni ortaya koymuş olmasının yanı sıra, kendi içerisinde sistemli bir şekilde rivayetleri tasnif etmesidir. İsnâd kullanımındaki

---

[259] Bu çalışmada müellifin siyer olarak belirlediği ciltler esas almış ve inceleme *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*’in ilk iki cildiyle sınırlandırılmıştır.

[260] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 330; Mustafa Fayda, “Vâkıdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/471-475.

[261] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 369.

titizliği, tabakât ve siyer bilgisini birbirinden ayırması, kronolojik ve tematik anlatımı içiçe geçiren bir tasnifle rivayetleri nakletmesi dikkat çeken özellikleridir. Siyer metnini tabakât eserinin bir parçası olarak telif etmesi ise râvi eleştirileriyle siyer rivayetlerini bir eserde cemetmesi açısından önemlidir. Onun bu uslübuyla farklı bir dönemin başlatıcısı olduğunu konusunda Öz'ün tespiti değerini korumaktadır. Eserinin bu hususiyetinden dolayı siyer rivayetlerinin kaynaklarına yönelik bir inceleme, ilk üç asrı kapsayan siyer rivayet kültürü hakkında kapsamlı değerlendirmeler yapmaya imkân sağlayacaktır.

B. İbn Sa'd'ın Siyer İsnâdları ve Kaynakları

İsnâdların erken dönem bilgi aktarımında hadis, siyer, tefsir, biyografi ve şiirlerde kullanılan temel bir unsur olduğu birinci bölümde ele alınmıştır. Erken dönem biyografi metinlerinin günümüze ulaşan ilk örneği olması yönüyle İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inde isnâd kullanılması da dönemin genel karakterini yansıtması bakımından dikkate değerdir. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'de yer alan biyografik bilgiler daha önce râvilerle ilgili olarak derlenen rivayetlerden oluşmakta ve isnâdlı olarak aktarılmaktadır.

İbn Sa'd'ın tabakât telifinin ilk iki cildini oluşturan siyer bölümünde istisnâî bazı durumlar dışında isnâd kullanımına dikkat ettiği görülmektedir. Ricâl âlimleri tarafından sadûk ve adalet ehli bir râvi olduğu söylenen İbn Sa'd'ın rivayetlerinin hocasının rivayetlerine tercih edildiği görülmektedir. Bağdâdî'nin İbn Sa'd hakkındaki yalancılık ithamına verdiği cevap bunu göstermektedir. Moğultay b. Kılıç'ın siyer şerhinde onun isnâdlarına müracaat etmesi bu durumu teyid eden bir başka delil olarak zikredilmelidir.[262] Burada müellifin eseri isnâd kullanımı yönüyle ele alınacak ve rivayet ağı analizlerine zemin teşkil etmesi bakımından bazı râvi grupları ve rivayetlerinin içerikleri temel birkaç soru etrafında ortaya konulacaktır.

Eserin kaynaklarının tespitine geçmeden önce isnâdın yapısından kaynaklanan problemler bağlamında İbn Sa'd'ın siyer isnâdları ele alınacaktır. Bu çerçevede birleşik isnâdlar, aile isnâdları, müphem lafızlar ve sözlü aktarımlara ayrı ayrı başlıklarda yer verilecektir. Ardından eserin kaynaklarının sorgulanmasına bir imkân tanıması açısından

[262] Yıldız, *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği Moğultay b. Kılıç Örneği*, 321.

öncelikle sahâbe neslinden kaynakları, ardından kendisinden önce yaşamış müellif, musannif ve müdevvinlerin rivayetlerinin eserde ne düzeyde yer aldığı ele alınacaktır. Son olarak rivayetlerin ilk kaynağı olan hocaları neslindeki râvileri incelenecektir.

1. İbn Sa'd'ın Siyerde İsnâd Kullanma Usulü

İbn Sa'd'ın siyer telifinin kendi dönemi içerisinde çeşitli hususiyetleri bakımından farklılaştığı hususuna değinilmiştir. Yeni bir siyer telif tarzı ortaya koyan ve bu telifinde 2342 rivayete yer veren İbn Sa'd, eserinin siyer bölümünde isnâd kullanımı açısından kendisinin veya hocalarının tasarrufları dolayısıyla bazı durumlarda isnâda yer vermemiştir. Ayrıca rivayet kültürü içerisinde kendi zamanına kadar sürdürülen aile içi bilgi aktarımı, isnâdların birleştirilmesi, isnâdlarda müphem lafızların kullanımı gibi hususlar da kendisinden önceki dönemlerde de kullanılmakla birlikte onun siyer isnâdlarında karşılaşılan belirgin özelliklerdir. Aşağıda bu isnâd türleri ele alınarak rivayet kültürü araştırmaları bağlamında değerlendirilecektir. Müellifin isnâdlar konusunda telfîk dışında isnâdlarda bariz bir tasarrufu olduğunu söylemek güçtür. Kendisinin sıhhat bakımından muteber bir râvi olması da bunu desteklemektedir. Ancak metin kurgusunu tamamlamak maksadıyla zayıf isnâdlı rivayetlerin de tercih edilmesi ve bunlardan bir kısmının sahâbeye isnâd edilmiş olması ihtimal dahilindedir. İsnâdların sahihliği konusunda kesin hükümlere ulaşmak mümkün olmasa da mevcut rivayet birikiminin yapısal unsurlarını ortaya çıkaran bir tasvir yapmak mümkündür. Burada öncelikle İbn Sa'd'ın isnâd kullanımı ana hatlarıyla incelenecek, ardından isnâd telfîki, aile isnâdları, müphem isimler ve sözlü aktarımlar ele alınacaktır.

a. Genel Özellikler

İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer bölümünün belli hususiyetleri olan isnâd gruplarını incelemeden önce genel olarak isnâd kullanımı ve râvilerin durumuyla ilgili bazı değerlendirmeler yapmak gerekecektir. Bu bağlamda tabakalara göre râvi ve rivayet sayılarının tespiti, isnâdlarda kaç isimle ana kaynağa erişildiği, râviler ve rivayet sayıları hakkında yapılan tespitler paylaşılacaktır.

*Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*in siyer kısmında 90 megâzî rivayeti ve 87 İslâm'a davet mektuplarıyla ilgili rivayette İbn Sa'd'ın hocası Vâkıdî'den "قالوا/dediler ki" ifadesiyle ana kaynağa atıf yaparak yer verdiği rivayetler ve sözlü nakiller de dahil olmak üzere 2450 civarında (2432) rivayeti olduğu görülmektedir. Bu rivayetlerden 2228'inde en az iki isimden oluşan isnâdlar kullandığı tespit edilmiştir. Ancak çok sayıda rivayette kendisinin veya daha önceki nesillerden râvilerin isnâd telfîkinde bulundukları ve en az iki, en fazla 23 isnâdın bir araya getirildiği tespit edilmiştir. Buna göre metin itibariyle 2228 rivayetin isnâdlı olduğu ancak birleşik isnâdların oluşturduğu farklar dolayısıyla 2772 isnâda müracaat edildiği görülmüştür. Bu isnâdlarda yer alan râvi sayısı ise 1962'dir.

Rivayet aktarımında önemli kriterlerden biri bilgiye en doğru ve kısa yoldan ulaşabilmektir. Âlî ve nâzil isnâdlarla terminolojik olarak ifade edilen rivayete erişim yollarının uzun veya kısa oluşu, râvinin bilgiye erişim imkânlarına bağlıdır. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer kısmındaki isnâdlarda 10. tabaka râvisi olan İbn Sa'd'ın en az iki en fazla 8 isimle bilgiye eriştiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda isnâdda yer alan râvi sayısına göre kaç isnâd olduğu zikredilmiştir.

İsnâddaki râvi sayısı	**İsnâd sayısı**
8 râvi	6
7 râvi	6
6 râvi	165
5 râvi	671
4 râvi	1106
3 râvi	658
2 râvi	140
toplam isnâd	2772

Tablo 7: *İbn Sa'd'ın siyerde kaç isnâdda, bilgiye kaç isimle eriştiğini gösteren liste.*

İbn Sa'd siyer rivayetlerinde 8 kişiden oluşan tariklere sahip olmakla birlikte bu onun isnâdları arasında 6 defa görülen nadir bir durumdur. Dolayısıyla bu rivayetleri

muhtevaları yönüyle de zikretmek yerinde olacaktır. Aşağıda *Tablo 7'*de tarikleri verilen ve Ümmü Seleme, Selman el-Farisî ve Ka'b b. Mâlik'e nispet edilen bu rivayetlerden Selmân el-Fârisî rivayeti iki tarikin telfîk edildiği bir rivayettir. Ümmü Seleme'den nakledilen rivayet Hz. Peygamber'in Hz. Hamza'yla süt kardeşliği meselesiyle ilgilidir.[263] Selmân el-Fârisî rivayeti bi'set sonrası nübüvvet alametleri başlığı altında geçen ve Selmân ile Hz. Peygamber arasında gerçekleşen bir hadiseyi anlatan bir rivayettir. Selmân'ın azad edilmek üzere efendisiyle yaptığı anlaşma karşılığı 300 fidanı Müslümanların yardımıyla dikmesini, kendisi için istenen kırk ukiyye altını da Hz. Peygamber'in bir mucizesi üzerine temin etmesini anlatmaktadır. Aynı zamanda onun Hz. Peygamber'in sırtındaki nübüvvet mührünü gördüğünü de zikrettiği bu rivayet Selmân'a ulaşan iki tarikle aktarılmaktadır.[264]

Ka'b b. Mâlik rivayetleri aynı tarikle aktarılan üç rivayettir. Bunların ilkinde Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında kendisinden önceki peygamberler gibi kendisinin de yakın bir dost sahibi olması ve bu kişinin Ebû Bekir olduğu hakkındaki rivayettir.[265] Diğer rivayet, yine aynı anda Hz. Peygamber'in sizden öncekilerin evlerini mezar edinmesi gibi siz de bunu yapmayın şeklindeki uyarısıdır.[266] Aynı tarikle gelen üçüncü rivayeti ise yine Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında mesuliyet sahibi oldukları kişilerin hakkını yememeleri, onları giydirmeleri ve onlarla güzel konuşmalarını vasiyet etmesi hakkındadır.[267] İbn Sa'd'ın, Ka'b b. Mâlik'in aynı tarikle gelen bu üç rivayetinin aynı zaman diliminde gerçekleşen hadiseyi parçalı olarak farklı başlıklar altında eserine almış olması muhtemeldir. Her üç hadisenin de ana kaynağının olaya şahitlik eden kimseler olması ortak özellik olarak dikkat çekicidir.

	Râvi 1	**Râvi 2**	**Râvi 3**	**Râvi 4**	**Râvi 5**	**Râvi 6**	**Râvi 7**	**Râvi 8**
1 rivayet	Hâlid b. Hidâş	Abdullâh b. Vehb el-Mısrî	Mahreme b. Bükeyr	Mahreme b. Bükeyr.B (babası)	Abdullâh b. Müslim	Muhammed b. Müslim	Humeyd b. Abdurrahmân b. Avf	Ümmü Seleme

263 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/88-89.
264 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/105-106.
265 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/198.
266 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/212.
267 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/222.

Birleşik isnâdlı bir rivayet	Ali b. Muhammed el-Kureşî	Ebû Zekeriyyâ el-Aclânî	Muhammed b. Ka'b el-Kurazî	Muhammed b. İshâk	Âsım b. Ömer b. Katâde	Mahmud b. Lebîd	İbn Abbâs	Selmân el-Fârisi
	Ali b. Muhammed el-Kureşî	Ebû Zekeriyyâ el-Aclânî	Ali b. Mücâhid	Muhammed b. İshâk	Âsım b. Ömer b. Katâde	Mahmud b. Lebîd	İbn Abbâs	Selmân el-Fârisi
3 rivayet	Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus	Ebû Bekir b. Ayyâş	Ebû el-Mühelleb	Ubeydullâh b. Zahr	Ali b. Yezîd	el-Kâsım	Ebû Ümâme	Ka'b b. Mâlik

Tablo 8: *İbn Sa'd'ın 8 râviyle bilgiye eriştiği isnâdlar.*

İbn Sa'd'ın 7 râviyle bilgiye eriştiği isnâd sayısı 6'dır. Aşağıda yer alan bu isnâdların da sahâbe nesline nispet edilen rivayetlere ait olduğu görülmektedir. Hz. Âişe, Übey b. Ka'b, Ebû Ümâme, Ümmü Habîbe ve İbn Abbâs'a nispet edilen bu rivayetlerden yalnızca biri (Vâkıdî'den nakledilen Hz. Âişe rivayeti) telfîkli bir isnâdla aktarılmıştır. Fakat isimler birleştirilmeden müstakil bir tarikle diğer isnâdlara eklenerek zikredilen bu tarik, birleşik isnâddaki diğer tariklerden daha fazla sayıda râviye sahiptir. Übey b. Ka'b tarikiyle gelen rivayetin metni yoktur. İbn Sa'd bir önceki hadisin farklı bir isnâdı olarak bu tariki zikretmekte, ancak bunun merfû olmadığını söylemektedir.[268] İkinci rivayet birleşik isnâd olması dolayısıyla kaynağını belirlemek güç olsa da kaynaklarından birinin Hz. Âişe olduğu rivayettir. Hz. Hatice'nin amcası Amr b. Esed tarafından Hz. Peygamber'le evlendirildiğini haber veren rivayettir.[269] Hz. Âişe kaynaklı diğer rivayetin de metni yoktur ve bir önceki rivayet içeriğinin farklı bir isnâdını zikretmek için eklenmiştir. Hz. Peygamber'in ahlakî bazı özelliklerinden bahsedilen bir önceki rivayette anlatıcı Hz. Âişe'dir ve 5 isimden oluşan bu tarikin ardından, 7 isimli söz konusu merfû tarik zikredilmektedir.[270] Ebû Ümâme rivayeti de Hz. Peygamber'in ahlakî özelliklerinden olan kanaatkarlık hakkında bir rivayettir.[271] Ümmü Habîbe rivayeti esasında isnâdı itibariyle Muâviye b. Ebû Süfyân'da son bulsa da rivayetin içeriğinde Muâviye ve Ümmü Habîbe'nin, Hz. Peygamber'in yatarken giydiği elbiselerle namaz kılıp kılmadığı yönündeki diyaloğu içermektedir. Muâviye'nin konuyla alakalı sorusu üzerine Ümmü Habîbe, eğer bir necaset yok ise bu elbiseleriyle namaz kıldığını belirtmiştir. Fıkhî bir

[268] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/15.
[269] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/109.
[270] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/316.
[271] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/238.

hükme de kaynaklık edebilecek bu rivayetin olayın doğrudan şahidi tarafından zikredilmiş olması önem arz etmektedir. İbn Abbâs rivayeti Hz. Peygamber'in, hastalığı sırasında Hz. Peygamber namaz kıldırırken perde arkasından ruku ve secde sırasında Kur'ân okumaktan nehyeden ve dua okunmasını vasiyet eden sözlerinin yer aldığı rivayettir.[272]

Râvi 1	**Râvi 2**	**Râvi 3**	**Râvi 4**	**Râvi 5**	**Râvi 6**	**Râvi 7**
Sa'îd b. Süleymân	Abbâd b. el-Avvâm	Sa'îd b. Ebû Arûbe	Katâde	el-Hasan	Utey	Übey b. Ka'b
Muhammed b. Ömer	Muhammed b. Abdullâh b. Müslim	Muhammed b. Abdullâh b. Müslim.B	Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im	Hâşim b. Urve	Urve	Âişe
Ebubekir b. Abdullâh b. Ebû Üveys el-	Süleymân b. Bilâl	İbn Ebû Atik	Mûsâ b. Ukbe	Zührî	Urve	Âişe
Attâb b. Ziyâd el-Horâsânî	Abdullâh b. el-Mübârek	Yahyâ b. Eyyûb	Ubeydullâh b. Zahr	Ali b. Yezîd	el-Kâsım	Ebû Ümâme
Hâşim b. el-Kâsım el-Kinânî	el-Leys b. Sa'd	Yezîd b. Ebû Habîb	Süveyd b. Kays	Muâviye b. Hudeyc	Muâviye b. Ebû Süfyân	Ümmü Habîbe
Sa'îd b. Mansûr	Süfyân b. Uyeyne	Süleymân b. Süheym	İbrâhîm	Abdullâh b. Mabed b. Abbâs	Abdullâh b. Mabed b. Abbâs.B	İbn Abbâs

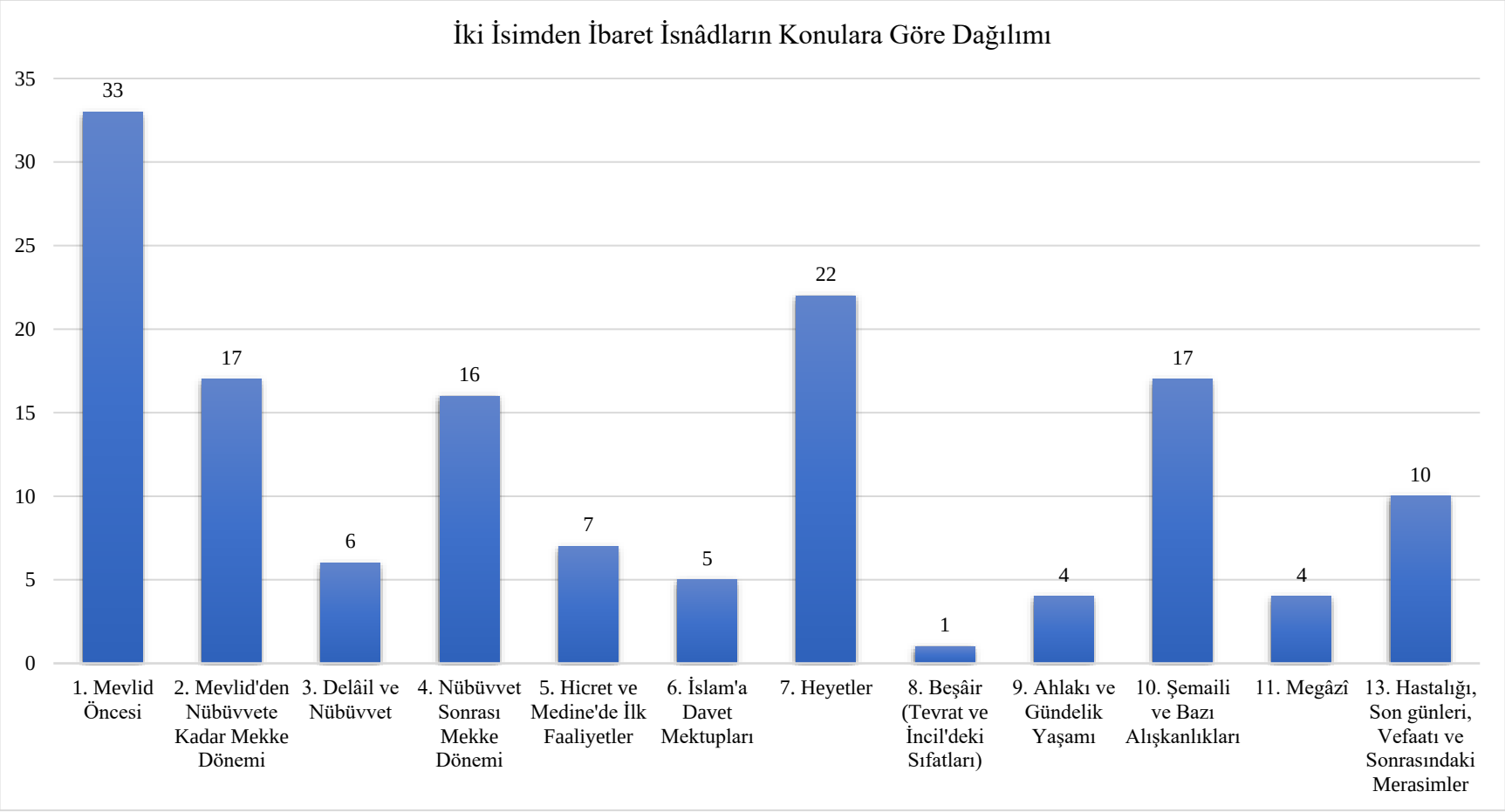
***Tablo 9**: İbn Sa'd'ın 7 râviyle bilgiye eriştiği isnâdlar.*

Her ne kadar İbn Sa'd çoğu sahâbî rivayetine oldukça kısa tariklerle erişse de eserinde yer alan en uzun tariklere sahip rivayetler de çoğunlukla sahâbî rivayeti olup hadiselerin bizzat şahitlerine ait durumları ifade eden rivayetleri içermektedir. Aynı zamanda bir konudaki rivayetin merfu olan ve olmayan tariklerini eserine almak üzere bunlara başvurduğu anlaşılmaktadır. İbn Sa'd'ın buna dair açık bir beyanı olmasa da rivayet içeriklerinden ve isnâd kullanımlarından yola çıkarak bu yorumları yapmak mümkün görünmektedir.

[272] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/192.

İsnâddaki isim sayısına göre dikkat çekici bir diğer grup ise İbn Sa‘d’ın iki kişiden oluşan isnâdlarıdır. Azımsanmayacak bir düzeyde olan bu isnâdlar 142 adettir ve bunların 49’u hocası İbnü’l-Kelbî’ye aittir. Onun babasından aldığı, aile içerisinde kalan, başka bir kaynağa ulaşmayan rivayetler 39 adettir ve umumiyetle (27’si) Hz. Peygamber’in doğumu öncesinde zikredilen nesep ve peygamberler tarihi bahislerinde yer almaktadır. Ancak onun babasından aldıkları dışında farklı konularda yalnızca doğrudan rivayet aldığı kaynağı zikrettiği 10 isnâd daha vardır.

Ma‘n b. İsâ el-Eşcâî el-Kazzâz’ın Mâlik b. Enes’ten aldığı 6 rivayet ve Vâkıdî’nin farklı kişilerden aldığı ve yalnızca ilk kaynağını zikrettiği 15 rivayet, Muhammed b. Sâlih’in üç farklı tarikle aldığı 6 rivayet de ikili isnâdlar arasında dikkat çekmektedir. İbnü’l-Kelbî rivayetleri dolayısıyla belli bir konuda yoğunluk ortaya çıksa da siyerin her konusunda bu tür bir bilgi aktarımına müracaat edildiği görülmektedir. Bu konuda bir standart olduğunu söylemek güç olsa da İbnü’l-Kelbî ve Ma‘n b. İsâ rivayetlerinin yazılı kaynaklara dayanması dolayısıyla kısa isnâdlardan olması ihtimal dahilindedir.

***Grafik 5**: İki isimden ibaret isnâdların konulara göre dağılımı.*

Ele alınan dikkat çekici durumlar dışında İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde genel olarak 3-6 arası sayıda kişinin ismini anarak rivayette bulunduğu görülmektedir. Dört kişinin isminin geçtiği isnâd sayıları diğerlerine kıyasla oldukça fazladır. Bu isnâdlarda dördüncü isim, rivayetin ana kaynağı olması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda İbn Sa‘d’ın siyerinde en çok karşılaşılan dört ismin zikredildiği isnâdlarda onun yalnızca üç isimle bu ana kaynağa eriştiği dikkate alındığında dördüncü isim olarak geçen kişinin sahâbe veya tâbiûndan önemli isimler olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu konuda bazı hususlara işaret etmek İbn Sa’d’ın kaynak arka planını belirleme açısından önemli olacaktır. Örneğin İbn Sa‘d’ın yalnızca üç râvi aracılığıyla Enes b. Mâlik’e kadar uzanan 153 isnâdı olduğu görülmektedir. İbn Abbâs’a 80, Berâ b. el-Azîb’e 46, Hz. Âişe’ye 39, İbn Ömer’e 38, Ebû Hüreyre’ye 30, Câbir b. Abdullâh’a 29, Ebû Rimse’ye 12, Ebû Sa‘îd el-Hudrî’ye 13, Hasan el-Basrî’ye 11 isnâdda yalnızca üç isimle erişmektedir. Tâbiûn neslinden Zührî’ye 25, İkrime’ye 25 ve Sa‘îd b. el-Müseyyeb’e 35 isnâdda yine üç isimle erişmektedir. Bu durum İbn Sa‘d’ın onuncu tabaka râvisi olsa da sahâbe ve tâbiûn nesline kadar uzanan bir çok isnâda kısa tariklerle erişme imkânına sahip olduğunu göstermektedir. Bu tarikleri gösteren birkaç örnek aşağıdaki şekildedir.

	Râvi 1	**Râvi 2**	**Râvi 3**	**Sahabî**
1	Vekî‘ b. el-Cerrâh	Hişâm b. Urve	Urve	Âişe
2	Hammâd b. Üsâme	Hişâm b. Urve	Urve	Âişe
3	Affân b. Müslim	Hammâd b. Seleme	Humeyd et-Tavîl	Enes b. Mâlik
4	Affân b. Müslim	Hammâd b. Zeyd	Sâbit el-Bünânî	Enes b. Mâlik
5	Vekî‘ b. el-Cerrâh	Şu’be b. el-Haccâc	Ebû Cemre	İbn Abbâs
6	Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî	Hammâd b. Seleme	Ebû Cemre	İbn Abbâs
7	Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî	Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî	Ebû Sâlih	İbn Abbâs
8	Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî	Ubeydullâh b. Ömer	Nâfi	İbn Ömer
9	Affân b. Müslim	Hammâd b. Zeyd	Eyyûb es-Sahtiyânî	İkrime

Tablo 10: *İbn Sa‘d’ın üç isimle sahâbe rivayetlerine eriştiği isnâd örnekleri.*

b. Birleşik İsnâdlar

İsnâdların telfîkinin rivayet kültüründe eleştirilen hususlardan birisi olduğuna birinci bölümde değinilmiştir. Hicrî ikinci asırdan sonraki âlimlerce telfîkte bulunan râvinin yetkin olması bu uygulamaya meşruiyet kazandırsa da bazı âlimler tarafından tümüyle reddedilmesi gereken bir tutum olarak değerlendirilmektedir.[273] Hadis usulü âlimlerince isnâdların telfîk edilmesi eleştirilen bir husus olmakla birrlikte erken dönem rivayet kültüründe yerini alan bir aktarım biçimidir. İsnâdların telfîki aynı zamanda hadislerin metin olarak da telfîkini doğurduğundan metin kurgusunun ön planda olduğu siyer-tarih rivayetlerinde sıkça müracaat edilen bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Aşağıda İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri metinlerin ve isnâdların telfîki yönüyle ele alınacaktır. İbn Sa'd'ın isnâdları telfîk yöntemi, kendisinden önce birleşik isnâda müracaat eden râviler ve metinlerde telfîkin ne surette yapıldığı ortaya konulacaktır.[274]

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer bölümünde 368 rivayette birleşik isnâd kullanıldığı tespit edilmiştir. Temelde bir olay örgüsü oluşturmak veya bir konuda birden fazla kaynaktan aktarılan aynı bilgi için isnâdların birleştirildiği görülmektedir. Öz, İbn Sa'd'ın birleşik isnâd kullanmasındaki en önemli etken olarak 'kendisinden önceki siyer literatürünü elinde toplaması'nı zikretmektedir. Aynı zamanda birleşik isnâdlarla aktardığı rivayetlerde, isnâdlar veya metinlerle ilgili kimi tashihlerini not düşse de bilginin kaynağını tespit edebilmek noktasında bu tür müdahalelerin faydalı olmadığı tespitinde bulunmuştur.[275] İbn Sa'd'ın telfîke başvurduğu isnâdlar bir araya getirilip incelendiğinde onun isnâd telfîkinin birtakım hususiyetleri olduğu görülmüştür. Aşağıda belli bir tasnifle isnâd telfîk yöntemi ele alınacaktır.

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer bölümünde İbn Sa'd'ın isnâdları birleştirirken umumiyetle "ayrıca bize haber verdi/ وَأَخْبَرَنَا" ifadesiyle isnâdları birbiri ardına zikrettiği görülmektedir. Ancak isnâd telfîkinde sürekli aynı yöntemi takip etmemiştir. Onun isnâdları birleştirirken takip ettiği üç yöntem göze çarpmaktadır. Birincisi farklı tariklerle

---

[273] Erul, "Telfîk", 40/401.
[274] Tezin bu başlığında yer alan bilgiler genişletilerek makale olarak yayınlanmıştır. Saraçoğlu, "Siyerde İsnâd ve Metin Telfîki".
[275] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 374-375.

gelen aynı konudaki rivayetin isnâdları ortak isimler içeriyorsa bu isimlerde isnâdları birleştirecek şekilde aktarmak; ikincisi birbirinden farklı isimler içeren isnâdları ard arda zikrederek ortak bir metin olarak bu farklı tariklerle gelen rivayeti yazmak, üçüncüsü ise her iki yöntemi birlikte kullanmak şeklindedir. Birinci yöntemle birleştirdiği isnâdlarda farklı usuller görülmektedir. Buna göre hocaları neslinde önce aynı isimleri içeren isnâdlar; hocaları neslinde aynı olup onların farklı tariklerle aldığı isnâdlar; hocaları ve hocalarının hocaları aynı olan ancak bir noktada çatallaşıp yeniden ortak tarike ulaşan isnâdlardır. Buna göre birinci yöntem üç farklı yapıda aşağıda ele alınacak (1a, 1b, 1c), ikinci ve üçüncü yöntem de örneklerle izah edilecektir. Her üç yöntemin de rivayet tahkiki açısından doğuracağı çeşitli problemler vardır. Aşağıda bu yöntemler örneklerle izah edilerek ortaya çıkan problemler ele alınacaktır.

1a. İsimleri aynı olan isnâdları birleştirme yönteminde en çok kullandığı usul, farklı en az iki hocasından aldığı aynı tarikle gelen rivayetleri bir isnâdla aktarmaktır. Bunlarda hocalarından geriye doğru isnâdlarda en az iki, en fazla beş râvi bulunmaktadır. Râvilerin isnâdlardaki yerlerini harflerle eşleştirerek bir kalıpla ifade etmek bu tür isnâdlarda kullandığı usulü anlama kolaylığı sağlayacaktır. Buna göre tahammül lafızları ve râvi adları değişse de kullandığı isnâd kalıbı umumiyetle şu şekildedir: [276]

Bana A ve B haber verdi, o ikisi dediler ki; bana C haber verdi, o bana D haber verdi, o E'den, o da F'den aktardı.

أخبرنا عفان بن مسلم، وهشام بن عبد الملك أبو الوليد الطيالسي، قالا: أخبرنا أبو عوانة، أخبرنا عبد الملك بن عمير، عن عبد الله بن الحارث بن نوفل، عن العباس بن عبد المطلب[277]

A ve B	**C**	**D**	**E**	**F**
Affân b. Müslim	Ebû Avâne	Abdülmelik b. Umeyr	Abdullâh b. el-Hâris b. Nevfel	İbn Abbâs
Hişâm Ebû el-Velîd et-Tayâlisî	Ebû Avâne	Abdülmelik b. Umeyr	Abdullâh b. el-Hâris b. Nevfel	İbn Abbâs

[276] Örnek verilen isnâddaki ifadeler esas alınmıştır.
[277] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/102.

Farklı hocalarından aldığı ve hocalarının hocalarının da farklı olduğu tarikler birleştirilirken de temelde aynı mantığa dayalı bir kullanıma rastlanmaktadır. Bana A haber verdi, o B'den aktardı; Bana ayrıca C haber verdi, o D'den aktardı; hepsi birlikte [dediler ki bize] E haber verdi, o F'den, o G'den, o da H'den aktardı.

أخبرنا الفضل بن دكين، عن شيبان بن عبد الرحمن، وأخبرنا مسلم بن إبراهيم، أخبرنا أبان بن يزيد العطار، جميعا، قالا: أخبرنا يحيى بن أبي كثير، عن أبي قلابة، عن عبد الرحمن بن شيبة، عن عائشة أم المؤمنين[278]

A ve C	**B ve D**	**E**	**F**	**G**	**H**
Fadl b. Dükeyn	Şeybân	Yahyâ b. Ebû Kesîr	Ebû Kilâbe	Abdurrahmân b. Şeybe	Âişe
Müslim b. İbrâhîm	Ebân b. Yezîd el-Attâr	Yahyâ b. Ebû Kesîr	Ebû Kilâbe	Abdurrahmân b. Şeybe	Âişe

1b. Hocalarından aynı kişiden aldığı rivayetlerde isnâd en az bir, en çok üç isme kadar ortaktır, isnâdın en sonundaki (kronolojik olarak rivayet aktarımının en başındaki) kişi veya kişiler değişmektedir. Yalnızca hocalarının aynı olduğu isnâdın geriye doğru farklılaştığı örneklerin sınırlı sayıda olduğu umumiyetle İbnü'l-Kelbî'ye ait kendisi dışında yalnızca tek isim zikredilen rivayetler olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu isnâdlarda telfîkte bulunan ismin İbnü'l Kelbî olması ihtimal dahilindedir. Bunun dışında birçok rivayette kendisinden önceki iki veya üç tabakaya kadar isnâdın ortak olduğu, fakat ana kaynağın farklılaştığı rivayetler bu sınıftan kabul edilebilir. Bu tür isnâdlarda kullandığı kalıp birkaç örnekle aşağıdaki şekildedir: İbnü'l-Kelbî'nin rivayetlerine göre isnâd kalıbı şu şekildedir: Bana A haber verdi, ona B ve C haber verdiler:

قال: أخبرنا هشام بن محمد بن السائب الكلبي، أخبرنا أبو مسكين، وأبوعبد الرحمن، قالا[279]...

A (hocası)	**B ve C**
Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî	Ebû Miskîn
Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî	Ebû Abdurrahmân el-Aclânî

[278] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/184.
[279] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/252.

Hocaları neslinden itibaren birden fazla ortak isimle devam eden, fakat ana kaynağı farklılaşan rivayet kalıpları da benzer şekildedir:

أخبرنا عبد الحميد بن عبد الرحمن الحماني، عن أبي بكر الهذلي، عن الزهري، عن عبيد اللَّه بن عبد اللَّه، عن ابن عباس، وعائشة، قالا[280]...

A	B	C	D	E ve F
Abdülhamîd el-Himmânî	Ebubekir el-Huzelî	Zührî	Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe	İbn Abbâs
Abdülhamîd el-Himmânî	Ebubekir el-Huzelî	Zührî	Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe	Âişe

1c. İsimlerin aynı olması dolayısıyla birleştirilen isnâdların üçüncü grubu isnâdın başında ve sonundaki isimlerin aynı, ortasında farklı olduğu isnâdlardır. Bunlar için kullanılan isnâd telfîki yöntemi kısmen karışıktır. Bir örneği aşağıdaki şekildedir. Bana A haber verdi, [A dedi ki] bana B haber verdi, [B dedi ki] bana C ve D haber verdi, onlar E'den, o F'den, o da G'den aktardı.

أخبرنا عفان بن مسلم، أخبرنا حماد بن سلمة، أخبرنا قتادة، وحميد، عن الحسن، عن حطان بن عبد اللَّه الرقاشي، عن عبادة بن الصامت[281].

A(Hocası)	B	C ve D	E	F	G
Affân b. Müslim	Hammâd b. Seleme	Katâde	el-Hasan	Hıttân b. Abdullâh el-Rakkâşî	Ubâde b. es-Sâmit
Affân b. Müslim	Hammâd b. Seleme	Humeyd et-Tavîl	el-Hasan	Hıttân b. Abdullâh el-Rakkâşî	Ubâde b. es-Sâmit

Benzer bir mantıkla isnâdın ortasında farklılaşan isimlere işaret eden ve daha erken kaynaklarını farklı bir formla zikreden bir kullanım şekli ise şu şekildedir.

[280] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/325.
[281] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/167.

أخبرنا معن بن عيسى، أخبرنا مالك بن أنس، وأخبرنا عبد اللَّه بن مسلمة بن قعنب، **و**أبو بكر بن عبد اللَّه بن أبي أويس، **قالا:** أخبرنا سليمان بن بلال، جميعا عن جعفر بن محمد، عن أبيه[282]...

A(Hocası)	B	C ve D	E	F	G
Ma‘n b. İsâ el-Eşcaî el-Kazzâz	Mâlik b. Enes	Abdullâh b. Mesleme b. Ka’neb el-Hârisî	Süleymân b. Bilâl	Ca‘fer b. Muhammed	babası ndan
Ma‘n b. İsâ el-Eşcaî el-Kazzâz	Mâlik b. Enes	Ebubekir b. Abdullâh b. Ebû Üveys el-Medenî	Süleymân b. Bilâl	Ca‘fer b. Muhammed	babası ndan

2. Birbirinden farklı isimler içeren isnâdların bileştirilmesi umumiyetle isnâdların ard arda yazılarak “ve bize haber verdi/وأخبرنا/ وحدثني” ifadesiyle birbirinden ayrılması suretiyle inşa edilmiştir. Bu tür isnâdlarda kısa bir rivayetin farklı tariklerinin tek bir isnâdda birleştirilmesi hedeflenmiş görünmektedir. Aynı zamanda metin kurgusu bakımından birbirini tamamlayan rivayetlerin isnâdları birleştirilerek metin içerisinde isnâdda yer alan râvilerin farklılıklarına işaret edilmektedir. Bu tür isnâdlar sayıca diğerlerinden az olmakla birlikte rivayetin kaynağının tespiti açısından problem teşkil etmektedir.

Bunun için kullanılan kalıp şu şekildedir: Bana A haber verdi, [o dedi ki] bana B haber verdi, o da C’den aktardı; bana ayrıca D haber verdi, o E’den nakletti; bana ayrıca F haber verdi, o G’den aktardır; bana ayrıca H haber verdi, o I’dan, o da İ’den aktardı, sözleri birbirine karıştı ve dediler ki:

قال: **أخبرنا** محمد بن عمر بن واقد الأسلمي، أخبرنا محمد بن عبد اللَّه، عن الزهري قال: **وحدثنا** محمد بن صالح، عن عاصم بن عمر بن قتادة، قال: **وحدثنا** عبد الرحمن بن عبد العزيز، عن عبد اللَّه بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم، قال: **وحدثنا** هاشم بن عاصم الأسلمي، عن أبيه، عن ابن عباس **دخل حديث بعضهم في حديث بعض قالوا**[283].

[282] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/240.
[283] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/94.

A, D, F, H	**B, E, G, I**	**C, İ**
Muhammed b. Ömer	Muhammed b. Abdullâh b. Müslim	Zührî
Muhammed b. Sâlih	Âsım b. Ömer b. Katâde	
Abdurrahmân b. Abdülazîz	Abdullâh b. Ebû Bekîr b. Hazm	
Hâşim b. Âsım el-Eslemî	Hâşim b. Âsım el-Eslemî.B	İbn Abbâs

Bu tür isnâdlarda isimler net bir şekilde birbirlerinden ayrı olarak kullanılmış olsa da rivayetler ana kaynağı belli olmayacak şekilde tek bir rivayet olarak aktarılmıştır. Örneği verilen rivayet, Hz. Peygamber'in annesi Amine'nin vefatıyla ilgilidir. Bu konu başlığında İbn Sa'd, ilki yukarıda isnâdı verilen olmak üzere üç rivayet aktarmaktadır. İlk rivayette uzun bir birleşik isnâdla Hz. Peygamber ve annesinin seyahatinden, onun (daha sonraki yıllarda) o günlere dair hatıralarından, Mekke'ye dönüş yolunda Ebvâ'da vefat ettiğinden ve kabrinin burada olduğundan bahsedilir. Ardından Hz. Peygamber'in umresi sırasında Ebvâ'dan geçerken annesini ziyareti zikredilmektedir. İkinci rivayette Hz. Peygamber'in annesi için mağfiret dilediğinden ama kabul edilmediğinden bahsedilir. Üçüncü rivayette ise Hz. Peygamber'in Mekke fethinde bir kabrin başına gelip ağladığından ve bu kabrin annesinin kabri olduğundan bahsedilir, ancak İbn Sa'd bu rivayetin sahih olmadığını çünkü annesinin kabrinin Ebvâ'da olduğunu ekleyerek bu başlığı sonlandırır.

İlk rivayette yer alan bilgilerin sahih, son rivayette yanlış olması İbn Sa'd'ın telif usulünün bir parçası olarak rivayetin sıhhatine göre bir sıralama yaptığını düşündürmektedir. Birleşik isnâdla aktardığı ilk rivayette Hz. Peygamber ve annesi Amine'nin yolculuklarını başından sonuna kadar anlatan ve Hz. Peygamber'in aynı yere tekrar gidişiyle bitiren bütüncül bir aktarımı tercih ettiği görülmektedir. Bunu da onun metin inşasının bir yansıması olarak görmek mümkündür. İkinci tür birleşik isnâdlı rivayetlerde çoğunlukla bu amacın hedeflendiğini söylemek mümkündür.

3. İsnâdları birleştirme yönteminde, ele alınan iki yöntemin birlikte kullanıldığı yapılar da söz konusudur. Onun birden fazla isnâdı hem ortak isimleri birleştirerek hem de ortak olmayan isimlere sahip isnâdları müstakil zikrederek eserinde kullandığı görülmektedir. Bu şekilde kullandığı isnâdlara en çarpıcı örnek, onun 23 isnâdı birleştirerek aktardığı

Hz. Peygamber'in vefat yaşıyla ilgili rivayettir.[284] İbn Sa'd, Hz. Peygamber'in vefat yaşı hakkında 9 rivayet aktarmıştır. Bu rivayetlerin her birinde farklı bir yaş zikredilmiştir. Hz. Peygamber'in vefat ettiği sırada 63 yaşında olduğunu bildiren rivayeti ise 23 farklı tarikle zikrederek eserine almış, ardından "İnşallah sahih olanı budur" diyerek bu konudaki rivayet tercihini beyan etmiştir. Bu tür isnâdlarda yukarıda kullanılan isnâd birleştirme kalıpları tekrar etmektedir. Bu rivayetin isnâdı aşağıda metin ve şema olarak verilmiştir.

أخبرنا روح بن عبادة، أخبرنا زكرياء بن إسحاق، أخبرنا عمرو بن دينار، عن ابن عباس، وأخبرنا روح بن عبادة، أخبرنا هشام بن حسان، أخبرنا عكرمة، عن ابن عباس، وأخبرنا كثير بن هشام، وموسى بن إسماعيل، وإسحاق بن عيسى، والحجاج بن المنهال، قالوا: أخبرنا حماد بن سلمة، عن أبي جمرة الضبعي، عن ابن عباس، وأخبرنا يزيد بن هارون، وأنس بن عياض، وعبد اللَّه بن نمير، قالوا: أخبرنا يحيى بن سعيد، عن سعيد بن المسيب، وأخبرنا أبو بكر بن عبد اللَّه بن أبي أويس، حدثني سليمان بن بلال، عن يونس بن يزيد الأيلي، عن ابن شهاب، عن عروة، عن عائشة، وأخبرنا الفضل بن دكين، أخبرنا يونس بن أبي إسحاق، عن أبي السفر، عن عامر، عن جرير، عن معاوية، وأخبرنا وهب بن جرير، قال: أخبرنا شعبة، عن أبي إسحاق، عن عامر بن سعد البجلي، عن جرير، أنه سمع معاوية يعني ابن أبي سفيان، وأخبرنا الفضل بن دكين، أخبرنا إسرائيل، عن جابر، عن أبي جعفر، وأخبرنا عبيد اللَّه بن موسى، قال: أخبرنا إسرائيل، عن سعيد بن مسروق، عن مسلم بن صبيح، عن رجل من أسلم، وأخبرنا مطرف بن عبد اللَّه اليساري، أخبرنا عبد العزيز بن أبي حازم، عن محمد بن عبد اللَّه، عن ابن شهاب، عن عروة بن الزبير، عن عائشة، قال الزهري: وقال: أخبرنا سعيد بن المسيب، وأخبرنا الفضل بن دكين، أخبرنا زهير، عن أبي إسحاق، عن عبيد اللَّه بن عتبة، وأخبرنا الفضل بن دكين، عن شريك، عن أبي إسحاق، وأخبرنا المعلى بن أسد، أخبرنا وهيب، عن داود، عن عامر، وأخبرنا نصر بن باب، عن داود، عن عامر، وأخبرنا محمد بن عمر، حدثني عبد اللَّه بن عمر العمري، عن عبد الرحمن بن القاسم، عن أبيه، وأخبرنا محمد بن عمر، وحدثني سليمان بن بلال، عن عتبة بن مسلم، عن علي بن حسين، قالوا جميعا

[284] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/268-269.

1	Ravh b. Ubâde	Zekeriyyâ b. İshâk	Amr b. Dînâr	İbn Abbâs		
2	Ravh b. Ubâde	Hişâm b. Hassân	İkrime	İbn Abbâs		
3	Kesîr b. Hişâm	Hammâd b. Seleme	Ebû Cemre	İbn Abbâs		
4	Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî	Hammâd b. Seleme	Ebû Cemre	İbn Abbâs		
5	İshâk b. İsâ	Hammâd b. Seleme	Ebû Cemre	İbn Abbâs		
6	el-Haccâc b. el-Minhâl	Hammâd b. Seleme	Ebû Cemre	İbn Abbâs		
7	Yezîd b. Hârûn	Yahyâ b. Sa‘îd el-Ensârî	Sa‘îd b. el-Müseyyeb			
8	Enes b. İyâd	Yahyâ b. Sa‘îd el-Ensârî	Sa‘îd b. el-Müseyyeb			
9	Abdullâh b. Nümeyr el-Hemdânî	Yahyâ b. Sa‘îd el-Ensârî	Sa‘îd b. el-Müseyyeb			
10	Ebû Bekir b. Abdullâh b. Ebû Üveys	Yûnus b. Yezîd	Zührî	Urve	Âişe	
11	Fadl b. Dükeyn	Yûnus b. Ebû İshâk	Ebû es-Sefer	Âmir b. Sa‘d el-Becelî	Cerîr b. Abdullâh	Muâviye b. Ebû Süfyân
12	Vehb b. Cerîr b. Hâzim	Şu’be b. el-Haccâc	Ebû İshâk	Âmir b. Sa‘d el-Becelî	Cerîr b. Abdullâh	Muâviye b. Ebû Süfyân
13	Fadl b. Dükeyn	İsrâîl	Câbir b. Yezîd	Muhammed b. Ali		
14	Ubeydullâh b. Mûsâ el-Absî	İsrâîl	Sa‘îd b. Mesrûk	Müslim b. Subayh		
15	Mutarrif b. Abdullâh el-Yesârî	Abdülazîz b. Ebû Hâzim	Muhammed b. Abdullâh b. Müslim	Zührî	Urve	Âişe

16	Mutarrif b. Abdullâh el-Yesârî	Abdülazîz b. Ebû Hâzim	Muhammed b. Abdullâh b. Müslim	Zührî	Sa‘îd b. el-Müseyyeb	
17	Fadl b. Dükeyn	Züheyr b. Muâviye	Ebû İshâk	Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe		
18	Fadl b. Dükeyn	Şerîk b. Abdullâh	Ebû İshâk			
19	el-Muallâ b. Esed	Vüheyb	Dâvûd b. Ebû Hind	Âmir eş-Şa’bî		
20	Nasr b. Bab el-Horâsânî	Dâvûd b. Ebû Hind	Âmir eş-Şa’bî			
21	Muhammed b. Ömer	Abdullâh b. Ömer b. Hafs	Abdurrahmân b. el-Kâsım	Abdurrahmân b. el-Kâsım.B		
22	Muhammed b. Ömer	Utbe b. Müslim	Ali b. Hüseyn			
23	Süleymân b. Bilâl	Utbe b. Müslim	Ali b. Hüseyn			

Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’in siyer bölümündeki 368 isnâdda telfîke başvuran kişinin büyük oranda İbn Sa‘d olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar müellif isnâdlarda telfîkte bulunmuş olsa da kendisinden öncesinde de bu tür bir uygulamanın olduğunu görmek mümkündür. Hocası Vâkıdî’den aktarılan bazı rivayetlerin isnâdlarında diğerlerinden farklı bir yapı kullanmıştır. Bu isnâdlarda telfîkte bulunan kişinin Vâkıdî olması muhtemeldir. İbn Sa‘d’ın Vâkıdî’den aktardığı birleşik isnâdlı bir rivayet bu duruma örnek verilebilir: “Bize Muhammed b. Ömer haber verdi, [dedi ki] bize Ebû Ma’şer, Muhammed b. Kays’tan aktararak haber verdi; Muhammed b. Ömer dedi ki: bize ayrıca Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. Ali haber verdi, o babasından o da dedesinden aktardı ve şöyle dedi:..”.[285] İbn Sa‘d’ın Vâkıdî’den aldığı diğer birleşik isnâdlı rivayetlerden farklı olarak bu isnâdda ikinci isnâda geçilirken Muhammed b. Ömer’in

[285] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/182; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/183.

(Vâkıdî) "bize ayrıca haber verdi.." dediği aktarılmaktadır. Sıklıkla olmasa da bu isnâd yazım şekli telfîkte bulunan ismin Vâkıdî olduğunu düşündürmektedir.[286]

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer bölümündeki birleşik isnâdlı rivayetleri metin yapısı açısından da değerlendirmek yerinde olacaktır. İbn Sa'd'ın telif tarzında birleşik isnâdlardan rivayete geçişte standart bir kullanım olduğunu söylemek güçtür. Ancak onun kullandığı bazı geçiş ifadeleri olduğu görülmektedir. Umumiyetle üç veya daha fazla birleşik isnâdlı rivayetlerinde "Hadisleri birbirine eklendi ve dediler ki:/ دَخَلَ حَدِيثُ بَعْضِهِمْ فِي حَدِيثِ بَعْضٍ قَالُوا", "dediler ki/ قَالُوا", "bana ayrıca başkaları da tahdis etti ve dediler ki:/ وَغَيْرُهِمْ أَيْضًا قَدْ حَدَّثَنِي", "ayrıca bunlardan başkaları da bu hadislerin bir kısmını bana haber verdiler ve dediler ki/ قَالَ: وَغَيْرُ هَؤُلَاءِ أَيْضًا قَدْ حَدَّثَنِي بِبَعْضِ هَذَا الْحَدِيثِ، قَالُوا", şeklindeki ifadeleri kullandığı görülmektedir. "dediler ki/ قَالُوا" ifadesi dışındaki geçiş ifadelerini umumiyetle uzun anlatıları birleştirdiği metinlerden önce kullanmaktadır. Bu ifadeler ve metinlerin bir olay örgüsünü anlatması, müellifin isnâd telfîkine konu bütünlüğünü sağlamak için başvurduğunu düşündürmektedir.

İbn Sa'd eserinin siyer bölümünde ilk rivayetine birleşik isnâd kullanarak başlamaktadır. "Ben Âdem neslinin efendisiyim" hadisi iki farklı tarikle zikredilmiştir.

أخبرنا محمد بن مصعب القرقساني، أخبرنا الأوزاعي، عن يحيى بن أبي كثير، عن أبي سلمة بن عبد الرحمن، عن أبي هريرة، قال **:وأخبرنا** الحكم بن موسى،أخبرنا هقل بن زياد، عن الأوزاعي، حدثني أبو عمار، حدثني عبد اللّٰه بن فروخ، قال: حدثني أبو هريرة، قال: **قال رسول اللّٰه:**"أنا سيد ولد آدم "[287]

Bu rivayette olduğu gibi onun iki isnâdı ard arda vererek doğrudan rivayeti zikrettiği görülmektedir. Ancak onun rivayetlerinde üç ve daha fazla isnâd birleştirdiği, dolayısıyla birkaç farklı metni bir araya getirdiği de görülmektedir. Bu bağlamda birleşik isnâdlı rivayetlerin metinlerinin yazımında dört farklı yöntem takip ettiği görülür. Birincisi, isnâdları ikili olarak birleştirdiği umumiyetle kısa metinlerden oluşan rivayetlerdir. İkincisi, üç veya daha fazla isnâdı birleştirerek ortak ve birinci gruba göre nisbeten uzun

[286] Diğer örnekler için bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/69.
[287] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/4.

metin aktarımı yaptığı rivayetlerdir. Üçüncüsü, üç veya daha fazla isnâdı birleştirerek ortak metin aktarıp, bu metin içerisinde birleşik isnâddaki bir isme atıf yaparak metne dair farklılıkların kaynağını zikrederek aktardığı rivayetlerdir. Dördüncüsü ise üç veya daha fazla isnâdı birleştirip bu isnâdlarla gelen rivayetleri bir kurgu içerisinde aktarmak ve bu sırada olay örgüsünü tamamlayan başka rivayetleri isnâdlarıyla aralara almak şeklindedir. Birinci ve ikinci tür rivayetler doğrudan metin aktarımının yapıldığı rivayetlerdir. Birleşik isnâdların metnin kurgusunu ve rivayetin yapısını etkilemesi bakımından dikkat çeken üçüncü ve dördüncü türdeki rivayet birleştirme şekilleridir. Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'e götürüldüğü geceyle ilgili bir rivayet, üçüncü tür rivayet birleştirme yöntemine, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in hicretinin anlatımı ise dördüncü tür rivayet birleştirme yöntemine örnek olarak verilebilir.

İbn Sa'd, eserinin siyer bölümünde isra hadisesine müstakil başlıkla yer vererek iki rivayet aktarmıştır.[288] Bunlardan ilkinde beş isnâdın birleştirildiği bu rivayette isnâdların ard arda sayılmasından sonra "bana ayrıca başkaları da tahdis etti ve dediler ki:/ وَغَيْرِهِمْ", ve "hadisleri birbirine eklendi ve dediler ki:/ دَخَلَ حَدِيثُ بَعْضِهِمْ فِي حَدِيثِ بَعْضٍ قَالُوا أَيْضًا قَدْ حَدَّثَنِي" ibareleriyle metne geçiş yapılır.

Hz. Peygamber'in hicretten bir sene önce Rebiüevvel ayının on yedinci gecesi Ebû Tâlib Mahallesi'nden Beytü'l-Makdis'e götürüldüğünü ifade ettikten sonra onun dilinden isra hadisesinin nasıl yaşandığına kısaca yer verilir. Ardından "ve bazıları der ki /وَقَالَ بَعْضُهُمْ:" ifadesiyle o gece Hz. Peygamber'in kaybolduğuna, Abbâs b. Abdülmuttalib'in onu aradığına ve onunla karşılaştığı vakit yaptıkları konuşmaya dair bilgilere yer verilir. Daha sonra birleşik isnâda atıf yapılarak dördüncü sıradaki isnâdın ana kaynağı olan Ümmü Hâni zikredilir ve "Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hâni dedi ki:/ وَقَالَتْ أُمُّ هَانِئٍ ابْنَةُ أَبِي طَالِبٍ" ibaresinden sonra "Resulullah bizim evden Beytü'l-Makdis'e götürüldü" ifadesiyle başlayan bir rivayet onun dilinden isra gecesi yaşananlar anlatılır. Ardından Hz. Peygamber'in Cibrîl'e o gece olanları insanlara anlatmak istediğinde onu yalanlayacaklarını söylediği, onun da "Ebû Bekir seni tasdik edecektir, o sıddîktir" dediği nakledilir. Sonrasında ise yine Hz. Peygamber'in dilinden hadiseyi insanlara anlatmak

[288] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/182-184.

üzere Hicr'e gittiği, orada kendisine hayalen Beytü'l-Makdis'in göründüğü ve insanların soruları üzerine detaylı bilgiler vererek orayı tarif ettiği ve "Sana gösterdiklerimizi ve Kur'ân'da lanetlenen ağacı ancak insanları sınamak için meydana getirdik" mealindeki İsra suresi 60. ayetin nazil olduğu zikredilir. "İsra hadisesi Hz. Peygamber'in gözleriyle gördüğü gerçek bir rüya idi" ifadesiyle rivayet sona erer.

İsra hadisesine dair bu rivayet, hadisenin yaşandığı zaman, mekân, o gece mucizevî olarak Hz. Peygamber'in yaşadıkları, dönüp kavmine bunu anlattığında aldığı tepkiler ve ayetin nüzulü kısmen bir olay örgüsü oluşturmaktadır. Ancak rivayette yer alan bazı bilgilerin kaynağının tespiti bakımından da problemler olduğu görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in o gece kaybolduğunun düşünülmesi ve Abbâs b. Abdülmuttalib'in onu aradığına dair bilginin kaynağını tespit etmek, ancak rivayetin başka eserlerdeki varyantlarının tespiti ve karşılaştırılmasıyla mümkün olacaktır.

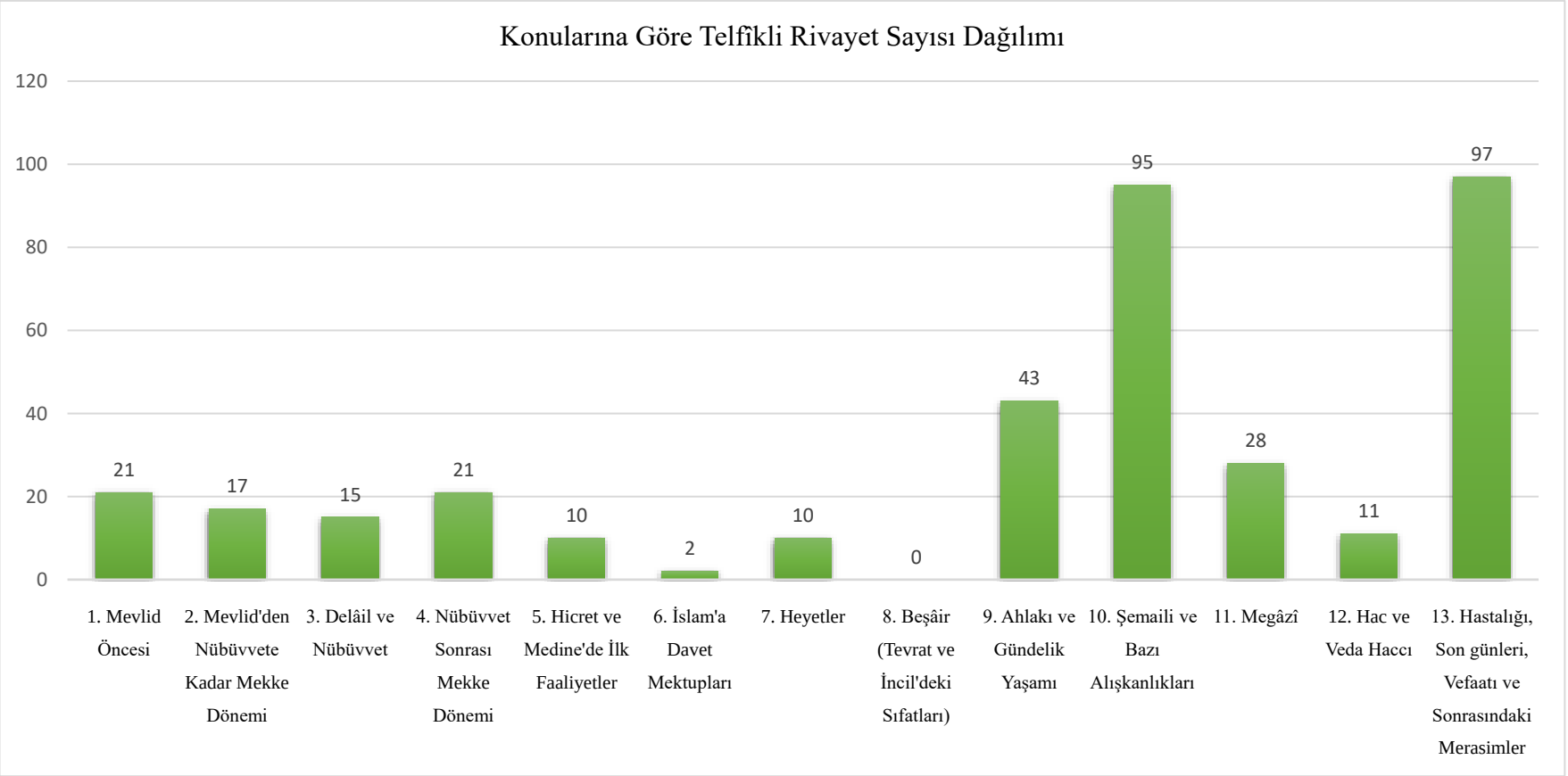
Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in hicretinin anlatıldığı başlıkta isnâd ve rivayet birleştirme yöntemi biraz daha karmaşık bir yapıdadır. Bu hadiseye İbn Sa'd müstakil bir başlık ayırmış ve burada 12 rivayete yer vermiştir. Bu rivayetlerden ilkinde beş isnâdı birleştirdiği görülmektedir. Ancak bu başlıkta birleşik isnâdlı bu rivayeti bölen 11 isnâdlı rivayet vardır ve her birinden sonra "hadis başa döndü/ثُمَّ رَجَعَ الْحَدِيثُ إِلَى الأَوَّلِ، قَالُوا: " ifadesiyle ilk isnâda atıf yapılarak aktarılan bilginin kaynağına işaret edilmektedir. Ancak ilk isnâd birleştirilmiş beş isnâddan müteşekkil olduğundan doğrudan bilginin kaynağını tespit etmek güçtür.

Hicret hadisesi Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir için müşrikler tarafından hazırlanan suikast planı, Hz. Peygamber'in, Allah'ın hicret etme hususunda kendisine izin verildiğini söylemesi ve onu hicrete davet etmesi ardından birlikte müşrik topluluğun arasından geçerek yola çıkmalarıyla başlar. Yolculukları sırasında Sevr dağındaki mağarada örümceğin yuva yapması hadisesine kadar ilk isnâda dayalı olarak bilgi aktarılır. Ardından mağaranın önünde örümceğin ağ ve güvercinlerin yuva yapması ve müşriklerin yollarını değiştirmek zorunda kalmaları hususundaki kısmen detaylı bir rivayet isnâdıyla verilerek ilk isnâda dayalı anlatıma ekleme yapılır. "Sonra hadis başa döndü/ثُمَّ رَجَعَ الْحَدِيثُ إِلَى الأَوَّلِ، قَالُوا: " ibaresiyle ilk rivayet toplamına geri dönülerek olay

anlatılmaya devam eder. Bu şekilde birleşik isnâdlı ilk rivayete isnâdlı başka rivayetlerin eklenmesi suretiyle olayın kronolojik anlatımını tamamlayacak şekilde hicret hadisesi aktarılmaktadır. Bu başlıkta olay örgüsünün oluşturulması sağlanmış olsa da ilk isnâda atıf yapılan bilgilerin kaynağının tespiti yine mümkün görünmemektedir. Ancak başka metinlerle mukayese yoluyla bilginin kaynağı tespit edilebilir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerindeki birleşik isnâdları, isnâdlarda ve metinlerde birtakım hususiyetlere sahiptir. İsnâdları ard arda sıraladığı durumlar isnâd kullanımı açısından teknik bir sorun teşkil etmese de ortak isimlerde birleştirdiği isnâdlarda birtakım problemler ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar müellif ortak isimlerde birleştirdiği rivayetlerde farklı tarikleri gösteren bir sistem kullanmış olsa da tahammül ve eda lafızlarının isnâdlar birleştirilmeden önce aynı olup olmadığına dair kesin bir fikir beyan etmek güçtür. Dolayısıyla rivayetin tariki hakkında bir fikir elde edilebilse dahi bunun hangi formda gerçekleştiği belirsizleşmektedir.

Metinler açısından birleşik isnâdlı rivayetler ele alındığında İbn Sa‘d’ın olay örgüsünü tamamlama gayretinde olduğu ve rivayet tekrarlarını önlemek amacıyla isnâdları birleştirdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Örneklediğimiz hicret anlatısında olduğu gibi olay akışı sırasında isnâdlar zikredilmeden bütüncül bir metin kurgulanmaya çalışılmıştır. Modern dönem araştırmacıları açısından rivayetin kaynağını tespit etmede zorlayıcı bir unsur olsa da müellifin, rivayetin sıhhatini doğrudan tehlikeye düşürmemek için belli bir sistemle isnâdları telfîk etmesi bir telif tarzı olarak tebarüz etmektedir.

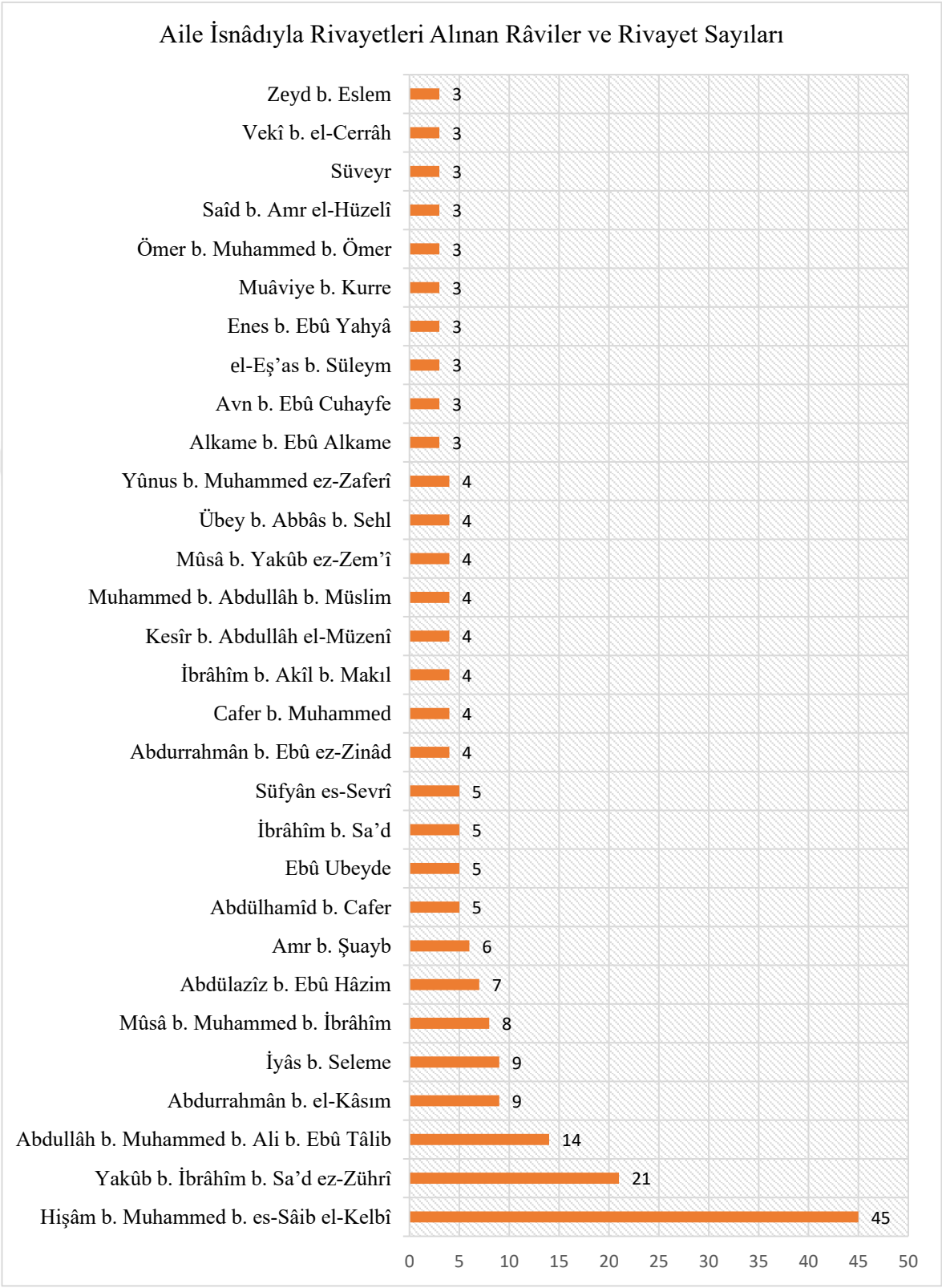
Grafik 6: *Konularına göre telfîkli rivayet sayısı dağılımı.*

c. Aile İsnâdları

Aile isnâdları birinci bölümde ana hatlarıyla ele alınmış ve bu isnâdlar dolayısıyla râvi isimlerinin tespitinde ortaya çıkan güçlüklere işaret edilmiştir. Aile isnâdları en yakın akrabalık ilişkilerinin müphem bir şekilde ve "râvi+babasından+dedesinden/ فلان عن أبيه عن جده" kalıbıyla isnâdda yer aldığı özel bir kullanıma işaret etmektedir. Bu ifade isnâdın bir kısmında kullanılmasına rağmen, bu tür aktarımların yer aldığı isnâd türüne aile isnâdları denilmiştir. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer kısmındaki 363 rivayetin isnâdında aile içi bilgi aktarımına işaret eden bu kalıbın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu şekilde rivayette bulunan 155 râvi olduğu ancak bunların çoğunun 1-2 rivayet aktardıkları (ailesinden 1 rivayet aktaran 92 râvi, 2 rivayet nakleden 33 râvi) görülmektedir. 3 ve üzeri sayıda rivayeti olan râviler ve aktardıkları rivayet sayıları aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.[289]

Rivayet tarihi bağlamında aile isnâdlarının kökenini tespit edebilmek geniş bir literatüre yayılmış bu isnâdlar hakkında çeşitli sorgulamaları gerekli kılmaktadır. Araştırmada bir eserin kaynaklarının sorgulanması hedeflendiği için öncelikle aile isnâdlarını içeren isnâdlarda rivayetlerin ana kaynakları nelerdir, sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır. Ana kaynağı ailenin kendisi, sahâbe veya tâbiûn ve sonraki nesil olan rivayetler tespit edilecektir. Ardından sahâbe nesline nispet edilen rivayetlerin kimlerde yoğunlaştığı ele alınacaktır. Bilgi aktarımının bu standart dışı türünün hangi tarihlerde yaşamış râviler tarafından kullanıldığına bakılarak belli bir döneme ait bir uygulama olup olmadığı sorgulanacaktır. Râvilerin sıhhat durumlarına dayalı olarak rivayet aktarımındaki yetkinlikleri incelenecek ve rivayet kültürü içerisinde aile isnâdıyla bilgi aktaran râvilerle ilgili bir genel kanaat ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. İbn Sa'd'ın eserindeki aile isnâdı kullanımlarının kendisinin mi kendisinden önceki râvi, müellif, musannif veya müdevvinlerin mi tasarrufları olduğu sorgulanacak, böylelikle bu tür rivayetlerin tarihi seyrine dair bir katkı sunulmaya çalışılacaktır. Bu başlıkta, ele alınan isnâd kalıbının genel kullanımına dair bir çerçeve çizilecek, isnâd veya rivayetlerin sıhhatine dönük bir tespite gidilmeyecektir.

[289] Tüm râvi adlarını içeren liste ekler kısmında verilmiştir.

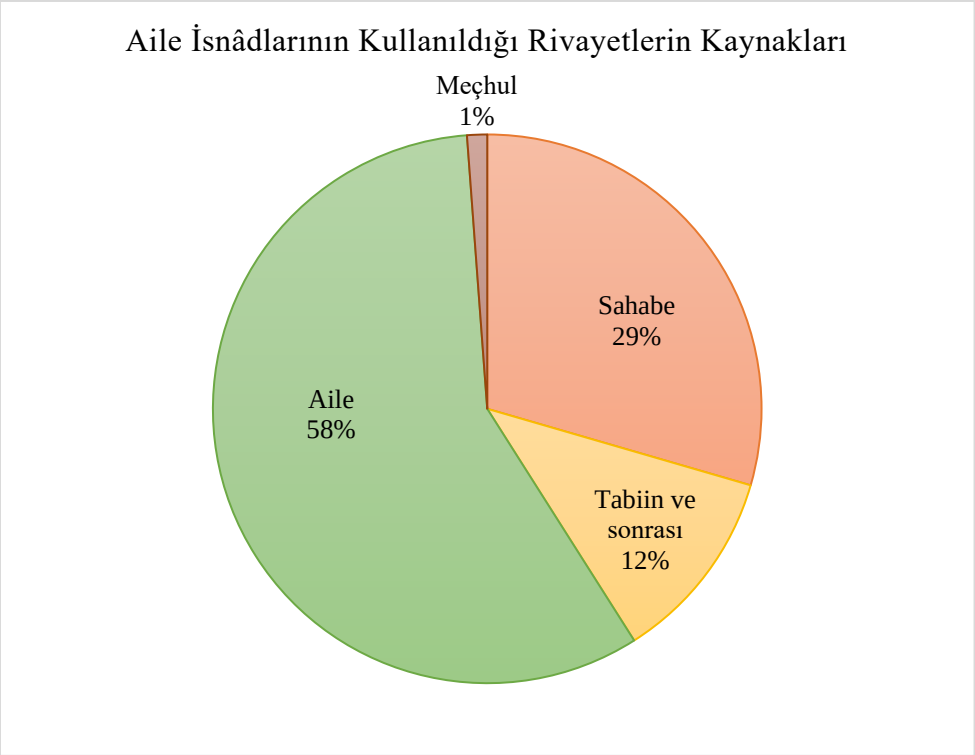
Grafik 7: *Aile isnâdıyla rivayetleri alınan râviler ve rivayet sayıları.*

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer bölümünde 363 aile isnâdı olduğu tespit edilmiştir. Umumiyetle "râvi-an ebîhi- an ceddihi/râvi-babasından-dedesinden" kalıbıyla gelen bu isnâdların yapısal bazı unsurlarını zikretmek gerekmektedir. Bu isnâd türünde babası ve dedesi ifadesi dışında "anne",[290] "nine",[291] "hala",[292] "amca"[293] gibi ailevî bağlantıların da zikredildiği görülmektedir. Ancak genel kalıp değişmemekte "râvi+akraba" formunda kullanılmakta ve yakın akraba ifade edilmektedir. Aile fertlerinin isimlerinin açıkça zikredilmediği bu kalıplarda bazı durumlarda baba ve dede meşhur olsa da isminin isnâdda müphem olarak zikredildiği görülmektedir. Örneği Hişâm b. Urve'nin, babası Urve'den aldığı rivayetler bu gruptandır. Bir grup isnâdda "Hişâm b. Urve -an- Urve"[294] şeklinde kullanılırken "Hişâm b. Urve -an- ebîhi"[295] şeklinde de kullanıldığını görmek mümkündür. Kanaatimize göre bu farklılık kendisinden rivayet alan râvinin ondan duyduğu şekilde ezberlemesi veya kayda geçirmesi suretiyle oluşmuştur. İbn Sa'd'ın siyer bölümünde yer verdiği aile isnâdlı rivayetlerin büyük kısmının "râvi+babasından" kalıbıyla eserde yer aldığı görülmektedir. İstisnâî bir örnek olarak "râvi+dedesinden" kalıbının kullanıldığı bir isnâd da eserde yer almaktadır.[296] Zikredilen rivayet kalıbı isnâdın İbn Sa'd'a en yakın kısmında, isnâdın ortasında veya isnâdın müntehasında görülmektedir. Dolayısıyla aile isnâdlarının yer aldığı rivayetler müstakil olarak aile içerisinde aktarılan bilgiden müteşekkil olmayıp öncesinde ve sonrasındaki râvilerle isnâdda yer almakta ve bu isnâd türünün kullanıldığı bazı rivayetler sahâbe ve tâbiûna nisbet edilmektedir.

İbn Sa'd'ın eserinin siyer bölümünde aile isnâdını içeren isnâdların müntehasındaki isimlere göre bilginin kaynağı %58 gibi büyük bir oranda ailenin kendisi olarak görünmektedir. Bu oran 196 rivayete tekabül etmektedir. Başka bir deyişle bu rivayetlerin isnâdlarında "râvi+babasından+dedesinden" kalbından sonra başka bir râvi adı zikredilmemiştir. Bununla birlikte aileden (baba, dede vs.) isnâdın müntehasına doğru gidildiğinde doğrudan veya birkaç isim arayla rivayetin tâbiûn ve sahâbe nesline kadar

[290] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, c. 2, s. 168, 181, 206, 252.
[291] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/329.
[292] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, c. 1, s. 78, 83.
[293] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/167.
[294] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/165.
[295] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/103.
[296] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/265.

yükseldiği de görülmektedir. Bu tür isnâdların oranı ise sahâbe nesli için %29 (100 rivayet, 28 sahâbî), tâbiûndan sonrası için %12'dir (38 rivayet, 22 râvi). Bu gruptaki isnâdlarda ana kaynak olarak 4 meçhûl râvi (3 rivayet) olduğu da tespit edilmiştir ve bunların oranı %1'dir. Dolayısıyla 337 rivayetten 196 tanesi aile içi bilgi aktarımıyla nakledilirken 138 tanesi sahâbe ve tabiinden aktarılan rivayetlerdir.

Grafik 8: *Aile isnâdlarının kullanıldığı rivayetlerin kaynakları.*

Bu noktada aile isnâdlarının kullanıldığı rivayetlerin kaynakları konusunda dikkate değer bir hususu zikretmek gerekecektir. İsnâd yapılarına göre aile fertleriyle son bulan isnâdların oranı %58 olsa da bunlar içerisinde sahâbe ve tâbiûn neslinden râvilerin olması söz konusudur.[297] Örneğin "Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im+babasından" şeklinde biten bir isnâdda[298] babasından ifadesinin yerini Cübeyr b. Mut'im alacaktır ve bu kişinin sahâbî olması dolayısıyla aslında rivayetin ana kaynağı sahâbîdir.

[297] Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 23.
[298] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/85.

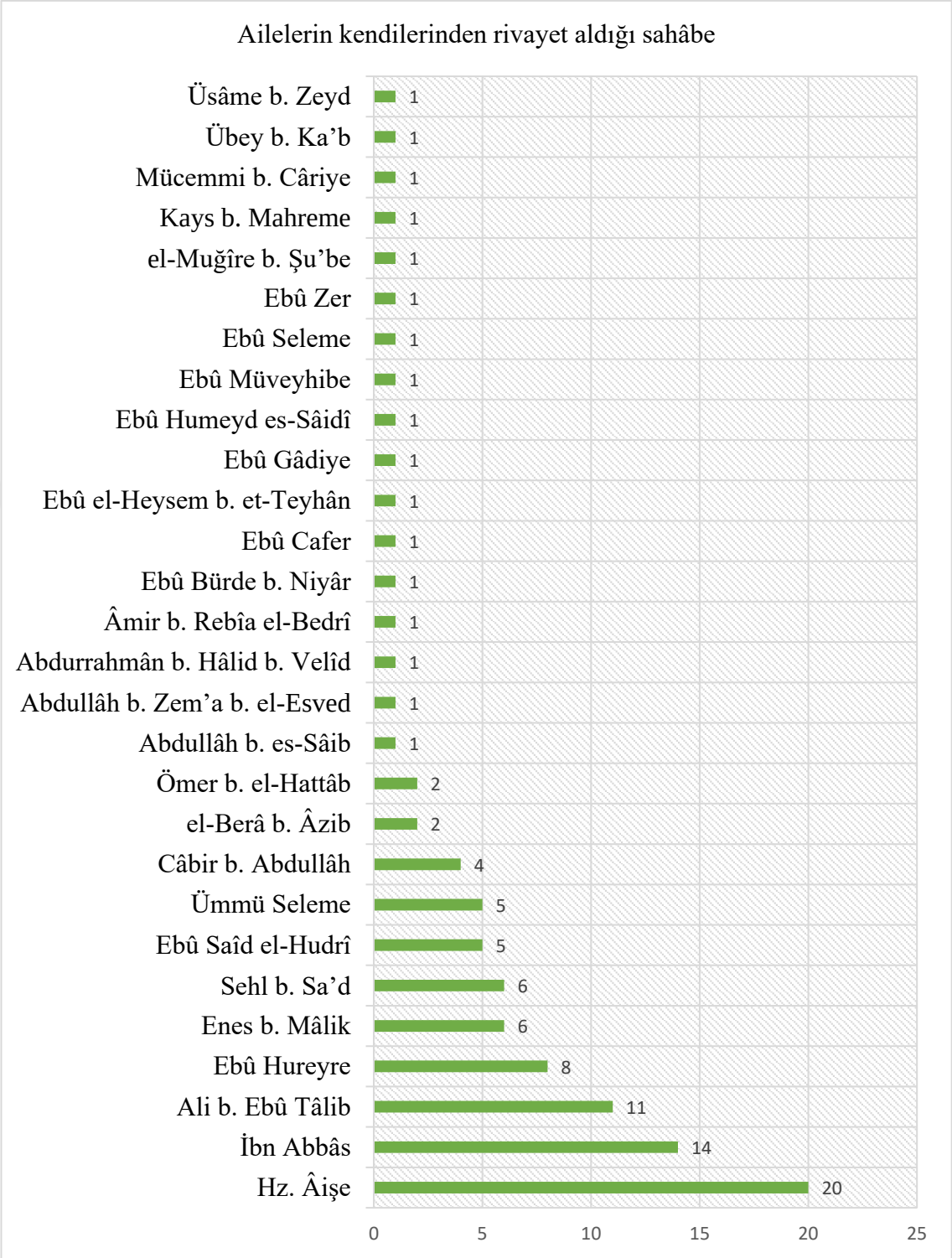
Aile isnâdlarında baba veya dede kısmını sahâbenin oluşturduğu veya aile isnâdıyla sahâbeye ulaşan, özellikle "râvi+baba+baba" kalıbıyla gelen ve râvinin nakilcilerinin de aileden olan isnâdlarda teselsül olduğu ve fakat bunun rivayet kültüründe sınırlı kullanıma sahip olduğu düşünülmektedir.[299] Ancak sahâbeye erişen ve aile içi bilgi aktarım sürecinin kesintisiz olduğundan emin olunan aile isnâdlarının daha sonraki nesillerde hoca-talebe ilişkisinde inkıtâ olmaksızın aktarılması durumunda da ittisâlden söz etmek mümkündür. Dolayısıyla aile isnâdlarını, yapısal problemleri olsa da kültürel olarak oldukça güçlü bilgi kaynakları olarak görmek mümkündür. İbn Sa'd'ın ve kendisinden önceki ulemanın bu isnâdları rahatlıkla ve çok sayıda kullanıyor olması da bu tür bir güvenden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim aile isnâdıyla bilgiyi aktaran râvilerinin büyük oranda güvenilir olması da bunu destekleyecek mahiyettedir.

Aile isnâdlarının yer aldığı isnâdlarda, sahâbe neslinden isimleri açıkça zikredilen kişiler görülmektedir. 300'den fazla aile isnâdlı rivayetten 100 rivayette sahâbe nesline kadar uzanan zincirler vardır. Bunlarda en önemli kaynakların Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Ali b. Ebû Tâlib olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda aile isnâdlarının kullanıldığı rivayetlerin sahâbe neslinden kaynakları rivayet sayılarına göre verilmiştir.

Sahâbeye erişen aile isnâdlarında belli bir konuda yoğunlaşma olmayıp siyerin bütün konu başlıklarında aile içi rivayetle bilginin intikal edebildiği görülmüştür. Listede yer alan sahâbî isimlerine bakıldığında büyük bir kısmının Hz. Peygamber'e mekân olarak yakın veya aynı haneyi paylaşan kişiler oldukları görülmektedir. Benzer şekilde kendilerinin de aile fertleri, onlardan bu mirası tevarüs etmiş, sonraki nesillere aktarmıştır. Bilginin kaynağına yakınlık ve bilgiye erişim kolaylığı açısından aile ilişkileri ilk nesilden itibaren rivayet kültüründe etkili olmuş görünmektedir. Bu noktada bir hususu daha zikretmek gerekecektir: İlk nesillerde ailesi dolayısıyla bilgisine başvurulan kişilerin bu isnâd türünü kullandığını, ancak daha sonra râvi olarak rivayet kültürüne dahil olmuş kimselerin hem başka şahıslardan hem de kendi ailelerinden rivayet aktardıkları görülmüştür. Böylelikle aile isnâdıyla bilgiyi nakletmenin rivayet kültürü içerisinde nasıl yerleşik bir uygulama haline geldiğini de anlamak mümkündür.

---

[299] Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 23-24.

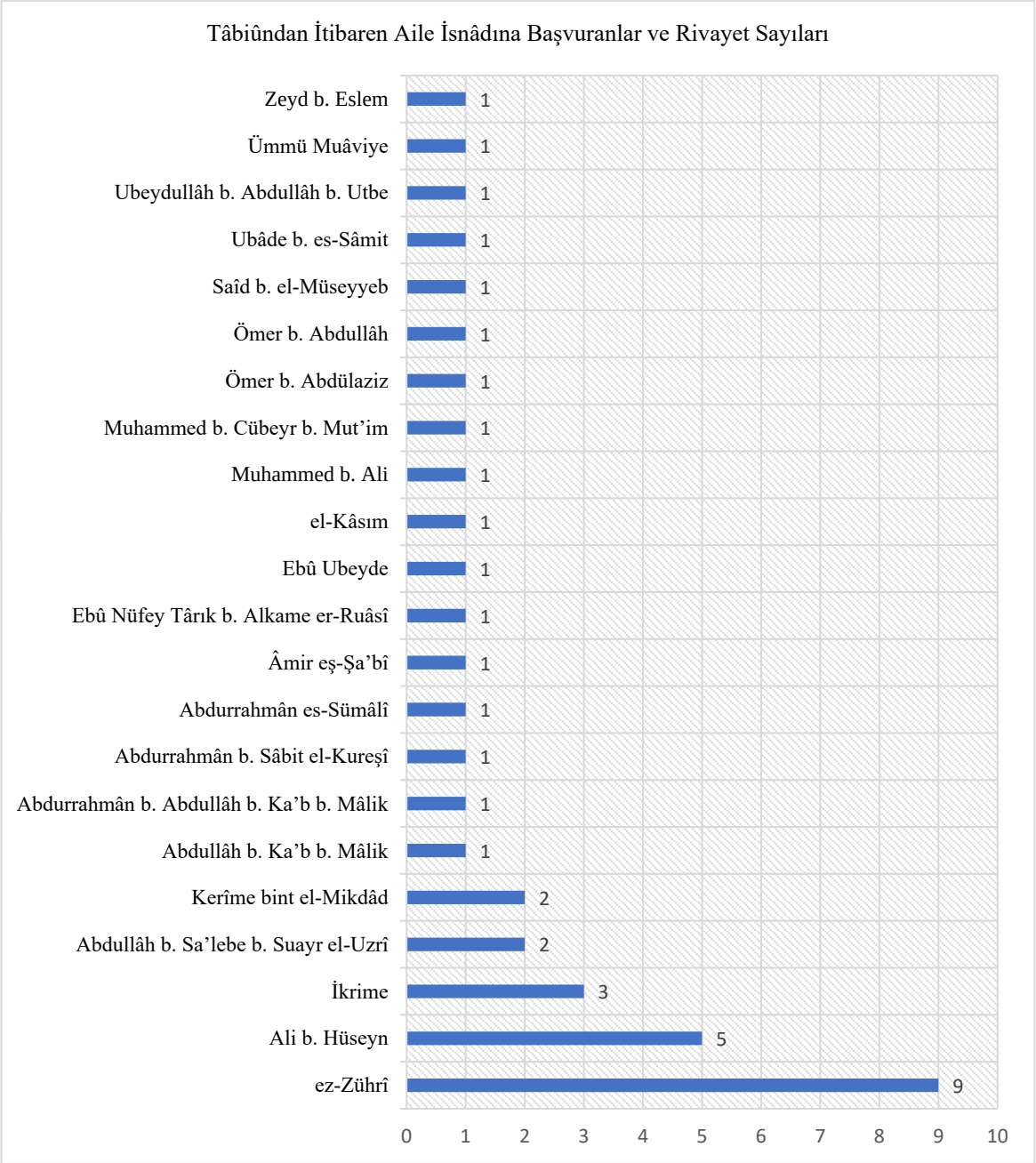

Grafik 9: *Ailelerin kendilerinden rivayet aldığı sahâbe.*

Sahâbe neslinden itibaren aile içi bilgi aktarımı olduğu görülmüştür. Aile isnâdlarının dönemsel olarak mı kullanıldığı yoksa rivayet kültürü içerisinde yaygın bir kullanıma mı sahip olduğu konusu da araştırma soruları arasında zikredilmiştir. Aile isnâdı kalıbıyla

rivayette bulunan râvilerin belli bir zaman diliminde yaşayıp yaşamadığını tespit etmek, bu rivayet şeklinin dönemsel olup olmadığı konusunda bilgi verebilecektir. İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarında aile içi bilgi aktarımını zikredilen kalıpla yapan râviler bu açıdan incelenmiştir. Elimizdeki veri setine göre vefat tarihlerini tespit edebildiğimiz 70 râviden ilki, birinci asrın ortasında vefat eden Üsâme b. Zeyd b. Eslem (ö. 54), sonuncusu ise üçüncü asrın başlarında vefat eden Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî'dir (ö. 212) ve diğer râviler bu iki tarih aralığında dağılmaktadır. Ayrıca vefat tarihi bilinmeyen, fakat tabakası bilinen 58 râvinin de 2. ve 8. tabakalar arasında dağılmaları ve bu tabakaların kabaca hicrî ilk asrın yarısı ile ikinci asrın sonlarında yaşamış râvileri ifade ettiği dikkate alınırsa toplamda yaklaşık 130[300] râvinin bu dönem aralığında aile isnâdıyla rivayette bulunduğunu söylemek mümkündür. Aile isnâdlarını kullanan râvilerin, ele alınan dönem boyunca belli bir dönemde yoğunlaşma olmaksızın var olması bu yöntemin rivayet kültürü içerisinde karşılık bulduğunu düşündürmektedir.

[300] Bir grup râvi hakkında biyografik bilgilere erişilememiştir.

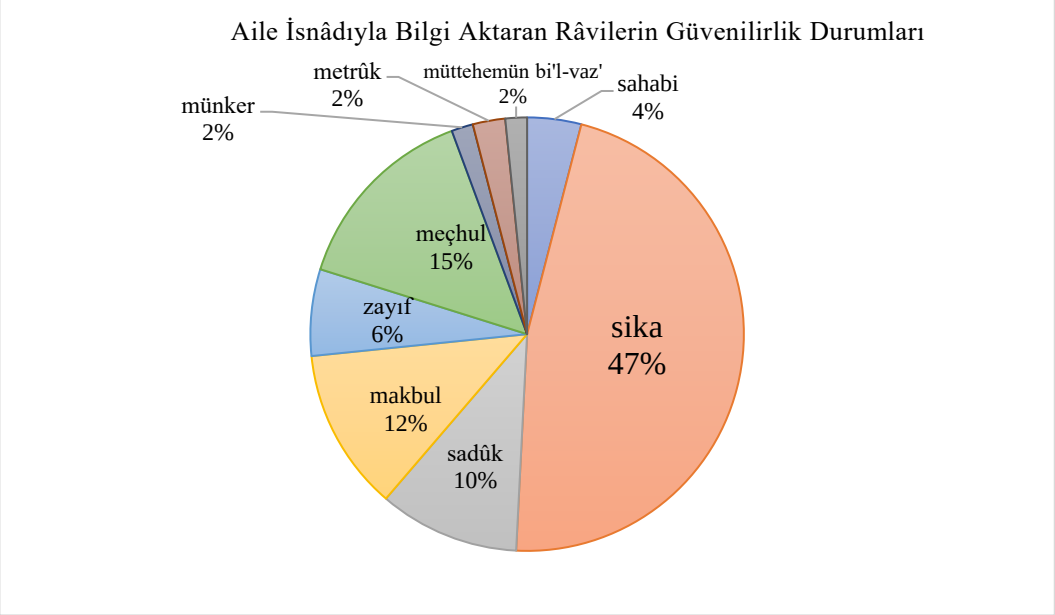

Grafik 10: *Tâbiûndan itibaren aile isnâdına başvuranlar ve rivayet sayıları.*

Aile içi bilgi aktarımının, aile isnâdlarıyla bilgi aktaran râvilerin bilgisine itibar edilip edilmemesi konusunda da değerlendirilmesi gereklidir. Bu nedenle aile isnâdı kullanan 156 râvinin güvenilirlik durumları ele alındığında %4'ünün sahâbî (5 kişi), %47'sinin sika (58 kişi) olduğu ve sadûk ve makbûl râviler de dahil edildiğinde %71 gibi önemli oranda râvinin (91 kişi) ta'dîl lafızlarıyla değerlendirildiği görülmektedir. Aile isnâdıyla nakilde bulunan 156 kişiden 90'ının ta'dîl lafızlarıyla anılması, bu kişilerden nakledilen tüm rivayetlerin tariklerinin güvenilir olduğu anlamına gelmemektedir. Zira bu isnâdlarda

inkıtânın olması, teselsülün olmaması, isnâdda ismi geçen diğer râvilerin güvenilirlik durumu söz konusu tariklerin güçlü olup olmamasını etkileyecektir. Ancak aile isnâdlarına müracaatta genel olarak sıhhat durumu itibariyle problemli olmayan râvilere itibar edilmesi zikre değer önemli bir husustur.

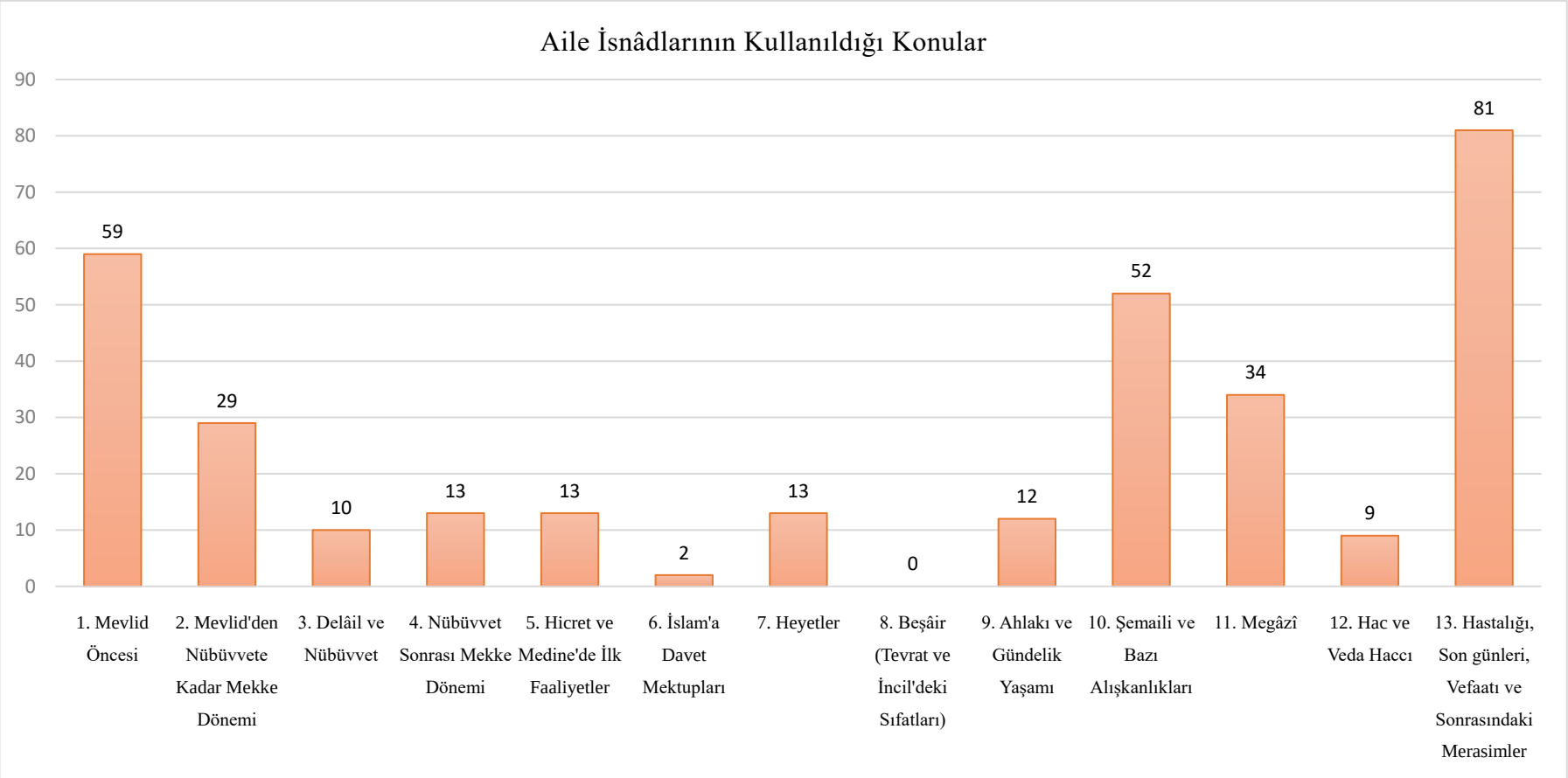
Aile içi bilgiyi aktaran râvilerden cerh edilenlerin durumuna bakıldığında metrûk râvilerin 8 isnâdda adı geçen Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim (ö. 151), bir rivayeti olan İbrahim b. Muhammed (ö. 184) ve 4 rivayeti olan Kesîr b. Abdullâh el-Müzenî olduğu; münker olarak nitelenen râvilerin ise bir rivayeti olan Abdüsselâm b. Cübeyr ve iki rivayeti olan Ali b. Yezîd olduğu tespit edilmiştir. En ağır cerh lafızlarıyla anılan iki râvi ise müttehemün bi'l-vaz' olan İbnü'l-Kelbî (45 rivayet) ve Muhammed b. Ubeydullâh b. Ebû Râfî'dir (iki rivayet).

Grafik 11: *Aile isnâdıyla bilgi aktaran râvilerin güvenilirlik durumları.*

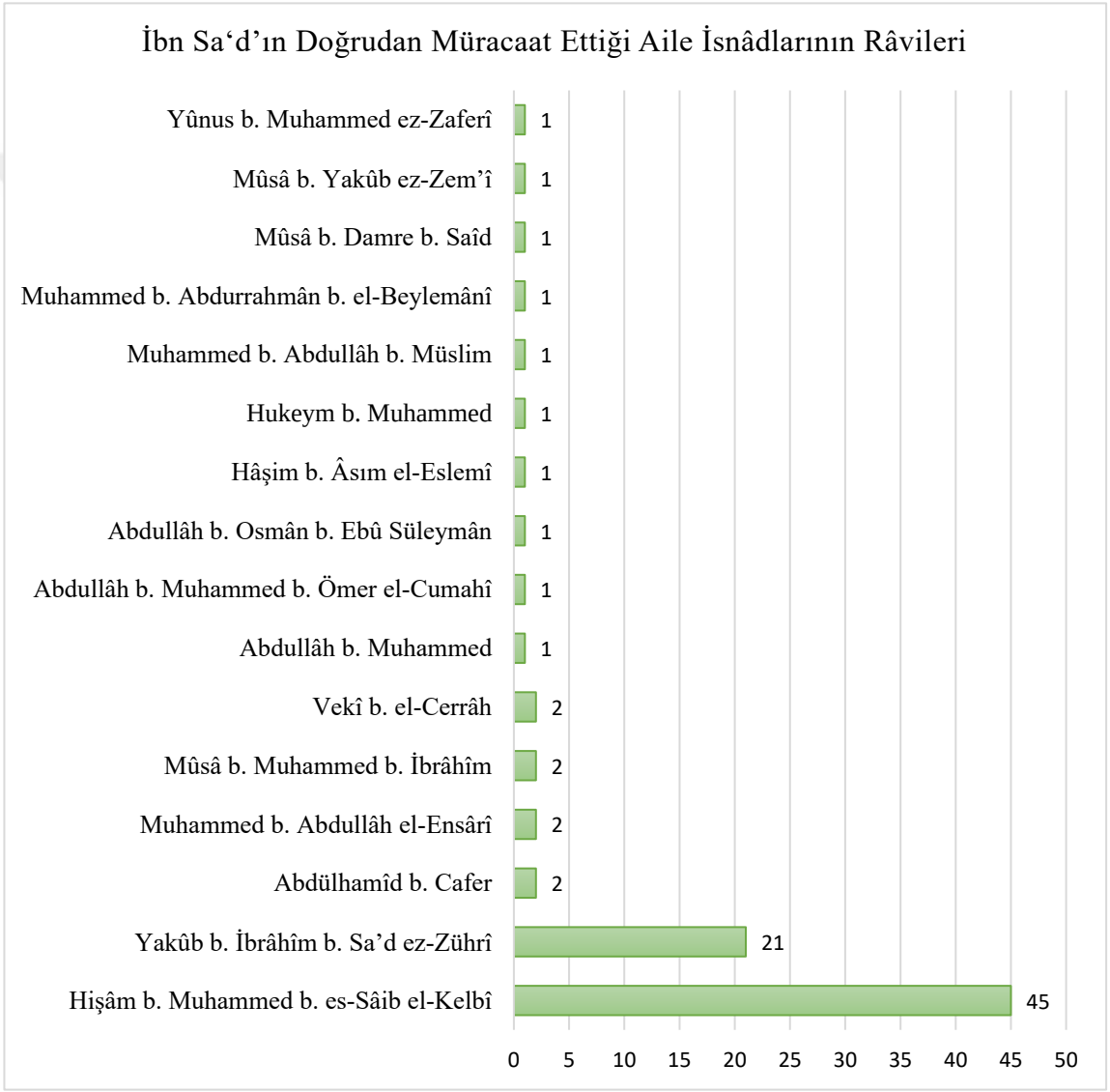
Büyük oranda ta'dîl lafızlarıyla anılan râvilerce aktarılan bu rivayetlerin siyerin hangi konuları hakkında olduğunu tespit etmek, aile içi bilgi aktarımına hangi durumlarda müracaat edildiğini göstermesi bakımından önemli olacaktır. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer bölümünün 13 başlıkta tasnif edilen konuları dikkate alındığında her konuda aile isnâdlarının kullanıldığı rivayetler olduğu tespit edilmiştir. Ancak özellikle Hz. Peygamber'in hastalığı ve ahirete irtihali ve vefatının ardından yapılan merasimler konusunda aile isnâdlarına dayalı rivayetler olduğu görülmüştür. Bu durum İbn Sa'd'ın

tercihi olmaktan ziyade hocası Vâkıdî'nin bu konuda doğrudan aile isnâdı kullandığı rivayetleri kitabına almasının bir sonucu gibi görünmektedir. Zira bu başlıklardaki isnâdlarda İbn Sa'd - Vâkıdî - aile isnâdı- (devamında bir veya birkaç râvi) şeklinde bir isnâd kalıbının 38 rivayette kullanıldığı görülmektedir. Bu rakam İbn Sa'd'ın hocasından, zikredilen kalıpla aktardığı 79 rivayetin yarısına tekabül etmektedir. Hususen bu bölümdeki aile isnâdlarıyla gelen rivayetlerin Vâkıdî dolayısıyla kayda alındığını söylemek mümkündür. Benzer şekilde öne çıkan bir diğer konu da mevlid öncesi dönemi ifade eden Hz. Peygamber'in bir peygamber olarak ve bir insan olarak nesebini ortaya koyan ilk bölümdür. Ancak burada İbn Sa'd'ın doğrudan kullandığı aile isnâdlarından İbnü'l-Kelbî rivayetlerinin bu başlıkta yoğunlaşmasının etkisi olduğu anlaşılmaktadır. İbn Sa'd'ın İbnü'l-Kelbî'den en çok aldığı rivayetler bu başlıktadır.

Grafik 12: *Aile isnâdlarının kullanıldığı konular.*

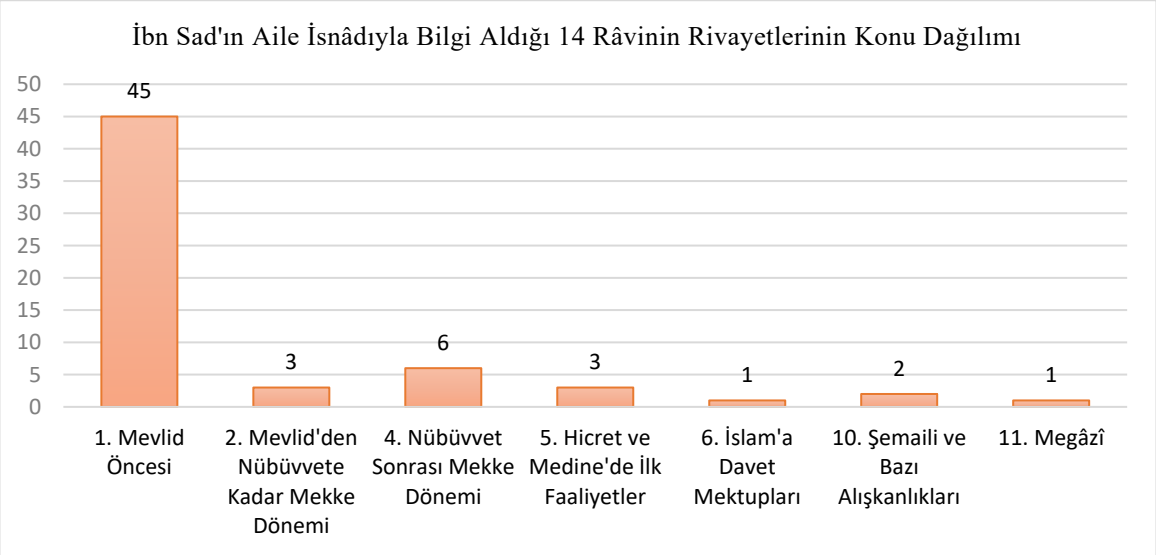
İbn Sa‘d’ın aile isnâdlarına eserinde yer vermesi, Vâkıdî gibi diğer hocalarının da bu rivayetleri derlemiş olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Zira İbn Sa‘d’ın doğrudan aile isnâdıyla aktarılan rivayetleri kendisinden aldığı 16 kişi vardır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere bunlar arasında 14 kişiden çoğunlukla bir veya iki rivayet almıştır. Diğer iki kişi ise rivayet sayısı itibariyle ciddi manada farklılaşmaktadır. Bunlar, İbn Sa‘d’ın 45 rivayet aldığı Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî ve 21 rivayet aldığı Ya‘kûb b. İbrâhîm b. Sa‘d Zührî’dir.

Grafik 13: *İbn Sa'd'ın doğrudan müracaat ettiği aile isnâdlarının râvileri.*

İbnü’l-Kelbî’den aldığı 45 rivayetin 43’ü Hz. Peygamber’in doğumu öncesinde zikredilen, peygamberler tarihi ve Hz. Peygamber’in nesebinin ele alındığı konular

hakkında iken; Ya'kûb b. İbrâhîm'den aldığı 21 rivayetin 16'sı Hz. Peygamberin vefatı ve akabinde gerçekleşen hadiseler hakkındadır. Ciddi bir oranla konu dağılımlarının belli başlıklarda yoğunlaşması, müellifin bu konu başlıklarında zikredilen isimlerin aile içi bilgi aktarımı yoluyla elde ettikleri rivayetleri derlediği veya kendisinden önce derlenmiş olan bu rivayetlere eserinde yer vermek istediği anlaşılmaktadır. Bir-iki rivayette başvurduğu diğer kişilerin rivayetlerinin konu dağılımı ise çeşitlilik arz etmektedir. Toplam 18 rivayet aldığı bu kişilerin rivayetlerinin 6'sı nübüvvetten sonraki Mekke dönemi hadiseleriyle ilgilidir. Bu durumda İbn Sa'd'ın eserinde aile isnâdlarını doğrudan kullanmakta bir sakınca görmediği, belli konularda ise aile isnâdıyla rivayette bulunan ve cerh edilmiş râvilerin rivayetlerine de itibar ederek eserinde genişçe yer verdiği anlaşılmaktadır.

Grafik 14: *İbn Sa'd'ın aile isnâdı kullandığı konular.*

İbn Sa'd'ın doğrudan kullandığı aile isnâdları ve kendisinden önceki dönemlerde farklı zaman dilimlerinde kullanılan aile isnâdları olduğu zikredilmiştir. İbn Sa'd'ın belli konularda eserlerine müracat etmesi dolayısıyla yoğun olarak kullandığı aile isnâdları olmakla birlikte bazen eserinde sadece bir rivayetine yer verdiği aileden nakilde de bulunmaktadır. Müellifin hocalarının doğrudan aile isnâdı kullandığı rivayetler azımsanmayacak düzeydedir. Özellikle Vâkıdî'nin aile isnâdı kullanımının 116 rivayetiyle ciddi bir yekunda olduğu görülmüştür. Onun dışında aile isnâdıyla gelen

rivayetleri nakleden hocaları arasında Affân b. Müslim (8 rivayet), Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî (4), Fadl b. Dükeyn (5 rivayet), Hâlid b. Hidâş (5 rivayet), Kabîsa b. Ukbe es-Sevvâî (5 rivayet), Ma‘an b. İsâ el-Eşcâî (5 rivayet) ve Sa‘îd b. Mansûr (7 rivayet) da vardır. İbn Sa‘d’ın daha önce kabul görmüş ve farklı şekillerde rivayet kültürüne dahil olmuş aile isnâdlarına eserinde yer vermesini, özel bir tercih olmaktan ziyade tarihî sürecin doğal bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür.

Ele alınan bütün yapısal unsurlar göz önünde tutulduğunda bu isnâd türünde belli bir standardın olmadığı anlaşılmaktadır. Belli bir zaman diliminde belirgin bir tarihî hadise veya rivayet etme biçimine dayalı olarak ortaya çıkmadığı gibi bu isnâd kalıbıyla nakledilen rivayet içeriklerinde de bir konuda bariz bir yoğunlaşma tespit edilmemiştir. Bilgiye erişim imkânlarına göre rivayet kültürü içerisinde olağan bir şekilde yaygınlık ve geçerlilik kazanan bir isnâd kullanma şekli olduğu anlaşılmaktadır.

d. Müphem İsimler ve Şifâhî Aktarımlar

Rivayetlerin kaynaklarının tespiti açısından önemli bir problem isnâdlarda müphem râvilerin yer almasıdır. Râvi adının açık bir şekilde zikredilmeyerek onun yerine farklı ifadelerin kullanılması yaygın olmamakla birlikte tesadüf edilebilen bir durumdur. Bu tür ifadelerin kime işaret ettiğini tespit edebilmek ise ancak rivayetin farklı tariklerinin ve varyantlarının mukayesesiyle mümkün görünmektedir. Burada *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in siyer bölümünde yer alan müphem lafızlar ele alınacaktır. Buna ek olarak İbn Sa‘d’ın isnâdsız olarak aktardığı kendisi veya hocalarına ait rivayet veya rivayet yorumları da standart dışı bir kullanım olmaları bakımından incelenecektir.

Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’in siyer isnâdlarında 42 rivayette müphem lafızlara yer verildiği görülmektedir. Bu ifadeler umumiyetle İbn Sa‘d’ın hocalarından önceki râviler için kullanılmaktadır. Bu durum onun dönemine kadarki rivayet sürecinde isnâdlarda bu tür kullanımların olduğunu göstermektedir. Her ne kadar kendisi rivayetinin ilk kaynağını (hocalarını) açıkça isimleriyle zikretse de isnâdlarda müphem lafızların olduğu rivayetlere de eserinde yer vermiş ve bu kullanım biçimiyle ilgili olarak isnâdların sıhhatine dair herhangi bir kayıt düşmemiştir.

Müphem lafızların bulunduğu isnâdlar incelendiğinde kabaca beş tür ifade tarzına rastlanmaktadır. Bu ifadeler; ı) ilim ehlinden olanlar, ıı) kabilenin büyüklerinden kabul edilen fakat kim olduğu bilinmeyen kişiler, ııı) büyük bir sahâbîden duyan fakat ismi kaydedilmemiş kişiler için kullanılmaktadır. Ayrıca ıv) kendisinden önceki râviyi tam olarak hatırlamayan bir râvinin muhtemel kişileri zikrettiği ifadeler ve v) bunlardan farklı olarak hiçbir vasıfla nitelendirilmeyen kişiler için de kullanılmaktadır. Bu ifadeler umumiyetle isnâdın son ismi, dolayısıyla bilginin ana kaynağı olarak yer almaktadır. Bunları kullanan râvi listesi ve rivayetin yer aldığı sayfalar aşağıdaki şekildedir.

Râvi adı	**c./sy**
Abdullah b. Yahyâ b. Süleymân	II/209
Abdülmelik b. Sa'îd	I/333
Ali b. Muhammed	I/294
Ali b. Rebâh	I/333
Ammâr b. Ebû Ammâr	I/165
Câbir	I/221
Cumay' b. Ömer b. Abdurrahman el-İclî	I/362
Ebân b. Bişr	I/151
Ebû Şağb İkrişe b. Erbed el-Absî	I/256
Ebû İshâk	I/342
Ebû Züfer el-Kelbî	I/295
el-Hâris	I/196
el-Makburî	I/346
Hişâm b. Muhammed el-Kelbî	I/38, 66, 242, 153, 255, 260, 262, 301
İbrahim b. Nevfel b. El-Muğîre	I/117
Katâde	I/243
Mendel	I/179
Mu'temer	I/243
Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer	I/166
Muhammed b. Ömer	I/29, 34, 35, 48, 83, 88, 91, 249, 280, 282, 298
Rebîa b. Osmân	I/255
Üsâme b. Zeyd el-Leysî	I/93
Yakûb b. Dâvud	I/156
Yezîd b. Ebû Habîb	I/17
Zeyd b. Eslem	I/159

***Tablo 11**: Müphem lafızlarla bilgi aktaran râviler.*

Müphem lafızlar arasında ilim ehlinden olan râviler için "ilim ehlinden birinden",[301] "Medine'deki ilim ehlinden birinden",[302] "Dûme(tü'l-Cendel) ehlinden biri",[303] "Basra ehlinden bir şeyh",[304] "Belmustalak'tan bir şeyh",[305] "bazı ulemamızdan",[306] "ashabından",[307] "şeyhinden",[308] "ashabından kendisine Atâ denilen birinden"[309] ifadeleri kullanılmaktadır. İsnâdlarda bu tür ifadeler 17 yerde geçer ve bunları kullanan râviler Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, Mendel (ö. 167), Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer (ö.?), el-Hâris (ö. 282) ve Ali b. Muhammed el-Kureşî'dir (ö. 224). Bunlar arasında da Vâkıdî'nin 12 rivayetle ön plana çıktığı görülmektedir. Râvilerin vefat tarihleri dikkate alındığında bu ifadelerin İbn Sa'd'ın hocalarından önceki nesillerde nadir olsa da müphem lafızların kullanıldığı görülmektedir. Ancak İbn Sa'd'ın siyer rivayetleriyle sınırlı olmak kaydıyla, bu tür bir temayülün rivayet kültüründe yaygın olduğunu söylemek güçtür. Zikredilen râviler güvenilirlik durumlarına bakıldığında ise Vâkıdî'nin müttehemün bi'l-vaz', Mendel'in metrûk olarak cerh edildiği diğer iki râvinin ise sika râvi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu tür bir kullanımın, râvinin güvenilir olup olmamasıyla alakalı bir durum olduğunu söylemek de güçtür.

Kabile mensubiyetiyle zikredilen aşağıdaki ismi bilinmeyen kişiler, kabilenin büyüklerine veya kabileye mensup belirsiz kişilere işaret etmekte ve "filanca kabileden bir şeyh/biri/bir adam" şeklinde zikredilmektedir. Kabile rivayetlerinin kendine has bir hususiyeti olduğu görülmektedir. Bu isnâdlardan yalnız ikisinde ifadeden sonra isnâd devam etmektedir. Diğerleri ise bilginin ana kaynağı olarak zikredilmektedirler. Söz konusu kabile içi bilgi aktarımı daha önce üzerinde durulan aile isnâdlarında olduğu gibi bilginin nesilden nesile aile içinde aktarımına delalet etmektedir. Bu ifadelerin yer aldığı isnâdların rivayet içeriklerine bakıldığında Hz. Peygamber'e gelen heyetlerle ilgili rivayetler (7 rivayet),[310] nübüvvet alametleri (1 rivayet),[311] İslâm'a davet mektupları (2

[301] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/29, 34, 35, 88, 280, 294, 298.
[302] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/48.
[303] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/249.
[304] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/151.
[305] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/282.
[306] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/166.
[307] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/91, 179, 196.
[308] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/257.
[309] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/243.
[310] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/249, 255, 256, 260, 262, 295, 301.
[311] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/156-157.

rivayet)[312] ve Halîme bint Abdullâh (1 rivayet)[313] hakkında olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda listelenen bu gruptaki ifadeleri kullanan râviler ise Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö. 204), Üsâme b. Zeyd el-Leysî (ö. 153), Ya'kûb b. Dâvûd (ö. ?), Katâde (ö. 117), Yezid b. Ebû Habib (ö. 128) ve Rebia b. Osman'dır (ö. 154). İbn Sa'd'ın hocaları neslinde kabile içi bilgi aktarımında bulunan iki hocasından Vâkıdî'nin bir, İbnü'l-Kelbî'nin ise dört isnâdı olduğu görülmektedir. Aile isnâdları ve aile içi bilgi aktarımı rivayet kültürü içerisinde yaygın olarak kullanıldığından, heyetler yılı gibi bilgi toplamanın zor olduğu bir konuda kabilelerin önde gelenlerinin bilgisine müracaat edilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu isnâdlarla sınırlı bir yorum olmak kaydıyla İbn Sa'd'ın hocaları neslinde kabile içi rivayetlerin derlenmesi için çaba sarf edildiğini söylemek mümkündür.

Kullanılan ifade	**Cilt /sayfa**
Benî Sa'd'dan bir şeyhten	I/93
Benî Cumah'dan bir şeyh	I/156
Benî Sedûd'dan bir adamdan	I/243
Dûme[tü'l-Cendel] ehlinden biri	I/249
Bir şeyhin haber verdiğine göre Benî Neccâr'dan bir kadın	I/255
Abdülkays'tan bir adam	I/255
Benî Abs'ten çok sayıda kişi	I/256
Benî Ukayl'dan bir adam kabilesinin şeyhlerinden	I/260
Benî Ukayl'dan bir adam	I/262
Ans b. Malik b. Mezhic'e mensup bir adamdan	I/295
Benî Haşim'in bir mevlâsından	I/301

Tablo 12: *Kabile içi bilgi aktarımında kullanılan ifadeler.*

Müphem lafızlar büyük sahâbîden gelen rivayetleri aktaran bazı kişiler için de kullanılmıştır. "Ebû İshâk, kendisine söyleyen bir adamdan, o da Âişe'den aktardı / عَنْ أَبِي

[312] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/242, 243.
[313] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/93.

إِسْحَاقَ، عَنْ رَجُلٍ، حَدَّثَهُ، عَنْ عَائِشَةَ" ibaresi bu duruma bir örnektir.[314] Ancak benzer bir durum daha sonraki nesiller için de geçerlidir. Râvinin kendisinden önceki râvi hakkında ihtimalli ifade kullanması durumu buna örnek gösterilebilir. "Sanırım şu kişiden/ أَحْسِبُهُ", "şu veya şu kişiden/ أو" kalıbıyla kullanılan bu ifadelerin de sayısı sınırlıdır. Bu şekilde yer alan yalnızca dört isnâd vardır.[315]

Aktarılanlar dışında tamamen belirsiz şahısların yer aldığı üç isnâd vardır. Bunlardan ikisi Vâkıdî'ye aittir ve o "bana denildi ki/ وأُخْبِرْتُ أَنَّ",[316] "bazı insanlar/ وَذَكَرَ بَعْضُ النَّاسِ"[317] diyerek rivayeti aktarır. Diğeri ise Cemî' b. Amr b. Abdurrahman el-İclî'nin "Mekke'de bir adam bana dedi/ حَدَّثَنِي رَجُل بِمَكَّةَ"[318] ifadesidir.

Müphem lafızların kendi içerisinde tasnif edilmesiyle bu lafızların özellikle ilim ehlinden bir râviyi veya bir kabile büyüğünü kastederek kullanıldığı görülmektedir. Farklı kullanım tarzları olsa da bu iki hususta ki kulanımın belirgin şekilde öne çıktığı anlaşılmaktadır. Kabile içi bilgi aktarımında söz konusu râvilerin isimlerinden ziyâde aile büyükleri olarak anılmalarının daha önemli olduğunu düşünmek mümkündür. Sadece bir konuda rivayeti olan bu râvi aile büyüğü ve kabile içerisinde muteber olması dolayısıyla bilgi kaynağı haline gelmiş olmalıdır. İlim ehlinden olan râviler için ise tam tersi bir durum söz konusudur. İlim ehlinin isminin bilinmemesinden ziyâde çeşitli sebeplerle ismi sansürlenmiş veya aktarıcı râvinin hıfzının zayıflığından dolayı kim olduğu unutulmuş olmalıdır. Büyük sahâbîden duyan ve ismi bilinmeyen râviler ile ihtimalli ve belirsiz ifadelerle ismi zikredilen râviler, rivayetin sıhhatine gölge düşürmemek adına ihtiyatlı olmak maksadıyla kullanılmış olmalıdır. Vasfı zikredilmeksizin rivayeti alınan kişilerin rivayetleri ise daha ziyade şifâhî kültürün varlığını devam ettirmesine işaret olarak okumak mümkündür.

---

314 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/346.
315 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/165, 211, 333; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/209.
316 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/83.
317 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/91.
318 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/362.

İbn Sa‘d’ın isnâd kullanımında oldukça dikkatli bir tutum takınmasına rağmen isnâdında bu tür müphem lafızların yer aldığı rivayetleri eserine almasının sebebini tespit etmek güçtür. Ancak onun iki müphem lafzın ard arda zikredildiği isnâdı bu grupta en dikkat çekici olandır. Bu rivayeti muhtevası dolayısıyla eserine almış olması kuvvetle muhtemeldir. Söz konusu rivayetin isnâdı “Mâlik b. İsmâîl Ebû Gassân en-Nehdî - Cumay’ b. Ömer b. Abdurrahman el-İclî - Mekke’de bir adam - Benû Hâle et-Temîmî’nin bir oğlu - el-Hasan b. Ali” şeklindedir. Bu isnâdın sonundaki el-Hasan b. Ali’nin dayısı Hind b. Ebû Hâle et-Temîmî’ye Hz. Peygamber’in şemâilini sorması üzerine onun verdiği oldukça tafsilatlı cevap aktarılmaktadır. Hz. Peygamberin şemâil ve ahlakına dair veciz ifadelerle aktarılan bu rivayete İbn Sa‘d eserinde Hz. Peygamber’in yaratılış özelliklerini zikrettiği başlığında son rivayet olarak yer vermektedir. Konuyu bütünleyici ve oldukça zengin bir içeriğe sahip bu rivayeti, isnâdındaki yapısal problemden dolayı dışarıda bırakmamaktadır. İbn Sa‘d’ın eserinde görülen isnâdlarda müphem isimlerin olması ve kabile içi bilgi aktarımına müracaat edilmesi kendisinden önceki siyer teliflerinde de karşılaşılan bir durumdur. Örneğin İbn İshâk’ın eserinde bu tür kullanımlara rastlamak mümkündür.[319]

Bu başlıkta ele alınacak son mesele İbn Sa‘d’ın eserinde zaman zaman yer verdiği isnâdsız rivayetlerdir. Erken dönem teliflerinde rivayet formunun hâkim olması dolayısıyla müellifin kendisine ait ifadeler kullanması sık karşılaşılan bir durum değildir. Bununla birlikte zaman zaman telif sahibi âlimin “قال/kâle” lafzıyla isnâda başlayıp yalnızca kendi ismini (ve/veya künyesini) zikrederek aktardığı rivayetlere rastlanmaktadır. İbn Sa‘d’ın rivayetlerde isnâd kullanım oranının oldukça yüksek olduğu ve istisnaî durumlarda isnâdı terk ettiği bilinmektedir. İsnâdsız aktardığı ve dönemindeki bir telife atıf olduğu düşünülebilecek rivayetler dışında isnâdda yalnızca kendisinin ve/veya hocalarının bulunduğu sınırlı sayıda yorum cümlesi de mevcuttur.

Bu kısımda *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in siyer bölümünde yer alan İbn Sa‘d’a ve hocalarına ait 29 rivayet ele alınacaktır. Bu rivayetleri kendisinin veya hocalarının yorumları ve hocalarıyla mülahazaları olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Vâkıdî’ye

[319] Detaylı bilgi için bkz.: Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 257-261.

ait 15, kendisine ait 9 ve Hişâm b. Muhammed'e ait 3 rivayet olmak üzere toplamda 27 rivayette isnâd kullanılmaksızın bilgi aktarımında bulunulmaktadır. 2 rivayette ise hocası Vâkıdî'yle gerçekleştirdiği diyaloglar aktarılmaktadır. Yorumlar umumiyetle rivayetin sıhhatine dönük kısa açıklamalar şeklindedir. Bunlardan İbn Sa'd'a ait olanları (9 rivayet) eserinin râvisi ve talebesi olan İbn Fehm (Fehüm)'ün eklemiş olması da muhtemeldir.[320] Hocaları neslinden şifâhî aktarımda bulunduğu kişiler Vâkıdî ve Hişâm b. Muhammed'dir. İbn Sa'd'ın rivayetlerle ilgili tashih, ikmal ve değerlendirmelerinde Vâkıdî'ye yer vermesi, uzun yıllar onun kâtipliğini yapması, rivayetler konusunda hocasının "kayıt dışı" değerlendirmelerine ulaşmış olmasıyla alakalı olmalıdır.

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer bölümünde müellif kendisinin veya hocalarının yorumlarında isnâd kullanılmayarak "dedi ki/قَالَ " ve "Bize haber verdi/أَخْبَرَنَا " lafızlarından sonra yorum sahibinin ismini zikreder.[321] Bunlarda daha önceki rivayetleri ikmâl eden bilgi içerikleri olduğu gibi, konuyla ilgili zikredilen rivayetler arasında tercih belirten ifadelerin kullanıldığı veya metinlerde geçen hatalı bilgilerin tashih edildiği de görülmektedir. Örneğin onun, Hz. Peygamber'in nesebi konusunda Ma'ad b. Adnân'dan Hz. İbrâhîm'e kadarki nesebi hakkındaki ihtilafları ele aldığı kısımda hocalarına doğrudan müracaat ettiği görülmektedir. Ma'ad'ın, Kayzer b. İsmâîl'in neslinden olup olmadığı konusunda ihtilaflı bilgiler mevcuttur. Müellif, Hişâm b. Muhammed'den şifâhî bir aktarımla, Ehl-i Kitap âlimlerinin eserlerinde bu nesep bilgisinin yazılı olduğuna ve isimlerle ilgili farkın İbrâniceden çeviri yapılması dolayısıyla dil farkına dayalı olduğuna dair bilgiye yer verir. Ayrıca Muhammed b. İshâk'tan Kusay b. Kilâb'ın şiirlerinde Kayzer'e atıf olduğu bilgisini aktarır ve yine aynı hocasına atıfla "bu şiiri bize Hişâm b. Muhammed de ulaştırmıştır" diyerek Kusay'ın şiirine yer verir. Tüm bu isnâd kullanılmayan şifâhî aktarımdan sonra kendisi, Ma'ad'ın, Kayzer b. İsmâîl'in neslinden olup olmadığı konusunda ihtilaf görmediğini, bunun Ehl-i Kitâb literatüründen intikal

[320] *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'deki İbn Sa'd'a ait bu ifadeler dışında müellifin vefatından sonrasına ait biyografilerin de İbn Fehm tarafından eklendiği kabul edilmektedir. Adem Apak, "İslâm Tarihi Kaynağı Olarak Tabakât", *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât (Sempozyum)*, (2014), 127.

[321] Bu yorumların yer aldığı bir liste için bkz.: Ekler kısmı.

eden bir problem olduğunu ifade eder ve "doğru olan Hz. Peygamber'in nesebini sayarken Ma'ad b. Adnân'dan geriye gitmemektir" diyerek tercihini belirtir.[322]

Vâkıdî'den aktardığı isnâdı olmayan rivayetlerin bir kısmı, rivayetler arasındaki tercihlerini veya doğru kabul edilen rivayetin teyidini, yanlış olan bilginin tashihini beyan eden ifadeler, diğer bir kısmı ise konuyu bütünleyici bağımsız rivayetlerdir. Örneğin o, Hz. Peygamber'in babasının vefat ettiğinde 25 yaşında olduğuna dair rivayetin ardından hocasının bu konudaki teyidine "bize göre Abdullâh b. Adülmuttalib'in vefat yaşı konusundaki rivayet ve kavillerin en sabit olanı budur" sözleriyle yer verir.[323] Ayrıca Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'le evliliği bahsinde Vâkıdî'den, Hatice'nin babasını sarhoş oluncaya kadar içirerek onu Muhammed b. Abdullâh'la evliliğine ikna ettiğine dair rivayet aktarılır ve akabinde bu rivayet hakkında hocasının tashihine şu şekilde yer verilir: "Bize göre bu rivayet bütünüyle galattır. Bizim nezdimizde ilim ehlinden gelen ve sabit olan bilgiye göre onun babası Huveylid b. Esed, Ficar savaşlarından önce vefat etmiştir. Hz. Peygamber'le onu, amcası Amr b. Esed evlendirmiştir".[324]

İbn Sa'd'ın kendisinin de rivayeti tashih veya teyid ettiğini gösteren ifadeler kullandığı görülmektedir. Örneğin o, Bedir Gazvesi'nin günü konusundaki farklı rivayetleri eserine aldıktan sonra savaşın cuma günü gerçekleştiğini vurgulayarak pazartesi gerçekleştiğine dair rivayetlerin şâz olduğunu belirtmektedir.[325] Yine Bedir Savaşı'nda mübarezeye katılanlardan kimin kimi öldürdüğü konusundaki farklı rivayetleri zikrederek rivayetler arasında kendi tercihini başka kaynak göstermeksizin açıkça zikretmektedir.[326]

İbn Sa'd'ın ele aldığı konuyu ikmal sadedinde değerlendirilebilecek şifâhî aktarımlar yaptığı görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in nesebi konusunda Kusay b. Kilâb başlığında verdiği birtakım bilgilerde bunu görmek mümkündür. Vâkıdî'den aktarılan bilgilere göre Kusay, Müzdelife'de vakfe yaptığında orada ateş yakma işini başlatmıştır. Câhiliye döneminde bu ateşin, toplanma gecesi olarak anılan bu zamanlarda sabaha kadar

322 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/39-40.
323 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/80.
324 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/110.
325 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/19.
326 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/21.

yakıldığını ve bu âdetin kendi dönemlerine kadar devam ettirildiğini söyler. Aynı başlıkta Kusay yönetimindeki Kureyşlilerin sikâye ve rifâde görevlerini yaptıkları ve bu görevlerin İslâm döneminde de devam ettirildiği hususunda bilgiler de Vâkıdî'den şifâhî olarak aktarılmaktadır.[327]

Vâkıdî'den aktarılan bir başka isnâd kullanılmayan rivayette ise Hz. Peygamber'in cenaze namazı kıldırdığı yerler başlığında yer almaktadır. Sahâbeden birisi vefat ettiğinde ashabın Hz. Peygamber'e giderek namaz kıldırması için haber vermeleri ve bunun üzerine onun muhtelif mekânlarda kıldırdığı namazları anlatan bir rivayetin ardından şifâhî olarak hocasının ifadelerine yer verir. Rivayette ashabın cenaze namazları konusunda bulduğu son çözümün mevtayı evine götürmek ve Hz. Peygamber'e haber vermek olduğu aktarılmaktadır. Vâkıdî, burada cenaze namazı kılanan yerin "cenaze yeri / موضع الجنائز" olarak adlandırıldığını ve insanlar tarafından benimsenerek kendi dönemlerine kadar bu amaçla kullanılmaya devam ettiğini söylemektedir.[328]

İbn Sa'd'ın hocası Vâkıdî'yle olan diyalogları diğer bir rivayet türüdür. Bunlar rivayet kültürü açısından dikkat çekicidir. Örneğin müellif üçlü birleşik isnâdla Hz. Peygamber'e 40 yaşında peygamberlik verildiğinden, bundan sonra üç yıl boyunca İsrâfil'in onun yanında olduğundan, ardından bu görevden alındığından ve görevinin Cibrîl'e verildiğinden bahseden rivayeti aktarır. Sonrasında "Bunları Muhammed b. Ömer'e söyledim ve o şöyle dedi: 'Bizim beldemizde, İsrâfîl'in Resulullâh'la arkadaşlık yaptığı bilinmiyor. Beldemizin âlimleri ve siyer uzmanları, vahiy nazil olmasından Resulullah'ın vefatına kadar Cibrîl'den başkasının onunla arkadaşlık yapmadığını söylüyorlar'"[329] diyerek hocasıyla rivayette geçen bilgi hakkındaki mülahazasını nakleder. Bir başka rivayet ise Hudeybiye Gazvesi başlığında yer almaktadır. Burada Rıdvân Beyatında Hz. Peygamber'e biat eden ilk kişinin Ebû Sinân el-Esedî olduğuna dair rivayeti aktardıktan sonra bu rivayeti hocasına zikrettiğinden bahseder ve Vâkıdî'nin bu bilgiyi hatalı bulduğunu nakleder. Vâkıdî onun Benî Kurayza muhasarasında vefat ettiğini ve

[327] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/54.
[328] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/221.
[329] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 2014, 1/179.

Hudeybiye günü Hz. Peygamber'e biat eden ilk kişinin Sinân b. Sinân el-Esedî olduğunu söyler.[330]

Şifâhî aktarımlar dikkate alındığında hicrî üçüncü yüzyıl başlarında her ne kadar telif kültürü şekillenmiş olsa da şifâhî rivayet kültürünün de devam ettiği görülmektedir. Rivayetlerin ikmâli, tashîhi, rivayetler arasında tercihlerin açıklanması gibi içeriklere sahip olan bu aktarımlar *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'de yer aldıktan sonra yazılı kültürün bir parçası haline gelerek sonraki müellifler ve günümüzdeki araştırmacılar için kaynak niteliğine dönüşmüşlerdir. Muhtevaları itibariyle Hz. Peygamber'in hayatına dair ihtilaflı konularda sahih bilgiyi takdim etmelerinin yanı sıra kültürel içerikleri bakımından da oldukça dikkat çekmektedirler. Cenaze yeri ve Müzdelife'de ateş yakılması gibi sosyal hayatın içinde yer alan hususların tarihî kökenlerinin İbn Sa'd ve hocaları neslinde takip edilmiş olması dikkate değerdir. Ayrıca onun İsrâfil'in Hz. Peygamber'e vahiy getirmesi konusunda hocasıyla arasında geçen diyalog, bölgelere göre tarihî bilginin değişebileceğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Hz. Peygamber'in nesebi konusundaki tartışmalar ise müellifin kendisinin veya dönemindeki diğer âlimlerin bu ihtilafları çözme gayretinde olduklarını söylemek mümkündür.

2. İbn Sa'd'ın Siyer Kaynakları

İbn Sa'd hicrî üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinden sonra 230/845 senesinde vefat etmiş bir müelliftir ve 10. tabakadan kabul edilmektedir. Onun tabakâtının ilk iki cildi olan siyerinin kaynaklarını tespit edebilmek için kendisinden önceki iki yüzyıllık siyer rivayet birikiminin ele alınması gerekmektedir. Ancak rivayetler erken dönemlerden itibaren kayda geçirilmiş olsa da günümüze ulaşan teliflerin ikinci yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkması bu konuda birtakım zorlukları beraberinde getirmektedir. 2228 isnâdlı rivayetten oluşan bu telifin kaynaklarını tespit edebilmek için temel birkaç sorunun cevaplanması gerekli görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin sahâbe neslinden kaynakları ele alınacak, ardından önceki dönem tedvîn ve telif faaliyetlerinde bulunmuş ulemanın ne kadar rivayeti olduğu tespit edilecek son

[330] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/96.

olarak da İbn Sa‘d’ın doğrudan başvurduğu hocaları ele alınacaktır. Böylelikle belli bir düzeyde bir eserin kaynakları isnâdlara dayalı olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.
İbn Sa‘d’ın eserinin isnâdlarına göre bilgi aktarımının oldukça uzun bir dönemdeki seyrini takip etmek için belirgin râvi gruplarına odaklanmak makul görünmektedir. Bu nedenle en erken kaynaklarından sahâbe neslini siyer merviyyatının kaynağı olmaları bakımından ele almak ve eserin ne kadarına kaynaklık teşkil ettiklerini tespit etmek önemli olacaktır. Daha sonraki nesilden râvileri siyer rivayetinde birtakım hususiyetleriyle ön plana çıkanlara göre tespit etmek ve bunların İbn Sa‘d’ın eserine ne düzeyde kaynaklık teşkil ettiklerini görmek gerekecektir. Bu bağlamda modern dönem araştırmalarında siyer literatürüne dair Öz’ün eserinde zikrettiği isimlere odaklanmak araştırmaya bir istikamet kazandıracaktır. Ardından İbn Sa‘d’ın hocaları neslinden olan müellif ve müdevvinler başta olmak üzere önemli isimlerin tespiti de onun kaynak kullanımına ışık tutacaktır. Aşağıda bu konuların her biri müstakil birer başlıkla ele alınacaktır.

a. Sahâbe Neslinden Kaynakları

Hz. Peygamber hakkındaki bilginin ana kaynağı olan sahâbe nesli, faziletleri, siyeri tamamlayan hayat hikayeleri, İslâm toplumunun yayılması ve dinin anlaşılması hususundaki çabalarından dolayı müslümanların örnek aldığı bir nesil olagelmiştir. Sahâbenin Allah tarafından seçilmiş bir zümre olması ve Hz. Peygamber tarafından övgüye mazhar olmaları, Kitap ve Sünnet’e göre konumlarının özel olduğunu beyan için kullanılan delillerdir.[331] İbn Hacer, sahâbenin tamamının adil olduklarının ulema tarafından icmayla kabul edildiğini ve rütbelerinin adaletleri bakımından sorguya kapalı olduğunu söylemektedir.[332] Bu nedenle onların ilmî rütbeleri, aralarında fark gözetilmeksizin kendilerine has olacak şekilde “sahâbe” olarak isimlendirilmiş ve tamamı güvenilir kabul edilen tek tabaka olarak bilgi aktarımındaki yerlerini almışlardır.

---

[331] Ebû Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî-Temyîzi’s-sahâbe*, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995), 1/16.
[332] İbn Hacer, *el-İsâbe fî-temyîzi’s-sahâbe*, 1/17.

Sahâbe nesli Hz. Peygamber'i tanımak, onun sünnetini kayıt altına almak konusundaki çabaları hadislerinin derlenmesi kadar siyer ve megâzînin teşekkülünü de etkilemiştir. Onun sünnetinin, ahlak ve şemailinin sahabe neslinden itibaren kayıt altına alınması hadis ve siyerin biraradalığını kanıtlamaktadır. Arapların kabile tarihine dair sürdürdükleri gece sohbetleri Müslüman olduktan sonra da Hz. Peygamber'in şahsiyeti, gazveleri ve hayatı konusundaki sohbetlerle devam etmiştir. Fayda siyer ve megâzînin şiirlerle süslenmesinde de bu geleneğin izlerinin olduğunu ifade etmektedir.[333] Her tabakada veya nesilde olduğu gibi bu neslin de rivayet aktarımında ön plana çıkan isimleri olduğu bilinmektedir. Aşağıda yer alacak analizler, siyer rivayetinin kaynakları açısından ön planda olan sahâbînin tespitinde kullanılacak, eserin sahâbe nesli kaynakları çeşitli sorular kapsamında ele alınacaktır.

Hicrî üçüncü yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*in erken dönem kaynaklarıyla ilgili olarak ilk önce siyer bölümündeki rivayetlerin ne kadarının sahâbe nesline nispet edildiği ele alınacaktır. Ardından bu nesilde rivayetlerin dağılımının nasıl olduğu ve bilgi aktarımında öne çıkan sahâbîlerin kimler olduğu tespit edilecektir. Kendi aralarındaki bilgi alışverişi bağlamında İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde birbirinden nakilde bulunan sahâbîler tespit edilecektir.

İbn Sa'd'ın teze konu olan 2168 rivayetinin 2772 isnâdının 1379'u sahâbe nesline nispet edilmektedir.[334] Rivayet sayısı esas alınarak bir kıyaslama yapıldığında sahâbe rivayetlerinin kitaptaki tüm rivayetlere oranının %64 olduğu tespit edilmiştir. Bu oranda, İbn Sa'd'ın mürsel ve mevkûf rivayetleri birleşik isnâdlarla aktarması etkilidir. Onun telfîk uygulamasını göz önünde bulundurarak isnâd sayısına göre bir oranlama yapıldığında ise sahâbe nesline kadar çıkan isnâdların kitabın %50'sine tekabül ettiği görülmektedir. Bazı isnâd zincirlerinin zaman zaman tekrar edildiği rivayetlerde, ekseriyetle 4, az olmakla birlikte 5 veya 3 isimle sahâbeye ulaştığı görülmektedir.

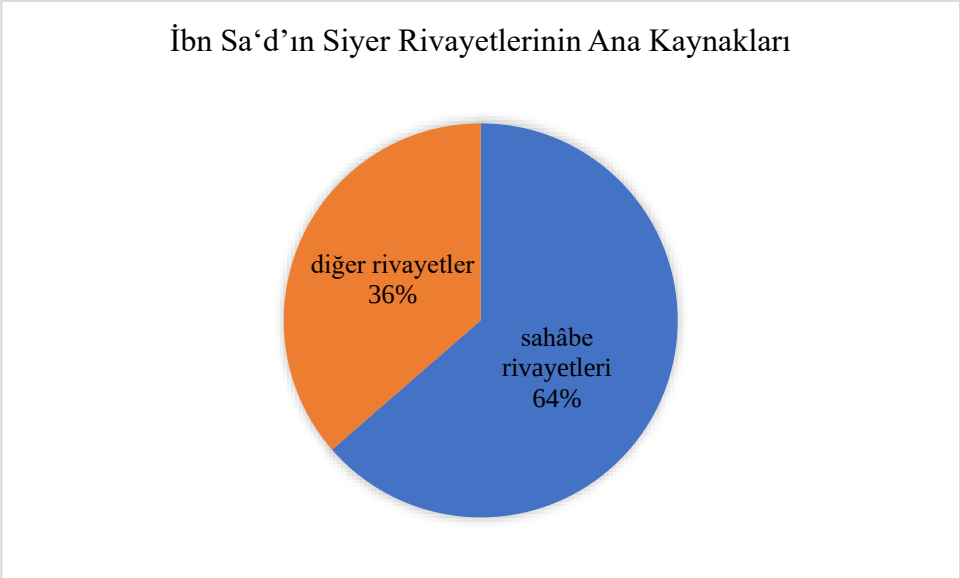
[333] Mustafa Fayda, *Allah'ın Emriyle Siyer Başlar* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 109-114.

[334] Bu sayı tespit edilirken sahâbenin birbirinden rivayette bulunduğu durumlarda, isnâdda iki veya üç sahâbî ismi olsa da tek rivayet kabul edilmiş ve bilginin ana kaynağı olan sahâbîye o rivayet nispet edilmiştir.

Siyer rivayetlerinin sahâbe neslinden kaynakları için zikredilen oranı etkileyen bazı problemleri de ele almak gerekmektedir. Bunlardan ilki Zührî, Katâde gibi tâbiûnun önde gelen isimleriyle son bulan mürsel isnâdlar dolayısıyla bilginin sahâbe neslinden kaynaklarını tespit etmenin güçlüğüdür. Söz konusu rivayetlerin başka kaynaklarda muttasıl isnâdlarla yer alması ihtimali varsa da çalışmada bu tür isnâdar İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde yer aldığı şekliyle değerlendirilmiştir. İkinci bir problem ise aile isnâdlarında yer alan dede-baba gibi lafızlarla kastedilen kişilerin sahâbe olması ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Sahâbe neslinden olan kişilerin isimlerinin isnâdda açıkça yer almaması, eserin sahâbeye dayanan kaynaklarının tamamını tespit edilememesine sebep olmaktadır. İbn Sa'd'ın hocalarından doğrudan aldığı şifâhî aktarımlarla naklettiği rivayetler bilginin ana kaynağının belli bir noktada kesilmesine sebebiyet vermekteyken, analizler dışında tutulan müphem isimlerin yer aldığı rivayetler de toplam rivayet sayısına eklendiği için sahâbe neslinden kaynakların eserin geneline göre daha az sayıda olması sonucunu doğurmuştur. Bütün bu intikal problemleri sahâbe neslinden rivayet oranını olumsuz etkilemektedir.

İsnâdların sahâbe kaynaklarının zikredilmemesi konusunda bir hususu daha ele almak gerekmektedir. Bazı isnâd kalıplarında sahâbeye ulaşması muhtemel isnâdların inkıtâ/ittisâl problemi taşısa da eserde yer aldığı görülmektedir. Örneğin isnâdın tâbiûn neslinden bir müdevvin olan Zührî'yle bitmiş olması, bu rivayetlerin sahâbe kaynaklarının olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak Zührî'nin bu kaynakları (bir veya iki isim) zikretmemiş olması veya aynı rivayetin farklı bir eserdeki varyantında muttasıl isnâdı olsa dahi İbn Sa'd'da bu şekilde yer almaması eserin sahâbe nesli kaynaklarını tespit etmeyi güçleştirmektedir. Ancak bu durum aynı zamanda siyer metninin kaynakları konusunda İbn Sa'd'ın veya daha önceki râvi, müdevvin ve müelliflerin isnâdlarda bir tasarrufta bulunmadığına işaret olarak da okunabilir.[335]

[335] Robson, İbn İshâk hakkındaki makalesinde konuyla ilgili bu tespiti yapmaktadır. Bkz.: James Robson, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı (I)", çev. Talât Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X (1962), 122.

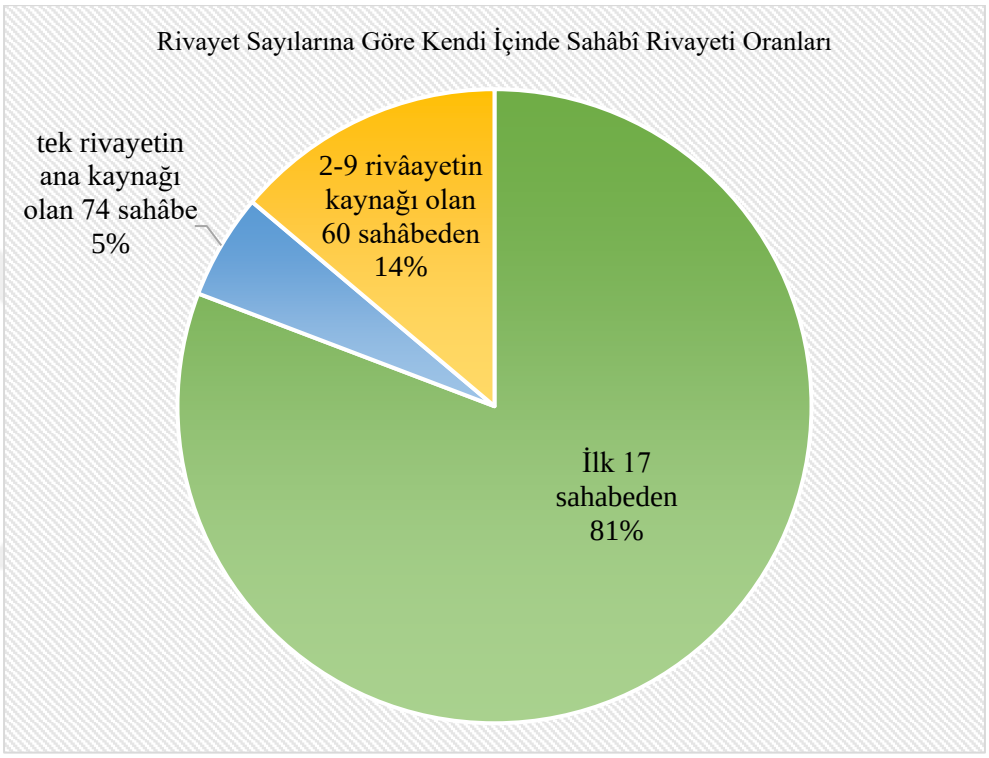
Grafik 15: *İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin ana kaynakları (rivayet esas alınmıştır).*

Tespit edebildiğimiz kadarıyla isnâdlarda ismi zikredilen kişiler arasında 159 sahâbînin[336] olduğu siyer bölümünde yalnızca bir rivayeti olan 74 sahâbî vardır. 2-9 rivayeti olan 60 sahâbîden gelen toplam rivayet sayısı ise 191’dir. 8 sahâbînin ise isimleri bir isnâdda geçmesine rağmen rivayetin ana kaynağı değillerdir, başka bir sahâbî rivayetin ana kaynağı konumundadır. Böylelikle on rivayetten daha az sayıda rivayeti olan zikredilen 142 sahâbînin toplamda 265 rivayetin kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Geriye kalan 17 sahâbînin her birinin on rivayetten fazla rivayeti vardır ve bu rivâytelerin toplamı ise 1114’tür. Zikredilen rakamlar çok sayıda sahâbînin az sayıda rivayeti, az sayıda sahâbînin ise ciddi oranda farklılık gösterecek düzeyde yüksek sayıda rivayeti olduğunu göstermektedir.

Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’in siyer bölümünü oluşturan sahâbî rivayetlerinin kendi içerisinde rivayet sayısına göre sıralaması yapıldığında, 10’dan fazla isnâdda ismi geçen 17 sahâbîden %81; 9 ve daha az sayıda isnâdda adı geçen diğer 142 sahâbîden %19 oranında rivayetin aktarıldığı görülmektedir. Sahâbe arasındaki rivayet sayısının bu

[336] Sahâbe sayısı tespit edilirken Cevâmi‘u’l-Kelim’deki râvi biyografi fişlerinin rütbe kısmına “sahâbî” yazan ve tabakası “1” kabul edilen kişiler esas alınmıştır. Sahâbî olduğu tartışmalı olan ve “lehû ru’ye-lehû idrâk” gibi ifadelerle anılan kişiler bu başlıkta dışarıda bırakılmışlardır. Bu nedenle bu bölümün ilk başlığında birinci tabaka olarak kodlanmış ve rütbelerinde sahâbî olduğunun tartışmalı olduğu ve zikredilen ifadelerle anılan 7 kişinin de dahil olduğu râvi sayısı 166 ve onlardan gelen rivayet sayısı 1421 iken sahâbe neslinin ele alınacağı bu başlıkta 159 sahâbînin 1379 rivayetine göre analizler yapılacaktır.

düzeyde farklılık arz etmesi tarihî olarak doğal bir duruma işaret etmektedir. Her ne kadar muhaddisler nezdinde "Hz. Peygambere mümin olarak mülaki olan ve İslâm üzere ölen" kimseler sahâbî olarak tanımlanmışsa da faziletleri ve Hz. Peygamber'le mülazemetleri bakımından sahâbenin birbirinden farklılaştıkları tarihî bir gerçektir.[337] Bu durum rivayet sayılarını da etkilemektedir. İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarına göre sahâbenin kendi içerisinde rivayet dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Grafik 16: *Rivayet sayılarına göre kendi içinde sahâbî rivayeti oranları.*

Sahâbînin birbirinden rivayet aktarımı bilinen bir olgudur. Çalışmaya konu olan siyer rivayetlerinde isnâdda aynı anda iki ve nadirattan olmakla birlikte üç sahâbî isminin geçtiği tespit edilmiştir. Birden fazla sahâbî isminin isnâdda yer alması durumunda kendisinden rivayet alınan sahâbî, rivayetin ana kaynağı kabul edilmiştir. Buna göre 8 sahâbînin isimleri isnâdlarda geçmekle birlikte hiçbir rivayetlerinde ana kaynak değillerdir. Bunlar Hz. Fâtıma, Sefîne, Abdurrahman b. Ezher, Ebû el-Yeser, el-Haccâc

[337] Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 5-6.

b. Gaziyye, Hallâd b. es-Sâib, Muâviye b. Hudeyc ve Zeynep bint Ebû Seleme'dir.[338] İsnâdda üç sahâbî isminin geçtiği yalnızca üç rivayet vardır.[339] Sahâbenin birbirinden naklettikleri rivayetlerin toplamı ise 46'dır. Rivayetin ana kaynağının yalnızca bir sahâbe olduğu, başka bir deyişle sahâbenin birbirinden rivayetiyle aktarılmayan 1324 rivayet vardır ve bunlar sahâbe nesline nispet edilen rivayetler içerisinde %97 oranındadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla rivayetlerin sahâbe nesline nispet edilenleri büyük oranda tek bir sahâbînin ismiyle eserde yer almaktadır. Ondan fazla rivayete sahip olan 17 sahâbenin rivayetlerinin, kendi dönemi içerisinde %81'i karşılayacak kadar yüksek sayıda olduğu hatırlanacak olursa, ki bunlar da rivayetin ana kaynağı olan sahâbîler dikkate alınarak tespit edilmiştir, bu gruba yönelmek araştırmaya anlamlı bir istikamet kazandıracaktır.

Siyer rivayetlerinin kaynaklarının %64'ünün (isnâdlara göre %50'sinin) sahâbe nesline nispet edildiği zikredilmiştir. Bu grup arasında rivayet sayılarıyla ön plana çıkan ilk 17 sahâbî ve rivayet sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Listede yer alan onyedi kişi umumiyetle Hz. Peygamber'e yakın ve sahâbenin önde gelen kişilerinden oluşmaktadır. Hz. Peygamber'in hanımlarından Hz. Âişe ve Ümmü Seleme, amcasının oğlu İbn Abbâs, hadimu'n-Nebî Enes b. Mâlik, aşere-i mübeşşereden Abdullah b. Mesud, dört halifeden Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali, Hz. Ali'nin yeğeni Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib ve Hz. Peygamber'in yakın ilgi gösterdiği Cabir b. Abdullah, Sehl b. Sa'd gibi sahâbîler ve hadis rivayetiyle çokça meşgûl olan veya müksirûndan olan sahâbîdir. Dört halifeden Hz. Osman'ın ismi listede yer almamaktadır, zira İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca bir rivayeti vardır.[340] Tabloya göre zikredilen ilk 8 kişi müksirûn olarak anılan kişiler ve Berâ b. el-Azîb'dir.

Müksirûnun kimler olduğu hususunda Ahmed b. Hanbel, İbn Kesîr ve Suyûtî'nin farklı tespitleri vardır, ancak zamanla Suyûtî'nin tespit ettiği yedi kişi müksirûn olarak kabul edilmiştir.[341] Suyûtî'ye göre müksirûn Ebû Hüreyre, Abdullâh b. Ömer, Enes b. Mâlik,

---

338 Birbirinden rivayet alan sahâbî listesi için Bkz.: Ekler.
339 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/273, 277; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/99.
340 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/273.
341 Cemal Ağırman, "Müksirûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/532.

Hz. Âişe, Abdullâh b. Abbâs, Câbir b. Abdullâh ve Ebû Sa‘îd el-Hudrî’dir. Onun tespitlerine göre Ebû Hüreyre 5324 hadis rivayetiyle ilk sırada yer almaktadır. Süyûtî, Abdullah İbn Ömer’in 2630, İbn Abbâs’ın 1660, Câbir b. Abdullâh’ın 1540, Enes b. Mâlik’in 2286, Hz. Âişe’nin 2210, Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin ise 1170 hadis rivayet ettiğini söylemektedir.[342] Sahâbenin rivayet sayılarına göre tespit ettiğimiz kadarıyla müksirûn arasındaki sıralama klasik literatürden farklılaşsa da İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin ana kaynağını bu yedi sahâbînin ve bunlara ek olarak Berâ b. el-Âzib’in oluşturduğu görülmektedir. Berâ b. el-Âzib’in rivayet sayısı itibariyle müksirûndan olmamasına rağmen İbn Sa‘d’ın siyer ölçeğinde müksirûndan Ebû Sa‘îd el-Hudrî’den daha fazla rivayeti vardır.

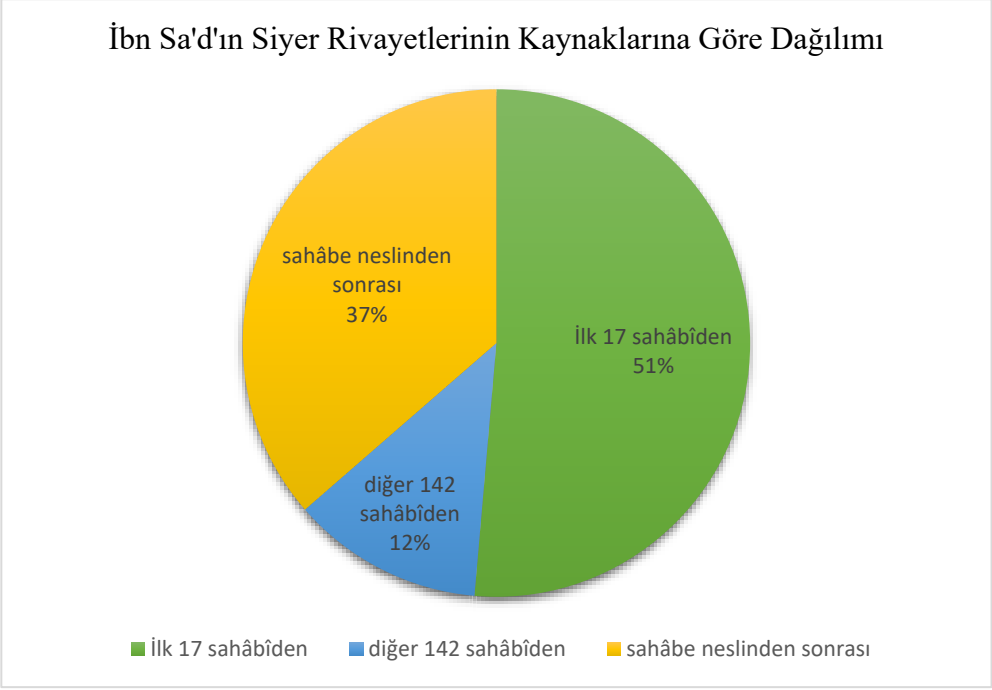
	Sahâbî	**Rivayet**
1	Âişe	232
2	İbn Abbâs	221
3	Enes b. Mâlik	211
4	Câbir b. Abdullâh	72
5	Ebû Hüreyre	71
6	İbn Ömer	66
7	Berâ b. el-Âzib	50
8	Ebû Sa‘îd el-Hudrî	35
9	Ali b. Ebû Tâlib	34
10	Ümmü Seleme	23
11	Câbir b. Semüre	16
12	Ebû Rimse	16
13	Abdullâh b. Mesûd	15
14	Ebû Ca‘fer	14

[342] Celâleddin es-Süyûtî, *Tedrîbü’r-Râvi -Hadis Usûlü*, çev. Muhammed Enes Topgül-Faik Akcaoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 2/1186.

15	Sehl b. Sa‘d	14
16	Ebû Bekir	12
17	Ömer b. el-Hattâb	12

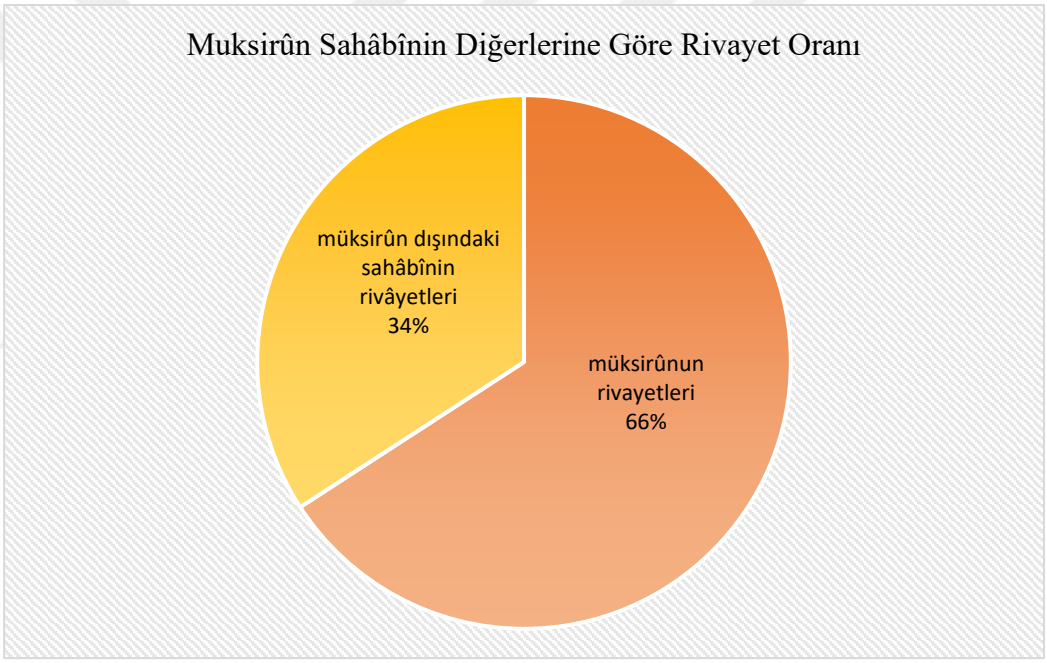
***Tablo 13**: 10 ve üzeri sayıda rivayetin kaynağı olan 17 sahâbî.*

Sahâbe nesli içerisinde ön planda olan ve hadis sayılarına göre sıralanan 17 sahâbînin eserin siyer bölümünün tamamında da rivayetlerin ana kaynağı olmaları bakımından etkili oldukları görülmektedir. İsnâdlara göre söz konusu 17 sahâbî İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin yarıya yakınının ana kaynağını oluşturmaktadır. Aşağıdaki grafikte siyer rivayetine kaynaklıkları bakımından on ve üzeri sayıda rivayeti olan 17 sahâbînin %51 oranına eriştiği görülmektedir. İsnâd sayısı esas alındığında ise %49 oranında siyere kaynaklık teşkil ettikleri tespit edilmiştir. Sahâbe neslinden aktarılan rivayetlerin bütünüyle sahih tariklerle nakledildiğini söylemek güç olsa da isnâdların bu sonucu vermesi dikkate değerdir.

***Grafik 17:** İbn Sa'd'ın Siyer Rivayetlerinin Kaynaklarına Göre Dağılımı.*

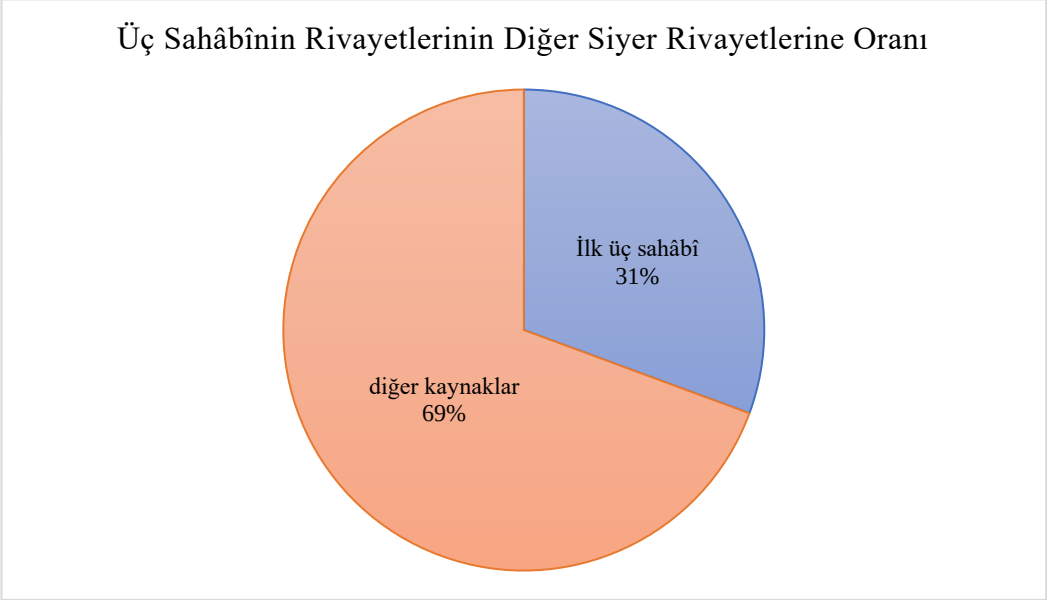
Siyer rivayetlerinin kendilerine en çok nispet edildiği 17 sahâbî içerisinde ilk sıralarda yer alan ve müksirûndan olan Hz. Âişe, İbn Abbâs, Enes b. Mâlik, Cabir b. Abdullah, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin rivayetlerine odaklanıldığında sahâbe nesline nispet edilen 1379 rivayetin 908'inin bu sahâbeden nakledildiği tespit edilmiştir. Aşağıdaki grafikte müksirûnun diğer sahâbîye oranla rivayet oranları gösterilmektedir. Söz konusu 17 sahâbîden oluşan liste dikkate alındığında ilk sıralarda müksirûn sahâbînin geldiği ve bunlar arasında Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in her birinin 200'den fazla rivayetleri olduğu (toplamda 664 rivayet), kendilerinden sonra gelen Cabir b. Abdullah'ın dahi 100'ü bulmayan rivayet sayısıyla oldukça geride kaldığı görülmektedir.

Grafik 18: *Müksirûn sahâbînin diğer sahâbeye göre rivayet oranı.*

Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'e nispet edilen toplamda 664 isnâd vardır. Bu üç sahâbînin birbirinden rivayet aktarımı yoktur ve zikredilen sayının tespitinde her üç sahâbînin rivayetin ana kaynağı olmaları dikkate alınmıştır. Bu rivayetlerin *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer kısmındaki diğer tüm rivayetlere oranı da oldukça yüksek çıkmaktadır. Aşağıdaki grafikte gösterildiği üzere İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin %31'i ana kaynak itibariyle yalnızca bu üç sahâbîyle sınırlıdır. İsnâd sayıları esas alındığında bu oran %24'e düşse de ele alınan üç sahâbînin siyer rivayetine kaynaklıkları konusunda

bir değişim olmamaktadır. Sahâbeyle ilgili analizler sonucunda Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayet sayıları itibariyle ciddi bir farkla diğer sahâbeden önde oldukları görülmüştür. Bu üç sahâbîden nakledilen bilginin dağılımına odaklanmak, İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin nakil süreçlerini tespit etmek açısından anlamlı görünmektedir. Üçüncü bölümde râvileri ve rivayet ağları detaylı olarak incelenecek olan bu üç sahâbînin hangi konularda rivayetleri olduğuna da temas etmek gerekmektedir.

Grafik 19: *Üç sahâbînin rivayetlerinin diğer siyer rivayetlerine oranı.*

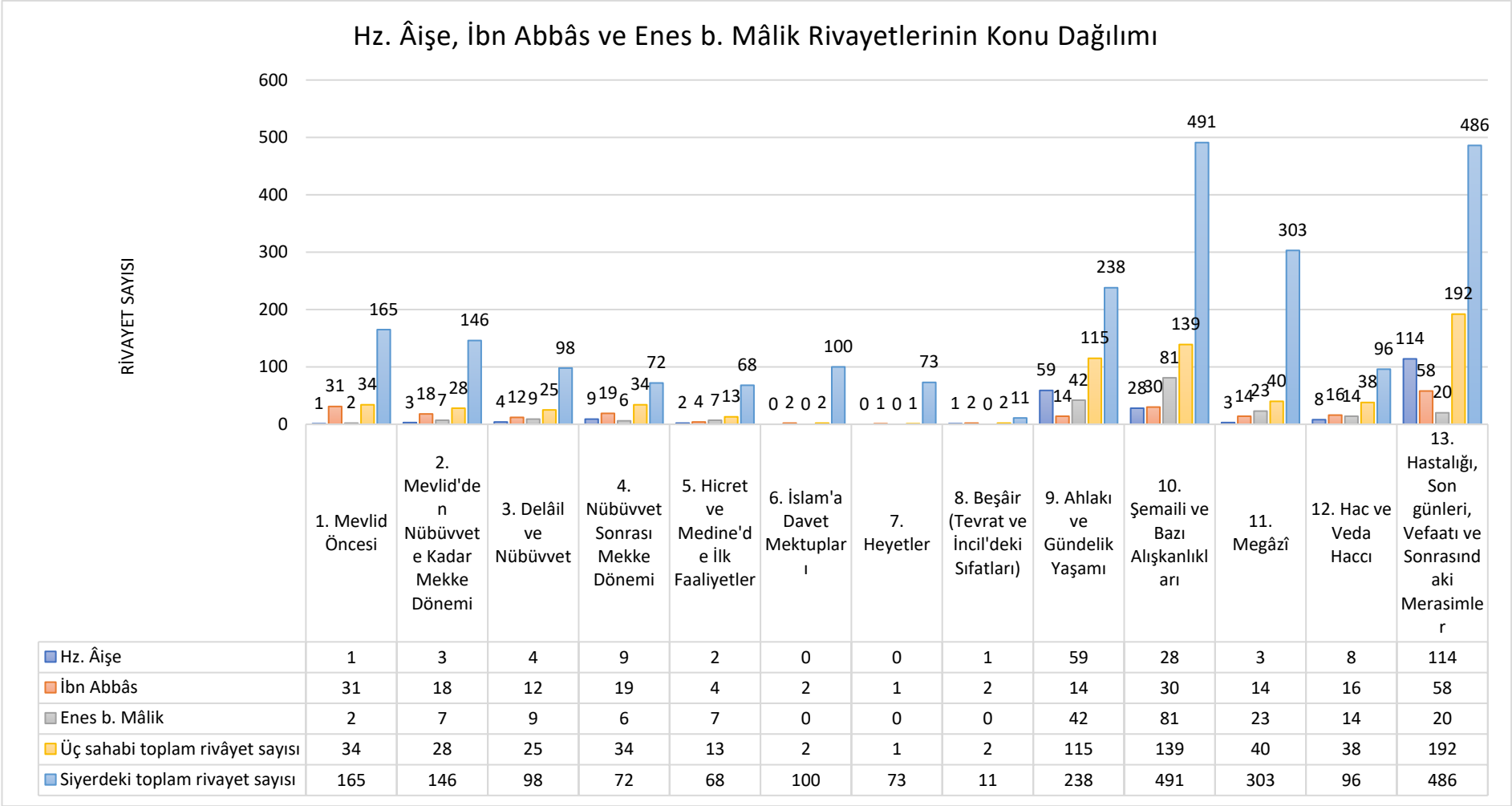
Sahâbe neslinin sistemli bir rivayet aktarım gündemi olmaması, çoğu sahâbînin yanlışa düşmemek adına Hz. Peygamber'den doğrudan nakilden imtina etmesi, kendisini bir kere bile görmüş olan kişilere sahâbî denilirken kendisinden rivayet alan ve sürekli onunla birlikte olanların sayısının sınırlı olması ve bunlar arasında bilgi aktarımında yetkin olanların da belli bir düzeyde olması az sayıda sahâbînin rivayet sayısının diğerlerine oranla ciddi düzeyde yüksek çıkmasına sebep olmaktadır. Sahâbe sayısının 60 bin ile 114 bin arasında olduğuna dair bilgilere rağmen sahâbenin hepsinin Hz. Peygamber'e yakınlığı eşit düzeyde değildir. Tamamı hakkında eşit düzeyde bilgi sahibi olunamayacağı gibi hepsinden aynı düzeyde rivayet gelmesi de imkânsızdır.[343] Sahâbenin

[343] Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, 7-8.

tamamının rivayette bulunmadığına delil olarak Bâkî b. Mahled'in (ö. 276/889) en büyük hadis mecmualarından olan *Müsned'*inde yalnızca 1300 sahâbîden rivayet aktardığına dikkat çekilmektedir.[344]

Hz. Peygamber'in siyerini 13 ana başlıkta tasnif ederek sahabe tabakasındaki kişilerin rivayetlerinde belli bir konuda yoğunluğun olup olmadığını tespit etmek ve sahâbe nesline kadar geri götürülebilecek siyer muhtevasının ne olduğu sorusunu gündeme almak gerekecektir. Bu nedenle aşağıda Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in siyer rivayetlerinin konu dağılımı bağlamında sahâbe neslinde rivayet kültürüne mal olan siyer muhtevası incelenecektir.

[344] Selman Başaran-M. Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: Emin Yayınları, 2010), 63.

	1. Mevlid Öncesi	2. Mevlid'den Nübüvvete Kadar Mekke Dönemi	3. Delâil ve Nübüvvet	4. Nübüvvet Sonrası Mekke Dönemi	5. Hicret ve Medine'de İlk Faaliyetler	6. İslam'a Davet Mektupları	7. Heyetler	8. Beşâir (Tevrat ve İncil'deki Sıfatları)	9. Ahlakı ve Gündelik Yaşamı	10. Şemaili ve Bazı Alışkanlıkları	11. Megâzî	12. Hac ve Veda Haccı	13. Hastalığı, Son günleri, Vefaatı ve Sonrasındaki Merasimler
Hz. Âişe	1	3	4	9	2	0	0	1	59	28	3	8	114
İbn Abbâs	31	18	12	19	4	2	1	2	14	30	14	16	58
Enes b. Mâlik	2	7	9	6	7	0	0	0	42	81	23	14	20
Üç sahabi toplam rivâyet sayısı	34	28	25	34	13	2	1	2	115	139	40	38	192
Siyerdeki toplam rivayet sayısı	165	146	98	72	68	100	73	11	238	491	303	96	486

Grafik 20: *Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayetlerinin konu dağılımı.*

İbn Sa‘d’ın eserinin siyer kısmında Hz. Peygamber’in hayatının her safhasına dair geniş bir rivayet birikimine yer verdiği ve bunları büyük oranda isnâdlı olarak aktardığı tespit edilmiştir. Ancak megâzî ve İslâm’a davet mektupları başlıklarındaki rivayetlerde kullandığı isnâd yöntemi farklı olup onun bu konudaki rivayetlerinin ana kaynaklarını tespit etmeye imkân vermemektedir. Zira megâzî rivayetlerinde Vâkıdî’nin telifinden naklettiği kısımları “قالوا/dediler ki” lafzıyla kitabın kaynaklarını verdiği ilk isnâda atıfla zikretmektedir.[345] İslâm’a davet mektupları için oluşturduğu müstakil başlık altında da ilk olarak Vâkıdî’nin anıldığı birleşik isnâdlı bir rivayet naklederek sonrasında bu başlık altında 88 rivayeti bu isnâda atıfla yine “قالوا/dediler ki” lafzıyla aktarmaktadır.[346] Bununla birlikte bu bölümlerde isnâda başvurduğu rivayetler de vardır. Megâzî kısmındaki 90 rivayet ve İslâm’a davet mektupları başlığındaki 88 rivayet sayısal analizlerde dikkate alınmıştır. Aşağıda yapılacak değerlendirmede zikredilen iki konudaki bu nüansı akılda tutmak gerekmektedir.

Hz. Âişe, Hz. Peygamber’in hanımı, müminlerin annesi, ilk halife Hz. Ebû Bekir’in kızı olması, kişiliği ve dinî bilgisi itibariyle diğer peygamber eşlerinden ayrılması yönüyle özel bir konuma sahiptir.[347] Ümmetin bütün hanımları arasında Hz. Peygamber’in eşleri de dahil olmak üzere en fazla ilme sahip olduğu,[348] feraizi,[349] sünneti, fıkhı ve tefsiri en iyi bilen ashap arasında olduğu, sahâbenin ileri gelenlerinin de kendisinden ilim talep ettiği ve şüpheye düştükleri hususlarda danıştıkları[350] biri olarak öne çıkmaktadır.

---

345 İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/5; Bu lafızla aktarılan bütün rivayetler nâşir Ali Muhammed Ömer tarafından Vâkıdî’nin *Megâzî*’siyle karşılaştırılarak cilt ve sayfa numaralarıyla verilmiştir. Ancak bu lafzın kullanılması İbn Sa‘d'ın tercihi olmaktan ziyade hocası Vâkıdî'nin tercihi olmalıdır. Nitekim Öz, isnâddaki kaynakları topluca ifade etmenin Vâkıdî’nin rivayet usulünün alamet-i farikası olduğunu söyler. Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 312.

346 İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/222. Bu lafızla aktarılan bütün rivayetler, nâşir Ali Muhammed Ömer tarafından İbn Sa‘d’dan aynı ifadelerle nakleden sonraki dönem müellifleri zikredilmiştir. Buna göre Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed Şihâbüddin en-Nüveyrî’nin *Nihâyetü’l-ereb fî-Fünûni’l-edeb* isimli 33 ciltlik eseride ve Muhammed b. Yusuf Salihî eş-Şâmî’nin *Sebîlü’l-hüdâ ve’r-reşâd fî-Siyeri Hayri’l-‘ıbâd* isimli 12 ciltlik eserinde nerede yer aldığı cilt ve sayfa numaralarıyla dipnotlarda verilmiştir.

347 Bu özellikleri bağlamında Hz. Âişe’nin dört halife dönemindeki siyasî olaylardaki rolü hakkında bkz.: Adnan Demircan, “Dört Halife Döneminde Hz. Âişe’nin Siyasî Tutumu”, *Mü’minlerin Annesi Hz. Âişe (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, (2017), 63-76.

348 Hâlid er-Rabât - Seyyid İzzet Îd, *el-Câmî’ li-’ulûmi el-İmâm Ahmed- Ricâl* (Mısır: Dâru’l-Falâh, 2009), 16/113-114.

349 İbn Sa‘d, *Tabakât,* 2012, 10/66.

350 İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/322.

Müksirûndan olan Hz. Âişe'nin 232 isnâdda ismi zikredilmektedir. Konu dağılımına göre mevlid öncesi, mevlidden nübüvvete kadarki Mekke dönemi, delail ve nübüvvet bahsi, nübüvvetten sonraki Mekke dönemi, hicret ve Medine'deki ilk faaliyetler, İslâm'a davet mektupları, heyetler, beşâir, megâzî, hac ve veda haccı bahislerinde 10'dan az sayıda rivayeti olduğu görülmektedir. Bu konulardaki toplam rivayet sayısı 31'dir. Hz. Peygamber'in şemâili konusunda 28, ahlakı ve gündelik yaşamı konusunda 59 rivayeti vardır.

Hz. Âişe'nin rivayetlerinin en fazla olduğu konu başlığı ise *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in ikinci cildinin yarısına yakın bir kısmını teşkil eden Hz. Peygamber'in hastalığı, son günleri, vefatı ve akabinde yapılan merasimler hakkındadır. Onun, hakkında rivayeti olmayan konularda başka tariklerle başka müelliflere ulaşan rivayetleri olması ihtimali dolayısıyla kesin bir hükme varmak zordur. Ancak bu eser ölçeğinde Hz. Peygamber'in hayatına dahil olduğu Medine döneminde, bizzat şahit olduğu hadiseler hakkında daha fazla bilgi aktardığı görülmektedir. Onun ahlakına ve şemâiline dair rivayetlerinin sayısı, gündelik hayatına daha yakından şahit olmasının bir sonucu olmalıdır. Hz. Peygamber'in, hastalığı sırasında Hz. Âişe'nin evinde kalmış olması da bu hadiseye ve sonrasındaki gelişmelere yakından tanıklık etmesinin doğal bir sonucudur. Ancak diğer siyer kaynakları ve hadis telifatının da bu gözle incelenerek bir rivayet envanterinin çıkarılması durumunda buradakinden farklı bir tabloyla karşılaşmak olasıdır.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin sahâbe neslinden ikinci önemli kaynağı olarak görünen İbn Abbâs, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'de Kur'ân'ı cem edenler arasında sayılan, tefsir ilmindeki yetkinliği hususunda övgüsüne mazhar olmuş, aynı zamanda vefatına kadar fetvasına itibar edilen bir sahâbîdir.[351] Ümmetin âlimi olarak (hibrü'l-ümme) tanımlanan İbn Abbâs, asrının fakîhi ve tefsirde imam kabul edilmektedir.[352] Hz. Peygamberin amcasının oğlu olan İbn Abbâs hicretten üç yıl önce doğmuştur ve sıgâru's-sahâbe arasında yer almasına rağmen bir çok sahâbînin râvisi olmuştur.[353] Onun rivayetlerinin konu dağılımına bakıldığında, 221 rivayetinin Hz. Âişe'nin rivayetleri kadar olmasa da

---

[351] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/315-316.
[352] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/331.
[353] Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Ömerî (y.y.: Dâru'l-Fikr li't-Tab' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1995), 29/285.

belli konularda rivayet sayısının daha fazla olduğu görülmüştür. Hicret ve Medine'deki ilk faaliyetler, İslâm'a davet mektupları, heyetler ve beşâir konularında toplamda 9 rivayeti mevcuttur. 10-20 arası rivayetinin olduğu konular mevlidden nübüvvete kadarki Mekke dönemi, delâil ve nübüvvet, nübüvvet sonrası Mekke dönemi, ahlakı ve gündelik yaşamı, megâzî, hac ve veda haccıdır.

İbn Abbâs'ın siyerin en tartışmalı konularından olan mevlid öncesindeki peygamberler tarihi ve Hz. Peygamber'in nesebiyle ilgili rivayetlerin olduğu kısımda 31 rivayeti olduğu görülmektedir. Peygamber kıssalarıyla alakalı olarak Kur'an ayetlerinin de zikredildiği rivayetlerden oluşan bu bölümde onun bir müfessir olmasının da tesiri olduğu anlaşılmaktadır.[354] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin en hacimli kısımlarından olan Hz. Peygamber'in hastalığı ve ahirete irtihali konusunda ise 58 rivayetin kendisine nispet edilmesi bu olaya bizzat iştirak etmiş olmasıyla alakalı olmalıdır. Müksirûndan olan İbn Abbâs'ın, diğer eserlere dağılmış olan rivayetlerinin tamamı incelendiğinde konu başlıklarındaki rivayet yoğunluğu değişecektir.

Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden vefatına kadar hizmetlisi olarak yanında bulunmuştur. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde Enes b. Mâlik'in annesi, oğlunu ona götürerek "bu senin hizmetlindir" diyerek onun yanında bırakmıştır. Bu sırada Enes b. Mâlik'in on yaşında olduğu (sekiz ve dokuz olduğuna dair rivayetler de mevcuttur) ve Hz. Peygamber vefat edene kadar on yıl onun hizmetinde bulunduğu, onunla savaşlara gittiği ve Bey'atü'r-Rıdvân'a katıldığı bildirilmektedir. Yazı yazmayı bildiği ve ashab arasında da saygın bir yeri olduğu ve Hz. Peygamber başta olmak üzere kendi döneminden birçok sahâbîden de rivayette bulunduğu nakledilmektedir.[355] Onun 211 rivayetinin de belli konularda yoğunlaştığını görmek mümkündür. Onun da Hz. Âişe gibi mevlid öncesi, mevlidden nübüvvete kadarki Mekke dönemi, delail ve nübüvvet bahsi, nübüvvetten sonraki Mekke dönemi, hicret ve Medine'deki ilk faaliyetler, İslâm'a davet mektupları, heyetler ve beşâir konularında az sayıda ve toplamda 8 rivayeti vardır.

---

354 İbn Sa'd'ın siyer kısmındaki tefsir rivayetleri hakkında bir değerlendirme ve İbn Abbâs'ın bu rivayetlere kaynaklığı konusunda bkz.: Saraçoğlu, *İbn Sa'd (ö. 230/845)*, 62-69.

355 İbn Sa'd, *Tabakât,* 2012, 5/325-326; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/397-398.

Megâzî, hac, veda haccı ve Hz. Peygamber'in vefatı ve sonraki merasimlerle ilgili 14 ile 23 arası toplamda 57 rivayeti vardır.

Enes b. Mâlik'in en çok rivayette bulunduğu Hz. Peygamber'in ahlakı, gündelik yaşamı hakkında 42, şemâili ve bazı alışkanlıkları konusunda ise 81 rivayeti mevcuttur. Enes b. Mâlik'in sekiz gazveye katıldığı[356] ve Hz. Peygamber'in hizmetlisi olarak sürekli onun yanında bulunan biri olduğu göz önüne alınırsa bu konuda daha fazla rivayetinin olması beklenir, ancak megâzî rivayetlerinin isnâdları bu tespitte bulunmaya engel teşkil etmektedir.

Ön plana çıkan rivayetlerine göre Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in hastalığı sırasındaki hadiselerle ilgili olarak, İbn Abbâs'ın mevlid öncesi peygamberler tarihiyle ilgili ve Enes b. Mâlik'in de şemâil ve ahlakla alakalı bahislerin ana kaynağı olarak tebarüz ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca siyerde en fazla kaynak gösterilen bu üç sahâbînin rivayetleri toplamı, konularla alakalı tüm rivayetlerle karşılaştırıldığında hemen hemen tüm konularda 1/3 (veya biraz fazla) oranındadır. Yalnızca megâzî rivayetlerinde ana kaynak olarak toplamda 40 rivayetin isnâd edildiği bu üç sahâbî dışında isnâdlı olarak 303 rivayetin olması dikkat çekmektedir. Bu husus müellifin telif tarzından dolayı kaynakların tespit edilememesiyle açıklanabilir. Heyetler yılındaki 73 rivayetten de sadece 1 tanesinin İbn Abbâs'dan[357] nakledilmesi diğer iki sahâbînin bu konuda rivayetinin olmaması ve bu konudaki rivayetlerin kaynağı itibariyle farklı olması dikkat çekmektedir.

Sahâbe nesliyle ilgili yapılan araştırma neticesinde, sahabîler arasında sayısal olarak eşit olmayan fakat tarihî-sosyolojik olarak doğal olan bir rivayet sayısı farkı olduğu gözlenmektedir. Ebû Zür'a er-Râzî'den tartışmalı bir isnâdla nakledilen Hz. Peygamber vefat ettiğinde 114 bin sahâbî olduğuna dair rivayet ve Ebû Mûsâ el-Medenî'den bu sayının 100 bin kişi olduğunu belirten bir rivayet aktarılmaktadır. Şâfiî'den muteber bir isnâdla Hz. Peygamber vefat ettiğinde sahâbe sayısının 60 bin olduğu aktarılmaktadır.[358]

---

356 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/400.
357 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/259.
358 es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-Râvi -Hadis Usûlü*, 2/1192-1194.

Sahâbenin sayısının kesin olarak tespiti mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber'in yakınında olan, onunla Mekke ve Medine'de yaşayanlar dışında heyetlerle gelip müslüman olduktan sonra badiyelerine dönen, veda haccında yalnızca bir kere onu dinlemiş olan, gazvelerde sınırlı zaman diliminde onun yanında bulunmuş olanların tamamı sahâbe kabul edilmektedir. Ancak zikredilen rakamlara kıyasla oldukça az sayıda sahâbînin günümüzde bilindiği (8 bin kişi) ve bunlar arasında da en fazla 1300 kişinin rivayette bulunduğu, on ve üzeri sayıda rivayeti olan sahâbî sayısının ise 200 kişi olduğu tespit edilmiştir.[359] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin sahâbe kaynaklarının analizi de bu bilgileri teyid edecek sonuçlar doğurmuştur.

Sahâbeden önde gelen birçok kişinin rivayet aktarımında oldukça titiz davrandıkları, kendi dönemlerinde rivayette bulunan sahâbeden şahit istemek, yemin talep etmek, belli periyodlarla aktardıkları rivayeti sorarak hıfzlarını kontrol etmek ve az hadis rivayet etmeye teşvik etmek suretiyle hadis rivayetini kontrol altında tuttukları yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir.[360] Bu tür hassasiyetlerin de rivayet sayılarını etkilediğini düşünmek mümkündür. Sahâbînin bir kısmı Hz. Peygamber'e aynı evde yaşamak, hizmetinde bulunmak, akrabası ve dostu olmak, erken müslüman olarak onun yakınında ve uzun süre yanında olmak gibi bazı hususiyetlerle diğerlerinden ayrılmaktadır. Klasik literatürde sahâbe nesli, faziletleri, bilgi seviyeleri, İslâm'a girişleri gibi çeşitli unsurlar dikkate alınarak kendi içerisinde tabakalara ayrılmıştır.[361] Bu çalışmada bilgi aktarım süreçleri merkeze alınacağı için sahâbeden rivayetin kaynağı olmak bakımından öne çıkan üç sahabîye odaklanılacaktır.

Oldukça ciddi bir rivayet sayısı farkıyla öne çıkan aynı zamanda genel rivayet aktarımında da müksirûndan kabul edilen Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in İbn Sa'd'ın eserinde yer alan siyer rivayetleri, bilgi aktarımının ana tariklerini sahâbe neslinden müellifin dönemine kadar takip edebilmek açısından ciddi bir imkân sunmaktadır. Her ne kadar elimizdeki tikel verilerden hareketle tüm râvilerin rivayet sayıları ve içerikleri hakkında birtakım analizler yapmamız mümkün olsa da bunların

---

359 Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, 8.
360 Mustafa Karataş, "Hadîs Rivayeti Karşısında Sahâbenin Tutumu", *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* II/13,14,15 (1999), 190-194.
361 es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-Râvi -Hadis Usûlü*, 2/1194-1202.

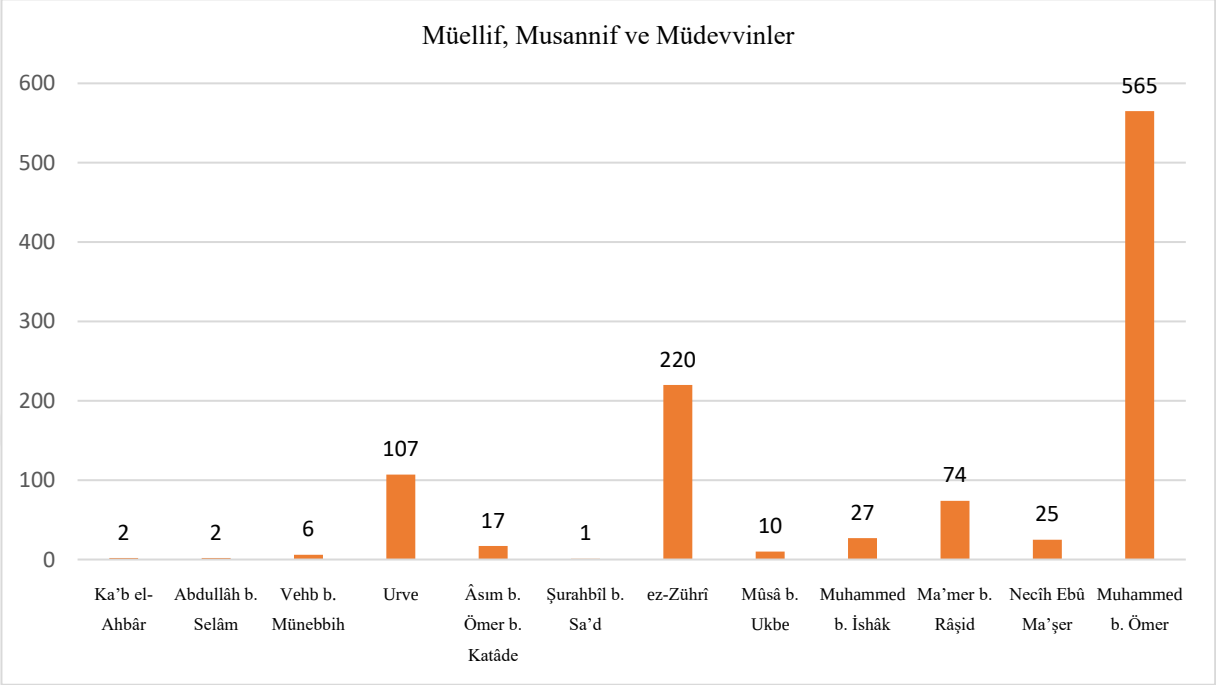
aktarıcılarını ilk nesilden müellife kadar takip etmemiz imkân dahilinde görünmemektedir. Bunun yapılabilmesi için ilişkili verilere dayalı sosyal ağ analizi hesaplamalarının önemli bir metodolojik açılım sağlaması mümkündür. Bu noktadan hareketle üçüncü bölümde bir eserin kaynaklarının incelenmesi bakımından ana kaynak olan sahâbe neslinden müellif İbn Sa'd'a kadar geçen zaman diliminde siyer rivayet aktarımının izini sürmek için bu analiz yöntemi kullanılacaktır.

b. Müdevvin, Musannif ve Müellifler

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin kaynaklarının tespitinde sahâbeden sonraki dönemin ele alınması için bir hareket noktası olarak müelliften önceki dönemlerde yaşamış ve siyer rivayetinde etkisiyle tanınmış olan kişilere odaklanmak gerekecektir. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer bölümünde daha önceki yazılı malzemeden ne ölçüde istifade edildiği de bu şekilde kısmen ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda siyer yazıcılığının erken dönemlerine dair günümüzdeki en kapsamlı çalışma olan Şaban Öz'ün *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* kitabına müracaat edilerek onun farklı dönemlerde ele aldığı isimlerin bir listesi çıkarılmış ve bu isimlere İbn Sa'd'ın siyer telifindeki isnâdlarda kaç isnâdda ve hangi konu başlıklarında atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bu başlıkta eserin kendisinden önceki telifat ve müdevvenât türünden kaynakları bu yolla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Erken dönem siyer râvileri, müdevvinleri ve müelliflerinin birçoğuna İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarında rastlamak mükündür. Öz'ün çalışmasında tespit edilen dönemlendirme bağlamında burada, isnâdlarda ismi geçen başlangıç döneminden Ka'b el-Ahbâr, Abdullah b. Selâm, Vehb b. Münebbih; risaleler döneminden Urve, Asım b. Ömer b. Katâde, Şurahbîl b. Sa'd; cem' döneminden Zührî; tasnif ve telif döneminden Mûsâ b. Ukbe, Muhammed b. İshâk, Ma'mer b. Raşid, Necîh Ebû Ma 'şer, Muhammed b. Ömer ele alınacaktır. Risaleler döneminden Abdullah b. Ebû Bekr'in ve klasik nakil döneminden Yunus b. Bükeyr ve İbn Hişâm'ın isimleri İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin isnâdlarında geçmemektedir. Zikredilen isimlerin eserdeki isnâdlarda kaç kere yer aldığı

birleşik isnâdlardan kaynaklanan problemler gözetilerek ortaya konulmuştur.[362] Buna göre aşağıdaki grafikte, zikredilen isimlerin isnâdlarda kaç kere geçtiği gösterilmiştir.

Grafik 21: *Müellif, musannif ve müdevvinler.*

Grafiğe göre zikredilen 12 isimden Ka'bü'l-Ahbâr'ın 2,[363] Abdullah b. Selâm'ın 2,[364] Vehb b. Münebbih'in 6,[365] Şurahbîl b. Sa'd'ın yalnızca bir rivayeti[366] mevcuttur. Asım b.

---

362 İsnâdların telfîki başlığında umumiyetle İbn Sa'd'ın isnâd telfîkinde bulunduğu yukarıda ele alınmıştır. Ancak ondan önceki dönemde yaşayan alimlerin de bu yönteme başvurmaları, veri setinin hazırlığı aşamasında birleşik isnâdları açarak yazmaktan kaynaklanan bir problem doğurmuştur. İbn Sa'd'dan önce telfîkte bulunan kişilerin olduğu isnâdlarda telfîki yapan kişiden İbn Sa'd'a gelinceye kadarki süreç telfîk edilen isnâd sayısınca tekrar etmektedir. Örneğin Zührî'nin telfîk ettiği iki isnâd, Ma'mer ve Vâkıdî kanalıyla İbn Sa'd'a gelmekte ancak isnâdlar açılarak yazıldığında Vâkıdî-Ma'mer ve Zührî arasında iki ayrı rivayet aktarımı olmuş gibi görünmektedir. Bu bölümde ve herhangi bir râvinin rivayet sayısının zikredildiği diğer kısımlarda bu durum dikkate alınacaktır. Bu problem yalnızca 35 rivayetin isnâdlarıyla sınırlıdır. Söz konusu isnâdlar için bkz.: Saraçoğlu, "Siyerde İsnâd ve Metin Telfîki", 286.

363 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/309-310.

364 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/13, 201-202.

365 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/11; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/76, 96, 132, 133, 153.

366 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/203.

Ömer b. Katâde,[367] Mûsâ b. Ukbe,[368] Muhammed b. İshâk[369] ve Necîh Ebû Ma'şer'in[370] rivayet sayılarının da siyer merviyyatının hacmi düşünüldüğünde sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Urve, Zührî ve Ma'mer b. Raşid'in nispeten yüksek sayıda rivayetlerinin dolaşımda olduğu tespit edilmiştir. Vâkıdî ise telifler döneminin önemli bir ismi ve İbn Sa'd'ın hocası olması dolayısıyla eserde en fazla rivayeti olan kişiler arasındadır ve aşağıda İbn Sa'd'ın hocaları bahsinde ele alınacaktır. Bu başlıkta, zikredilen isimler arasından 50'den fazla rivayeti olan müdevvin ve müelliflere odaklanılacaktır. Bu nedenle öncelikle rivayetlerin kaynağı olma durumları, isnâda müracaatları ve ana kaynakları, birbirlerinden aldıkları rivayetler ve ana aktarıcıları bağlamında bu kişiler ele alınacak, ardından rivayetlerinin konu dağılımı incelenecektir.

Erken dönem siyer rivayetlerinin önemli bir nakilcisi, Hz. Âişe'nin yeğeni ve râvilerinden biri olan Urve'nin, onun çok sayıda rivayetinin nakilcisi olduğu bilinmektedir. Urve'nin megâzî konusunda bir kitabı olduğu yönünde tartışmalar vardır. Ancak onun yaşadığı dönemde kendisinden sonra gelen siyer alimlerinin teliflerindeki siyer planı ve muhtevasını bulmak mümkün görünmemektedir.[371] Tasnif çalışmalarının hicrî ikinci

---

[367] Rivayetleri için bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/94, 118, 134, 137, 140, 155-156 (tek rivayet, ikili birleşik isnâd, kanatimizce bu isnâdda telfîki yapan Ebû Zekeriyyâ el-Aclânî'dir.), 177, 184, 185, 187, 188, 251, 300; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/51, 53, 200, 220. Katâde rivayetlerinin onunda birleşik isnâdlara rastlanmaktadır. Bu isnâdları -biri istisna olmak üzere- telfîk eden İbn Sa'd'dır. İbn Sa'd'ın söz konusu isnâd telfîklerinde ikinci tür telfîk yöntemini kullandığı ve isimleri farklı isnâd zincirlerini ard arda sıraladığı görülmektedir. Farklı tariklerle birden fazla kaynakla desteklenen bu rivayetler Âsım b. Ömer b. Katâde rivayetleri hesaplanırken müstakil rivayetler kabul edilmiş, isnâd sayıları esas alınmıştır.

[368] Rivayetleri için bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/316, 383 (iki rivayet), 402-403, 404; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/5, 163, 164, 219 (tek rivayet, ikili birleşik isnâd).

[369] Rivayetleri için bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/34, 49, 81, 138, 140, 142, 156 (tek rivayet, ikili birleşik isnâd), 227 (ikili birleşik isnâd, kanaatimize göre isnâdları telfîk eden İbn İshâk'dır.), 300 (üçlü birleşik isnâd, kanaatimize göre isnâd telfîki yapan İbn İshâk'tır), 333, 317; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/ 5, 51, 53, 75 (ikili birleşik isnâd, kanaatimize göre telfîkte bulunan İbn İshâk'tır), 107, 108, 116, 127, 133, 137, 168, 175, 211, 223, 266.

[370] Rivayetleri için bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/138 (iki rivayette ikişer isnâd telfîki yapılmıştır, kanaatimize göre telfîkleri yapan Ebû Ma'şer'dir.), 158 (iki rivayet, rivayetlerden birinin ikili isnâdı vardır ve kaanatimizce telfîkte bulunan Ebû Ma'şer'dir.), 159, 201, 209, 242 (üçlü isnâd telfîki, kanaatimizce telfîkte bulunan Ebû Ma'şer'dir), 300 (ikili birleşik isnâd, kanaatimizce telfîk yapan Ebû Ma'şer'dir.), 326, 328, 337, 339, 345, 351, 400, 402; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/5, 132, 175, 183, 196, 237, 263, 276 (ikili birleşik isnâd, kanaatimizce telfîk yapan Ebû Ma'şer'dir).

[371] Adnan Demircan, "İlk Siyercilerden Urve b. ez-Zübeyr ve Tarihçiliği", *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -II-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 2/657.

yüzyılın ortalarına kadar görülmediği[372] dikkate alınacak olursa, Urve'nin bu konuda bir telif ortaya koyduğunu söylemek güçtür.

Oryantalistler onu isnâd kullanmaması dolayısıyla eleştirmektedirler.[373] Nitekim kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek üzere yazdığı mektuplarda isnâd zikretmediği görülmektedir.[374] Ancak mektuplarında bu usule başvurması Urve'nin isnâd kullanmadığı sonucuna ulaşmak için yeterli değildir. Zira İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Urve'nin isminin geçtiği 107 isnâd olduğu, bunların 72'sinde Hz. Âişe'den, 1'inde Zübeyr b. el-Avvâm'dan, 1'inde Zübeyr b. el-Avvâm vasıtasıyla Hz. Âişe'den, 2'sinde Ömer b. Ebû Seleme'den, birinde de Üsame b. Zeyd'den nakilde bulunduğu görülmektedir. Onun isminin geçtiği isnâdlarda çok sayıda rivayetinin kaynağı zikredilmiş, hadis rivayetlerinde olduğu gibi ana kaynağı Hz. Âişe olarak tebarüz etmiştir.

Urve'nin, İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde kendisinin ana kaynak olduğu ve isnâdı zikretmediği 30 rivayet tespit edilmiştir. Urve'den önceki isimlerin yer almadığı bu 30 isnâdda Hişâm b. Urve ve Zührî en önemli nakilcileri olarak görülmektedir. Hişâm'ın babasından bu şekilde nakilde bulunmasının, onun tedlîs yapmakla itham edilen bir râvi olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zührî'nin Urve rivayetlerindeki bu tasarrufu ise onun hafız olmasına rağmen mürsel rivayetlere sahip olan bir râvi olmasıyla alakalı olabilir. Nitekim Zührî bu konuda eleştirilere maruz kalmış[375] ve mürsel rivayetleri zayıf kabul edilen râviler arasında kabul edilmiştir.[376] Urve'nin kaynak göstermediği bazı rivayetlerde kendisinden sonraki nakil sürecinde râvilerin zabtından kaynaklanan problemlerden ve istinsah sürecinde yapılan hatalardan dolayı isnâdlarda inkıtâ olduğu tespit edilmiştir.[377] Zikredilen 27 rivayetteki tasarrufların da Urve'nin râvileri ve istinsah

---

372 Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivayet,* 81.

373 Della Vida, Vecca, Caetani'nin bu konudaki görüşleri hakkında yapılan eleştiriler için bkz Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 125; Fikret Özçelik, *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012), 60.

374 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 126; Fikret Özçelik, *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadis İlmndeki Yeri*, 62.

375 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 181.

376 Salahattin Polat, "Mürsel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

377 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 126.

süreçleriyle alakalı olduğunu düşünmek mümkündür. Aynı zamanda bu rivayetlerin Urve'nin kendisine ait mürsel rivayetleri olması da muhtemeldir.

Ele alınan grupta 220 rivayeti olan Zührî ise sıgâru's-sahâbe ve tâbiûn âlimlerinden nesep, fıkıh, kıraat, hadis ve tarih rivayet alan,[378] Hicâz ve Şam arasında sürekli yaptığı seyahatlerle bölgedeki rivayetlere hâkim biri olarak[379] kendisinden önceki hadis-siyer merviyyâtını derlemekle görevlendirilen,[380] ilmin ana kaynağı olan altı sika kişiden kabul edilen[381] ve rivayetlerine başvurulan en önemli müdevvin olması dolayısıyla öne çıkmaktadır. Onun ilmî yetkinliği hususunda birçok rivayet aktarılmaktadır. Örneğin, Mâlik b. Enes, "Medine'de fakîh ve muhaddis olarak Zührî'den daha iyi birini görmedim" demektedir. Mekhûl, "geçmişin sünneti konusunda Zührî'den daha âlim birini tanımıyorum" demiştir. Ma'mer b. Râşid ise "Halife el-Velîd öldürülünceye kadar Zührî'den çok fazla hadis rivayet ettiğimizi düşünürdük ama onun hizanesindeki defterler hayvanlara yüklendi ve bunlar onun ilmindendi" ifadesini kullanmıştır. İbrahim b. Sa'd babasından naklen, "Hz. Peygamber'den sonra İbn Şihâb Zührî kadar kimsenin rivayet derlediğini görmedim" demektedir.[382]

Mâlik b. Enes'ten, İbn Şihâb Zührî'nin hadisi ilk olarak isnâdlı nakleden kişi olduğuna dair tespit, onun isnâdın kullanımını yaygınlaştırması olarak yorumlanmaktadır.[383] Irak bölgesinde daha önce veya en azından Zührî döneminde isnâdın kullanılmasından hareketle, onun seyahatleri dolayısıyla isnâd kullanımının Şam ve Hicâz bölgesinde yaygınlaşmasında etkili olduğu şeklinde değerlendirmeler de vardır.[384] Zührî'nin isnâd kullanımına dikkat ettiği ve isnâdı zikretmeyenleri eleştirdiği de bilinmektedir.[385] Eleştirilen kişiler arasında Şam bölgesi ulemasının da olması ve onun eleştirisinden sonra

---

[378] Mahmut Kelpetin, "İbn Şihâb ez-Zührî ve Tarihçiliği", *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -II-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 670; Halit Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", *Dîvân (Dergi)* XVII/32 (2012), 4.

[379] Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", 13.

[380] Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilber, *Câmi'ü'l-beyâni'l-'ilm ve fazlihi*, thk. Ebû el-Eşbâl ez-Züheyrî (Riyad: Nâşirü'l-Mütemeyyiz li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2019), 1/331.

[381] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 180.

[382] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/333-334.

[383] Ali Fuat Futsi, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buharî Çerçevesinde)* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, 2016), 17.

[384] Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", 15.

[385] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 180; Futsi, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buharî Çerçevesinde)*, 17.

el-Velîd b. Müslim'in "ashabımız o günden sonra isnâda yapıştı" demesi,[386] isnâdın o bölgede yaygınlaşmasında Zührî'nin etkili olduğunu düşündürmektedir. Ancak onun isnâd konusunda eleştirildiği hususlar da vardır. Bir isnâd problemi olarak görülen telfîke müracaat ettiği, hocası Urve'nin birkaç isimle sınırlı olan isnâd telfîki usulünü sürdürdüğü için eleştirilmiştir. Zührî'nin bu uygulamasına İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde de rastlamak mümkündür.[387]

İsnâd konusunda eleştirildiği bir diğer husus ise irsâl ve tedlîs yapmasıdır.[388] Zührî'nin mürsel rivayetlerinin diğer tâbiûnun mürsellerinden daha ağır eleştirildiği, bununla birlikte Mâlik b. Enes gibi âlimlerin eserlerinde onun mürsellerine yer verdikleri görülmektedir.[389] *Muvattâ'*da yer alan Zührî'ye ait mürsel rivayetlerin başka tariklerinde ittisâlle zikredilmiş olduğu ve mürsel tariklerinin güvenilir râvilerden oluştuğu tespit edilmiştir.[390] Zührî'nin mürsel rivayet konusundaki eleştirilerin sınırlı sayıda hadisle alakalı olması ve onun isnâd kullanımındaki hassasiyeti gerekçe gösterilerek irsâl konusundaki eleştirilerin haklılığının sorgulanması gerektiği yönünde görüşler de vardır.[391] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Zührî'nin isnâd kullanımında her zaman kaynağını belirtmediği ve isnâd kullanmadığı görülmektedir. Kendisine nispet edilen 220 rivayeti varken, bunlar arasında Zührî'nin kendi kaynağını zikrettiği rivayet sayısı 173'tür. Onun 47 rivayette ise isnâd kullanmadığı tespit edilmiştir. Bunların çok az bir kısmında قال النبي// قال رسول الله gibi ifadelerle Hz. Peygamber'den doğrudan nakil vardır.[392]

Ele alınanlar dışında kalan 32 rivayette ise Zührî'den umumiyetle tarihî bilgi, yorum veya bir kıssa aktarılmaktadır. Bu tür rivayetler hadis olmaktan ziyade siyere dair tarihî bilgileri muhtevî olması yönüyle ana kaynağının ez-Zürhrî olması doğal görünmektedir. İbn Sa'd, Zührî'nin isnâdsız rivayetlerini Vâkıdî (18 rivayet), Ya'kûb b. İbrâhîm ez-Zührî (6 rivayet), Ali b. Muhammed el-Kureşî (4 rivayet), Attâb b. Ziyâd (1 rivayet), Yezîd b.

---

386 Futsi, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buharî Çerçevesinde)*, 17.
387 Zührî telfîkiyle nakledilen isnâdlar için bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/192; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/177, 179, 247.
388 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 181; Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", 16; Futsi, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buharî Çerçevesinde)*, 22.
389 Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", 16.
390 Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*, 396-405.
391 Futsi, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buharî Çerçevesinde)*, 22-23.
392 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/33, 120, 207, 379.

Hârûn (2 rivayet), Affân b. Müslim (2 rivayet), Ma'ân b. İsâ el-Eşcâî (2 rivayet), Mûsâ b. Dâvûd (1 rivayet), Abdulvehhâb b. Atâ el-İclî (2 rivayet), Attâb b. Ziyâd (1 rivayet), Ârim b. Fadl (1 rivayet), Hakem b. Mûsâ (1 rivayet), Vekî' b. Cerrâh (1 rivayet), Muhammed b. Humeyd el-Abdî (2 rivayet), Abdullâh b. Ca'fer er-Rakkî (1 rivayet), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (1 rivayet) Kuteybe b. Sa'îd (1 rivayet) ve İshâk b. Îsâ'dan (1 rivayet) almıştır. Onun bu rivayetlerinin başka kaynaklarda muttasıl olarak yer alabileceği ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Zührî'nin mürsel nakilleri kendisinin tasarrufu, sonraki râvilerin sehven veya kasten rivayeti ona nispet etmeleri veya istinsah süreçlerindeki hatalar dolayısıyla da oluşmuş olabilir. Onun toplam rivayet sayısının ¼'ine tekabül eden bu rivayetlerin ana kaynağını tespit etmek için ilgili rivayetlerin tahricinin yapılması elzem görünmektedir.[393]

Urve'nin talebesi olan Zührî, tarih çalışmalarına şekil kazandıran kişi olarak kabul edilmektedir.[394] Siyer ve megâzî rivayetlerinde Zührî'nin ana kaynağının Urve olduğu kabul edilmektedir.[395] Hocasının önemli bir nakilcisi olmasına rağmen Zührî'nin, Urve'nin bütün rivayetlerinin tek nakilcisi olmaması dikkat çekmektedir. Bazı durumlarda Hz. Âişe rivayetlerine dahi farklı tariklerle ulaşmak durumunda kalmıştır.[396] İbn Sa'd isnâdlarına göre Zührî, Urve dışındaki kaynaklardan da istifade etmiş görünmektedir. İsnâdlara göre 35 farklı kaynaktan rivayet naklederken bunlar arasında on ve üzeri sayıda nakilde bulunduğu kişiler, Urve (35 rivayet), Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe (26 rivayet), Sa'îd b. el-Müseyyeb (23 rivayet), Enes b. Mâlik (19 rivayet) ve Ebû Seleme'dir (10 rivayet). Onun rivayetlerinin kaynakları arasında sahâbe neslinden olanların sayısı fazladır. Zira en önemli kaynağı olan Urve'nin rivayetleri, aynı zamanda Hz. Âişe rivayetleridir. Müksirûndan olan Enes b. Mâlik'ten doğrudan rivayet nakletmesi de onun rivayetlerinin sahâbe nesli kaynaklarını güçlendirmektedir. Rivayetleri kurumsal

---

393 Söz konusu rivayetler isnâd ve metinleriyle birlikte ekler kısmında verilmiştir.

394 Abdülaziz ed-Dûrî - Casim Avcı, "İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamısndaki Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 57.

395 Abdülaziz ed-Dûrî, Casim Avcı, "İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamısndaki Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2002), 59; Mahmut Kelpetin, "İbn Şihâb ez-Zührî ve Tarihçiliği", *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -II-*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 673; Halit Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", *Dîvân*, XVII/32 (2012), 20; Onun diğer tarih kaynakları hakkındaki bir tespit için bkz.: Zeynep Kaya, "Resmî Tedvîn Döneminin İlk Tarihçisi Olarak İbn Şihab ez-Zührî ve Tarihçilik Anlayışı", *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, 2015, 121.

396 Üçüncü bölümde Hz. Âişe rivayetlerinin dağılımında bu konu ele alınacaktır.

destek alarak derleyen ve kırkbeş yıl Şam ve Hicâz arasında yaptığı seyahatleriyle iki bölgenin birkiminin taşıyıcısı olan[397] Zührî'nin bir araya getirdiği zengin birikimin bilgi aktarımında önemli bir çekim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. O, İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri bağlamında kendisinden bilgi alınan en önemli kişiler arasında yer almaktadır ve isnâdlara göre kendisinden rivayet nakleden kişilerin sayısı 45 olarak tespit edilmiştir.

Siyer telif tarihi açısından Zührî'den sonra gelen onun öğrencisi Ma'mer b. Râşid önem arz etmektedir. Dârekuntî ve Nesaî tarafından sika olarak tanımlanan Ma'mer hakkında İbn Cerîr "kendi zamanından ondan daha bilgili biri kalmamıştır" diyerek talebelerini onun hadislerini öğrenmeye teşvik etmiştir. Katâde, Zührî, Yahya b. Ebû Kesîr, Amr b. Dînâr ve Ebû İshâk rivayet aldığı en önemli hocalarıdır.[398] Basra'daki yaşantısından sonra ticaret dolayısıyla birçok şehre gittiği ve bu durumu bir fırsata çevirerek buradaki ulemayla tanışıp onlardan istifade ettiği bilinmektedir.[399] Suriye, Hicâz ve Yemen'de ilmî faaliyetlerini sürdüren Ma'mer'in Yemen'e ilk rihle yapan kişi olduğu,[400] burada evlendiği ve kendisinden ilim talep etmek üzere Süfyân es-Sevrî'nin Yemen'e geldiği kaydedilmektedir.[401] Ma'mer'in rihlelerinin ilmin aktarımına etkisini Ali b. Medînî "ashabı arasında isnâdları kendisinde toplayan Ma'mer gibi biri daha yoktur" diyerek ifade etmektedir. Medînî, Basra'dan Eyyüb es-Sahtiyânî ve Katâde, Kufe'den Ebû İshâk ve el-A'meş, Hicâz'dan Zührî ve Amr b. Dînâr'ın rivayetlerinin Ma'mer'de toplandığını söyler.[402] Ma'mer'e yönelik eleştirilerde Katâde ve el-A'meş rivayetlerinde hıfzının kötü olduğu nakledilmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Basra'dan ticaret için ayrıldıktan sonra yalnızca annesini ziyaret için geri geldiği dönemlerde yanına kitaplarını almamış ve burada hıfzından naklettiği için hatalara düşmüştür.[403]

Ma'mer isnâd kullanımına dikkat etmektedir, ancak bazı rivayetlerinde isnâdda "bir adam", "Muksim ashabından biri" gibi müphem lafızlara yer vermektedir.[404] İbn Sa'd'ın

---

397 Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", 8.
398 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/472-473; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 9/186.
399 Mahmut Kelpetin, "Siyerin Öncüleri: Ma'mer b. Raşid", *Hicrî İkinci Asırda İslami İlimler* (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022), 55.
400 İbn Sa'd, *Tabakât,* 2012, 8/105; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/472.
401 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/473.
402 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/474.
403 Kelpetin, "Siyerin Öncüleri: Ma'mer b. Raşid", 56.
404 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 288.

siyer rivayetlerinde bu tür müphem lafızları olmayan Ma‘mer b. Râşid bütün rivayetlerinde isnâd kullanmıştır. Ancak onun isminin geçtiği 21 isnâdda rivayeti kendilerinden aldığı ana kaynaklar olan Zührî, Katâde, Mücâhid, Sa‘îd b. el-Müseyyeb, Tâvus, İkrime gibi tâbiûn neslinden âlimler zikredilmekte ve bunların isnâdlarına yer verilmektedir. Bu problemin Ma‘mer’den mi hocalarından mı yoksa sonraki nesilden mi kaynaklandığını tespit etmek ancak bu rivayetlerin farklı tariklerinin incelenmesiyle mümkün olacaktır.

Ma‘mer’in, İbn Sa‘d’da yer alan 74 rivayetinde kaynakları arasında en önemlisi, kendisinden 53 nakilde bulunduğu Zührî’dir. Onun Zührî’den rivayet almak üzere yaptığı rihleden sonra ondan aldığı ilimle şereflenmesi dolayısıyla kendisine Zührî nisbesinin verildiği nakledilmektedir.[405] Sa‘îd b. Ebû Arûbe’nin Ma‘mer’den rivayette bulunurken “Ma‘mer ez-Zührî” diyerek hocasına nisbetle ismini zikretmesi,[406] Ma‘mer’in Zührî’den rivayette bulunanlar arasında en önemli dört kişiden biri kabul edilmesi[407] onun hocasıyla ilişkisi açısından dikkate değer kayıtlardır. Ma‘mer, hocası Zührî’yle Medine’ye yaptığı ticaret sırasında tanışmıştır. Bir eve konuk olduğunda Zührî’nin etrafında toplanan insanlar olduğunu ve ondan ilim aldıklarını görmüştür, kendisi de onlarla Zührî’nin tedris faaliyetlerine katılmıştır.[408] Medine ekolünün önemli bir temsilcisi olan Zührî’ye çokça sorular sorarak onun ilmî mirasını tevarüs eden Ma‘mer, onun birikiminin sonraki nesillere intikalinde önemli bir rol oynamıştır.[409] Diğer bir önemli hocası olan Katâde’den 5 rivayeti vardır. Ma‘mer ondan 14 yaşında ilim almıştır ve o zamanlar ondan aldıklarının zihnine kazınmış gibi olduğunu ifade etmektedir.[410] Mâlik b. Enes de Ma‘mer’in Katâde tefsirinden rivayetleri konusunda “Ma‘mer ne güzel bir insandır, ya onun Katâde’den tefsir rivayetleri olmasaydı?” demektedir.[411] İbn Sa‘d’daki rivayetlerine göre İbn Ebû

---

405 es-Seyyîd Ebûl-Muâtî en-Nûrî- vd., *el-Câmi’ fi’l-cerh ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1992), 3/154.
406 Halid er-Rabât - Seyyid İzzet Îd, *Câmi’ li-’ulûmi el-İmâm Ahmed* (Mısır: Dâru’l-Falâh, 2009), 19/185.
407 en-Nûrî- vd., *el-Câmi’ fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, 1992, 3/153.
408 ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 6/472.
409 Kelpetin, “Siyerin Öncüleri: Ma’mer b. Raşid”, 56.
410 Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Târîhu’l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed - Mahmûd b. Abdu’l-Fettâh en-Nehhâl (Riyad: Nâşirü’l-Mütemeyyiz li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, 2019), 9/187.
411 ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 6/474.

Necîh (4 rivayet), Eyyûb es-Sahtiyânî (3 rivayet), Yahya b. Ebû Kesîr (2 rivayet) ve İbn Tâvus (2 rivayet) diğer kaynakları arasındadır.

Ma‘mer’in hıfzından nakilde bulunduğu bildirilmektedir. Kendisi el-A‘meş’in sahifesini düşürdüğünden dolayı onun rivayetlerini hafızasından naklettiğini söylemektedir.[412] Hişâm b. Yusuf ise onun hakkında “Ma‘mer bizimle yirmi sene kaldı ve onun bir kitabı olduğunu görmedik, hadislerini hafızasından naklederdi” demektedir.[413] Her ne kadar hıfzından nakilde bulunduğu durumlar olsa da onun yazılı metinlere dayandığı da tespit edilmiştir. Nitekim el-A‘meş’in sahifesini düşürdüğünü söylemesi de onun bu yazılı materyale sahip olduğunu göstermektedir. Erul, Ma‘mer’in bazı isnâdlarında satır arası verilen bilgilerde kullandığı sahifeleri zikretmesinden istifade ederek onun yazılı kaynaklarından bazılarını tespit etmiştir.[414] Ancak İbn Sad’daki isnâdlarında bu tür bir kullanıma rastlanmadığından yazılı kaynaklarını net olarak tespit etmek güçtür. Onun yaşadığı dönemde tedvînden kitabet sürecine geçilmesinden dolayı hadis rivayetlerinde büyük oranda yazılı kaynak kullandığı düşünülmektedir.[415] Siyer rivayetlerinde de Zührî ve Katâde gibi hocalarının yazılı rivayetlerine müracat ettiğini düşünmek mümkündür. Öz, onun ifk hadisesini Zührî’den arz yoluyla aldığını ifade eder ve onun yazılı kaynaklarının bir listesine yer verir.[416] Ma’mer’in Zührî’yle tanışmalarını anlattığı rivayette de hocasının etrafını kuşatan kişiler olduğunu söyledikten sonra “ وعرضت معهم/ben de onlarla birlikte arz ettim” demesi yazılı materyale dayanan bir tedris faaliyetine iştirak ettiğini ve Zührî rivayetlerini bu yolla aldığını göstermektedir. İbn Sa‘d, Ma‘mer b. Râşid’in rivayetlerine Vâkıdî (29 rivayet), Muhammed b. Humeyd el-Abdî (18 rivayet) ve Abdullâh b. el-Mübârek (12 rivayet) vasıtasıyla ulaşmaktadır. Sınırlı sayıda olsa da Hammâd b. Zeyd’den (3 rivayet) ve Süfyân es-Sevrî’den (2 rivayet) de nakilde bulunmaktadır.

İbn Sa‘d’dan önceki siyer tedvîn ve teliflerinin onun eserinde ne düzeyde yer aldığı tespit edilmiştir. İsnâdlara dayalı olarak yapılan tespitlerden sonra ortaya çıkan bu etkinin ne

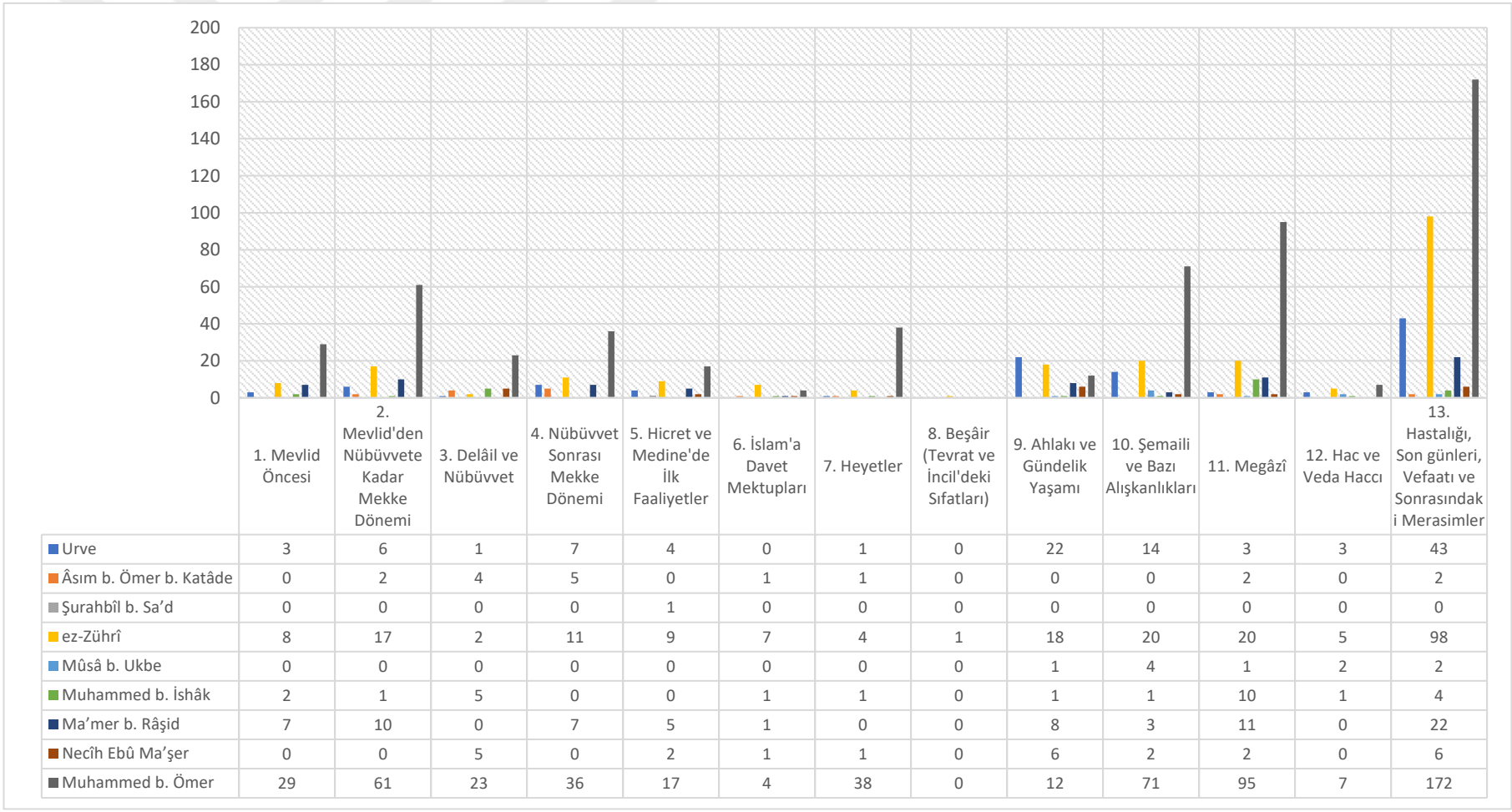
---

412 ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 6/475.
413 ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 6/473.
414 Bünyamin Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi’i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIII/1 (2002), 42.
415 Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)”, 42.
416 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 285.

düzeyde olduğunu göstermek için birkaç önemli hususu da zikretmek gerekecektir. Öncelikle bu başlıkta ele alınan râvilerin rivayet sayıları olarak zikredilen rakamlar birbirinden bağımsız rivayetleri ifade etmemektedir. Örneğin Urve'nin 107 rivayetinin bir kısmı Zührî tarafından aktarılmaktadır. Aynı şekilde Zührî'nin rivayetlerinin bir kısmını Ma'mer b. Râşid nakletmektedir. Siyer telif tarihinin önemli birçok isminden sınırlı sayıda rivayetin yer aldığı, Urve'nin yazıya geçirdiği 107, Zührî tarafından derlenen 220, Ma'mer'e nispet edilen 74 rivayetin esere dahil olduğu ve Vâkıdî'den aldığı isnâdlı rivayet sayısının 565 olduğu görülmektedir. İbn Sa'd'ın isnâdlı siyer rivayet sayısı 2000'den fazla iken kendisinden önceki en yakın müellif olan Vâkıdî'nin rivayetleri dahi yaklaşık ¼ oranında bir etkiye sahiptir. Vâkıdî'nin tüm merviyyatı İbn Sa'd'ın eserine dahil olmadığı gibi İbn Sa'd'ın ondan farklı kaynaklar da kullandığı görülmektedir.[417]

Çalışmaya konu olan eserin mevcut tedvîn ve telif faaliyetleri bağlamında literatürde yer alan bu isimlerden başka kaynakları olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda hicrî üçüncü yüzyıl başında telif edilen bir eserin kendisinden önceki tedvîn ve teliflerin tamamını içermediği, aynı zamanda bunların basit bir nakilcisi pozisyonunda olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer bölümü yalnızca tasnif itibariyle değil, tedvîn itibariyle de dikkate değer görülmektedir. Bu bağlamda sahâbe neslinden müellifin dönemine kadar ulaşan rivayetlerin kimler tarafından nakledildiği sorusunun önemi artmaktadır. Üçüncü bölümde Hz. Âişe, Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs özelinde bu bilgi akışı ele alınacaktır.

[417] Aşağıda hocaları bahsinde bu konu üzerinde daha detaylı durulacaktır.

	1. Mevlid Öncesi	2. Mevlid'den Nübüvvete Kadar Mekke Dönemi	3. Delâil ve Nübüvvet	4. Nübüvvet Sonrası Mekke Dönemi	5. Hicret ve Medine'de İlk Faaliyetler	6. İslam'a Davet Mektupları	7. Heyetler	8. Beşâir (Tevrat ve İncil'deki Sıfatları)	9. Ahlakı ve Gündelik Yaşamı	10. Şemaili ve Bazı Alışkanlıkları	11. Megâzî	12. Hac ve Veda Haccı	13. Hastalığı, Son günleri, Vefaatı ve Sonrasındaki Merasimler
Urve	3	6	1	7	4	0	1	0	22	14	3	3	43
Âsım b. Ömer b. Katâde	0	2	4	5	0	1	1	0	0	0	2	0	2
Şurahbîl b. Sa'd	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
ez-Zührî	8	17	2	11	9	7	4	1	18	20	20	5	98
Mûsâ b. Ukbe	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	1	2	2
Muhammed b. İshâk	2	1	5	0	0	1	1	0	1	1	10	1	4
Ma'mer b. Râşid	7	10	0	7	5	1	0	0	8	3	11	0	22
Necîh Ebû Ma'şer	0	0	5	0	2	1	1	0	6	2	2	0	6
Muhammed b. Ömer	29	61	23	36	17	4	38	0	12	71	95	7	172

***Grafik 22**: İbn Sa'd'ın isnâdlarına göre önceki siyer kaynaklarının konu dağılımı.*

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde müdevvin, musannif ve müelliflerin konu dağılımı ele alınırken bunların zikredilen kişilerin telif içeriklerine uygunluğu meselesini de tartışmaya açmak gerekecektir. Burada karşılaşılan konu dağılımının teliflerin içeriğine uygunluğu 50’den fazla rivayeti olan Urve, Zührî, Ma‘mer b. Raşid ve Vâkıdî için ele alınacaktır. Bunun için yukarıdaki tabloda verilen İbn Sa‘d’ın tasnifine göre bu dört siyer âliminin rivayetlerinin konu dağılımıyla bunların tedvîn ve teliflerinin muhtevası hakkında genel çerçevede bir karşılaştırma yapılacaktır.

Urve’nin rivayetlerinin konu içeriği dikkate alındığında, Hz. Âişe nakillerinin etkisi görülecektir. İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde Urve’ye nispet edilenlerin konu itibariyle yoğunlaştığı kısım Hz. Peygamber’in hastalığı, ahirete irtihali ve vefatından sonraki merasimlerdir. Yoğunluğu itibariyle ahlakı ve şemâili bahislerinde de çok sayıda rivayete sahip olduğu görülmektedir. Urve’nin megâzî konusunda eseri olduğuna dair klasik literatürde İbnü’n-Nedîm ve Vâkıdî kaynaklı bilgiler mevcuttur. Ancak İbn Sa‘d’ın siyer kısmında isnâd kullanımının büyük oranda terk edildiği bu başlıkta, Vâkıdî’nin hocalarına nispetle “قالوا” lafzıyla hazfedilen isnâdların bir kısmında ana kaynağın Urve olması muhtemeldir.

Urve’nin siyer rivayetlerinin muhtevası konusunda dikkate alınması gereken bir diğer husus da onun yazdığı mektuplardır. Kendisine sorulan meselelere cevap vermek üzere yazdığı bu mektuplar rivayet kültürünün en erken kayda geçirilen metinleri arasındadır. Mektuplarda isnâd kullanmamış olması onun bu vesikalara ilmî bir nitelik atfetmemesiyle açıklanmaktadır. Ayrıca mektupların içerik itibariyle doğrudan siyer konularıyla değil, sahâbe biyografisiyle alakalı olması da İbn Sa‘d’ın eserinin siyer kısmında değil, tabakât kısmında yer almalarına sebep olmuştur.[418]

*Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’*in siyer kısmında Zührî’nin rivayet dağılımına bakıldığında siyerin bütün konularında rivayetleri olduğu görülmektedir. Ancak onun da rivayet içerikleri belli konularda yoğunlaşmaktadır. Hz. Peygamber’in hastalığı, vefatı ve sonrasındaki merasimler en çok rivayet naklettiği konudur. Hz. Âişe ve Urve’nin bu

[418] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 126-127.

konudaki rivayetlerinin diğerlerinden fazla olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu konuda Zührî, Urve-Hz. Âişe tariki dışındaki kaynaklardan da bilgi elde etmiş olmalıdır. Zira onun bu konudaki 102 rivayetinin sadece 26'sı Hz. Âişe'ye nispet edilmektedir. Hz. Peygamber'in ahlakı ve gündelik yaşamı konusunda 21 rivayeti vardır. Bunların 12'si Urve'den aldığı Hz. Âişe rivayetidir, şemâili hakkında ise Zührî'nin 20 rivayeti vardır ve bunlardan 1'i yine Urve tarikiyle Hz. Âişe'den alınmıştır.

Zührî'nin İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde megâzî konusunda 20 isnâdda isminin geçtiği görülmektedir. Ancak daha önce de izah edildiği gibi megâzî rivayetleri Vâkıdî'nin hocalarına atıfla anıldığı için bu rivayetlerin daha önceki nesillerde hangi râvilere nispet edildiğini tespit etmek mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla Zührî'nin İbn Sa'd'ın kaynakları arasında olma ihtimali ve bu konudaki rivayet sayısının zikredilenden fazla olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konuda zayıf sayılmayacak bir karine megâzî rivayetlerinde "قالوا" lafzıyla atıf yapılan ilk isnâdda, Zührî'nin yeğeni Muhammed b. Abdullah b. Müslim'in isminin geçmesidir.[419] Vâkıdî'nin bu tarikle Zührî'nin megâzîsine ulaşarak onun rivayetlerini eserine dahil ettiği düşünülebilir. İbn Sa'd'ın megâzî bölümündeki isnâdlı rivayetlerinde Zührî'nin adının geçtiği isnâdlardan anlaşıldığı kadarıyla onun megâzîde en çok müracaat ettiği kaynaklar Enes b. Mâlik, Sa'îd b. Müseyyeb ve İbn Abbâs'tır. Zührî umumiyetle isnâd kullanmakla birlikte, bu konudaki rivayetlerinin 6'sında isnâd zikretmediği görülmektedir. Bu konu özelinde onun isnâd kullanmamış olmasından ziyade kendisinden sonraki râviler tarafından eserine atıf yapılmak suretiyle daha önceki isimlerin hasfedilmiş olmasından bahsedilebilir.

Ma'mer b. Râşid'in günümüze kadar ulaşan ve üzerine çok sayıda çalışma yapılan hadis eseri *el-Câmi*'dir. Siyere dair müstakil bir telifi olmayan Ma'mer'in *Kitâbü'l-Megâzî* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.[420] Eser günümüze ulaşmamıştır, ancak tek nakilcisi olan Abdürrezzâk b. San'ânî'nin *el-Musannef*'indeki Ma'mer rivayetlerinin bir araya getirilmesi yoluyla günümüzde canlandırılmaya çalışılmaktadır.[421] İbn Sa'd rivayetlerindeki konu dağılımında megâzî rivayetlerinin kaynaklarının tespit

[419] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/5.
[420] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 296.
[421] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 287; Kitabın Abdürrezzâk rivayetine dayalı tahkiki için bkz.: Ebû Urve Ma'mer b. Râşid, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Sean Anthony, Library of Arabic Literature, 2014.

edilememesinden ötürü iki müellif arasındaki irtibatı ortaya koymak güçleşmektedir. Ma'mer'in, İbn Sa'd'ın rivayetleri arasında Hz. Peygamber'in ahirete irtihali ve sonrasındaki gelişmeler konusundaki rivayetlerinin fazlalığı dikkat çekmektedir. Onun megâzî eserinde de bu konuyla örtüşen "Hz. Peygamber'in hastalığının başlaması" şeklinde müstakil bir başlık vardır.[422]

İbn Sa'd'ın kendisinden en çok rivayet aldığı hocası telifler döneminin önemli isimlerinden biri olan Vâkıdî'dir. Vâkıdî, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok âlim tarafından metrûkü'l-hadîs, zayıf, sika değil, hadis uydurucusu, leyse bişey', kitapları yalandır gibi ağır cerh ifadeleriyle eleştirilmiştir. Bununla birlikte onun hakkında olumlu kanaat bildirenler de vardır.[423] Öz, onun hakkındaki eleştirilerin hadisler konusunda olduğunu, meğazi, siyer ve fıkıh gibi sahalarda hakkındaki tenkidin birkaç kişiyle sınırlı olduğunu söylemektedir.[424] Şulul de hadis ve siyer sahalarındaki usul farklılıklarına dikkat çekerek onun hakkındaki eleştirileri değerlendirmiştir.[425]

Hakkındaki ağır eleştirilere rağmen Vâkıdî'nin elinde bulundurduğu rivayetlerin ve telifatının genişliği dikkat çekmektedir. Hatta çok fazla hadise sahip oluşu onun cerh edilmesinin sebebi olarak da zikredilmektedir.[426] Vâkıdî, İbn Sa'd'ın tabakât eserinin tamamında etkisi oldukça güçlü olan bir müelliftir. *Megâzî* eseri günümüze ulaşan Vâkıdî'nin erken dönem İslâm tarihçiliği için farklı birçok sahada kırktan fazla eseri olduğu bilinmektedir. Meb'as, mevlid, peygamberler tarihi, siyer ve megâzî, Hulefa-i Raşidîn tarihi gibi dönemsel konular; Mekke tarihi, fil hadisesi, Cemel ve Sıffin savaşları ridde olayları gibi önemli tarihi hadiseleri hakkında telifleri olduğu gibi erken dönem ricâli hakkında tabakât telif ettiği de bilinmektedir. Şulul'ün kapsamlı çalışmasında eserlerin muhtevaları, nakil süreçleri ve günümüze ulaşanların nüshaları hakkında oldukça detaylı bilgilendirmeler ve önemli tespitler yapılmıştır.[427]

---

422 Ma'mer b. Râşid, *Kitâbü'l-Megâzî*, 93-100.
423 Hakkındaki cerh ifadeleri ve olumlu kanaatler için bkz.: Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 305.
424 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 307.
425 Şulul, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 463-479.
426 Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 307.
427 Vâkıdî'nin eserleri konusunda bkz.: Şulul, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 171-428.

Vâkıdî'nin isnâd kullanımında eleştirildiği husus telfîk yapmasıdır.[428]Ancak kendisinden önce başvurulan bu yönteme bir sistem kazandırdığı da düşünülmektedir.[429] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde yer alan Vâkıdî'nin isminin geçtiği 60 rivayette de telfîkte bulunan kanatimize göre İbn Sa'd değil hocasıdır. İbn Sa'd'ın telfîk usulüyle bu isnâdlar arasında temel bir fark olarak birinci isnâd zikredildikten sonra birleştirilen diğer isnâdlara geçilirken "وحدثنا/bize tahdis etti" ifadesi kullanılmaktadır. Oysa İbn Sa'd hem isnâd telfîklerinde hem de diğer bütün rivayetlerinde isnâda "وأخبرنا/bize haber verdi" ifadesiyle başlamaktadır.

İbn Sa'd isnâdlarına göre Vâkıdî 179 kişiden 475 rivayet aktarmaktadır.[430] Bunlar arasında 115 kişiden birer nakilde bulunmuştur. 2-4 arası rivayette bulunduğu 40 kişiden toplamda 97 rivayeti vardır. Vâkıdî'nin beş ve üzeri sayıda rivayet aldığı kişilerin sayısı 24'tür ve bunlardan 263 rivayet almıştır. Bu kişiler ve onlardan aldığı rivayet sayıları aşağıdaki listede sıralanmaktadır. Buna göre Zührî'nin kardeşinin oğlu olan Muhammed b. Abdullah b. Müslim onun en önemli kaynağıdır. Siyer müelliflerinden Ma'mer b. Râşid ana kaynakları arasında üçüncü sırada yer almaktadır.

kaynak	nakilci	Rivayet Sayısı
Muhammed b. Abdullâh b. Müslim	Muhammed b. Ömer	44
İbn Ebû Sebre	Muhammed b. Ömer	37
Ma'mer b. Râşid	Muhammed b. Ömer	29
Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebû Tâlib	Muhammed b. Ömer	14
Abdullâh b. Ca'fer ez-Zührî	Muhammed b. Ömer	13
İbrâhîm b. İsmâîl b. Ebû Habîbe	Muhammed b. Ömer	11
Hişâm b. Sa'd	Muhammed b. Ömer	10
Mûsâ b. Muhammed b. İbrâhîm	Muhammed b. Ömer	9

[428] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 332.
[429] Apaydın, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, 65.
[430] Bu değerlendirme, megâzî kısmındaki Vâkıdî atıfları dışındaki isnâdları kapsamaktadır.

Abdurrahmân b. Abdülazîz	Muhammed b. Ömer	9
Süfyân b. Uyeyne	Muhammed b. Ömer	7
Dahhâk b. Osmân	Muhammed b. Ömer	7
Üsâme b. Zeyd el-Leysî	Muhammed b. Ömer	7
Abdullâh b. Yezîd el-Hüzelî	Muhammed b. Ömer	7
Mûsâ b. Şeybe	Muhammed b. Ömer	6
Süfyân es-Sevrî	Muhammed b. Ömer	6
Abdurrahmân b. Ebû ez-Zinâd	Muhammed b. Ömer	6
Abdülazîz b. Muhammed	Muhammed b. Ömer	6
Abdullâh b. Amr b. Züheyr el-Ka'bî	Muhammed b. Ömer	5
Muhammed b. Sâlih	Muhammed b. Ömer	5
İbn Cüreyc	Muhammed b. Ömer	5
Abdülhamîd b. Ca'fer	Muhammed b. Ömer	5
İbn Ebû Zi'b	Muhammed b. Ömer	5
Şeybân	Muhammed b. Ömer	5
Süleymân b. Bilâl	Muhammed b. Ömer	5

Tablo 14: *Vâkıdî'nin 5 ve üzeri sayıda rivayet aldığı kişiler ve rivayet sayıları.*

İbn Sa'd'ın hocası Vâkıdî'den her konuda istifade ettiği, ancak onun rivayetleriyle sınırlı kalmayarak başka kaynakları da kullandığı bilinmektedir. Siyer rivayetleri bağlamında sayıca en çok rivayeti aldığı, "قالوا" lafzıyla megâzî kısmında doğrudan eser atfıyla kendisinden rivayette bulunduğu, şifâhî aktarımlarla yorumlarına yer verdiği hocası Vâkıdî'dir. Ondan aldığı 565 rivayeti ve şifâhî aktarımları (15 rivayet) doğrudan nakleden İbn Sa'd, bir rivayetinde ondan dolaylı nakilde bulunmuştur. Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında ashabına namaz kıldırması başlığı altında yer alan ve cemaatin namaz esnasında imamla birlikte secde etmesi, rukûa gitmesi ve diğer hususlarda ona uymaları konusundaki rivayeti Yezid b. Harun aracılığıyla nakletmektedir. Söz konusu isnâd,

Yezid b. Harun-Muhammed b. Ömer-Ebû Seleme-Ebû Hüreyre şeklindedir. Bu rivayet dışında Vâkıdî'den dolaylı nakli yoktur.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin en önemli kaynağının hocası Vâkıdî'nin rivayetlerin konu dağılımına bakıldığında siyerdeki bütün konu başlıklarında Vâkıdî rivayetlerinin önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Aşağıda hocaları bahsinde daha detaylı ele alınacak olan bu konuda şimdilik Vâkıdî rivayetlerinin dağılımıyla sınırlı bir değerlendirme yapmak gerekecektir. Vâkıdî'nin isnâdlar itibariyle meğâzide adının açıkça geçtiği 5 rivayeti olduğu, ancak eserin bu bölümünde "قالوا" lafızlarıyla kendisine yapılan atıfların da tamamının Vâkıdî'nin megâzîsiyle örtüştüğü görülmektedir. Bu nedenle bu başlıktaki rivayet sayısı 95 kabul edilmiştir. Vakıdî'nin en çok rivayetine başvurulan konuların Hz. Peygamber'in hastalığı, ahirete irtihali, vefatı ve sonrasındaki merasimler, şemâil, megâzî ve mevlidden nübüvvete kadar Mekke dönemi konularında olduğu görülmektedir. Bu konuların bir kısmında İbn Sa'd'ın, Vâkıdî'nin eserinden istifade ettiği tespit edilmiştir. Örneğin Öz, Vâkıdî'nin *Kitâbu Vefâti'n-Nebî* isimli eserindeki rivayetlerin İbn Sa'd'da bulunabileceğini söylemektedir.[431] İbn Sa'd'ın megâzî bahsinde Vâkıdî'den aktardığı rivayetlerin onun eseriyle birebir örtüşmesi diğer eserlerinden de istifade ettiğini göstermektedir. Bağdâdî'nin Vâkıdî nakilcileri arasında saydığı dört önemli râvisinden birinin İbn Sa'd olması, aralarında hoca-talebe ilişkisi olması ve Vâkıdî'nin katibi olması bu durumu etkilemektedir.

c. Hocaları Tabakasından Kaynakları

İbn Sa'd'ın siyer kaynakları konusunda isnâdlardan hareketle belli bir düzeyde bilgi verebilecek en önemli unsurlardan biri de onun doğrudan rivayet aldığı hocalarıdır. Bu başlıkta *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer bölümünün isnâdlarına dayalı olarak onun isnâdın başında ismini zikrettiği kişiler ve bunlardan aldığı rivayetler ele alınacaktır. İbn Sa'd, üçüncü asrın başlarında geldiği Bağdat'ta Vâkıdî başta olmak üzere birçok âlimin rivayetlerine erişme imkânı bulmuştur. Siyer rivayetlerinin isnâdları onun dönemindeki ulemanın tespitini yapabilmek açısından da kayda değerdir.

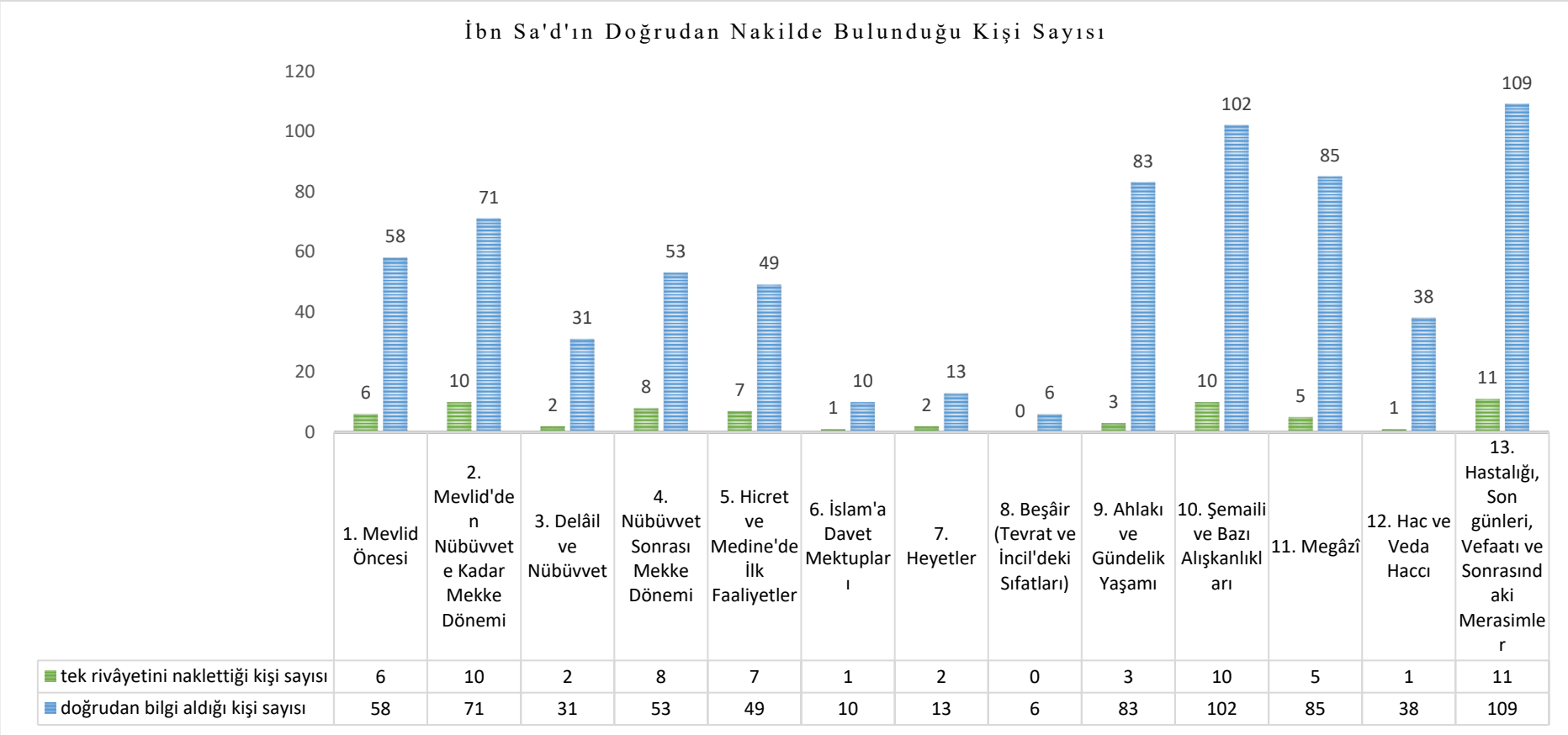
---

[431] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 325.

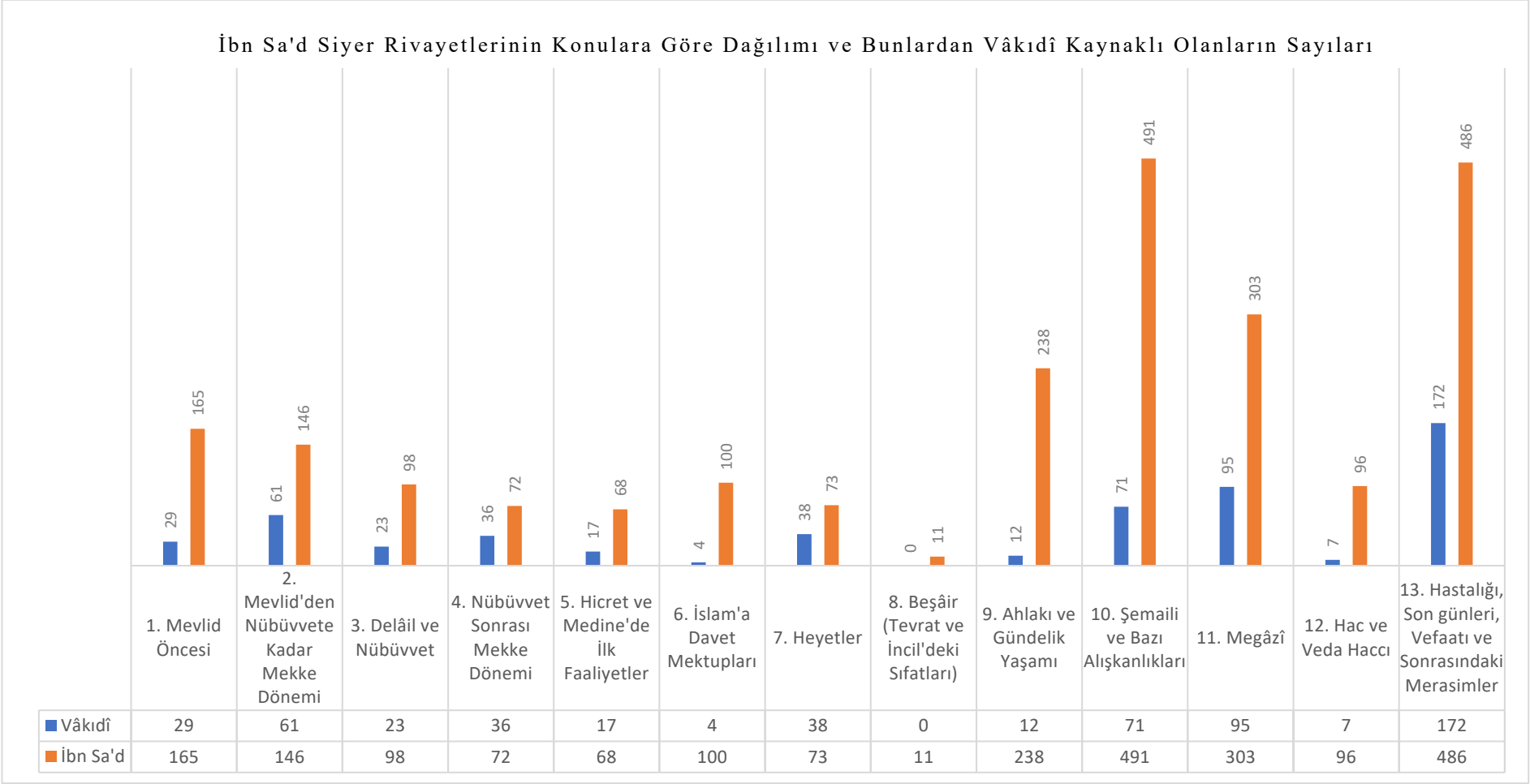
Kaynaklarda İbn Sa‘d’ın 250’den fazla hocası olduğu bilgisi verilse de bu, onun doğrudan rivayet aldığı râvilerin sayısı olmalıdır. Nitekim sadece siyer cildindeki isnâdlara göre onun 162 kişiden doğrudan nakilde bulunduğu görülmektedir. İsnâda göre kaynaklarının bu kadar fazla sayıda olması bu kişilerle uzun süreli mülazemeti ve yoğun bir hoca-talebe ilişkisi olmadığını düşündürmektedir. Zikredilen rakamların doğrudan hoca-talebe ilişkisine işaret etmediğini düşündüren bir diğer karine de söz konusu kişilerin birçoğundan yalnızca bir rivayet almış olmasıdır. Siyer rivayetlerinin isnâdlarına göre İbn Sa‘d’ın 66 kişiden yalnızca birer rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden aktardığı rivayetlerin konu dağılımına bakıldığında her bir konuda çok sayıda kişiden tek rivayetle nakilde bulunduğu görülmektedir. Bunların kısmı birleşik isnâdlarla başka kaynaklarıyla birleştirdiği nakillerdir.

İbn Sa‘d öncesindeki siyer literatürü incelenirken, onun yalnızca kendisinden önceki kaynakları eserine dahil eden bir nakilci olmaktan ziyade bir müdevvin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tek rivayetine başvurduğu kişilerin sayısının çok olması da İbn Sa‘d’ın, telif asrının zirve ismi olmasına rağmen tedvîn çalışmalarını sürdüren bir âlim olduğunu doğrulamaktadır. Ancak tabakâtın diğer ciltlerinde bu kişilerin başka rivayetlerine yer vermiş olması ihtimal dahilindedir. Siyer konularına dahil ettiği bu rivayetlerle, ilgili konuları zenginleştirmiş ve siyer yazıcılığına katkı sunmuştur demek mümkündür. Onun tedvîn faaliyetlerini devam ettirdiğinin bir başka karinesi de 2-10 arası rivayette bulunduğu 41 kişiye eserinde yer vermesidir. Bu kişilerden aldığı ve birer mecmua hacmini oluşturmayacak kadar az sayıda siyer rivayetinin esere dahil edilmesi bu açıdan dikkate değerdir.

Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’in siyer bölümünde, Vâkıdî kaynakları dışında kaç kaynağa müracaat ettiğini tespit edebilmek için yapılan araştırma sonucunda siyerin her konusunda oldukça fazla sayıda râvinin rivayetlerini doğrudan eserine aldığı görülmektedir. Aşağıdaki grafikte hangi konuda kaç kaynağa müracaat ettiği ve bunların ne kadarının siyer kısmında tek rivayetine yer verdiği râvilere ait olduğu gösterilmektedir.

Grafik 23: *Konulara göre İbn Sa'd'ın doğrudan nakilde bulunduğu kişi sayısı.*

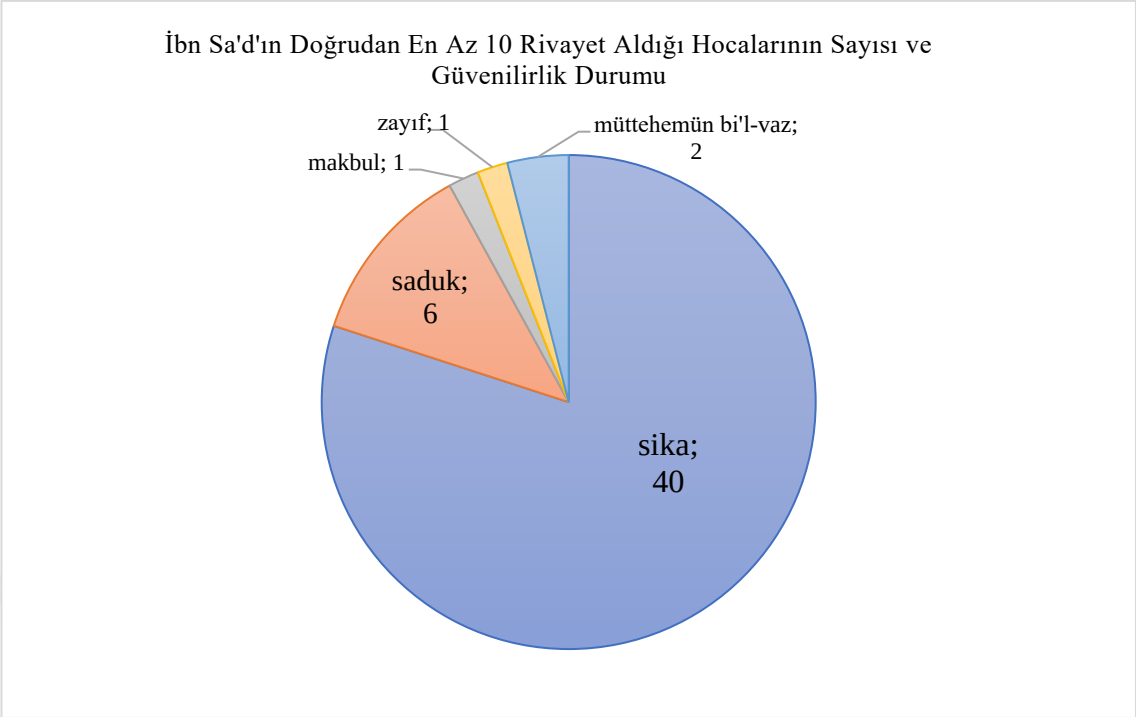
***Grafik 24**: İbn Sa'd ve Vâkıdî rivayetlerinin konularına göre dağılımı.*

İbn Sa‘d’ın hocaları tabakasında ön planda olan isim Vâkıdî’dir. İbn Sa‘d, her ne kadar Vâkıdî’nin kâtibi olsa da siyer telifinde ele aldığı konuların hiç birinde Vâkıdî rivayetleriyle sınırlı kalmamıştır. Yukarıdaki grafikte de görüleceği üzere şemâil ve ahlâk, veda haccı ve sonrasındaki kısımlarda hocasından aldığı rivayetlerden çok daha fazlasını farklı tariklerle elde ederek eserini zenginleştirmiştir. Hatta eserinin siyer kısmının sonunda Hz. Peygamber için yakılan ağıtlar başlığında dahi Vâkıdî’nin derlemelerine yer verdiği kadar başka kaynaklardan da nakilde bulunmuştur.[432] İbn Sa‘d’ın hangi konuda kaç rivayet naklettiği ve bunların ne kadarının Vâkıdî rivayeti olduğunu gösteren yukarıdaki grafik onun hocasının rivayetlerine ne düzeyde yeni kaynak eklediğini göstermektedir.

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde 162 râviden doğrudan nakilde bulunduğu zikredilmiştir. Bunlardan 66 kişiden tek rivayet, 41 kişiden de 2-9 rivayet, 55 kişiden 10’dan fazla rivayet nakletmiştir. Eserde her râvinin rivayetleri dağınık halde yer almaktadır. Bu İbn Sa‘d’ın tasnifiyle ilgili olduğu kadar kendisinden önceki müellif veya musanniflerin tasarruflarıyla da alakalı olmalıdır.

İbn Sa‘d birçok farklı kaynağa ulaşmış olması belli bir sayının üzerinde rivayet aldığı kişilerin güvenilirlik durumu gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır. İbn Sa‘d’ın doğrudan rivayetlerini naklettiği 10 ve üzeri rivayette bulunan kişilerden Vâkıdî de dahil olmak üzere cerh lafızlarıyla anılan üç kişi olduğu görülmektedir. Siyer rivayetlerinde 10’dan fazla isnâdda ismini doğrudan zikrettiği 50 kişinin 47’si ta‘dîl lafızlarıyla anılmaktadır. Dolayısıyla aşağıdaki tabloda da rahatça görülebildiği üzere çok sayıda güvenilir râviye müracaat etmiştir.

[432] İbn Sa‘d’ın Hz. Peygamber’in vefatından sonra onun için yakılan ağıtlar başlığındaki şiirlerinin ana kaynakları ve hocaları cihetinden kaynakları ile ilgili bir liste için bkz.: Saraçoğlu, *İbn Sa’d (ö. 230/845)*, 103-108.

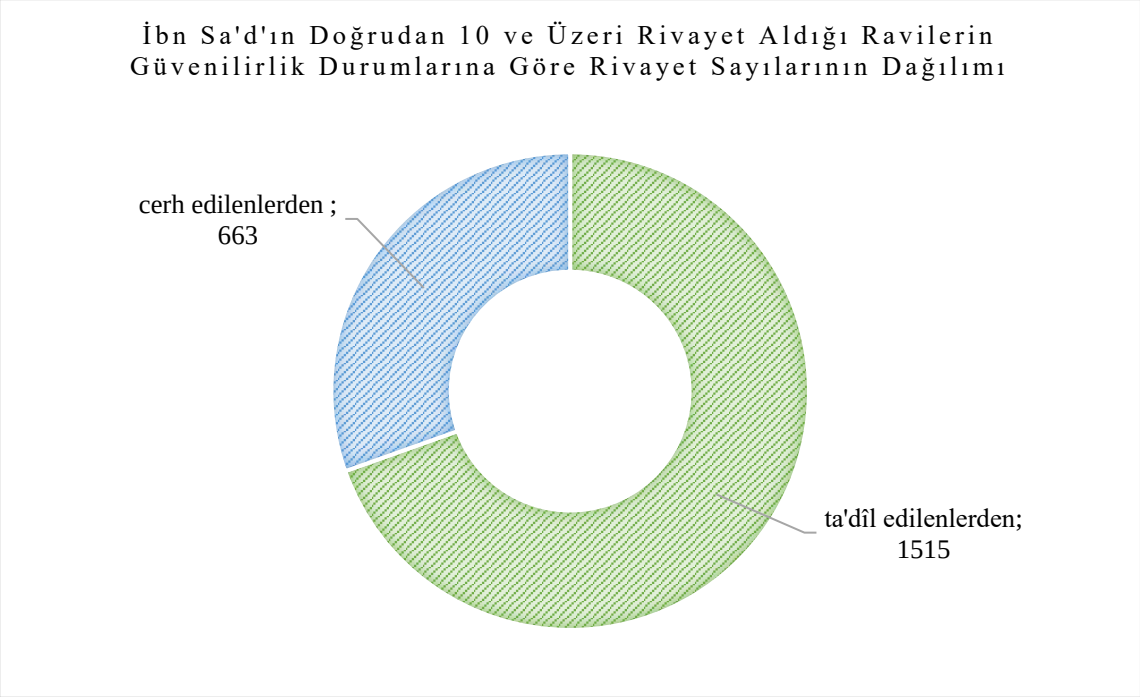

Grafik 25: *İbn Sa'd'ın en az 10 rivayet aldığı hocalarının güvenilirlik durumları.*

Ortaya çıkan sonucun yanıltıcı olmaması için cerh ve ta‘dîl edilen râvilerden aldığı rivayet sayılarını da gözden geçirmek gerekecektir. Zira ta‘dîl lafızlarıyla anılan râvilerin sayısı çok olsa da onlardan aldığı rivayet sayısının az olması durumunda eserinin kaynakları konusunda güçlü bir yorum yapmak mümkün olmayacaktır. Örneğin Vâkıdî müttehemün bi’l-vaz‘ olarak bilinen bir kişi olmasına rağmen en önemli kaynağı ve en çok rivayet aldığı hocasıdır. Bu bağlamda rivayet sayılarına göre cerh ve ta‘dîl edilen hocalarının rivayet sayıları ele alındığında oldukça yüksek oranda rivayetin tadil edilen hocalarına ait olduğu görülmektedir.

Aşağıdaki grafikte 10 ve üzeri rivayeti olan hocalarına göre dağılım yapılmıştır. Ancak bu tablo dışında 167 rivayetin kaynağı (66 tanesi tek rivayetine yer verilen kişiler olmak kaydıyla) bu değerlendirmeye dahil edilmemiştir. Ancak bu 167 rivayetin tamamı cerh edilmiş râvilerden gelmiş olsa dahi genel tabloyu değiştirecek güçte değildir. Tabloya göre 1515 rivayet ta‘dîl edilen râvilerden nakledilmiştir. Buna rağmen *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in siyer bölümündeki rivayetlerin bu oranda güvenilir olduğu genellemesini yapmak hatalı olacaktır. Zira İbn Sa‘d’ın hocaları neslinde bir problem olmasa dahi isnâdın geri kalanında çeşitli nakil ve zabt problemleri dolayısıyla rivayeti

zayıflatacak sebepler ortaya çıkabilir. Ancak bu analiz sonucunda İbn Sa‘d’ın doğrudan müracaat ettiği kaynaklarının büyük ölçüde güvenilir olduğunu zikretmek gerekir.

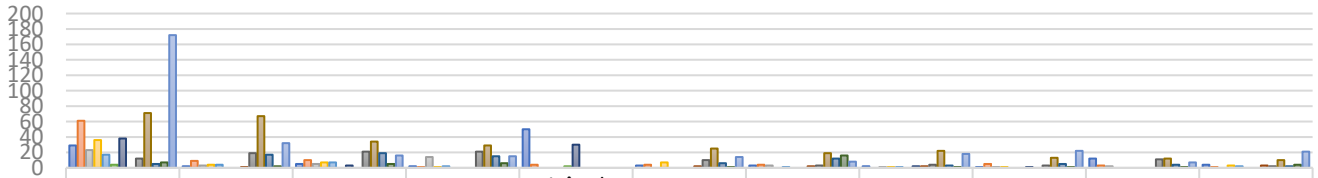

Grafik 26: *İbn Sa‘d’ın hocalarının güvenilirlik durumlarına göre rivayet sayıları.*

İbn Sa‘d’ın eserinin güvenilir kaynaklara dayanması önemli olmakla birlikte siyer ve hadis telif usulü açısından bir râvinin hadislerinin cerh edilmesinin siyer rivayetlerinin de zayıf olduğu anlamına gelmediğini kaydetmek gerekecektir. Örneğin Vâkıdî hakkında çok sayıda ağır cerh lafzı kullanılmasına rağmen megâzî rivayetlerini bu tenkidin dışında tutan alimler de vardır.[433]

[433] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 307.

İbn Sa'd'ın Doğrudan Rivayet Aldığı Râviler ve Konulara Göre Rivayetlerinin Dağılımı
(50 Ve Üzeri Rivayet Aldığı Kişiler)

	Muhammed b. Ömer	el-Fadl b. Dükeyn	Affân b. Müslim	Hâşim b. el-Kâsım el-Kinânî	Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî	Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî	Ubeydullâh b. Mûsâ el-Absî	Yezîd b. Hârûn	Hâlid b. Hidâş	Maan b. İsâ el-Eşcaî el-Kazzâz	Vekî b. el-Cerrâh
1. Mevlid Öncesi	29	2	5	2	50	3	3	2	1	12	4
2. Mevlid'den Nübüvvete Kadar Mekke Dönemi	61	9	10	1	4	4	4	0	5	3	1
3. Delâil ve Nübüvvet	23	3	5	14	0	0	3	1	1	2	0
4. Nübüvvet Sonrası Mekke Dönemi	36	4	7	1	0	7	0	1	1	0	3
5. Hicret ve Medine'de İlk Faaliyetler	17	4	7	2	0	0	1	1	0	0	2
6. İslam'a Davet Mektupları	4	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
7. Heyetler	38	0	3	0	30	0	0	2	1	0	0
8. Beşâir (Tevrat ve İncil'deki Sıfatları)	0	1	0	0	0	2	2	2	0	0	3
9. Ahlakı ve Gündelik Yaşamı	12	19	21	21	0	10	3	4	3	11	2
10. Şemaili ve Bazı Alışkanlıkları	71	67	34	29	0	25	19	22	13	12	10
11. Megâzî	5	17	19	15	0	6	12	3	5	4	2
12. Hac ve Veda Haccı	7	2	5	6	0	1	16	1	1	1	4
13. Hastalığı, Son günleri, Vefaatı ve Sonrasındaki Merasimler	172	32	16	15	0	14	8	18	22	7	21

Grafik 27: *İbn Sa'd'ın hocalarının rivayetlerinin konulara göre dağılımı.*

İbn Sa‘d’ın hocaları neslinden bütün ulemanın incelenmesi bu başlığın hacmini zorlayacağından, belli bir rivayet sayısını esas alarak eserinde etkisi yüksek olan kişileri tespit etmek anlamlı görünmektedir. Bu noktada 50 ve üzeri sayıda rivayet aldığı 11 hocasının kimler ve kaynaklarının neler olduğu ele alınacaktır. Yukarıdaki tabloda söz konusu 11 hocasından naklettiği 1316 rivayetin konulara göre dağılımı gösterilmektedir. Siyerin her konusunda rivayetlerine başvurduğu hocaları olduğu gibi belli konularda rivayetlerinin yoğunlaştığı hocaları da vardır. Neredeyse tamamı güvenilir olan bu hocaları onun siyerinin yarısından fazlasını oluşturan rivayetlerin sahibidirler. İbn Sa‘d’da yer alan rivayet sayılarına göre bir sıralamayla ele alınacak, Vâkıdî bir önceki başlıkta ve bu başlığın ilk kısmında ele alındığı için dışarıda tutulacaktır.

Fadl b. Dükeyn, hocası Süfyân es-Sevrî başta olmak üzere birçok önemli muhaddisten rivayet alan ve Buharî, Abdullâh b. Mübârek, İbn Sa‘d gibi âlimlerin kendisinden rivayet aldıkları bir musanniftir. *Menâsikü’l-hac* ve *Mesâilü’l-fıkhiyye* başlıklı kitapları vardır. İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde Fadl b. Dükeyn’in 56 kişiden 160 rivayeti vardır. Bunlar arasında en önemli kaynakları Süfyân es-Sevrî (21 rivayet), Şerîk b. Abdullah (15 rivayet), İsrâil (11 rivayet)’dir. Süfyân b. Uyeyne, Talha b. Amr, Züheyr b. Muâviye, Mendel, Mesûdî, Mis‘âr, Yunus b. Ebû İshâk ve Zekeriyya b. Ebû Zâide ise 5 ve üzeri sayıda rivayetini naklettiği diğer hocalarıdır. Fadl b. Dükeyn rivayetlerinin bariz bir şekilde şemâil ve Hz. Peygamber’in ahirete irtihali bahislerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu konularda telif veya tasnifi olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır, ancak elinde ciddi bir rivayet birkimi olduğu açıktır.

Affân b. Müslim sika, imam, hafız olarak tanımlanan bir müelliftir.[434] Mihne hadisesinde ilk sorguya çekilen kişidir.[435] Kur’ân’ın yaratılmış olması düşüncesine itiraz etmiştir. Zehebî, birçok âlim bu itirazları dolayısıyla tutuklanıp hapsedilirken ona yalnızca kendisine yapılan aylık ödemenin kesilmesi şeklinde ceza verilmesini, onun devlet nezdindeki mertebesinin güçlü olduğunun bir göstergesi kabul etmektedir.[436] Basra ehlinden olup daha sonra Bağdat’a yerleşen ve vefatına kadar burada kalan Affân,

[434] ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 10/242.
[435] el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 14/201.
[436] ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 10/245.

kesîr'ul-hadîs âlimlerden kabul edilmekte ve kitapları sahih olarak nitelenmektedir.[437] Bununla birlikte onun Şu'be'den rivayetleri tartışılmıştır.[438] İbn Sa'd'daki 31 kişiden aldığı 132 rivayetin 47'si Hammâd b. Seleme rivayetidir. Hemmâm'dan 13, Şu'be'den 9, Vüheyb'den 8, Hammâd b. Zeyd ve Ebân b. Yezîd'den 6'şar rivayeti vardır. Bunlar dışında 8 kişiden 2-5 arası rivayeti vardır. Affân, 17 kişiden birer rivayet nakletmektedir. Onun farklı kişilerden bilgi alması İbn Sa'd'ın hocaları neslinde de tedvîn faaliyetlerinin sürdürüldüğünü göstermektedir.

Hâşim b. Kâsım el-Kinânî, Horasan ehlinden olup Bağdat'a gelen sika bir âlimdir.[439] Şu'be ve Şeybân'dan semâ ile rivayet aldığı kaydedilmektedir.[440] Yahyâ b. Maîn kendisinin Hâşim'den rivayetlerini yazan iki kişiden bir olduğunu ve Hâşim'in "bende Şu'be'ye ait bir kitap vardır ki içindeki 800 hadisi ona sordum ve o da bana tahdis etti" dediğini nakletmektedir.[441] Hâşim'in 23 kişiden toplamda 106 rivayeti vardır. Bunlar arasında en önemli kaynağı kendisinden 23 rivayet aldığı Şu'be b. el-Haccâc'dır ki bunların Şu'be'den naklettiğini söylediği 800 hadislik yazılı kaynağa dayanması ihtimal dahilindedir. Ebû Ma'şer (14 rivayet), el-Mesûdî (11 rivayet) ve Leys b. Sa'd (9 rivayet), Süleyman b. el-Muğîre ve İkrime b. Ammâr (7şer rivayet) ve Abdülhamid b. Behrâm (5 rivayet) kendilerinden nakilde bulunduğu diğer önemli kaynaklarıdır. Siyerin bütün konularında rivayeti olmasa da delâil ve nübüvvet konularında, ahlak, şemâil, megâzî ve Hz. Peygamber'in ahirete irtihali konularında çok sayıda rivayeti olduğu görülmektedir. Bir telif düzeyinde olmasa da elinde bulundurduğu rivayetlerin İbn Sa'd'ın diğer kaynaklarına kıyasla siyer telifine yakın çeşitlilikte olduğunu söylemek mümkündür.

Hişâm b. Muhammed b. es-Saîb el-Kelbî onun önemli kaynakları arasındadır. Dârekuntî ve diğer ulema nezdinde metrûk kabul edilen İbnü'l-Kelbî'nin babasından çok sayıda rivayeti olduğu belirtilmektedir.[442] Kendisinin nesep ve siyerin bazı konularında kitapları olduğu kaydedilmekte, babasının müfessir olduğu, ancak sika kabul edilmediği

---

[437] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/338.
[438] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/246.
[439] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/337.
[440] el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 10/160.
[441] Ebû Ahmed b. Adî Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd- Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 8/418.
[442] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/101.

aktarılmaktadır.[443] Hişâm'ın 34 kişiden aldığı 86 rivayetinin ana kaynağı kendisinden 50 rivayet naklettiği babasıdır. Daha önceki bölümlerde bu rivayetlerin Hz. Peygamber'in nesebi ve önceki kavimlerin kıssaları bahsinde yoğunlaştığına değinilmiştir. Umumiyetle aile isnâdıyla nakledilen bu rivayetlerin bir kısmı Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'a nispet edilmektedir. İbnü'l-Kelbî'nin diğer kaynaklarından bir veya iki rivayet aktardığı görülmektedir. İbn Sa'd onun eserinden faydalanmış olmakla birlikte farklı kaynaklardan derlediği diğer 36 rivayetine de siyerinde yer vermiştir. Bu rivayetlerinde heyetler yılıyla ilgili olarak bir yığılma olduğu görülmektedir (30 rivayet).

İbn Sa'd tabakât kısmında kesîru'l-hadîs ve sadûk olduğunu söylediği Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî'nin Sa'îd b. Ebû Arûbe'yle mülazemeti olduğunu ve onun kitaplarını yazdığını ifade etmektedir. Basra ehlinden olan Abdülvehhâb'ın Bağdat'a gelerek yerleştiğini ve vefatına kadar burada kaldığını aktarmaktadır.[444] Ahmed b. Hanbel onun Sa'îd'in rivayetlerini en iyi bilen kişi olduğunu söylemektedir.[445] Onun 22 kişiden 71 rivayeti vardır ve bunlarda ana kaynağı 18 rivayet aldığı Sa'id b. Ebû Arûbe'dir. İbn Cüreyc (12 rivayet), Avf (8 rivayet), Humeyd et-Tavîl (6 rivayet) ise 5 ve üzeri sayıda rivayet aldığı kişiler arasındadır. Hişâm ed-Destevâî ve Muhammed b. Amr'dan 4'er rivayeti olan Abdülvehhâb'ın diğer kaynaklarından 1 veya 2 rivayeti vardır. Onun rivayetleri de ahlak, şemâil ve Hz. Peygamber'in ahirete irtihali ve son günleri başlıklarında yoğunlaşmaktadır.

Ubeydullâh b. Mûsâ el-Absî, *Kütüb-i Sitte*'de hadislerine yer verilen ve sika, sadûk ve hasenü'l-hadîs ifadeleriyle tevsîk edilen bir âlimdir. Hocası İsrâil b. Yûnus'un en güvenilir râvisi kabul edilmektedir.[446] İbn Sa'd'ın rivayetleri arasında Ubeydullâh'ın 13 kişiden toplamda 72 rivayet aktardığı görülmektedir. Kendisinden 48 rivayet aldığı İsrâîl b. Yûnus onun rivayetlerinin yarısından fazlasına kaynaklık etmektedir. Şeybân ve Mûsâ b. Ubeyde'den 5'er, Süfyân es-Sevrî'den 4 rivayeti olan Ubeydullah'ın diğer kaynaklarından 1 veya 2 rivayeti vardır. Rivayetleri şemâil, megâzî, hac ve veda haccı konularında yoğunlaşmaktadır. Ana kaynağın belli bir isimde yoğunlaşması ve rivayet

[443] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/102.
[444] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/335.
[445] el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 12/276.
[446] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 9/555.

içeriğinin de bir iki konuyla sınırlı olması, kendisinden önce bu konuda İsrâil'in derlemesi olduğunu düşündürmektedir.

Yezîd b. Hârûn oldukça güçlü bir hafızası olan 24 bin hadisi ezbere bildiğini söyleyen ve Ahmed b. Hanbel, Ziyâd b. Eyyûb tarafından hafızasının güçlü olduğu hayranlıkla tasdik edilen bir âlimdir.[447] Hadiste sika, sebt, hucce kabul edilmektedir.[448] Kendi ifadesiyle "Hammâd b. Seleme'den rivayet edenlerin seyyidi"dir.[449] İbn Sa'd rivayetlerinde 29 farklı kaynaktan 57 rivayet aktardığı tespit edilmiştir. Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî (10 rivayet) ve Hammâd b. Seleme (8 rivayet) bunlar arasında ön plana çıkmaktadır. Diğer kaynaklarından nakilleri 1-3 rivayet arasındadır. Bu durum Yezîd'in bir derleyici olarak dağınık halde bulunan rivayetleri bir araya getirmiş olduğunu göstermektedir. Şemâil ve Hz. Peygamber'in son günleri konusunda yoğunlaşan rivayetleri bu konularda kendisinden önceki rivayetleri toplama hedefinde olduğunu düşündürmektedir.

Hâlid b. Hidâş sika, sadûk, hafız ve imam lafızlarıyla tevsîk edilen, Basra'da yaşayıp Bağdat'a gelerek burada rivayette bulunan bir âlimdir.[450] Hammâd b. Zeyd'den bazı hadislerinde teferrüdünden dolayı eleştirilmiş olsa da[451] Yahyâ b. Maîn ve birçok âlim onun bu zaafına rağmen sadûk olduğunu ifade etmektedirler.[452] Hâlid'in, İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde 14 kişiden 52 nakilde bulunduğu tespit edilmiştir. Ana kaynağı Abdullâh b. Vehb el-Mısrî'den 25 rivayeti vardır.[453] Hammâd b. Zeyd'den 8, diğer kaynaklarından ise 1 ve 3 arası rivayeti vardır. Onun rivayetlerinin de şemâil ve Hz. Peygamber'in ahirete irtihali konularında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum onun iki ana kaynağı olan Abdullâh ve Hammâd'ın bu konularda bir derlemeye sahip olduğunu düşündürmektedir.

---

447 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*, 1980, 32/268.
448 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 9/358.
449 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*, 1980, 32/268.
450 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/350; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/488.
451 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 10/488.
452 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 9/244.
453 Abdullah b. Vehb'in onun kaynakları arasında olduğu hususunda bkz.: el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 9/244.

Ma‘ân b. Îsâ, hadis âlimlerince sika kabul edilen ve kesîru’l-hadîs râviler arasında olan biridir.[454] Malik b. Enes onun en önemli kaynağıdır. İmam Malik’in talebeleri arasında onu yakından takip eden ve en güvenilir talebesi kabul edilen Ma‘ân b. Îsâ, *Muvattâ‘*daki bütün rivayetleri Mâlik’ten semâ yoluyla aldığını söylemektedir.[455] İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde 10 kişiden 52 rivayeti olan Ma‘ân’ın Malik b. Enes’ten 35 rivayeti vardır. Muâviye b. Sâlih ve İbn Ebû Zi‘b’den 4’er, Hişâm b. Sa‘d’dan 3, diğer kaynaklarından ise birer rivayeti vardır. Onun Hz. Peygamber’in nesebi, peygamberler tarihi konularıyla şemâil ve ahlak bahislerinde yoğunlaşan rivayetlerinde, Mâlik b. Enes nakilleri İbn Sa‘d’ın siyer telifi açısından diğer hocalarına kıyasla bariz bir şekilde öne çıkmaktadır.

Vekî‘ b. Cerrâh sika, hafız, kesîru’l-hadîs kabul edilen,[456] hafızası güçlü, el-A‘meş, Süfyân es-Sevrî gibi önemli âlimlerden rivayet alan ve ilim denizlerinden biri kabul edilen bir âlimdir.[457] Hocası Süfyân’dan rivayet alan topluluk içerisinde en güvenilir kişi kabul edilmektedir. Kendisine “râviyetü Süfyân” denilmektedir ve hocası vefat ettiğinde onun yerini almıştır.[458] İbn Sa‘d rivayetlerinde de 23 kişiden 53 rivayet naklettiği ve bunlar arasında 14 rivayet aldığı Süfyân es-Sevrî’nin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. İsmâîl b. Ebû Hâlid’den 6, Hişâm b. Urve’den 4 nakilde bulunan Vekî‘, babasından aile isnâdıyla 3 rivayet aktarmaktadır. Diğer kaynaklarından da 1-3 arası rivayette bulunduğu tespit edilmiştir. Şemâil ve Hz. Peygamber’in ahirete irtihali konularında yoğunlaşan farklı kaynaklardan aldığı rivayetleri için bir derleme faaliyetinde olduğunu düşünmek mümkündür.

Değerlendirme

Erken dönem siyer ve biyografi telif tarihinin en önemli isimlerinden olan İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr* isimli eserinin tarihini ele alan bu çalışmada ikinci bölüm, müellifin hayatı ve eserinin siyer kısmının kaynaklarına yönelik genel analizlere ayrılmıştır. İbn Sa‘d’ın, kaynaklarının zenginliği, konu tasnifi, biyografi ve siyer ilişkisini

[454] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 7/615.
[455] ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 9/305.
[456] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 8/517.
[457] ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 9/142.
[458] ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 1985, 9/142.

ortaya koyması ve isnâd kullanımındaki titizliği açısından siyer telif geleneği bağlamında sistemli bir yapı arz eden bir eser ortaya koyduğu görülmektedir. Hicrî ilk iki asrın rivayet kültürü birikiminden ciddi düzeyde istifade eden müellif bu kültürel tecrübenin birtakım unsurlarını da eserine yansıtmaktadır. Kendisinden önce de müracaat edilen isnâd telfîkini geniş bir rivayet kümesine uygulayan müellifin, siyer rivayetinde metni ön plana çıkaran bir telif tarzı benimsediğini söylemek mümkündür. Ayrıca siyerin bütün konularında, sahâbe neslinden itibaren rivayet kültürünün parçası haline gelen, büyük oranda güvenilir râvilerin kullandığı aile isnâdlarına kendi tercihleri veya hocalarının tercihleri dolayısıyla müracaat ettiği tespit edilmiştir. Müellifin kendi kullandığı kaynaklarını açıkça zikretmekle birlikte isnâdlarında müphem râviler, kabile içi bilgi aktarımına dayalı ifadeler ve şifâhî nakiller olduğu ve kendisinin bu tür isnâdlara yönelik eleştirel bir ifade kullanmadığı tespit edilmiştir. İsnâd analizleri ve rivayetin sıhhatini tespit açısından bazı sorunlar doğuran bu ifadelerin, bilgi aktarım süreçlerinin doğası gereği rivayet kültürüne dahil olduğunu düşünmek mümkündür.

İbn Sa‘d’ın isnâdlarına dayalı nicel analizlerde sahâbe nesliyle alakalı olarak sayısal bakımdan eşit olmayan fakat tarihî açıdan doğal bir sonuca ulaşılmış ve müksirûn sahâbenin siyer rivayetinde ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Hadis ve siyer rivayetlerinin kaynaklarındaki bu anlamlı örtüşme bilgi aktarımı açısından benzer bir tarihî tecrübeye işaret etmekte ve her iki alanı kuşatıcı rivayet kültürü çalışmalarının gerekliliğini ortaya koymaktadır. İbn Sa‘d’ın kaynakları açısından bir diğer önemli husus ise kendisinden önceki siyer tedvin ve teliflerine eserinde yer verme oranıdır. Siyer rivayet tarihi açısından dikkat çekici müdevvin ve müelliflerin rivayetlerine İbn Sa‘d’ın nakilleri arasında yer verildiği ve günümüze ulaşmamış bazı eserlerin muhtevasını tespit etmek açısından bu rivayetlerin önemli olduğu görülmüştür. İbn Sa‘d’ın siyerde hocası Vâkıdî’den istifade etmesine rağmen, siyerin bütün konularında birçok farklı kaynağa müracaat ettiği anlaşılmıştır. Doğrudan rivayet aldığı kaynakların (hocalarının) büyük oranda ta‘dîl lafızlarıyla anılan kişiler olması ve müellif vasfına sahip birçok hocasının olması da siyer telifindeki kaynak çeşitliliği ve güvenilirliğini ortaya koyan diğer bir önemli hususdur.

Eserin kaynaklarının tespiti açısından nicel analizlerin ufuk açıcı bir araştırma yöntemi olduğu anlaşılmaktadır. Siyer rivayet tarihini anlamaya dönük soruların geniş bir veri

setine uygulanması sonucunda dönemlere göre râvi ve rivayet sayısının dağılımını, müdevvin ve müelliflerin rivayet sayılarını, rivayetlerinin konu dağılımlarını, çeşitli ifade ve isnâd kalıpların hicrî ilk üç asır boyunca kullanılma düzeyini, belli râvi gruplarının güvenilirlik oranlarını ortaya koymak mümkündür. Nicel analizlerin tarih sahasındaki çalışma süreçlerine katkısı açısından zikre değer bir başka mesele de bu çalışmada rivayet sayılarıyla ciddi düzeyde diğer sahâbeden farklılaşan Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayet ağlarına odaklanılmasıdır. Nicel analizler tarihî olarak anlamlı bir mecrada çalışmanın seyrine bu yönüyle katkı sunmuştur. Son olarak ifade edilmesi gereken bir diğer mesele ise elde edilen sonuçların genellemelere gitmeden değerlendirilmeye çalışılmasıdır. Benzer analizlerin aynı dönemi kapsayan farklı metinlere uygulanması, rivayet kültürü çalışmalarını zenginleştireceği gibi bir eser odağında yapılan bu çalışmada ulaşılan sonuçların test edilmesine de imkân tanıyacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İBN SA‘D’IN SİYER RİVAYET AĞLARI

III. İBN SA‘D’IN SİYER RİVAYET AĞLARI

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin kaynakları, sahâbe nesli, kendisinden önceki müellif ve müdevvinler ve hocaları cihetinden ikinci bölümde ele alınmış, râvilerin rivayet sayıları ve konu dağılımına dayalı analizlerle dikkat çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Eserin isnâdlarının dökümünün yapılması ve alanla irtibatlı sorular çerçevesinde incelenmesinin belli bir düzeyde eserin kaynakları hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kıldığı görülmüştür. Ancak rivayetlerin aktarımı ve bilgi akışının ana yollarının tespiti için ilişkili veri setlerine ve bunların analizlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Her ne kadar birinci veri setinde göre 2000’e yakın sayıdaki her bir râvinin tek tek rivayet sayısı ve bu rivayetlerin hangileri olduğunu tespit etmek mümkün olsa da rivayetlerin râviler arasındaki aktarımını ve dolayısıyla erken dönem rivayet kültüründe bilgi akışını tespit etmek için râviler arası ilişkilere ve bu ilişkilerin malzemesi olan rivayetlerin neler olduğuna dair yeni bir yönteme ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin Hz. Âişe, Zührî, Mâlik b. Enes ve Vâkıdî rivayetlerinin hangileri olduğunu tespit edebilsek dahi Hz. Âişe rivayetlerinin hangi yollarla İbn Sa‘d’ın eserinde yer aldığını görebilmek için onun isnâdlarındaki bütün râvilerin hareketliliğini göz önünde bulundurmak gerekecektir. İlk bölümde zikredildiği üzere isnâdlarda dondurulan ilişkilerin çözümlenmesi ve tarih sahnesi içerisinde ele alınması ve bu ilişki ağlarının hem sebebi hem sonucu olan rivayetlerin tespit edilmesi elzem görünmektedir.

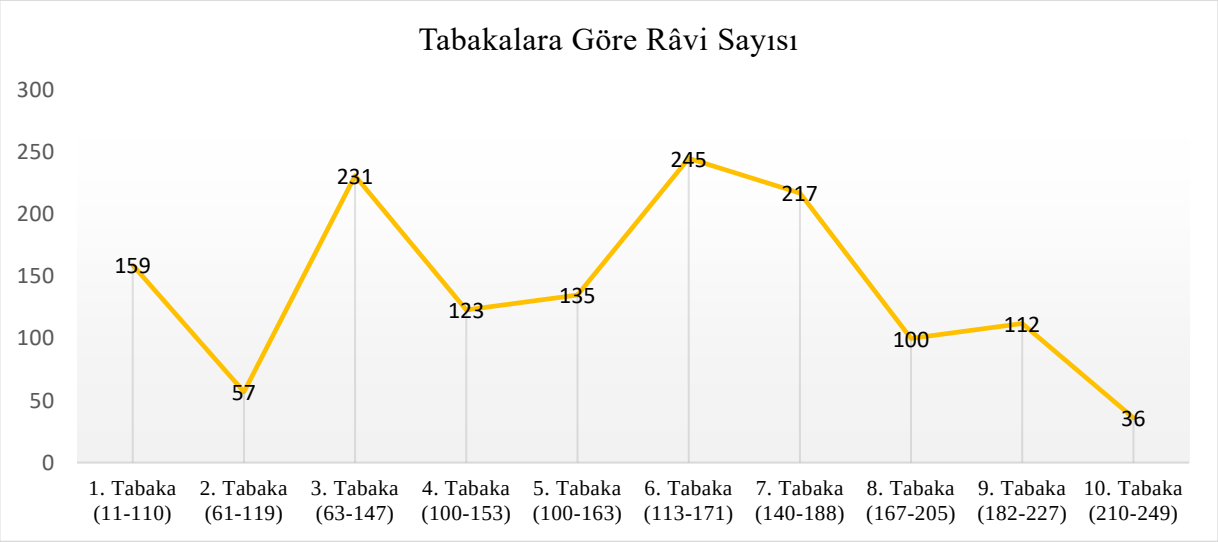
Zikredilen sebeplerle bu başlıkta râvi ilişkilerine dayalı ağ analizleri kullanılarak öncelikle İbn Sa‘d’ın siyer rivayet ağlarının genel özellikleri ele alınacak ardından bir grup rivayetin ağ analizlerine odaklanılacaktır. Hicrî ilk üç asır boyunca sahâbe neslinden müellifin dönemine kadar süren bilgi aktarım sürecinin incelenmesinde anlamlı bir örneklem grubu olarak Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayetlerinin isnâdları kullanılacaktır. Böylelikle eserde yer alan 664 rivayetin nakil sürecinin ana yollarını ortaya çıkarmak ve söz konusu dönemde bilginin intikalinde yer alan râvi profillerini tespit etmek mümkün olacaktır.

A. İbn Sa‘d’ın Rivayet Ağlarının Genel Özellikleri

Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’deki siyer rivayetlerinin az bir kısmı hariç isnâdlı olarak nakledilmesi ve bir tabakât alimi olan İbn Sa‘d’ın isnâd kullanımındaki titizliği eserin kaynaklarını sorgularken hicrî ilk üç asrın siyer rivayet tarihine dair bazı tespitlere de imkân vermektedir. Bu başlıkta isnâdlardaki râvi ilişkilerine dair genel tespitler aktarılacaktır.

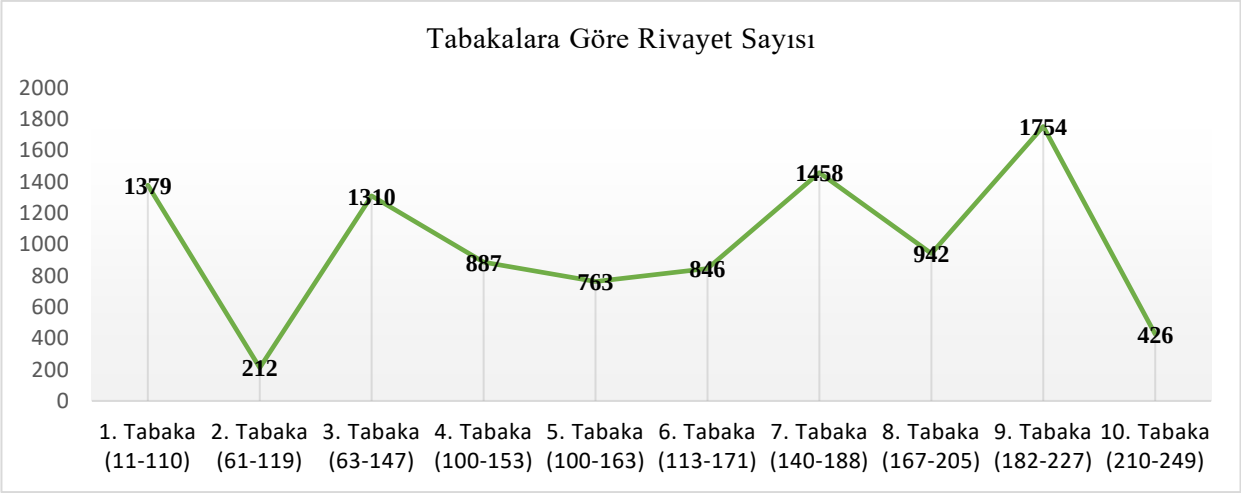
1. Râviler Arası İlişkiler

İbn Sa‘d’ın siyer isnâdlarını oluşturan râviler hakkındaki birkaç nicel analize yer vermek gerekmektedir. İsnâdlarda ismi geçen râvilerden haklarında bilgiye erişebildiğimiz 1500 civarındaki kişinin tabakalara göre dağılımına baktığımızda 1. Tabakadan 159 râviden/sahâbîden 1379 rivayet aktarıldığı tespit edilmiştir.[459] Daha önce de ele alındığı üzere eserin siyer rivayetlerinin tamamı sahâbe nesline kadar geri götürülebilecek isnâdlara sahip değildir. Bu nedenle tabakalara göre râvi ve rivayet sayılarını tespit etmek, belli bir düzeyde eserdeki rivayetlerin yayılış süreci hakkında bilgi verecektir.

Grafik 28: *Tabakalara göre râvi sayısı.*

[459] Tabakaların altında yazan rakamlar o tabakadaki râvilerin vefat tarihlerinin en erken ve en geç olanlarını göstermektedir.

Grafik 29: *Tabakalara göre rivayet sayısı.*

Tabakakara göre vefat tarihlerine bakıldığında sahâbe neslinin aktif olduğu dönemin hicrî ilk yüzyıl olduğu anlaşılmaktadır. Vefat tarihlerini tespit edebildiğimiz sahâbe arasında Hismâs b. Ziyâd el Bahilî (ö. 103) ve Ebû Tufeyl (ö. 110) hariç diğer sahâbînin hicrî ilk yüzyılda yaşadığı görülmüştür. Sahâbe neslinden sonraki ilmî hareketliliği takip etmek için râvilerin vefat tarihleri ve tabakalarına göre 50'şer yıllık periyodlarla üç döneme ayrılarak yapılan inceleme sonucunda bu dönemlere denk gelen tabakalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Hicrî 100-150 arası dönemin 2'den 7. tabakaya kadarki râvileri kapsadığı, hicrî 150-200 arası dönemde yaşayan râvilerin 7 ve 8. tabakadan oldukları, hicrî üçüncü yüzyılın başından İbn Sa'd'ın vefat ettiği 230'a kadarki dönemde ise 9 ve 10. tabakadan olan râvilerin yaşadığı tespit edilmiştir. 50 yıllık periyodlara göre tabakaların kapsamının kendi içerisinde bu kadar değişmesinin isnâdlardaki râvi sırası ile tabakalar arasındaki uyumsuzluğu kısmen anlaşılır kıldığını söylemek mümkündür. Buna göre dört veya beş nesli boyunca güçlü hoca-talebe ilişkileri ile aktarılan rivayetler, isnâd zincirlerinde ana kaynak ile müellif arasında 3-4 ismin olması sonucunu doğurmaktadır. Bununla birlikte müellif ve ana kaynak arasında, İbn Sa'd ve sahâbe arasındaki gibi, tabaka cihetinden ortaya çıkan farkın 9 tabaka olması mümkündür.

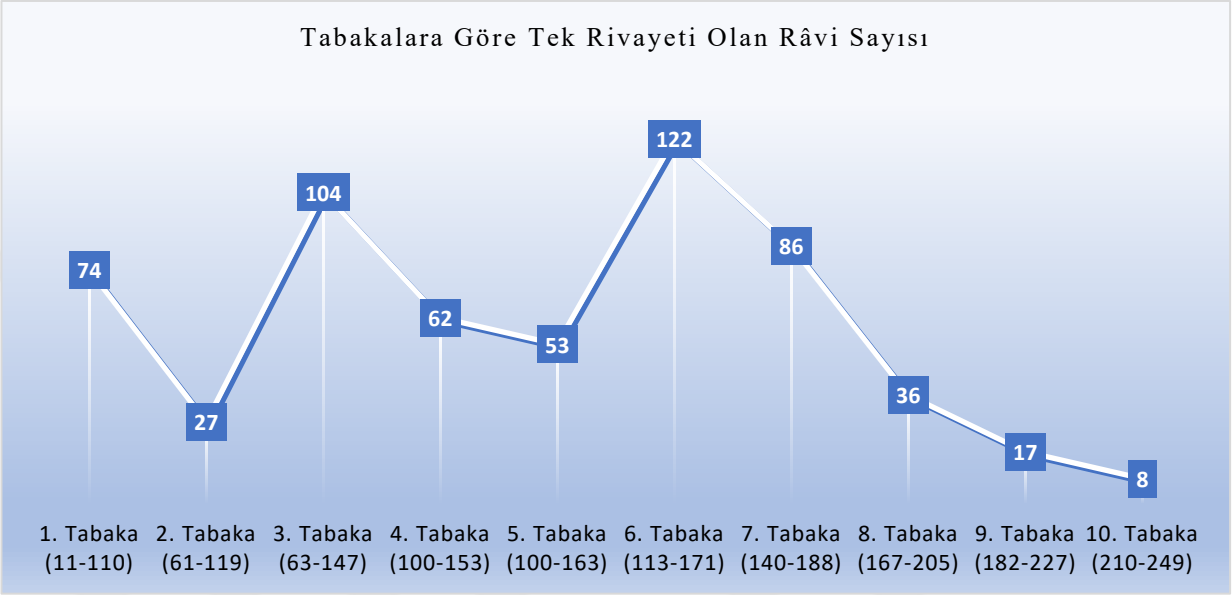
Râviler ve rivayet sayılarının yükseliş ve düşüş grafiğine göre ilgi çekici bir durum ikinci tabakada râvi ve rivayet sayısında bir düşüş olmasıdır. İkinci ve üçüncü tabakadaki rivayet sayısı sahâbeye kadar ulaşmayan tâbiûn neslinde kalan, mürsel veya münkatı' rivayetleri de içermektedir. Sahâbeden ikinci tabakaya geçişte râvi sayısında bir düşüş olması ve rivayet sayısının sahâbe rivayet sayısının çok altında olması sahâbe

rivayetlerinin doğrudan yalnızca ikinci tabaka râvileri tarafından nakledilmediğini, üçüncü ve dördüncü tabaka râvilerinin de sahâbeden nakilleri olduğunu göstermektedir. Bu durum isnâdlardaki kişi sayısı ile tabaka sıralamasını etkilemektedir. Örneğin dördüncü tabakadan olan Zührî'nin ana kaynakları arasında yer alan bazı sahâbeden çok sayıda rivayeti olduğu bilinmektedir. İkinci tabakadan üçüncü tabakaya geçişte hızlı bir yükselişin olması ise tâbiûn neslinde (kabaca hicrî 100-150 yılları arasında) ilmî meşguliyetlere olan ilginin hızlı bir şekilde yükselişe geçtiğini göstermektedir.

Grafiklerde görülen diğer bir husus ise 7. tabakadan sonra dikkat çekici bir düşüşün bir süre devam etmesidir. Rivayet sayılarına bakıldığında özellikle 9. tabaka râvilerinin sayıca az olmalarına rağmen çok rivayete sahip oldukları gözlenmektedir. Teliflerin ortaya çıktığı bu dönemde rivayetlerin derlenme süreçlerinin devam ettiği, râvi sayısı azken rivâyet sayısının artmasından anlaşılmaktadır. Bu sayısal değerler İbn Sa'd'ın kaynakları arasındaki hocalarının bir çoğunun 9. tabakadan olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte İbn Sa'd, 10. tabaka râvisi olmasına rağmen hem kendi tabakasından hem de 8. ve özellikle 9. tabakadan râvilerden aldığı rivayetleri eserine dahil etmiştir. Onun ikinci bölümde ele alınan dört kişiden oluşan isnâdlarının sayısının fazla oluduğu tespit edilmiştir. Bu grafiklerden anlaşıldığı kadarıyla 9. tabakayla birlikte kendisinden iki tabaka yukarıdaki kişilerden de rivayet alması isnâdlarının kısa olmasına neden olmuştur. İsnâdda ard arda zikredilen isimler her zaman doğrudan sıralı tabakalardan râviler değildir. Özellikle telif türü eserlerden istifade edilmesi, hoca-talebe bağlantılarının güçlü olması isnâd zincirlerinde beklenenden farklı bir tabaka sırasının olmasını doğurmaktadır. Dolayısıyla İbn Sa'd 10. tabaka râvisi olsa da dört râviden oluşan isnâd sayısı fazla olabilmektedir.

İbn Sa'd'ın siyer râvilerinin rivayet sayılarında bilgi aktarım süreçleri dolayısıyla ele alınması gereken bir diğer mesele siyerde bir tek rivayeti olan râvilerdir. Onun eserinde yalnıca bir rivayette adı geçen 945 râvi olması, eserdeki râvilerin yaklaşık yarısının yalnızca bir rivayeti olduğunu ve çok sayıda kişinin az sayıda rivayet naklettiğini göstermektedir. Bu da rivayetlerin büyük oranda belli şahıslar üzerinden nakledildiğine işaret etmektedir.

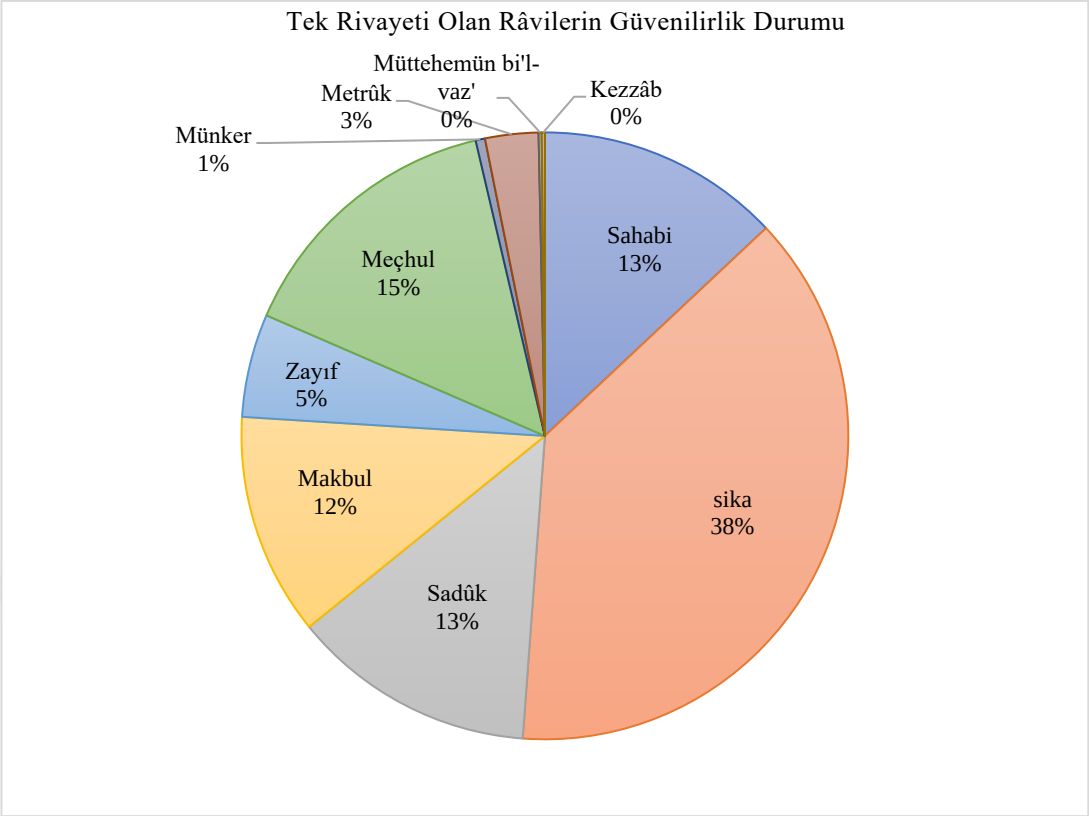
Zikredilen 945 kişiden tabaka vefat tarihi veya sıhhati hakkında bilgi sahibi olamadığımız 352 kişi vardır. Bunlar içerisinde meçhul râviler ve büyük oranda da aile rivayetlerinde baba ve dede olarak geçen kişiler yer almaktadır. Tek rivayeti olup tabaka ve sıhhat durumlarını tespit edebildiğimiz 589 kişinin tabakalara göre dağılımı ve güvenilirlik durumlarının oranı ise aşağıdaki gibidir.

Grafik 30: *Tabakalara göre tek rivayeti olan râvi sayısı.*

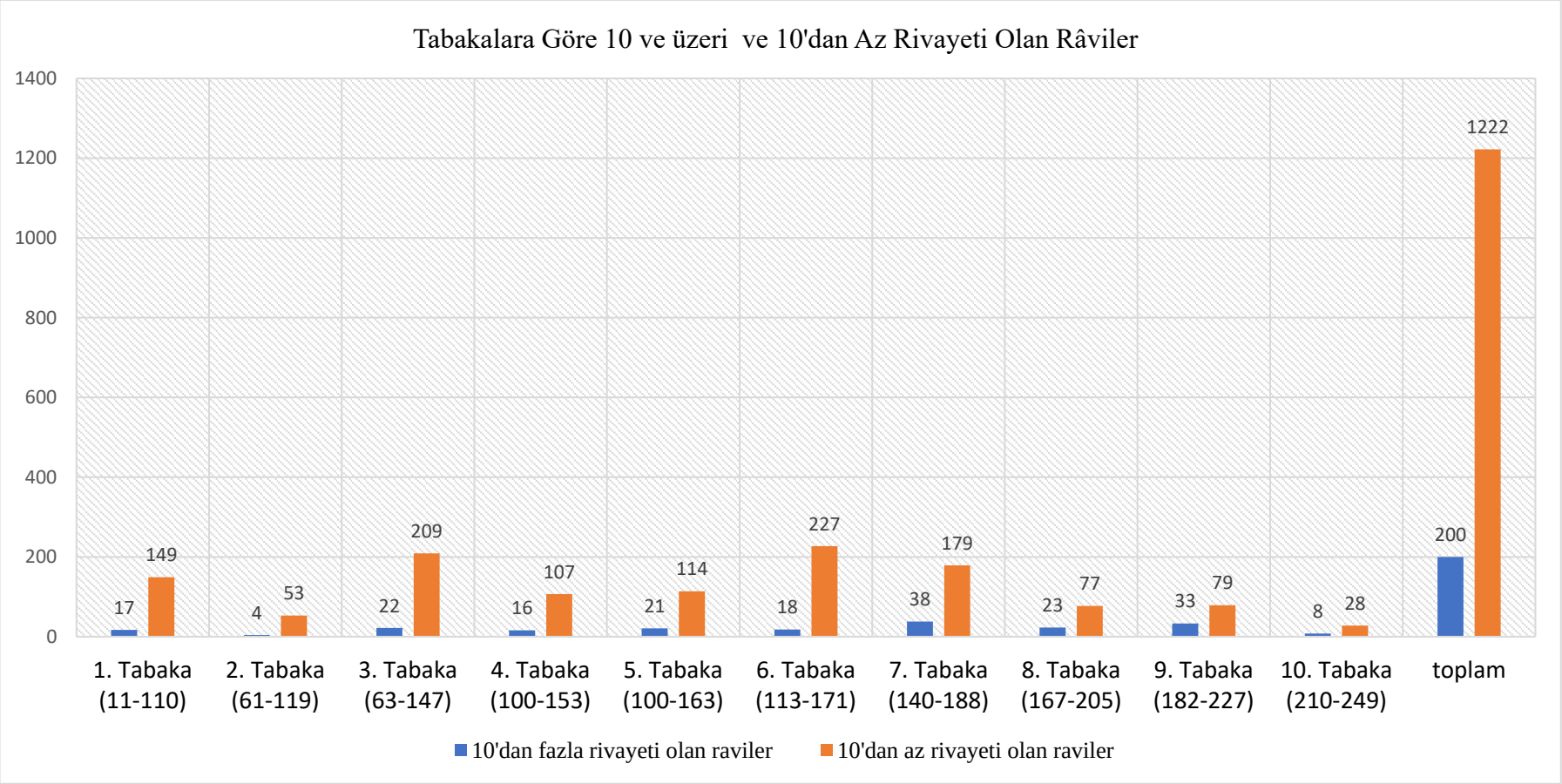
Tek rivayeti olan râvi sayısının 3. ve 6. tabakada ciddi düzeyde bir artış göstermesini, tedris faaliyetleri dolayısıyla müdevvinler etrafında oluşan ders halkalarının rivayetlerin dağılımında etkili olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. 6. tabakadan sonra bir düşüş olması ise teliflere doğru ilerleyen süreçte devam etmekte olan tedvîn faaliyetlerine işaret etmektedir.

Tek rivayeti olan râvi sayısı oldukça fazla olsa da haklarında bilgi sahibi olduğumuz 593 kişinin güvenilirlik durumlarına bakıldığında ta'dîl lafızlarıyla anılan kişilerin sayısının fazla, cerh edilenlerin az olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu grup sadece nakilci olarak bilgi aktarımında yer alsa da büyük oranda kendilerine itibar edilen kişilerden oluşmaktadır.

Grafik 31: *Tek rivayeti olan râvilerin güvenilirlik durumu.*

İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri ölçeğinde, bir râviyi ön plana çıkaran rivayet sayısı kaçtır sorusuna bir cevap aramak da anlamlı görünmektedir. Zira az sayıda râvinin çok sayıda rivayetinin olması ve bunların rivayet kültüründe aktif olması söz konusudur. Dolayısıyla bu eserle mukayyet olmak üzere, rivayet sayısı 10 olanlar esas alınarak râvilere dair bir gruplama yapıldığında aşağıdaki grafikte görüleceği gibi tabakasını tespit edebildiğimiz 1422 râviden yalnızca 200'ünün on ve üzeri sayıda rivayete sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1222 kişinin ise 1-9 arası rivayeti olduğu görülmektedir. Aradaki ciddi düzeydeki bu oransal farkın her tabakada tekrar ediyor olması da siyer rivayetlerinin intikalinde her dönemde belli bir grup âlimin öncülük ettiğini ve diğer bir grup râvinin yalnızca nakilci olarak rivayet aktarımında yer aldığını göstermektedir. Bu durumun sahâbe neslinde de aynı olduğu ve sahâbe nesli rivayetlerinin büyük bir kısmının 17 sahâbînin rivayetlerinden olduğu tespit edilmiştir. Farklı eserlerle ilgili olarak bu şekilde yapılacak bir sayısal analizin rivayet kültüründe ön plana çıkan râvilerin takriben ne kadar rivayete sahip olduklarının, sahife ve cüz türündeki derlemelerin muhtevasındaki rivayet sayılarının tespitinde bir imkân doğurması muhtemeldir.

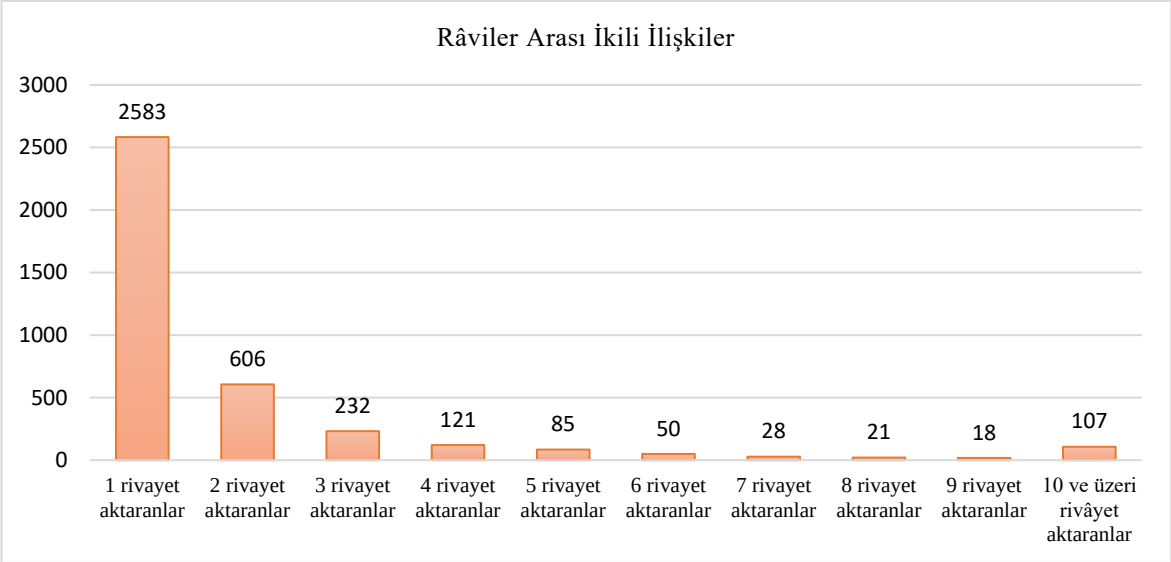

Grafik 32: *Tabakalara göre 10 ve üzeri ve 10'dan az rivayeti olan râviler.*

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'deki 2228 rivayetin, birleşik isnâdlar dolayısıyla toplamda 2772 isnâdı vardır. Bu isnâdlarda yer alan râvi sayısı ise 1962'dir. Birbirinden bilgi alan kişileri ikili gruplar halinde veriye dönüştürme imkânı veren ağ analizlerine göre 1962 râvinin birbirleriyle 3989 bağ kurdukları görülmüştür. Bu bağlantılar hesaplanırken "bilginin kaynağı - bilgiyi alan kişi" şeklinde ikili ilişkiler esas alınmıştır.[460] Ancak bu bağlantıların kişiler arasında eşit oranda dağılmadığı, bazı ikili ilişkilerin diğerlerinden çok daha güçlü ve bilgi aktarımı yönüyle daha etkili olduğu görülmektedir. Aşağıda ikili bağlantılarına göre râviler arasındaki ilişkileri gösteren tablo incelendiğinde birbirinden rivayet alan râvi çiftlerinden az bir kısmının diğerlerine oranla daha yüksek bağlantıya sahip oldukları rahatlıkla görülmektedir.

Tabloya göre birbirinden bir tek rivayet aktarmış olan râvilerin sayısı oldukça dikkat çekicidir. Ancak burada meşhur bir müelliften tek bir rivayet almış ve eserin siyer bölümünde başka hiç kimseden rivayet almamış kişiler olabileceği gibi, kendisi ve hocası eserde yalnızca bir kere isimleri geçen kişiler olmaları da mümkündür. Bir ağdaki bu zayıf bağlantıların bilgi aktarımına etkileri aşağıda Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetleri incelenirken ortaya konulmaya çalışılacaktır.

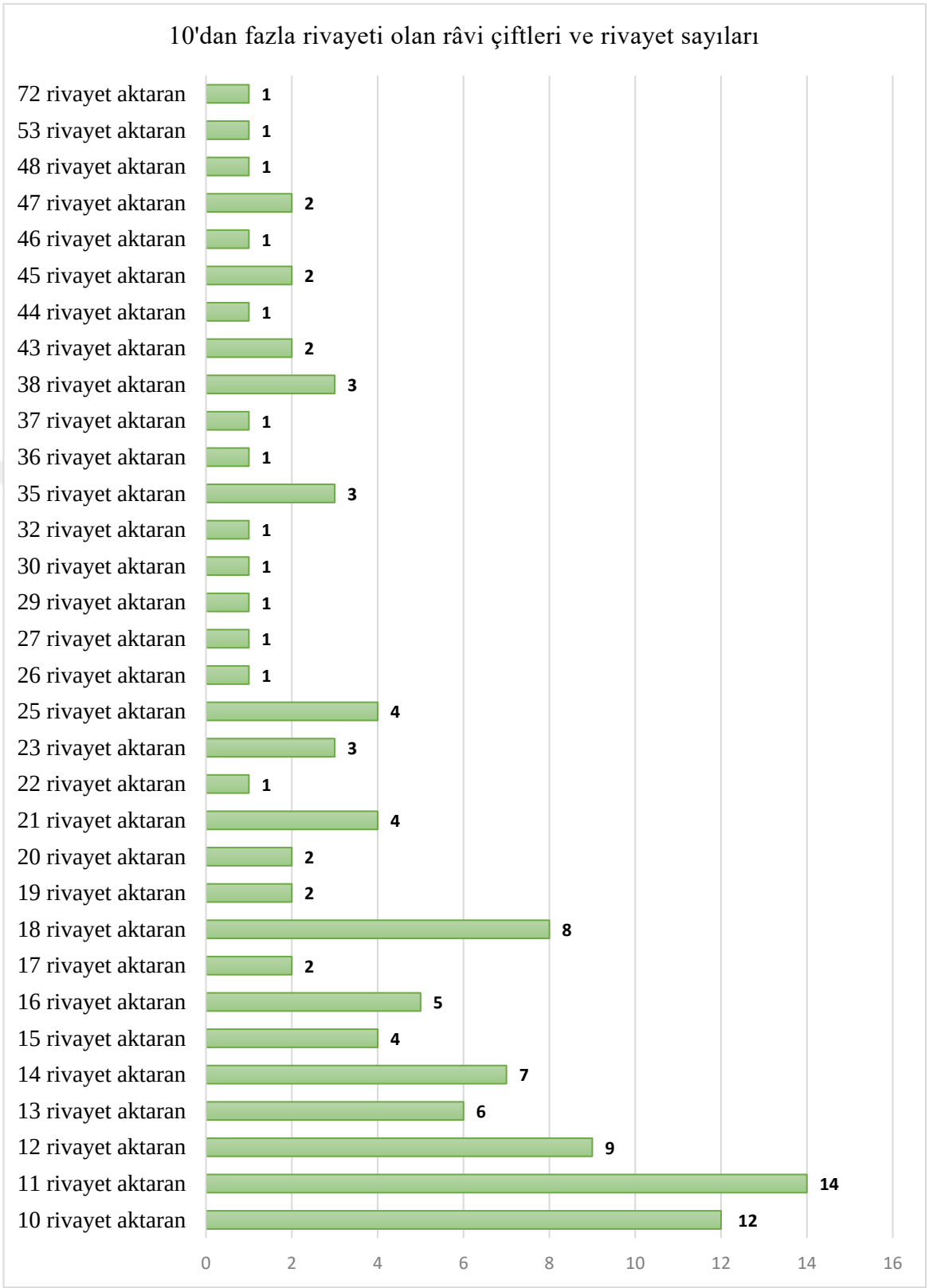
[460] Bazı durumlarda hoca talebe ilişkileri yer değiştirmekte ve karşılıklı bilgi alışverişinde bulunulmaktadır. Sosyal ağ analizleriyle yapılan hesaplamalarda otomatik olarak "bilginin kaynağı- bilgiyi alan kişi" şeklinde hesaplandığı için hoca-talebe arasındaki ilişkiler kimi yerlerde "talebe-hoca" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Burada isnâdlardaki bağlantı çiftlerinin sayılması esas alındığından her iki durum da müstakil bağlantılar kabul edilmiştir.

Grafik 33: *İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarına göre râviler arası ikili ilişkiler.*

Grafikte ayrıca kaynak/hoca ve nakilci/râvi arasındaki rivayet sayısı arttıkça birbirinden rivayet alan kişilerin sayısının azaldığı görülmektedir. Bu durum uzun süreli hoca-talebe ilişkilerinin doğal bir sonucu olmalıdır. Örneğin 10 ve üzeri sayıda birbirinden rivayet alan kişiler arasında Hz. Âişe-Urve (72 rivayet), Zührî-Ma'mer b. Râşid (53 rivayet), Hammâd b. Seleme-Affân b. Müslim (47 rivayet) ikilileri vardır. İki râvi arasındaki bilgi intikalini olumlu etkileyen diğer bir unsur da ailevî bağlarının (mevâlî dahil) olmasıdır. Aynı mekânı paylaşmanın ve ilim meclisleri dışında ortak zaman geçirmenin bu durumu etkilediğini düşünmek mümkündür. Urve-Hişâm b. Urve (47 rivayet), İbn Abbâs-İkrime (45 rivayet), İbn Ömer-Nâfi (38 rivayet) ilişkileri bu grubun örnekleridir. Grafikte rivayet sayısı 10 ve üzeri olan kişilerin sayısında birdenbire bir artışın olması iki râvi arasında 10 rivayetten 72 rivayete kadar olan tüm ikili bağlantıları gösteren bir değeri göstermesi dolayısıyladır. Birbirinden en fazla rivayeti Hz. Âişe ve Urve arasındaki 72 olan bağlantı sayısı siyer rivayetlerindeki en yoğun bağlantıdır. Aşağıdaki grafikte kaç râvi çiftinin 10 ve üzeri sayıda nakilde bulunduğu gösterilmektedir.[461]

[461] Bu râvilerin bir listesi ekler kısmında verilmiştir.

***Grafik 34**: İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarına göre birbirinden 10'dan fazla rivayeti olan râviler.*

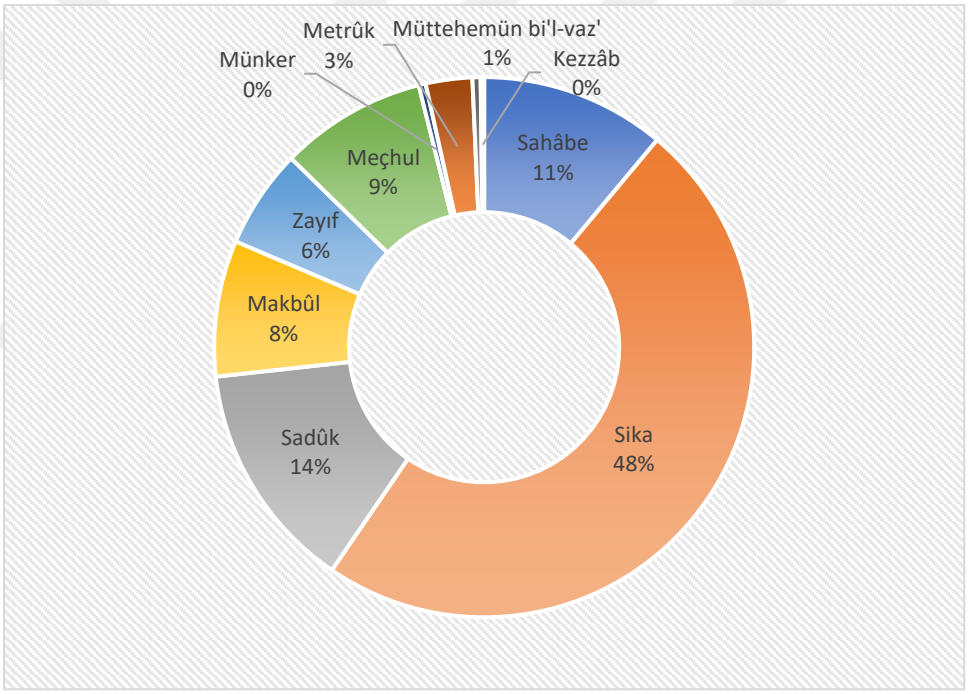
Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'in siyer bölümünün isnâdlarına göre birbirinden en az 10 rivayet almış olan kişilerin dağılımını gösteren bu grafikte, 20 ve üzeri sayıdaki rivayet aktarımları olan râvi çiftlerinin çok az sayıda olduğu dikkat çekmektedir. 10-19 arasında rivayeti olan râviler ise nispeten yüksek orandadır. Dolayısıyla bu grafik de az sayıda râvi arasında çok sayıda rivayet aktarımı olduğunu göstermektedir. Rivayet kültürü açısından iki grafik birlikte değerlendirildiğinde uzun süreli hoca-talebe ilişkilerinin izini takip edebilmek için 5 ve üzeri sayıda rivayet aktarımında bulunmuş olmalarını esas almak makul görünmektedir. Böylelikle bağlantı ağırlığı (edge weight - iki râvi arasındaki rivayet sayısı) değeri kullanılarak bu dönemdeki bilgi akışının hangi ilişkilerle ilerlediğini tespit etmek mümkündür.

Bu bölümde ele alınacak konulardan biri de râvilerin kaç farklı kaynaktan beslendikleri ve kaç farklı kişiye bilgi aktardıklarıdır. Bir bakıma çevrelerindeki ilim halkasını hem hoca hem talebeleri cihetinden ortaya koymak hedeflenmektedir. Râvilerin kimlerden kaç rivayet aldıkları tespit edilirken sosyal ağ analizlerinin iç-dış derece dağılımları dikkate alınmış ve iç derece dağılımları kaynaklarını (kimlerin râvisi olduğunu/hocalarını), dış derece dağılımları ise kimlerin hocası veya rivayetlerinin kaynağı olduğunu tespit ederken kullanılmıştır. İç ve dış derece dağılımlarına göre elde edilen veri seti, râvinin yalnızca kaç farklı kaynaktan beslendiğini değil, aynı zamanda o kaynaktan kaç rivayet aldığını ve kendisinden sonraki nesilde kimlere ne kadar rivayet aktardığını tespit etmemize yarayan bir hesaplamadır. Aşağıda Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetlerinin dağılımı incelenirken bu ölçütlerden istifade edilerek hoca-talebe bağlantılarına odaklanılacaktır.

2. Râvi Profilleri

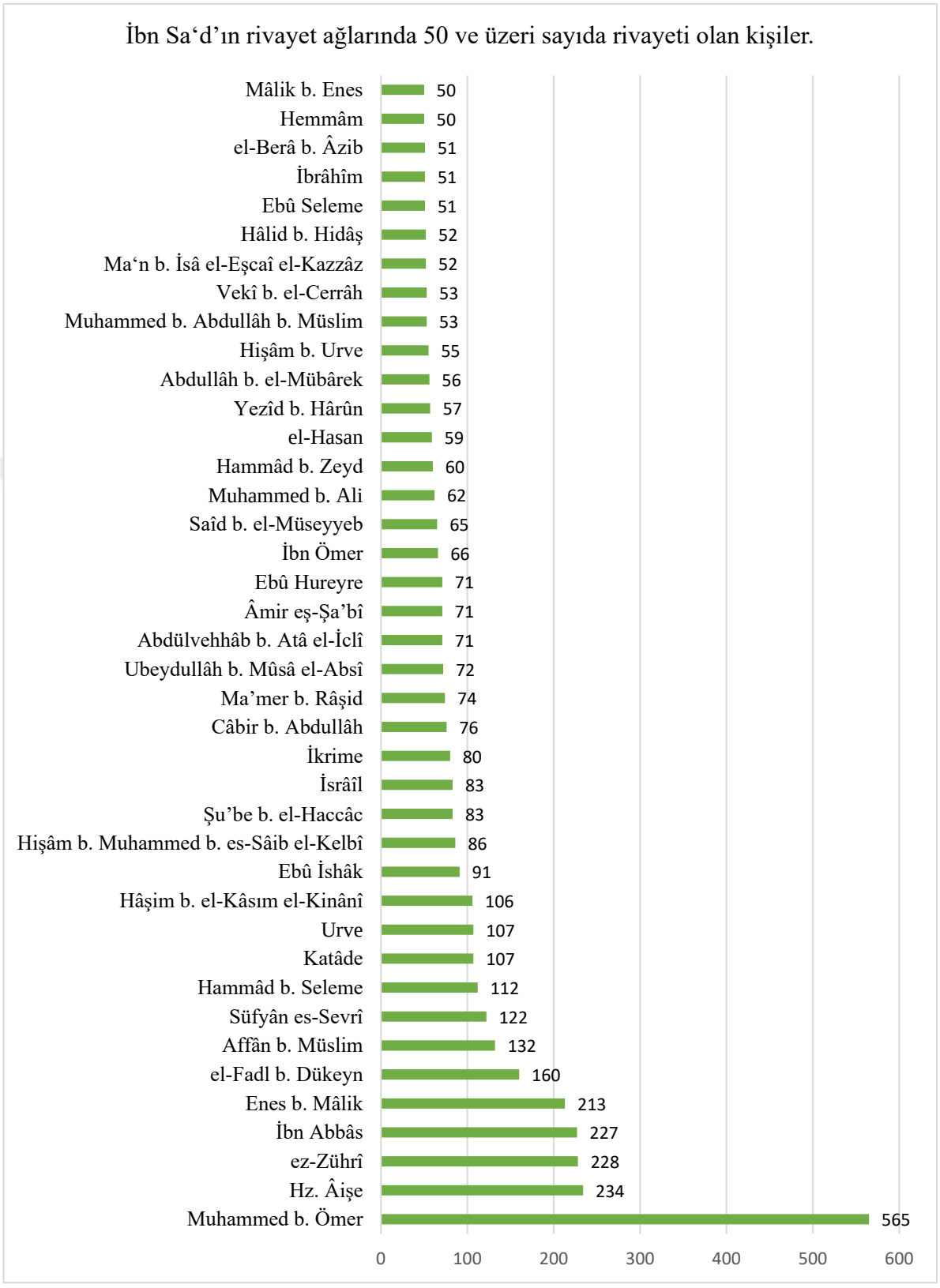
Erken dönem siyer rivayet sürecini ele almadan önce İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarında yer alan râvilerle ilgili birkaç genel hususu da ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda rivayet intikalinde farklı şekillerde rol alan râvilerin güvenilirlik durumlarına kısaca değinilerek, söz konusu zaman diliminde ortaya çıkan râvi profillerine yer verilecektir. 2000 civarında râviden oluşan bu geniş ilişkiler ağında râvilerin güvenilirlik durumları genel bir değerlendirme yapmaya imkân verse de eserin sıhhati bakımındna bir tartışma açılmayacaktır. Aşağıda yer alan bilgiler ışığında İbn Sa'd'ın eserine dahil olan

rivayetlerin büyük oranda sika râvilerden geldiği anlaşılmaktadır. Ancak metruk, kezzâb gibi ağır cerh lafızlarıyla anılan râvilerin rivayetlerine de eserde yer verildiği görülmektedir. Bir tabakât müellifi olan İbn Sa'd'ın rivayet tercihlerinde isnâddaki râvilerin güvenilirliğini dikkate aldığını düşünmek mümkündür. Bu noktada onun eserinin cerh edilen râvilerin rivayetlerini içermesi dikkat çekicidir. Ancak bu râvilerin siyer yazımındaki etkisini tespit edebilmek için eserin isnâd ve metin analizleriyle tenkid süreçlerinden geçirilmesini gerektirmektedir. Bu tez kapsamında isnâdlara odaklanıldığı için metin analizlerine müracaat edilmeyecektir. Bununla birlikte rivayet aktarımında dikkat çeken, ancak çeşitli sebeplerle cerh edilen râvilerin hangi konuda ve ne tür içeriklere sahip rivayetleri olduğuna değinilecektir.

Grafik 35: *İbn Sa'd'ın siyer râvilerinin güvenilirlik durumu.*

İbn Sa'd'ın kullandığı isnâdlara göre siyer rivayetinde rol alan ve diğerlerine nispetle rivayet sayısıyla ön plana çıkan râviler aşağıdaki grafikte gösterilmektedir. Siyerde 50 ve üzeri sayıda rivayeti olan bu kişiler, sahâbe neslinde ve sonraki tedvin ve telif süreçlerinde ön plana çıkan isimlerdir. İbn Sa'd'ın ana kaynağı olan hocası Vâkıdî'den sonra bu başlıkta ele alınan üç sahâbînin rivayetlerinin eserin tamamına göre dikkat çekici bir farkla ön planda olduğu görülmektedir.

Grafik 36: *İbn Sa‘d’ın rivayet ağlarında 50 ve üzeri sayıda rivayeti olan kişiler.*

İslâmî ilimlerin ana kaynakları olan erken dönem teliflerindeki rivayetler çeşitli profillerdeki râvilerin bilgi aktarım süreçlerine dahil olmasıyla aktarılmıştır. Yalnızca güvenilirlik durumlarındaki farklılıkları değil aynı zamanda ilmî pratiklere katkıları itibariyle de râviler tasnife tabi tutulmuştur. Bu başlıkta râvi profilleri hakkında bir değerlendirmede bulunmak üzere, bu konuda daha önce yapılan tespitlere yer verilecek ve bu çalışma kapsamında ortaya çıkan gruplar hakkında bilgi verilecektir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla rivayet kültürü üzerine Aydemir ve Tatlı tarafından yapılan iki çalışmada râvi profilleri ortaya konulmuştur.

Aydemir'in râvi profillerini oluştururken bir rivayetin farklı tariklerinin nakilcileri arasında bir gruplama yaptığı gözlenmiştir. Temel olarak rivayeti elde etme ve aktarma bakımından iki farklı grupta incelediği râvi modellerinin ilkinde "tanık râvi" (hadiseyle doğrudan temas halinde olan), "duyan râvi" (ilmî gayreti olmaksızın haberi birinden duyan) ve "toplayan râvi" (ilmî bir gayretle bilgiyi elde eden) modellerine; ikinci grupta ise "paylaşan râvi" (aldığı bilgiyi çeşitli vesilerle paylaşan, az sayıda öğrencisi olan) , "dağıtan râvi" (ilminden dolayı rağbet gören ve farklı çok sayıda talebesi olan) modellerine yer vermektedir. Ardından hoca-talebe ilişkilerini göz önüne alarak "tanık-paylaşan râvi", "tanık-dağıtan râvi", "duyan-paylaşan râvi", "duyan-dağıtan râvi", "toplayan-paylaşan râvi", "toplayan-dağıtan râvi" olarak birbirlerine bilgi aktarma şekillerine göre altıya ayırmaktadır.[462] Bu çerçeveye göre örneğin bir râvi babasından rivayet aldığında duyma, hocasından aldığında ise toplama yoluyla onu elde etmektedir. Rivayetini naklettiğinde ise torununa eğitim ortamı dışında söylediğinde paylaşmak, talebelerine ise dağıtmak suretiyle hadisi aktarmaktadır.[463] Karmaşık gibi görünen bu sistem esasında rivayet aktarımında birçok ilişki biçimini anlamlandırma olanağı sunmaktadır. Aydemir'in tasnifiyle uyumlu olarak Öz'ün klasik tarihî bir eserin vücuda geliş süreçlerini açıklarken "Olay-Katılan veya şahit olan- duyan/Yazan (Risaleler)-Toplayan (Cem)-Telif-Okuyan/Nakleden-Okuyan" şeklinde sıraladığı[464] süreci de zikretmek yerinde olacaktır. Bu süreç onun siyer tarihi dönemlendirmesinde zikrettiği "başlangıç dönemi, risâleler dönemi, cem dönemi, tasnif-telif dönemi, klasik nakil

[462] Halis Aydemir, "Hadis Rivayet Sisteminde Râvi Modelleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* V/1 (2007), 87-95.
[463] Aydemir, "Hadis Rivayet Sisteminde Râvi Modelleri", 96.
[464] Şaban Öz, *Siyer Tasarımı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 53.

dönemi ve karşılaştırmalı nakil dönemi" tasnifi ile örtüşmektedir. Farklı râvi profillerinin ortaya çıkması hicrî ilk üç asırla ilgili yapılan dönemlendirmelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu çalışmada alternatif bir dönemlendirme yapılmayacak ancak mevcut yapı içerisinde râvilerin rolleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tatlı'nın ilmin intikali bağlamında hadis alma ve nakletme yönünden râvi profillerine odaklandığı görülmektedir. Klasik literatürde tedvin faaliyetleri öncesinde bir hocadan nakillerin tercih edildiği ancak tedvin sürecinden sonra farklı hocalardan nakillerin tercih edildiği vurgulanmaktadır. Bu ilmî pratik "medâr" olarak adlandırılan ve birden çok hadisi kendisinde toplayan râvi profilini ortaya çıkarmıştır. Büyük ve orta kuşak tâbiûndan ziyade küçük tabiûn neslinden olan râvilerin bu gruba girdiği ifade edilmektedir. Çok sayıda hadis sahibi râvileri ifade eden "kesîru'l-hadîs" terimine dikkat çeken Tatlı, bu terimin kullanım farklarına değinerek ihtiyatlı bir şekilde rivayet kültüründe ön plana çıkan râvileri tespitte kullanılabileceğini ifade etmektedir. Benzer şekilde "sâhibu fülân" ve "celîsu" fülân ifadelerinin de belli kayıtlarla hoca-talebe ilişkilerinin anlamlandırılması ve râvinin profilinin tanımlanmasında kullanılabileceğini söylemektedir. Kendi çalışması kapsamında hoca öğrenci ilşkilerinin niteliği, zaman aralığı ve bölgesini dikkate alan bir tasnifle "müksirûn râvi" ve "müdevvin râvi" tanımlarını kullanmaktadır. Her iki tanım da "belli bir oranda hadis rivayet edip, hadis rivayetiyle maruf" olan râvileri kastetmektedir. Müksirûn râviyi müdevvinden ayıran özellik ise farklı kişilerden rivayet almakla birlikte bir hocasının ilmiyle yetinmesi, hadis almak üzere başka şehirlere gitmemesi ve tedvin maksadıyla kitap telif etmemesidir. Ancak aralarındaki benzerliklerden ötürü bir grup müksirûn râvi için "kısmî müdevvin" tanımının geliştirilebileceğini ifade etmektedir.[465]

Doğrudan râvi grupları oluşturmak maksadında değilse de isnad içi bilgilerde ortaya çıkan râvi ilişkilerini ele alan Topgül'ün bazı tespitlerini de zikretmek gerekmektedir. Topgül, râvi profillerine dair bir şey söylememektedir ancak vardığı sonuçlar doğal olarak bu tezle örtüşen unsurları içermektedir. İsnâd içi bilgilerde râviler arası ilişkileri gösteren

[465] Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2021), 15-26.

ifadelerden yola çıkarak hoca-talebe, akrabalık ve akran ilişkilerinin rivayet kültürü içerisindeki varlığını teyid etmektedir.[466]

Bu tez kapsamında bilginin intikal süreçlerinde oynadıkları rolleri itibariyle aşağıda örnekleri zikredilecek olan beş râvi profilinin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bunlar sahâbe, müellif, müdevvin, aile ferdi ve salt nakilci olarak adlandırılabilecek gruplardır. Sahâbeden sonraki kişilerin, ilmî hayata dahil olarak râvi hüviyetine sahip olmalarına rağmen zamanla farklı düzeylerde bu sürece katkı sundukları görülmektedir. Sahâbe döneminde henüz rivayet kültürü oluşmasa da Hz. Peygamber'in siyerinin bir yaşantıdan rivayete dönüşme sürecindeki rolleri dolayısıyla sahâbeyi -râvi olarak adlandırılamasalar da- bu gruplamaya dahil etmek gerekecektir. Bilginin ana kaynağı olmaları, rivayetin şifâhî ve metinsel düzeyde oluşmasını sağlamaları, siyerin tanıkları olmaları temel özellikleridir. Bu tezde sahâbe neslinin siyer rivayetlerine katkıları yukarıda ele alınmıştır. Bu çerçevede Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayet ağları ise bir örneklem grubu olarak tercih edilmiştir ve aşağıda incelenecektir.

Râvi profilleri arasında en çok tanınanları müelliflerdir. Müellifler, rivayet birkimi fazla olan ve konularına göre bu rivayetleri tasnif ederek bir eser ortaya koyan, klasik ilimlerin farklı dallarında birçok rivayetin kaynağı olan kişilerdir.[467] Onları müdevvinlerden ayıran tasnif çabaları dolayısıyla musannif olarak da anılmaktadırlar. Bu çalışmada, yalnızca siyer telifiyle ön planda olanlar değil, müellif vasfına sahip olmaları dolayısıyla rivayet kültüründe tebarüz eden kişiler aşağıda ilgili başlıklarda ele alınacaktır. Müellifler profilindeki râvilerin doğrudan siyer eseri olmasa da ellerindeki siyer rivayet birikimi sonraki telif süreçleri için istifadeye imkân vermektedir. Örneğin Mâlik b. Enes, Abdullâh b. el-Mübârek hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlerin farklı sahalarında telifleri olan kişilerdir. Doğrudan siyere dair bir eserleri olmasa da İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri arasında 50 ve üzeri rivayetine yer verilen kişiler arasındadırlar.

Müdevvinler ikinci önemli grubu temsil etmektedir. Tedvîn faaliyetlerinin başlaması ile tarih sahnesinde görülen bu grup kendilerinden önceki rivayet birikimini biraraya getiren

[466] Topgül, *İsnâdın Satır Araları*, 105-135.
[467] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 199.

ve bu sayede sonraki döneme intikalinde önemli bir rol oynayan râvilerdir.[468] Müdevvinlerin önemli temsilcisi Zührî'dir. Aşağıda da temas edileceği üzere hicrî ikinci yüzyılın başlarında sürdürülen cem-tedvîn faaliyerleri rivayetlerin bir arada toplanmasını sağlasa da müdevvinlere gösterilen rağbet, rivayetlerin tekrar farklı yollarla dolaşıma girmesini sağlamıştır. Bu durum sonraki bir-iki nesilde rivayetlerin tekrar cemedilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Böylelikle telif süreçlerini hazırlayan kısmî müdevvin olarak adlandırılabilecek bir başka râvi profili de ortaya çıkmaktadır. Bu tezde (Tatlı'nın kullanımından farklı olarak) rivayetlerin derlenmesi sürecine katkıları bakımından çok sayıda kaynaktan bilgi nakleden, ancak Zührî gibi müdevvinler kadar geniş bir rivayet birikimine sahip olmayan kişileri ifade etmek üzere kullanılacaktır. Bu manada kısmî müdevvinleri, geniş bir tedvin veya telif düzeyine erişmeyen siyer rivayetlerinin ikinci asrın yarısından sonra ortaya çıkan derleyicileri olarak düşünmek mümkündür. Bu tezde orta kuşak râviler ele alınırken, müdevvin ve kısmî müdevvinlerin rivayetin intikalindeki rollerine odaklanılacaktır. Müdevvin ve müelliflerin bir rivayet ağında uzun süreli, güçlü ve ortak mekân paylaşımlarına dayalı hoca-talebe ilişkilerine işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Aile bireyi olan râvi profili daha önce değinilen aile isnâdlarıyla rivayette bulunan kişilerin yanı sıra mevâlî râvileri ve isnâdda ismi açıkça zikredilen ve aralarında aile bağları bulunan kişileri kapsamaktadır. Aile içi bilgi aktarımına işaret eden her türlü ilişkinin bu râvi grubu içerisinde değerlendirilmesi mümkündür. Aile bireylerinin diğer râvi profillerinden tek farkları bilgiye erişim imkânlarının fazla olmasıdır. Bir alimin ailesinden olmak râviye adalet veya zaptı açısından özel bir pozisyon kazandırmamaktadır. Ancak bazı durumlarda bilginin intikalini kolaylaştırmaktadır. Bilgi aktarım süreçlerinde hoca-râvi ilişkisinde her nesilde karşılaşılan bir profil olduğu için bu sınıflamada yer almaktadırlar. Aşağıda özellikle Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın ilk nesil râvileri bu bağlamda değerlendirilmektedir. Ayrıca aile isnâdıyla rivayette bulunan kişiler

[468] Öz, rivayetlerin ilim dallarına göre kendi aralarında kısımlara ayrılmasını tedvin, her disipline ait haberlerin bir araya getirilmesin cem olarak tanımlamaktadır. Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 20. Bu çalışmada rivayetlerin, nakil süreçlerinde bir araya toplanıp toplanmadığı esas alındığı için iki kavram ortak kabul edilmekte ve müdevvin rolündeki râvilerle her iki faaliyeti de sürdürmüş olan kişiler kastedilmektedir.

ve biyografilerinden yola çıkarak ailevî bağları tespit edilen kişiler de ilgili yerlerde zikredilecektir.

Salt nakilci profilindeki râviler ise bilgi aktarım süreçlerinin harcı diyebileceğimiz bir özellik arz etmektedir. Burada salt nakilci ifadesiyle, iki grup kastedilmektedir. Birincisi ilim hayatında aktif olarak yer almayan, sınırlı sayıda rivayeti olan, haklarındaki bilgilerin doğal olarak sınırlı olduğu kişiler; ikincisi ise bir hocadan nakilleriyle ön planda olan ancak farklı kaynakları çok fazla kullanmayan kişilerdir. Bu kişiler genel olarak telif veya tedvin faaliyetlerinde bulunmadıkları gibi ailevî yakınlıkları dolayısıyla ilim hayatına dahil olan kişiler de değillerdir. Ancak bu gruptaki râviler, rivayetlerin dolaşımda kalmasında oldukça etkilidirler. İbn Sa‘d’ın ana kaynakları arasında tek rivayetine yer verdiği râvileri bu gruptan kabul etmek mümkündür. Sahâbe neslinde ve sonraki tüm dönemlerde tek (veya az sayıda) rivâyeti olan râvi sayısının daima yüksek olduğu hatırlanacak olursa bu grubun rivayet aktarımının değişmeyen unsurlarından olduğunu söylemek mümkündür.

B. Üç Sahâbînin Müstakil Rivayet Ağları

Siyer rivayetlerinin ana kaynağı olan sahâbe neslinde hadis aktarımında olduğu gibi müksirûndan gelen rivayetlerin diğerlerine kıyasla bariz bir şekilde farklılaştığı gözlemlenmiştir. Müksirûn arasında ise Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in 200’den fazla rivayette bulunuş olmalarıbulunmaları, birbirlerinden sınırlı sayıda rivayet almaları dolayısıyla kendilerine has siyer rivayetlerinin olması ve müellifin siyer rivayetlerinin üçte birini oluşturacak düzeyde olmaları araştırmanın bu üç sahâbîye odaklanması sonucunu doğurmuştur. Bu bölümde zikredilen üç sahâbînin rivayet ağları sosyal ağ analizleri yöntemi kullanılarak incelenecektir. Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayet ağları, her birinin ilk nesil râvileri, orta kuşak râvileri, telifler döneminde hangi müellifler tarafından derlendikleri tespit edilecek ve son olarak İbn Sa‘d’ın kendisinden önceki tedvîn ve telif çabalarına katkıları ele alınacaktır.

Üç sahâbînin rivayet ağlarının detaylı bir analizinden önce ağ yapıları hakkında genel birkaç bilgi aktarmak gerekecektir. Eserin siyer bölümünde Hz. Âişe’ye nispet edilen 234 rivayet olduğu, bunların isnâdlarında 311 râvi olduğu ve bu râviler arasında da 482

bağlantı olduğu tespit edilmiştir. İbn Abbâs'a nispet edilen 228 rivayetin 285 râvi tarafından aktarıldığı ve bu râviler arasında 425 bağlantı kurulduğu tespit edilmiştir. Enes b. Mâlik'in ise rivayet sayısı 213, râvi sayısı 183, râvileri arasındaki bağlantı sayısı ise 282'dir. Bütün rivayet, râvi ve bağlantıların yorumlanması çalışmanın hacmini zorlayacağı için ilişki ve aktarım süreçleri bir telif eserin ortaya çıkışını tespit bağlamında belli sorular çerçevesinde aşağıda ele alınacaktır.

1. Hz. Âişe'nin Rivayet Ağları

İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer kısmında sahâbe nesli kaynakları arasında en çok rivayeti olan sahâbînin Hz. Âişe olduğu tespit edilmiştir. Onun müminlerin annesi sıfatını taşıması, ilk halifenin kızı olması, siyasî ve sosyal olaylarda etkili bir role sahip olması, kadın kimliğini de aşan özel bir konumda bulunmasına sebep olmuştur. İlmî açıdan Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'e yakınlığı ve uzun süreli birlikteliği onu bilginin ana kaynağı haline getirmiştir. Hz. Âişe'nin siyer rivayeti doğrudan bir ilim halkası oluşturmaktan ziyade, kendisine sorulan sorular ve kendisiyle diyaloglarla alınan bilgilerin kayda geçirilmesi suretiyle gerçekleşmiştir. Bu nedenle onunla mekân birlikteliği olan kişilerin aktardığı rivayetlerin sayısı daha fazladır. Ashabın kendisine sorduğu soruların da sonraki nesiller tarafından dikkate alındığını ve kendisi etrafında kümelenen bir ilim aktarımı halkasının doğal olarak oluştuğunu söylemek mümkündür.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Hz. Âişe'ye nispet edilenlerin aktarım süreçlerini takip ederken dikkate alınacak birkaç hususu zikretmek gerekecektir. Öncelikle onun ilk nesil aktarıcıları tespit edilecek, 5 ve üzeri sayıda rivayeti olan râvilerine odaklanılarak bu kişilerin Hz. Âişe'ye yakınlıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra bu râvilerin tek tek rivayet kümelerine odaklanılarak bunların kimler tarafından kaç rivayet şeklinde aktarıldıkları tespit edilecektir. İlk ve ikinci nesil aktarıcılarının güvenilirlik durumları ve rivayet aktarımındaki rolleri ele alındıktan sonra gittikçe fazla sayıda kişiye yayılan bu rivayetlerin sonraki nesil derleyicileri sorgulanacaktır. Bunun için dikkate alınacak ölçü ise Hz. Âişe'nin rivayet ağındaki iç derece dağılımlarıdır. Daha önce değinildiği üzere iç derece dağılımları râvinin rivayet aldığı kaynakları ifade etmektedir. Dolayısıyla bir râvinin çok sayıda kaynaktan beslenmesini, onun rivayetleri derleme çabası olarak kabul etmek mümkündür. Buna göre Hz. Âişe rivayet ağında, iç derece dağılımı yüksek olan ve

dolayısıyla bilgiye erişim kaynakları fazla olan râviler onun rivayetlerinin bir araya getirilmesinde etkin olan "kısmî müdevvinler" olarak düşünülecektir. Böylelikle iç derece sayısı en yüksek olan kişilere odaklanılarak bu rivayetlerin derleyicileri tarihî süreç içinde tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ayrıca Hz. Âişe'den tek rivayet aktaran râvilerin rivayet süreçleri de takip edilerek bunların kısmî müdevvinleri sorgulanacaktır. Bu rivayetlerde isnâdlardaki sıraya göre her ismin Hz. Âişe rivayetlerinin isnâdlarındaki isimler dışında kaç kaynaktan beslendiğine bakılacak ve bunun için eserin siyer bölümünün tüm isnâdları dikkate alınarak iç derece dağılımları kullanılacaktır. Zira Hz. Âişe'den yalnızca bir kişinin rivayet ettiği bir metnin genel olarak rivayet aktarımında etkin bir kişi tarafından derlendiği için esere dahil olması muhtemeldir. Böylelikle Hz. Âişe'den tek rivayet aktaran kişilerin olduğu isnâdlar, ilk râviden başlayarak hangi râvinin kaç farklı kaynaktan beslendiği ve rivayet kültüründe yalnızca bir aktarıcı/râvi olarak mı yoksa müdevvin ve müellif olarak mı rol aldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

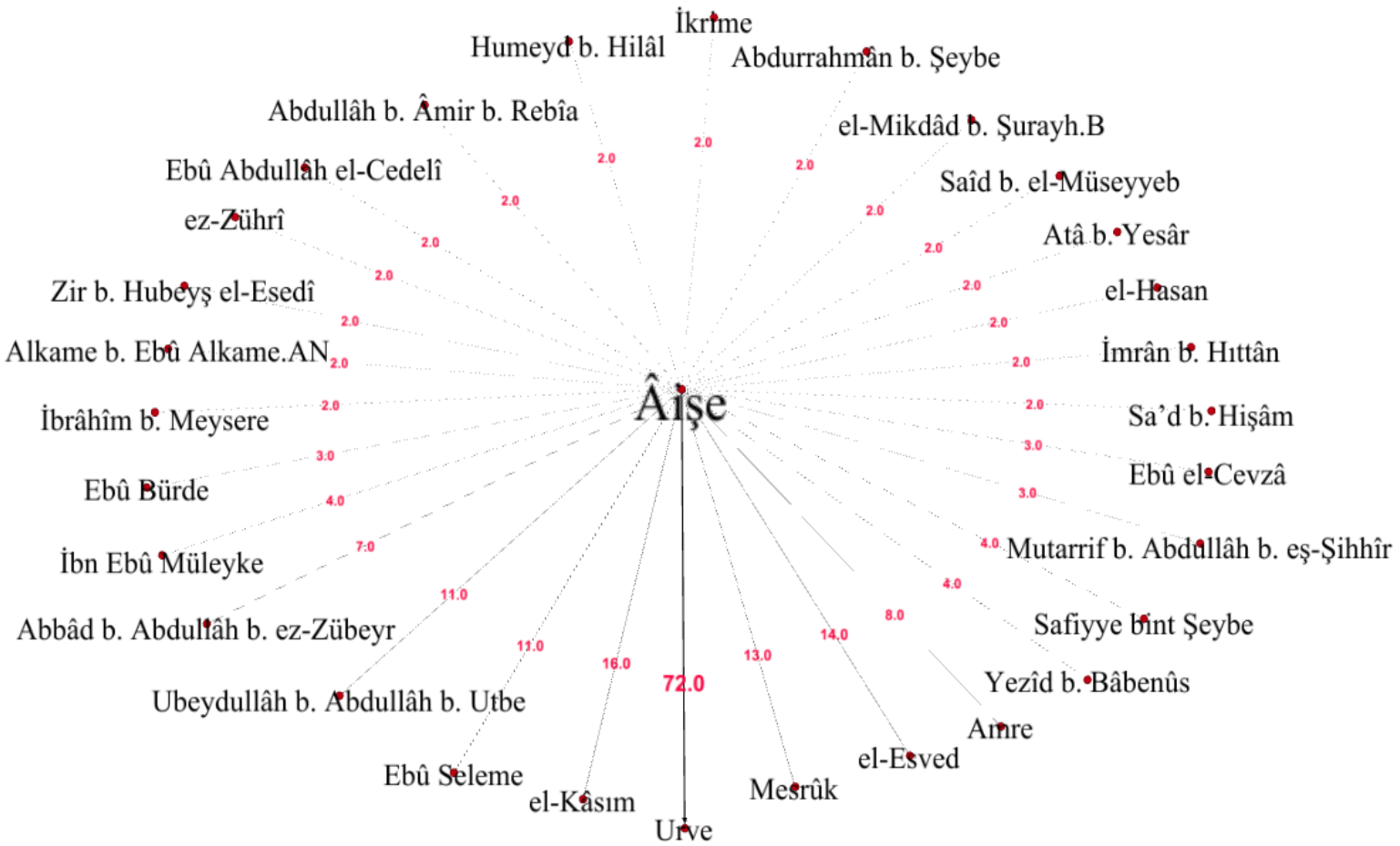
Bu başlıkta ele alınacak bir diğer husus rivayet/bağlantı sayılarıdır (edge-weight/bağlantı ağırlığı). Bu hesaplamalara dayalı analizler hoca-talebe ilişkilerini tespit bağlamında kullanılacaktır. İki kişi arasındaki rivayet aktarımında bir yoğunluk var ise burada bir hoca-talebe ilişkisi olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

a. İlk Nesil Râvileri

Hz. Âişe'nin müminlerin annesi olma vasfı onu çok özel bir sosyal statüde konumlandırmayı gerekli kılmaktadır. Her ne kadar kadın olması dolayısıyla kendisiyle irtibatın sınırlı olduğu biri olsa da toplumdaki bu özel konumu ve Hz. Peygamber'in Medine dönemine şahitliği onu bilginin kaynağı olma pozisyonuna getirmiştir. Kendisinin ilmî yetkinliği de bunu tamamlayan bir unsur olmuş ve rivayetleri birçok kişi tarafından aktarılmıştır.[469] Kendisinin müksirûndan oluşu da ona gösterilen teveccühün ve bu yetkinliğin bir sonucu olmalıdır. İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*inin siyer

[469] Hz. Âişe'nin ilk nesil râvileri hakkında bkz.: Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki Hz. Âişe rivayetlerinin ilk nesil aktarıcıları üzerine yapılan bir çalışma için bkz.: Zeynep Genç, "Hz. Âişe'nin Râvileri ve Rivayet Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 153-195.

kısmında da bunun izlerini görmek mümkündür. Bu bölümde Hz. Âişe'nin ilk nesil râvileri toplamda 61 kişidir. Ancak bu kişilerden 31 tanesinin ondan yalnızca bir rivayeti vardır. 2, 3 ve 4 rivayeti olan kişi sayısı ise 21'dir. Ondan 2 ve üzeri sayıdaki rivayete sahip kişilerden oluşan dış derece dağılımları yani râvileri ve rivayet bağlantı sayıları aşağıdaki görselde verilmiştir.

Grafik 37: *Hz. Âişe'nin ilk nesil râvileri ve rivayet sayıları.*

Hz. Âişe'den nakilleri dikkate alındığında onun 234 rivayetinin 72'sini aktaran ve rivayetlerinin neredeyse 1/3'inin râvisi olan Urve dikkat çekmektedir. Medineli 7 fakîhten biri kabul edilen Urve, teyzesi olan Hz. Âişe'nin yanındaki mülazemeti ve ondan fıkıh öğrenmesi[470] dolayısıyla en önemli râvisidir. Sika, sebt, âlim ve fakîh lafızlarıyla anılan Urve,[471] ayrıca Zübeyr b. Avvâm (2 rivayet),[472] Ömer b. Ebû Seleme (2 rivayet)[473] ve Üsame b. Zeyd'den (bir rivayet)[474] de rivayet almıştır. Ancak onun 77 rivayetinin yalnızca 5'i bu kişilerden, diğer rivayetleri ise Hz. Âişe'dendir. Ana kaynağı itibariyle ondan aldığı 72 rivayetin biri Hz. Ebû Bekir'dir.[475] Urve'nin 29 mürsel rivayetinin ana kaynağını bu çalışma çerçevesinde tespit etmek mümkün değildir. Ancak onun mürsel rivayetlerini farklı eserlerde muttasıl olarak bulma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

İkinci sırada gelen el-Kâsım ise Hz. Âişe'nin yeğeni olup[476] ondan çok sayıda hadis rivayet eden ve sika kabul edilen tâbiûn nesli râvilerindendir. Hicrî 108'de vefat eden[477] el-Kâsım'ın rivayetleri kelimelerine dikkat ederek aktardığı,[478] halası Hz. Âişe başta olmak üzere çok sayıda sahâbîden rivayette bulunduğu bilinmektedir.[479] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde ise Hz. Âişe'den 16 rivayeti bulunmaktadır. Bunların 10 tanesinde ismi açıkça zikredilmekte iken, 6 rivayette aile isnâdıyla rivayetin Hz. Âişe'ye nisbet edildiği görülmektedir. Hz. Âişe dışında Ebû Ümâme (5 rivayet)[480] ve Abdullah b. Mesud'dan da (2 rivayet)[481] nakilleri bulunmaktadır. Ebû Ümâme'den aldığı üç rivayette rivayetin ana kaynağı Ka'b b. Malik'tir. Bu üç rivayet dışındaki rivayetlerinin hepsinde ana kaynak zikredilen isimlerdir. el-Kâsım'ın 10 rivayeti ise mürseldir. Hz. Âişe'nin en önemli aktarıcılarından olan el-Kâsım, çok hadis sahibi olması, fakîh ve imam kabul edilmesi dolayısıyla rivayet aktarımında ön plana çıkmıştır. el-Kâsım'dan aile isnâdıyla aktarılan

---

470 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 4/421.
471 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/178.
472 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/378; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/130.
473 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/398 (2 rivayet).
474 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/162.
475 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/273.
476 el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 8/300.
477 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/193.
478 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/186.
479 el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 8/300.
480 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/378; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/161, 198, 212, 222-223.
481 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/154; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/144.

rivayetlerde de isnâddaki "baba" ifadesinin el-Kâsım'ı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan aile isnâdlarının yapısal olarak problemli görünseler de muttasıl rivayet aktarımı açısından muteber kabul edildiğini düşünmek mümkündür.

Hz. Âişe'nin İbn Sa'd isnâdlarına göre bir diğer önemli râvisi olan el-Esved'in ise 14 isnâdda kendisinden nakilde bulunduğu tespit edilmiştir. İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde toplamda 16 rivayeti olan el-Esved, Hz. Âişe'den aldıkları dışındaki iki rivayetinde mürsel aktarımda bulunmuştur.[482] Hz. Âişe nakillerinde ana kaynak yalnızca Hz. Âişe'dir, başka bir sahâbî zikredilmemektedir. el-Esved'in Hz. Âişe'yle yakınlığına dair çeşitli rivayetler vardır. Onun, izin almadan Hz. Âişe'nin huzuruna çıkabildiğine, büluğa erdikten sonra kendisiyle perde arkasından görüştüğüne dair rivayetler nakledilmektedir.[483] Bir rivayete göre ailesi el-Esved'i bazı sorular sorması için Hz. Âişe'ye göndermiş, o da kendisiyle ilgilenerek cevapları iletmiştir. Rivayette geçen "sesimi duyunca tanıdı" ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla el-Esved'in Hz. Âişe'nin yanına sık sık gelip gittiği ve aynı rivayette geçen "yavrucuğum içeri gir" ifadesinden de onun tarafından hoş karşılandığı anlaşılmaktadır.[484] el-Esved'in Hz. Âişe rivayetlerinden birinde telfîke müracaat edildiği görülmektedir.[485] İsnâd aşağıdaki şekildedir.

İsmâîl b. İbrâhîm el-Esedî	İbn Avn	İbrâhîm	el-Esved	Âişe
İsmâîl b. İbrâhîm el-Esedî	İbn Avn	İbrâhîm	el-Kâsım	Âişe

Birleşik isnâdlı bu rivayet Hz. Âişe'nin hac seyahati sırasında sorduğu bir soruya Hz. Peygamber'in verdiği bir cevabı içermektedir. Rivayetteki üsluptan anlaşıldığı kadarıyla (Hz. Peygamber, Hz. Âişe'ye "**bize** şuradaki dağda yetiş" buyurmuştur). Hz. Âişe'nin bu önemli iki râvisinin ortak nakilcisi olan İbrâhîm tarafından rivayetler birleştirilmiş, daha sonra İbn Avn ve İsmâîl b. İbrahim el-Esedî tarafından aktarılmış olmalıdır.

Hz. Âişe râvilerinden olan Mesrûk'un ise ondan aktardığı 13 rivayet olduğu tespit edilmiştir. O ayrıca İbn Ömer râvileri arasında yer almakta ve ondan da ikili birleşik

[482] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/379.
[483] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 6/289; el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 6/319.
[484] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/406; el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 6/319.
[485] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/170.

isnâdla bir rivayet aktarmaktadır.[486] Mesrûk'un eserde bir rivayetinin mürsel olduğu görülmektedir.[487]

Hz. Âişe'den 11 rivayet aktaran Ebû Seleme b. Abdurrahmân ise sika kabul edilen Medineli dört fakîhten biri olan[488] ve İbn Abbâs'a sorular sorarak ondan ilim talep eden önemli râvilerindendir.[489] İbn Sa'd'ın siyerinde onun rivayetlerinin ana kaynağı Hz. Âişe değildir. O sahâbe neslinden birçok kişiden rivayet aktarmıştır ve mürselleriyle birlikte İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde toplamda 51 isnâdda adı geçmektedir. Bu isnâdlara göre Ebû Seleme'nin en önemli kaynağı kendisinden 14 rivayet aldığı Ebû Hüreyre'dir. İbn Abbâs ve Cabir b. Abdullah'tan 3'er rivayet, Abdullah b. Selam, Ebû Ervâ ed-Devsî, Ümmü Seleme, Yaîş b. Kays el-Gıfârî, Üsame b. Zeyd ve Hz. Ebubekir'den birer rivayeti vardır. 13 rivayeti ise mürsel olarak yer almıştır. Bu sonuçlara göre Ebû Seleme'nin sahâbe neslinin rivayetlerinin önemli derleyicilerinden olması muhtemeldir.

Hz. Âişe'den 11 rivayeti olan bir başka isim ise Ubeydullah b. Abdullâh b. Utbe'dir. Sika kabul edilen Ubeydullah'ın eserde 39 rivayeti vardır ve sahâbe neslinden en önemli kaynağı kendisinden 18 rivayet aldığı İbn Abbâs'tır. O ayrıca Ebû Süfyân b. Harb'den de bir rivayet almıştır. Ubeydullâh'ın 7 rivayetinin ise mürsel olduğu tespit edilmiştir.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Hz. Âişe râvileri arasında yer alan kadın râvilerden olan Amre bint Abdurrahman, tâbiûndan Medineli sika bir râvidir.[490] Onun Hz. Âişe'den doğrudan aktardığı 8 rivayeti vardır ve eserde bunlardan başka rivayeti yoktur. Kendisinin rivayetlerinin derlenmesi konusunda Ömer b. Abdülaziz'in özel isteği olsa da[491] İbn Sa'd'ın elde ettiği rivayetlerde Amre'nin en önemli râvisi ve kendisinden 3 rivayet aktaran kişi torunu Hârise b. Ebû er-Ricâl'dir. Abdullah b. Ebubekir b. Hazm'ın aile isnâdıyla veya doğrudan aktardığı üç rivayet ve Tayyîb b. Süleymân ve Abdurabbih b. Sa'îd'in kendisinden bir rivayeti olduğu görülmektedir. Tedvîn döneminin en önemli ismi olan Zührî'nin ise ondan doğrudan rivayeti yoktur ve onun yalnızca bir rivayetinin

---

486 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/313-314.
487 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/325.
488 er-Rabât - Îd, *Câmi' li-'ulûmi el-İmâm Ahmed*, 19/613.
489 er-Rabât - Îd, *Câmi' li-'ulûmi el-İmâm Ahmed*, 19/612.
490 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*, 1980, 35/242.
491 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/33.

isnâdında ismi geçmektedir. Dolayısıyla Amre'nin rivayetleri tedvîn edilmiş olsa dahi Hz. Âişe'den naklettiği bu rivayetler dağınık tariklerle İbn Sa'd'a ulaşmış görünmektedir.

Hz. Âişe'nin nakilcisi olan ve *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer bölümünde yalnızca ondan naklettiği rivayetlerde ismi geçen diğer bir kişi ise Medineli tâbiûndan olan ve sika olarak bilinen[492] Abbâd b. Abdullâh b. Zübeyr'dir. Abbâd, babası Abdullâh b. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin nakilcisi olarak bilinmektedir.[493] Ancak İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde onun yalnızca Hz. Âişe'den 7 rivayeti vardır. Mürsel rivayetlerine rastlanmamıştır. Hz. Âişe rivayetlerinin tamamında ana kaynak Hz. Âişe'dir.

Hz. Âişe'nin beşten fazla rivayet aktaran râvilerinin, kendisinin önemli nakilcileri ve sahâbe neslinden faziletleri ve ilmin kaynağı olmaları yönüyle meşhur olan kişilerin râvisi oldukları görülmüştür. Urve'nin bir rivayeti hariç, Hz. Âişe'den doğrudan nakilde bulunmuşlardır. Hepsi sika olan bu râvilerin aktardıkları rivayetlerde birkaç istisna dışında ana kaynak Hz. Âişe'dir. Yukarıdaki çerçeveye göre Hz. Âişe'nin 234 rivayetinden 152'si kendisine yakın olan Medineli sika râvilerce aktarılmıştır. Hz. Âişe'nin mahremi olan tâbiûn nesli râvilerinin rivayetlerinin bazı durumlarda aile içi bilgi aktarımı yoluyla da rivayet kültürüne dahil olduğu görülmüştür.

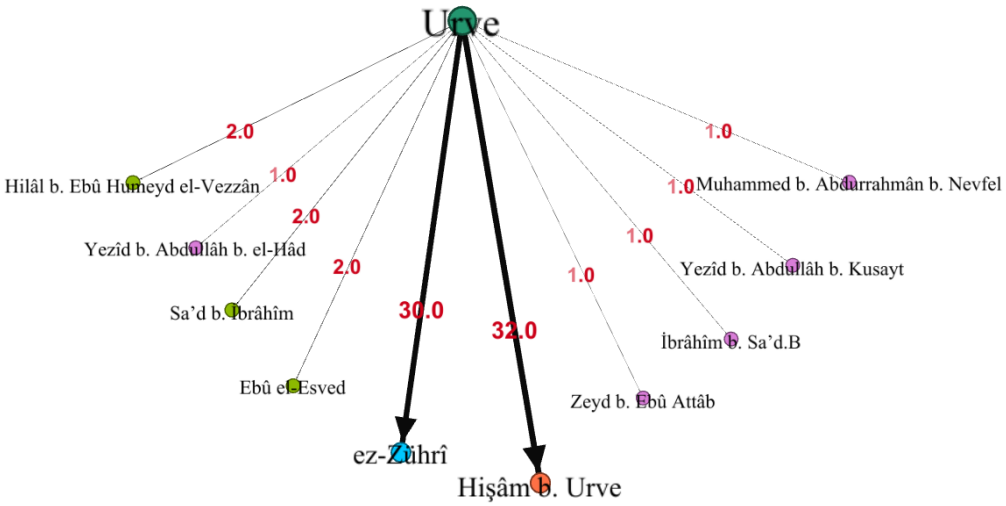
b. Orta Kuşak Râvileri

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin sahâbe neslinden en önemli kaynağı görünen Hz. Âişe rivayetlerinin ilk nesil dağılımında râvileri arasında doğal fakat eşit olmayan bir dağılım olduğu anlaşılmaktadır. Bu başlıkta onun tâbiûn neslinden olan ilk aktarıcılarının rivayetlerinin hangi ilişkiler ve kimler üzerinden İbn Sa'd'ın hocaları nesline kadar intikal ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için 5'ten fazla Hz. Âişe rivayetinin aktarıcısı olan 8 râvinin nakilcileri ele alınacaktır. Toplamda 152 rivayeti nakleden bu 8 râvinin dış derece dağılımlarına bakılacak ve söz konusu rivayetlerin kimler tarafından kaç tanesinin rivayet edildiği tespit edilecektir.

---

[492] en-Nûrî- vd., *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 1992, 1/433.
[493] el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 6/32.

Hz. Âişe'nin en önemli nakilcileri olan Urve, el-Esved, Mesrûk, Ebû Seleme, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, el-Kasım, Amre ve Abbâd b. Abdullah b. ez-Zübeyr'in dış derece dağılımlarına göre râvileri ve rivayet bağlantı sayıları aşağıdaki görsellerde verilmektedir.

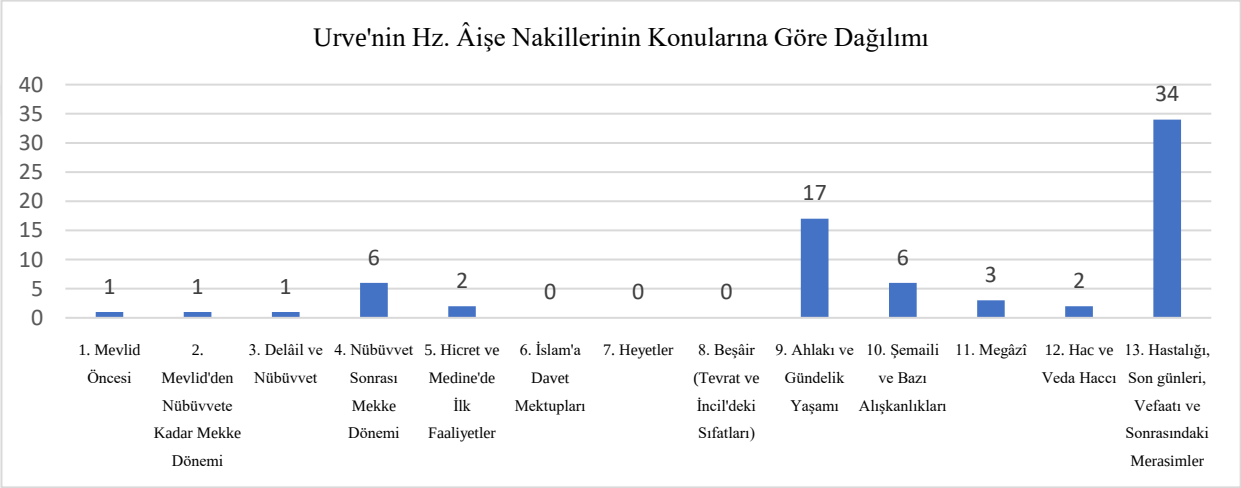
Grafik 38: *Urve'nin Hz. Âişe rivayetlerinin nakilcileri ve rivayet sayıları.*

Hz. Âişe rivayetlerinin en önemli râvisi olan Urve'nin nakilcileri, dolayısıyla Hz. Âişe'nin ikinci nesil nakilcileri olanlar 10 kişidir. Bunlar arasında Urve'nin oğlu Hişâm b. Urve ve büyük müdevvin Zührî ön plana çıkmaktadır. Hişâm'ın babasından yazı yazmayı öğrendiği, yazılı miras aldığı,[494] ön plana çıkan tâbiûn nesli âlimlerinden de rivayetleri olduğu bilinmektedir.[495] Sika, sebt ve huccet lafızlarıyla ta'dîl edilen Hişâm'ın[496] güvenilirliği ve bilginin ana kaynağına ailevî münasebeti dolayısıyla yakınlığı, onu önemli bir râvi durumuna getirmiş görünmektedir. Urve'nin diğer bir önemli nakilcisi ise Zührî'dir. Zührî'nin bilgi aktarım süreçlerinde otoriter bir isim ve ilk müdevvin olarak kabul edilmesi onun rivayetlerine ayrıca odaklanmayı gerekli kılmaktadır.

Urve rivayetlerinin diğer râvilerinin tamamı sika ibaresiyle ta'dil edilen ve kendisinden 1 veya 2 Hz. Âişe rivayeti alan kişilerdir. Urve'nin râvilerinden olan İbrâhîm b. Sa'd'ın

494 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/462.
495 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/35.
496 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/462.

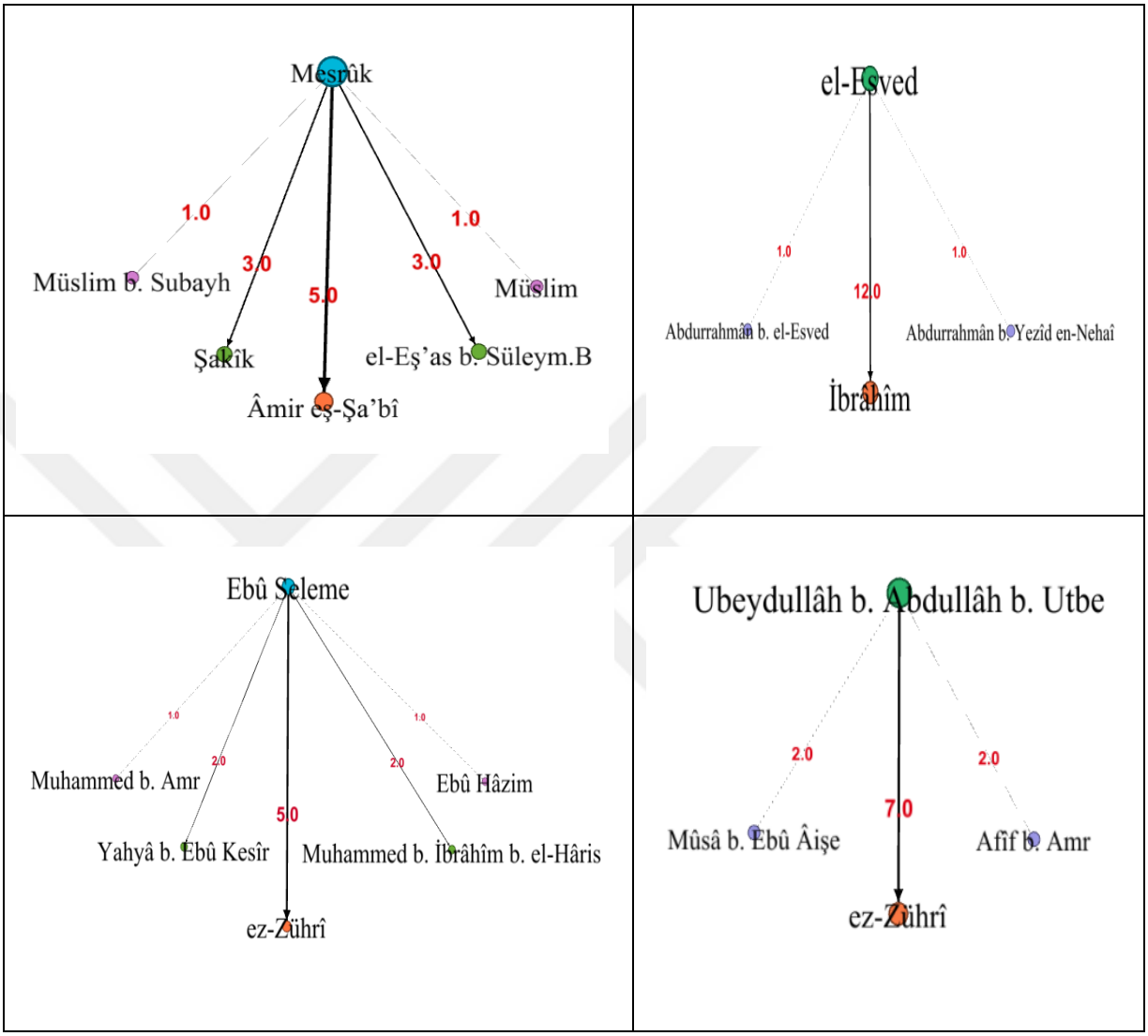
babası olarak anılan kişinin kim olduğunu tespit edemesek de aile isnâdıyla bilgi aktarımında bulunan ve Urve'nin, Hz. Âişe rivayetlerinden birinin de aktarıcısı olan oğlu İbrâhîm b. Sa'd'ın sika râviler arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Urve'nin Hz. Âişe rivayetleri, başta oğlu Hişâm b. Urve ve dönemin önemli müdevvini Zührî olmak üzere güvenilir râviler tarafından nakledilmiştir. Urve'nin rivayetlerinin siyer konularına göre dağılımı ise aşağıdaki şekildedir. Urve'nin rivayetlerinin Hz. Âişe'nin konularındaki yoğunluğa benzer bir içeriğe sahip olduğu ve onun siyerin her konusunda rivayet nakletmediği görülmektedir.

Grafik 39: *Urve'nin Hz. Âişe rivayetlerinin konu dağılımı.*

Hz. Âişe'nin diğer önemli birinci nesil râvileri olan Mesrûk, Ebû Seleme, el-Esved ve Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'nin dış derece dağılımlarına göre râvileri ve rivayet sayıları aşağıdaki görsellerde yer almaktadır. Rivayet sayıları ve râvi sayıları Urve kadar yoğun değildir. Mesrûk ve Ebû Seleme'nin 5'er, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe ve el-Esved'in üçer râvisi olduğu görülmektedir. el-Kâsım'ın ise 16 rivayetinin 6'sını oğlu Abdurrahmân b. el-Kâsım aile isnâdıyla naklederken, 10 rivayetinin farklı kişiler tarafından aktarıldığı görülmüştür. Bu durumda el-Kâsım'ın en önemli râvisi aile fertlerinden olan oğludur. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere bu râvilerin rivayetlerinin en önemli nakilcileri ya Ebû Seleme-Zührî ve Ubeydullâh-Zührî örneklerinde olduğu gibi Zührî gibi bir müdevvin ya da el-Esved-İbrahim örneğinde olduğu gibi belli bir talebe veya el-Kâsım örneğinde olduğu gibi bir aile ferdidir. İster belli bir güçlü bağlantıyla

aktarılsın isterse müdevvinler tarafından derlensin, Hz. Âişe'nin ikinci nesil râvileri de onun bütün rivayetlerine erişememektedir.

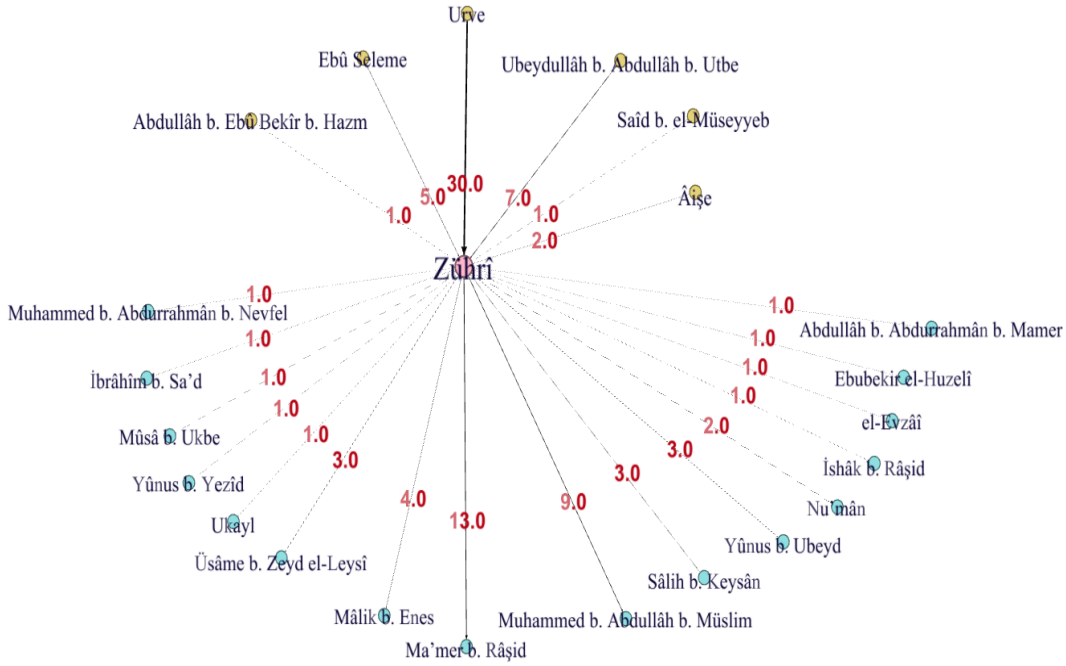
Grafik 40: *Mesrûk, el-Esved, Ebû Seleme, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'nin Hz. Âişe rivayetlerinin nakilcileri.*

Hz. Âişe'den doğrudan rivayet aktarımında bulunan ve onun yakın çevresinden olan ilk nesil râvilerinden 8 kişinin rivayetlerinin kimlere aktarıldığı tespit edilmiştir. Hz. Âişe'nin ilk nesil râvilerine nispetle eserde yer alan bu 8 kişiden gelen 152 rivayet, farklı yollarla 44 kişiye dağılmıştır. Bu 44 râvinin güvenilirlik durumlarına bakıldığında ise tamamının ta'dîl edilen râviler oldukları görülmüştür. Urve'nin bütün râvilerinin güvenilir olduğuna değinilmiştir. el-Kâsım'ın râvisi olan Süleymân b. Abdurrahman meçhûl, Mûsâ b. Sercis makbul, 'Amr b. Ebû 'Amr sadûk, el-Mesûdî ise sadûk (vefatına

yakın ihtilata uğramıştır) diğer bütün râvileri ise sika veya sika ve sebttir. el-Esved'in üç râvisi de sikadır. Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'nin üç râvisi de sikadır. Mesrûk'un bütün râvileri sikadır. Ebû Seleme'nin râvilerinden Muhammed b. Amr sadûk (lehu evhâm) iken diğer dört râvisi sikadır.

Hz. Âişe'nin üçüncü nesil aktarıcılarını tespit ederken Ubeydullâh, Urve ve Ebû Seleme'nin en önemli nakilcisi veya en önemli iki nakilcisinden biri olan Zührî'nin ve Urve'nin en önemli nakilcisi olan Hişâm b. Urve'nin rivayet dağılımlarına odaklanmak anlamlı görünmektedir. Hişâm b. Urve ve Zührî'nin Hz. Âişe rivayetlerindeki en önemli kaynakları Urve iken farklı kişilerden de Hz. Âişe rivayetlerine eriştikleri görülmektedir. Zührî'nin isnâdlara göre Hz. Âişe'den iki doğrudan aktarımı bulunmaktadır[497] ancak bunlarda inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır. Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'den 7, Ebû Seleme'den 5, Sa'îd b. el-Müseyyeb'den ve Abdullâh b. Ebû Bekir b. Hazm'dan birer rivayeti vardır. Hişâm b. Urve'nin ise Hz. Âişe rivayetlerinde ana kaynağı babası Urve'dir. Ondan aktardığı 31 rivayet dışında Abbâd b. Abdullah ez-Zübeyr'den 4 rivayet almıştır. Böylelikle Zührî'nin 46 ve Hişâm b. Urve'nin 35 olmak üzere Aişe'den toplam 81 rivayet naklettikleri görülmektedir. Her ikisinin de bu rivayetleri 16'şar kişiye dağılmaktadır. Böylelikle ikinci neslin en önemli iki râvisi tarafından derlenen rivayetler de tekrar dağılmakta ve toplamda 32 kişi üzerinden rivayet kültürü içerisinde aktarılmaya devam etmektedir. Aşağıda Zührî ve Hişâm b. Urve'nin Hz. Âişe rivayetlerinin dağılımları yer almaktadır.

[497] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/315; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/183.

Grafik 41: *Zührî'nin Hz. Âişe rivayetlerinin kaynak ve nakilcileri.*

Zührî'nin nakilcilerinin en önemlilerinden olan Ma'mer b. Râşid'in, onun en güvenilir râvisi olduğu ve hadis derleme faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Katâde b. Diâme es-Sedûsî'nin talebesi olan Ma'mer'in, ticarî faaliyetleri dolayısıyla yaptığı seyahatlerle çok sayıda önemli muhaddisin rivayetlerine erişme imkânı bulduğu zikredilmiştir. Hz. Âişe rivayetlerini Zührî-Urve kanalıyla elde eden diğer bir önemli isim olan Mâlik b. Enes tâbiûnun önde gelen isimlerinden dersler almıştır. Hoca seçiminde titiz davrandığı düşünülen Mâlik b. Enes'in Medine'de verdiği derslere katılan kişilerin özellikle hac döneminde izdihama neden olacak derecede artış gösterdiği kaydedilmektedir. Zührî râvilerinden Muhammed b. Abdullâh b. Müslim ise onun kardeşinin oğludur. Sıhhati konusunda farklı nakiller mevcuttur. Ebû Dâvud onu sika olarak tanımlamakta ve Mürre onun için sâlihu'l-hadîs tabirini kullanmaktadır. İbn Ma'în ise zayıf olarak nitelendirmiştir. Onun Zührî'den naklettiği dört hadisinde teferrüd ettiği nakledilmektedir.[498] Hakkındaki eleştiriler onun bu hadislerinden dolayıdır. Mevâlî bir aileden gelen Sâlih b. Keysân da Zührî'den semâ yoluyla hadis alan[499] önemli

[498] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 7/197.
[499] el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 5/493.

râvilerdendir. Sika olarak vasfedilmekte, çok sayıda hadise sahip olduğu bilinmektedir.[500] Zührî'den nakilde bulunan Üsâme b. Zeyd el-Leysî makbûl olarak nitelenen râvilerden, Yûnus b. Ubeyd ise sika kabul edilen râvilerdendir.

*Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*in siyer bölümünde Zührî'nin Hz. Âişe rivayetlerinin sayısı 46'dır ve bunların 35'i zikredilen bu nakilciler tarafından aktarılmıştır. Bazı hadislerinden dolayı eleştirilmiş olsalar da Zührî'den 3 ve üzeri sayıda rivayeti olan bu râvilerin güvenilir olduğu görülmektedir. Bunlar arasında en yakın talebesi olan Ma'mer'in müdevvin, Mâlik b. Enes'in müellif olduğu görülmüştür. Muhammed b. Abdullâh aile ferdleri arasındadır. Diğer râvilerinin Zührî'yle mülazemetine dair teferruatlı bilgilere sahip olmasak da Üsâme b. Zeyd hariç, ondan rivayette bulunduklarına dair bilgiler mevcuttur. Üsâme'nin üç rivayetinde ise ondan doğrudan nakletmiş görünmesine rağmen aralarında hoca-talebe ilişkisi olup olmadığı bilgisine erişemedik.

Hz. Âişe rivayetlerinin isnâdlarına göre Zührî'den 1 veya 2 rivayet nakleden kişilerin durumuna gelince, çoğunlukla sika oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan Nu'mân zayıf, Ebû Bekir el-Huzelî metrûk olarak nitelenmektedir. İshâk b. Râşid hakkında ise bilgi bulunamamıştır ve İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde kendisine ait bir tek Zührî'den Urve-Hz. Âişe tarikiyle naklettiği ve Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında Hz. Âişe'nin *Mu'avvizeteyn*'i okuyarak elleriyle yüzünü ve vücudunu mesh ettiğini bildiren rivayet tespit edilmiştir.[501] Rivayetin öncesinde ve sonrasında Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında şifa bulmak niyetiyle dua okuması, Hz. Âişe'nin onun için dua etmesi ve bu rivayettekine benzer bazı ritüelleri yerine getirmesi konularında bilgiler yer almaktadır. Duanın mahiyeti, duayı okuyan kişi ve dua okuma esnasında yerine getirilen ritüelleri bir arada veren bir rivayet olması açısından, konuyu tamamlamak üzere eserde yer aldığını düşünmek mümkündür.

Zührî'den bir Hz. Âişe rivayeti aktaran ve cerh edilen râviler arasında yer alan Nu'mân ve Ebû Bekir el-Huzelî'nin rivayetlerine geçmeden önce bu iki kişinin İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerindeki rivayet sayılarının da oldukça sınırlı olduğunu zikretmek gerekir.

---

[500] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/513.
[501] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/188.

Nu‘mân’ın 2, Ebû Bekir el-Huzelî’nin ise 6 rivayetin isnâdında isimleri geçmektedir. Nu‘mân’ın bir rivayeti oldukça karışık bir isnâd telfîkiyle iki isnâd şeklinde düşünülebileceği gibi isnâda göre telfîkte bulunan kişi Hammâd b. Zeyd’in ise eserde bir rivayeti olduğunu söylemek mükündür. En iyi ihtimalle iki rivayeti olduğu düşünülebilecek bu râvinin söz konusu rivayeti Hz. Peygamber’in ahlakına dairdir. Onun insanlardan şahsî konularda intikam gütmediğini bildiren konuyla alakalı diğer nakillere göre kısmen detaylı bir rivayettir.[502] Ebû Bekir el-Huzelî’nin Zührî’den naklettiği rivayeti Hz. Âişe ve İbn Abbâs’ın eserdeki tek ortak rivayetidir. Ramazan ayında Hz. Peygamber’in esirleri serbest bırakması ve bir tür genel af ilan ederek insanların taleplerini yerine getirmeye özen göstermesi hakkında bir rivayettir.[503]

Hz. Âişe rivayetlerinin Zührî râvileri arasında az sayıda rivayeti olup güvenilir olan kişilerden ilgi çekici bir isim Mûsâ b. Ukbe’dir. Megâzî müellifleri arasında kabul edilen Mûsâ’nın eserde 10 isnâdda ismi geçmektedir.[504] Ancak bunda İbn Sa‘d’ın Vâkıdî’den aldığı megâzî rivayetlerini isnâdsız zikretmesinin etkisi olduğunu göz önünde bulundurmak gerekecektir. Klasik dönem megâzî literatürünün en önemli tariki kabul edilebilecek “Urve-Zührî-Mûsâ b. Ukbe” tariki bu nedenle gölgede kalmış görünmektedir. Eserin siyer kısmında “Mûsa-Zührî-Urve-Hz. Âişe” tarikiyle yer alan tek rivayet vardır. Ancak bu rivayetin metni zikredilmemiş, metinde bir önceki rivayetin tekrarı olduğu anlamına gelen “Benzeri [nakledildi]/مثله” ibaresine yer verilmiştir.[505] Söz konusu referans verilen rivayet ise Hz. Peygamber’in ahlakına dair onun bir hizmetçiye, bir kadına veya herhangi birine [rivayette bir şeye] Allah yolunda cihad söz konusu olmadıkça asla vurmadığını, iki durumdan harama bulaşma riski olmadıkça kolay olanı tercih ettiğini ve şahsî meseleri için intikam almayıp ancak Allah’a hürmetsizlik durumunda bu yola başvurduğunu ifade eden bir içeriğe sahiptir.[506] İsnâd telfîkine eserinde çok sık yer veren İbn Sa‘d’ın telfîk uygulamak yerine neden böyle bir rivayet

[502] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/315-316.
[503] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/325.
[504] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/316, 383 (iki rivayet), 391, 404; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/163, 164, 219 (ikili birleşik isnâd).
[505] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/316.
[506] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/316.

tercihinde bulunduğuna dair bir yorum yapmak güçtür. Ancak onun zikredilen rivayeti farklı bir tarikle de desteklemek istediği anlaşılmaktadır.

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde 13 isnâdda ismi geçen el-Evzâî’nin de Zührî’den naklettiği bir tek rivayeti olduğu tespit edilmiştir. Onun Zührî-Urve-Hz. Âişe tarikiyle aktardığı bu rivayette, Hz. Peygamber’in iki işle karşılaştığı vakit her zaman kolay olanı tercih ettiği bildirilmektedir.[507] Rivayet kültüründe önemli bir isim olan Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî’nin sika olduğu ve hadis sayısı fazla olduğu bilinmektedir.[508] İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde ise sınırlı sayıda nakilleri olduğu görülmektedir.

Zührî’nin Hz. Âişe rivayetlerinin râvilerinden güvenilir olan ve bir tek rivayeti tespit edilen diğer bir kişi ise İbrâhîm b. Sa‘d ez-Zührî’dir. Siyer rivayetlerinde 16 isnâdda ismi geçen İbrâhîm b. Sa‘d’ın en önemli kaynağı Zührî olmasına rağmen ondan aldığı Hz. Âişe rivayeti bir adettir.[509] İbrâhîm b. Sa‘d babası aracılığıyla Urve-Hz. Âişe tarikiyle bir rivayet daha nakletmektedir.[510] İbrâhîm b. Sa‘d’ın 8 isnâdında (ikisi birleşik isnâd olmak üzere) Zührî’den doğrudan nakilleri vardır.[511] Nisbesinden anlaşıldığı kadarıyla Zührî ailesinden olan bu râvinin Zührî rivayetleri açık aile isnâdlarından kabul edilebilir.

Zührî’den doğrudan nakilde bulunan Muhammed b. Abdullâh b. Nevfel’in eserin siyer bölümünde 3 rivayeti vardır. Bu rivayetlerin ikisinde ana kaynak Hz. Âişe, birinde ise Urve’dir. Hz. Âişe rivayetlerinde ise Zührî-Urve-Hz. Âişe tarikini[512] veya doğrudan Urve-Hz. Âişe tarikini kullanmaktadır.[513] Vefat tarihi 131 olan Muhammed b. Abdullâh’ın Zührî’den ve Urve’den rivayet alması mümkündür. İbn Sa‘d’ın tabakâtına göre ise Zührî, Muhammed b. Abdullâh b. Nevfel’den rivayet almıştır.[514] Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulamadığımız Muhammed b. Abdullâh ile Zührî arasında nasıl bir hoca-talebe ilişkisi olduğunu tespit etmek güçtür. Ancak hocanın talebeden rivayette

[507] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/315.
[508] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 9/494.
[509] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/393.
[510] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/217.
[511] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/318, 370, 393, 406; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/51,175.
[512] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/206.
[513] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/160.
[514] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 5/318.

bulunma ihtimali göz önüne alınmalıdır. Bu kısımda bahsi geçen rivayet Hz. Peygamber'in vefatından önce, hastalığı sırasında kullandığı misvakla ilgilidir.[515]

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde bir tek nakli olan ve Zührî-Urve-Hz. Âişe tarikiyle nakilde bulunan Abdullah b. Abdurrahman el-Cumahî'nin söz konusu rivayeti üç farklı isnâdın telfîkiyle aktarılan Ramazan ayında orucun emredilmesi, fıtır sadakası, bayram namazları ve kurban kesilmesi konusundaki emir ve uygulamalardır.[516] Zikredilen isnâddan telfîkte bulunan kişinin İbn Sa'd mı Vâkıdî mi olduğu açık değildir. Birkaç fıkhî meselenin bir arada verildiği bu rivayetin isnâdına, aynı başlık altında tekrar dönüş yapılarak zikredilen konularda başka detaylar da verilmektedir. Üç tarikin bir araya getirildiği bu telfîkte Hz. Âişe ve İbn Ömer'in ana kaynak olduğu ve el-Hudrî ailesinden bir aile isnâdının da yer aldığı görülmektedir. Sahâbe neslinden üç önemli râviye ait olduğu anlaşılan bu rivayetin, hangi metinlerin birleştirilmesi suretiyle oluşturulduğunu ve hangi kısmın kime ait olduğunu tespit etmek imkânsız hale gelmiştir.

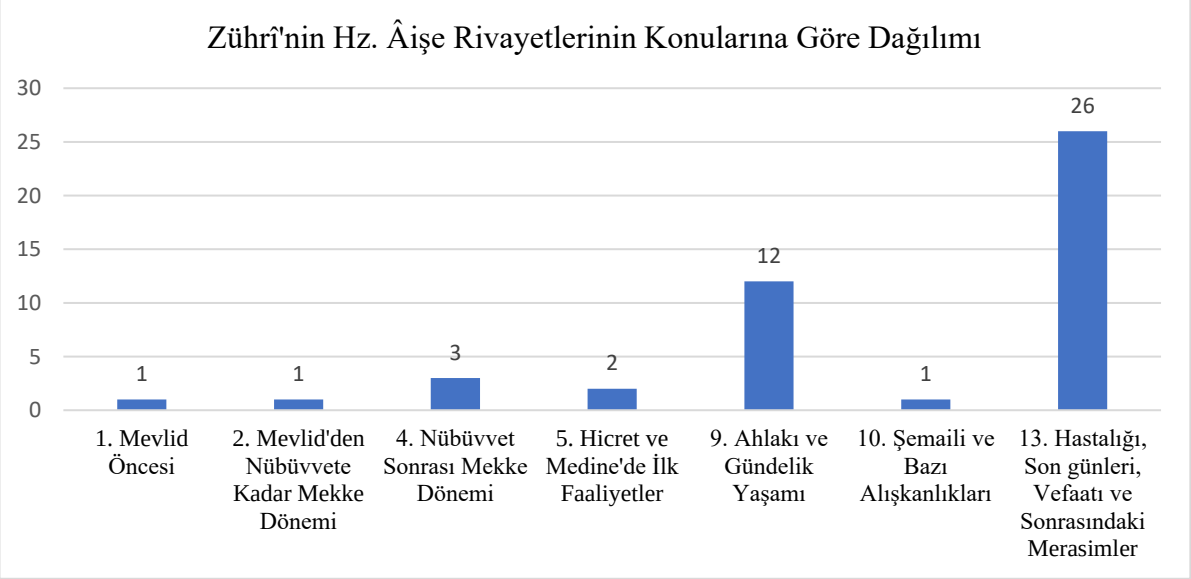
Zührî nakilcilerinden bir rivayeti olanlar arasında bulunan Ukayl'ın rivayeti Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber hakkında söylediği, ev işleri yaptığına ve en çok sevdiği işin dikiş dikmek olduğuna dair rivayettir.[517] Yunus b. Yezîd tarafından nakledilen Zührî rivayeti ise Hz. Peygamber'in yaşı hakkında, İbn Sa'd'ın en fazla isnâdı telfîk ettiği rivayettir. Eserde Yunus b. Yezîd'in bundan başka "Zührî - Urve-Âişe" rivayeti yoktur. Ancak onun eserde yer alan siyer rivayetlerinin tamamı Zührî nakilleridir.

Zührî'nin Hz. Âişe rivayetleri bağlamında rivayetlerinin konu dağılımına da değinmek gerekecektir. Zührî'nin siyer rivayetlerini tedvîn ettiği ve siyerin her konusunda rivayet birikimine sahip olduğu görülmektedir. Hz. Âişe'nin rivayetlerinde Hz. Peygamber'in hastalığı, son günleri ve ahirete irtihali konusunda bir yoğunluk olduğu daha önce zikredilmiştir. Zührî'nin Hz. Âişe kaynaklı rivayetlerinde de benzeri bir yoğunluk görülmektedir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in ahlakı ve gündelik hayatıyla ilgili konu başlıklarında yer alan rivayetlerinde de Hz. Âişe rivayetlerinin etkisi görülmektedir.

---

[515] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/206.
[516] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/213-214.
[517] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/315.

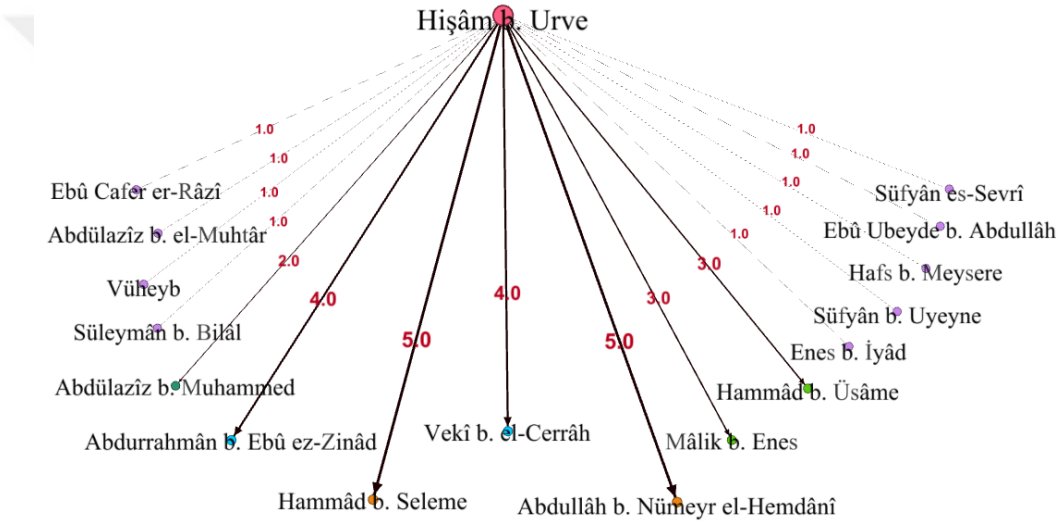
Diğer konularda en fazla 3 rivayetin yer alması dikkat çekicidir. Bu tablodan yola çıkarak kendisinden önce, Hz. Âişe nakillerinde yoğunluğun olduğu konulardaki rivayet birikiminin risaleler şeklinde bir araya getirilip getirilmediği sorusu gündeme getirilebilir. Zührî'nin bu iki konudaki rivayetlerinin ana kaynağı Urve'dir. Az sayıda olmakla birlikte Ebû Seleme, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe'den de bu konularda nakilde bulunmuştur. Urve'nin Hz. Âişe'yle mülazemetinden dolayı fıkıhta derinleştiği bilinmektedir.[518] Aynı zamanda onun fıkıhla ilgili kitaplarını yaktığına dair rivayetler mevcuttur.[519] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Hz. Peygamber'in hastalığı sırasındaki bazı hadiselerle ilgili olarak aktardığı rivayetlerin bir kısmının fıkhî içeriği olduğu görülmektedir. Ancak bu durum, söz konusu bölümdeki nakillerin yakılan kitaplardaki fıkhî rivayetlerin şifâhî aktarımı olduğunu söylemek için yeterli değildir. Onun kayıp metinleri günümüze ulaşmasa da hıfz yoluyla korunmuş ve sonraki nesillere intikal etmiş olması muhtemeldir. Bunun izinin sürülebilmesi için Zührî'nin diğer kaynaklardaki Hz. Âişe rivayetlerinin de göz önünde bulundurularak metin analizlerinin yapılması elzem görünmektedir.

Grafik 42: *Zührî'nin Hz. Âişe rivayetlerinin konularına göre dağılımı.*

[518] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 4/421.
[519] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/178.

İkinci bölümde Zührî rivayetleri incelenirken siyerin bütün konularında rivayette bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak onun Hz. Âişe rivayetleri oldukça sınırlıdır. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalini konu edinen ve Hz. Âişe'nin en çok rivayetinin olduğu son bölümde dahi Zührî rivayetlerinin Hz. Âişe dışında kaynakları olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Âişe'nin bu konudaki rivayet sayısı (114 rivayet) düşünüldüğünde tamamının Zührî tarafından derlenmediği de anlaşılmaktadır. Başka eserlerde, ilgili konuda daha fazla Zührî ve Hz. Âişe rivayetine erişmek mümkündür. Ancak bu eser ölçeğinde sahâbeye atfedilen bir grup rivayetin, sonraki nesillerde müdevvinler tarafından kısmen derlenmiş olsa da yeniden dağılarak İbn Sa'd'a ulaştığını görmek mümkündür.

Grafik 43: *Hişâm b. Urve'nin Hz. Âişe rivayetlerinin nakilcileri.*

Hişâm b. Urve, Hz. Âişe'nin 32 rivayeti, Urve - Hz. Âişe ve Abbâd b. Abdullâh b. ez-Zübeyr - Hz. Âişe tarikleriyle elde etmektedir. Hişâm rivayetlerinin dış derece dağılımlarına göre râvilerini gösteren yukarıdaki grafiğe göre nakilcileri arasında yer alan Vekî' b. el-Cerrâh, Hammâd b. Seleme, Abdullâh b. Nümeyr el-Hemdânî, Abdurrahmân b. Ebû ez-Zinâd, Mâlik b. Enes ve Hammâd b. Üsâme nakilleri onun rivayetlerinin bir sonraki nesle intikalinde önem arz etmektedir. Bu rivayetler toplamda 24 adet olup Hişâm'ın Hz. Âişe'den naklettiği 32 rivayetin ¾'ünü oluşturmaktadır. Hişâm b. Urve'nin diğer 10 râvisinin, sınırlı bir hoca-talebe ilişkisine işaret eden 1 veya 2 rivayet aktarımında bulundukları görülmektedir.

Vekî‘ b. el-Cerrâh’ın Hz. Âişe rivayelerinde ana kaynağı Hişâm b. Urve’dir ancak o Ubeydullâh b. Ömer ve Şu‘be b. el-Haccâc’dan da nakilde bulunmaktadır. Vekî‘-Hişâm b. Urve-Urve-Hz. Âişe tariki İbn Sa‘d’ın en kısa tariklerindendir.

Hammâd b. Seleme, Hişâm’dan naklettiği 5 rivayet dışında Hz. Âişe’nin 5 rivayetini daha farklı yollarla almaktadır. İbn Sa‘d, Hammâd rivayetlerine Yezîd b. Hârûn, Affân b. Müslim, Hişâm b. Ebû Velîd et-Tayâlisî, Ravh b. Ubâde ve Yahyâ b. Abbâd aracılığıyla erişmektedir. Hammâd’ın derlediği bu 10 rivayet tekrar dağılmış ve nihaî derleyicisi İbn Sa‘d olmuştur.

Abdullâh b. Nümeyr el-Hemdânî, Hz. Âişe rivayetlerini Hişâm b. Urve, Hârise b. Ebû Ricâl ve el-A‘meş’ten nakletmektedir. Onun derlediği bu rivayetleri İbn Sa‘d kendisinden doğrudan alarak eserine dahil etmiştir.

Abdurrahmân b. Ebû ez-Zinâd’ın genel olarak siyerde farklı kaynakları olsa da Hz. Âişe rivayetlerinde yalnızca Hişâm b. Urve’den nakilleri vardır. İbn Sa‘d onun bu rivayetlerini Muhammed es-Sabbâh, Vâkıdî ve Abdullâh b. Mesleme b. Ka‘neb’den nakletmektedir. Bu rivayetlerin de nihaî derleyicisinin İbn Sa‘d olduğu görülmektedir.

Hammâd b. Üsâme’nin de Hz. Âişe rivayetlerinin ana kaynağı Hişâm b. Urve’dir. İbn Sa‘d ondan doğrudan alarak bu rivayetleri nakletmektedir. Hammâd b. Üsâme-Hişâm b. Urve-Urve-Hz. Âişe tariki ve Hammâd b. Üsâme-Hişâm b. Urve-Abbâd b. Abdullâh b. Zübeyr-Hz. Âişe tarikleri İbn Sa‘d’ın kısa isnâdları arasındadır.

Hişâm’ın nakilcisi ve Hz. Âişe rivayetlerinin üçüncü neslinden olan Mâlik b. Enes bir müelliftir, ancak onun Hişâm-Urve-Hz. Âişe tarikiyle gelen nakilleri bu ağda sınırlıdır. İbn Sa‘d’ın diğer siyer rivayetlerinde Hammâd b. Seleme’nin 112, Süfyân es-Sevrî’nin ise 122 rivayete sahip oldukları halde, Hişâm’dan rivayetlerinin az sayıda olduğu görülmektedir. Ancak bu iki kişinin Hz. Âişe rivayetlerine farklı tariklerle ulaştıkları ve Hammâd b. Seleme’nin 10, Süfyân es-Sevrî’nin 11 adet Hz. Âişe rivayeti olduğu tespit edilmiştir.

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde 5 isnâdda adı geçen ve zayıf olarak nitelendirilen Ebû Ca‘fer er-Râzî’nin Hz. Âişe isnâdlarında bir rivayette ismine rastlanmaktadır ve onu da Hişâm’dan nakletmektedir. Hz. Peygamber’in kefenlendiği kumaş hakkındaki bu rivayet farklı isnâdlar ve çeşitli metin farklılıklarıyla bu başlık altında 8 şekilde yer almaktadır. Hz. Peygamber’in Sehûl yapımı, içinde gömlek ve sarık olmayan, beyaz pamuktan üç elbiseyle kefenlendiğini bildiren rivayetin,[520] benzerleri ve daha güçlü tarikleri olduğu halde İbn Sa‘d tarafından zayıf bir râvisi olsa da esere dahil edilmiştir.

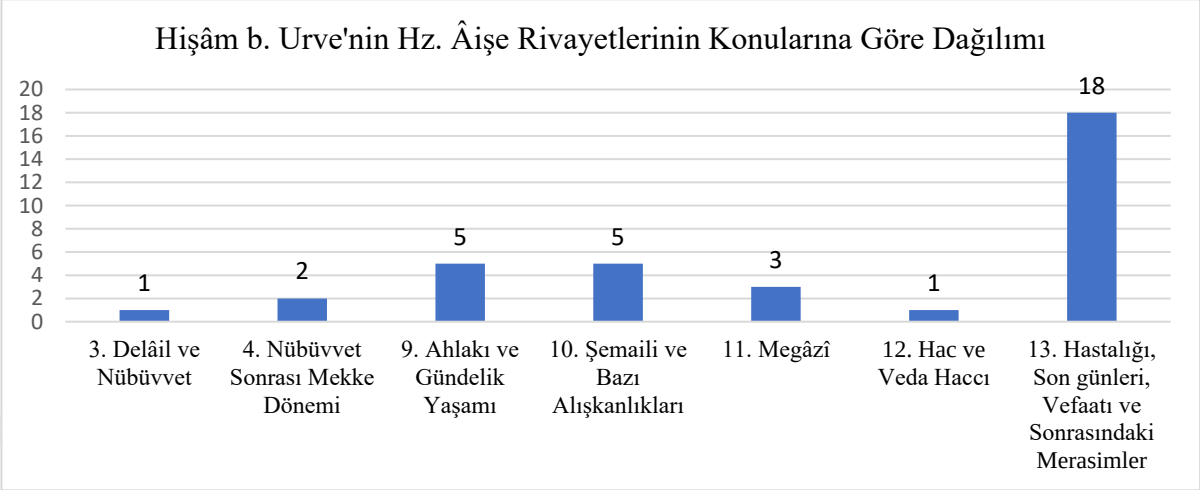
İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde başka hiçbir isnâdda adı geçmeyen iki râvinin Hişâm’dan rivayetleri olduğu görülmektedir. Bunlardan Ebû Ubeyde b. Abdullâh’ın rivayeti Hz. Peygamber’in nübüvvetinden önceki peygamberlik alametleri konusundadır. Rivayete göre Yahudiler nezdinde bir peygamber geleceği ve adının Muhammed olacağı bilinmektedir ve nübüvvetinin alameti sırtındaki mühürdür. Hz. Peygamber’in doğumundan sonra Muhammed olarak isimlendirilmesi üzerine annesi Âmine’nin yanına giden bir grup Yahudi, ondan çocuğunu kendilerine göstermesini istemişlerdir. İsmi Muhammed olan çocuğun sırtındaki mührü görünce zikredilen peygamber olduğu anlaşılmıştır. Yahudi topluluğun peygamberliğin kendi soylarından alınmış olması dolayısıyla öfkelenerek “kitap ellerinden çıktı/ خرج الكتاب من أيديهم” şeklinde tepki verdikleri nakledilmektedir.[521]

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde isminin tek geçtiği yerde Hişâm’dan nakilde bulunan bir diğer kişi ise Hafs b. Meysere’dir. Sika olarak tanımlanan Hafs’ın bu rivayetinde Mekke’nin fethi sırasında Hz. Peygamber’in şehre girdiği yerin Mekke’nin yukarısındaki Kedâ geçidi olduğu bilgisi yer almaktadır.[522] Konu hakkında rivayetin geçtiği başlıkta geçidin ismini detaylı olarak veren başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Hişâm b. Urve’nin nakilcilerinin güvenilirlik durumlarına bakıldığında ise tamamına yakınının sika olduğu, Ebû Ubeyde’nin meçhûl, Abdurrahmân b. Ebû ez-Zinâd ve

[520] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/246.
[521] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/136-137.
[522] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/130.

Abdülazîz b. Muhammed'in sadûk, Ebû Ca'fer er-Râzi'nin ise zayıf olduğu tespit edilmiştir.

Grafik 44: *Hişâm b. Urve'nin Hz. Âişe rivayetlerinin konularına göre dağılımı.*

Hişam b. Urve ve Zührî'nin rivayet dağılımlarının bu derece genişlemesi onların tariklerinin ve kendilerinin güvenilir olması ve bilgiye yakın olmaları, aynı zamanda idarî vazifeyle bilgi aktarımına katılmaları dolayısıyla olmalıdır. Bu durum kendilerine olan rağbeti arttırmış görünmektedir. Bununla birlikte özellikle bu nesilden sonra kendisini güçlü bir tarike raptederek rivayet uydurmak isteyen veya isnâdını güçlü bir senede bağlayarak aktarma ihtiyacı duyan râvilerce uydurulmuş isnâdların bu çeşitlilikte etkili olabileceği söylenebilir.

Her nesilde giderek artan sayıda kişiye yayılan rivayetlerin, üçüncü yüzyılın başlarında bir telif eserde topluca bulunabilmesi için bir kısım râviler tarafından derlenmiş olması gerekmektedir. Her ne kadar İbn Sa'd'ın hocaları neslinde onun ana kaynağı olan kişilere yer verilmiş olsa da eserde yer alan rivayetleri İbn Sa'd'dan önceki dönemlerde derleyen kişilerin de tespit edilmesi gerekmektedir. Zira Hz. Âişe'nin rivayetleri ikinci nesilde tedvînlere dahil olsa da başka kanallardan bilgi aktarımı devam etmektedir. İlk derlemeler rivayetlerin bir arada kalması ve bir eser olarak topluca aktarılması için yeterli görünmemektedir. Derlendikten sonra müdevvinlerin şöhreti dolayısıyla çok sayıda râviye dağılan bu rivayetleri üçüncü ve sonraki tabakalarda cem veya tedvîn edenlerin kim olduğu sorusu yeniden gündeme gelmektedir.

Analizlerden anlaşıldığı kadarıyla Zührî, Hz. Âişe rivayetlerinin tamamını derlemediği gibi, onun bütün nakilcilerinin rivayetlerine de erişememiştir. Yukarıdaki tarikler dışında, Hz. Âişe'nin bir tek râvi tarafından aktarılan 30 rivayetinin isnâdlarında da Zührî'nin ismi geçmemektedir. Zührî'nin rivayetleri derleme konusunda seçici davranmış olmasının bu tür bir sonucu doğurduğu düşünülebilir. Ancak görüldüğü üzere Hz. Âişe rivayetlerinin en önemli aktarıcıları, ona en yakın Medineli güvenilir râvilerdir. İlk nesilde ön plana çıkan bu râvilerin en önemli nakilcilerinin tamamı da yine güvenilir râvilerdir. Dolayısıyla bunların Zührî tarafından nakledilmemesi rivayetin sıhhatinden ziyade rivayete erişim imkânlarıyla alakalı olmalıdır.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin tamamında 228 isnâdı olan ve Hz. Âişe rivayetlerinde 46 tarikte adı geçen Zührî'nin iyi bir derleyici olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kendisinin yer almadığı birçok tarikle bilgi aktarımı devam etmiştir. Bu bilgiler umumiyetle sonraki nesiller tarafından derlenmiş olmalıdır. Bu durum hem Zührî'den sonra dağınık halde aktarılan rivayetlerin hem de Hz. Âişe'nin diğer rivayetlerinin kimlerin elinde yeniden bir araya geldiğini sormayı zorunlu kılmaktadır. Çalışmada bir tek eser merkeze alındığı için bu çerçevede genel kanaat oluşturacak bir sonuca ulaşmak güçtür. İsnâdın yapısından kaynaklanan problemlerden dolayı kesin tespitler yapmak da mümkün görünmemektedir. Hz. Âişe'nin diğer eserlere de dağılmış olan bütün rivayetlerinin isnâd analizlerinin bu yöntemle çalışılmasının daha anlamlı sonuçlar doğuracağı kanaatindeyiz. Buna rağmen bu eser çerçevesinde Hz. Âişe isnâdları esas alınarak birden fazla kaynaktan Hz. Âişe rivayetlerini derleyen kişileri tespit etmek ve bunların onun rivayetlerinin kısmî müdevvinleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda râvilerin kaynaklarının kimler olduğunu tespit etmemize yarayan iç derece dağılımları göz önünde bulundurulduğunda 5 ve üzeri sayıda kişiden Hz. Âişe rivayetlerine erişmiş olanlar aşağıda listelenmiştir. Listede yer alan kişilerden bir kısmı müellif olmaları dolayısıyla bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

Müdevvin-müellif*	**Vefat tarihi**	**İç derece/Kaç kişiden rivayet aldığı**	**Rivayet sayısı**
*Muhammed b. Ömer	207	24	42
*Fadl b. Dükeyn	218	9	11
*Süfyân es-Sevrî	161	8	11

*Affân b. Müslim	220	8	14
*Yezîd b. Hârûn	206	8	11
Sa‘îd b. Süleymân	225	6	8
el-A’meş	148	6	9
*Mâlik b. Enes	179	6	13
Zührî	124	6	46
Abdülazîz b. Muhammed	186	5	6

* Yıldızla işaretli olanlar müellif, diğerleri müdevvin ve kısmî müdevvinlerdir.

Listede yer alan el-A‘meş, Sa‘îd b. Süleyman, Abdülaziz b. Muhammed, Hz. Âişe’nin üçüncü nesilden sonraki diğer râvilerinden kaynaklarının fazla oluşu itibariyle farklılaşmaktadırlar. 5 ve üzeri farklı kaynaktan derledikleri rivayetler onları bu rivayet ağında önemli bir konuma getirmektedir. Rivayet sayıları ve kaynaklarının sayıları çok yüksek olmasa da ağdaki genel yapı içerisinde anlamlı konumlara sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Sa‘îd b. Süleyman, İbn Sa‘d’ın doğrudan rivayet aldığı sika bir isimdir. Kendisinin eserde 41 rivayeti vardır ve bunlardan 8’i Hz. Âişe rivayetidir. Sa‘îd b. Süleyman’ın 6 farklı kaynaktan aldığı bu rivayetlerin ikisinde bir müdevvin olarak Zührî görülmektedir.[523] İki rivayette ise Hüşeym b. Beşîr ve Abbâd b. Abbâd el-Mühellebî aracılığıyla Mücâlid-Âmir eş-Şa‘bî – Mesrûk – Hz. Âişe kanalıyla aktarımda bulunduğu görülmektedir. Bu iki isnâdında rivayetin kendisinden önceki derleyicisi, eserin tamamında 9 kişiden 14 rivayeti olan Âmir eş-Şa‘bî olmalıdır.[524] Sa‘îd b. Süleyman’ın hocası Süleymân b. el-Muğîre aracılığıyla eriştiği iki Humeyd b. Hilâl rivayeti vardır ve bunlar doğrudan[525] veya Ebû Bürde aracılığıyla Hz. Âişe’ye dayanmaktadır.[526] Bu isimlerden hiç biri eserde birden fazla kaynaktan bilgi almamıştır. Dolayısıyla bu rivayetler Sa‘îd b. Süleymân’ın derlemeleri arasında olduğu için eserde yer almış olmalıdır. Ayrıca onun bir rivayeti ise

[523] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/315.
[524] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/345, 400.
[525] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/348.
[526] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/390.

aile isnâdıyla Hz. Âişe'ye ulaşmaktadır.[527] Bu kişi meçhuldür ve eserde yalnızca bir rivayeti vardır. Bir rivayeti ise İsmâîl b. Ca'fer-Şerîk b. Abdullâh b. Ebû Nemr - Atâ b. Yesâr – Hz. Âişe tarikiyle aktarmaktadır.[528] Bu isnâdda Hz. Âişe'ye en yakın isim olan Atâ b. Yesar'ın sahâbeden nakilleri olmakla birlikte birçok isnâdında mürsel kalan bir râvi olduğu görülmektedir. İsmâîl b. Ca'fer'in eserde yalnızca iki rivayeti vardır ve biri budur. Şerîk b. Abdullah ise birkaç farklı kaynaktan rivayet almış 9 isnâdda adı geçen bir râvidir. Bu rivayetin derleyicisini tespit etmek zordur, ancak en erken derleyicisi Atâ b. Yesâr, daha sonraki ise Şerîk olabilir.

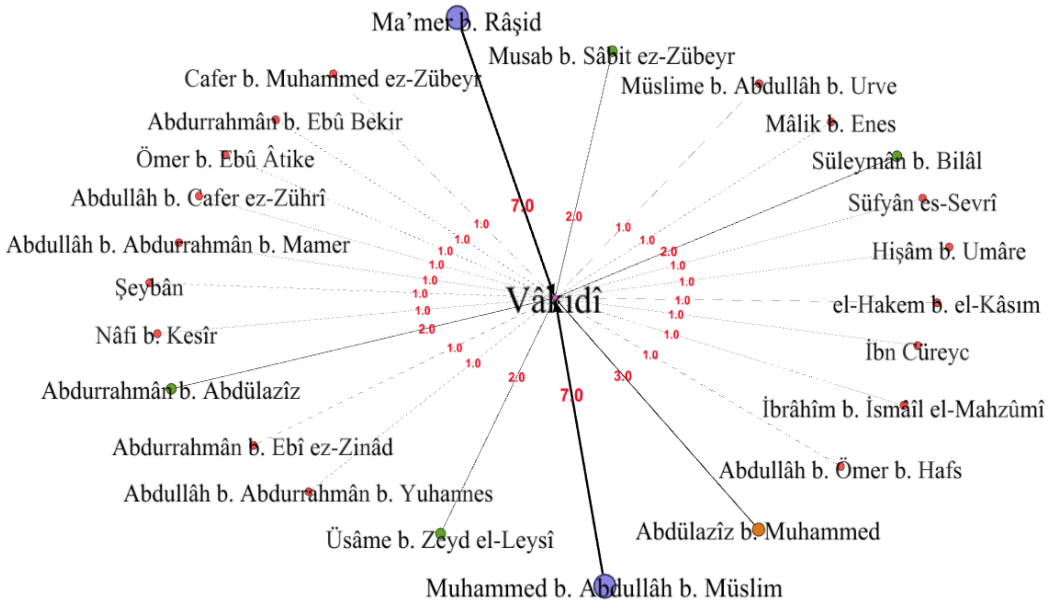
Hz. Âişe rivayetlerinin üçüncü nesilden sonraki müdevvinlerinden biri olan Abdülazîz b. Muhammed'in siyer bölümünün tamamında 13 kaynaktan 22 rivayet aktardığı görülmüştür. Hz. Âişe rivayetlerini ise Hişâm b. Urve, Şerîk b. Abdullâh b. Ebû Nemr, Yezîd b. Abdullâh b. el-Hâd, Alkame b. Ebû Alkame, Amr b. Ebû Amr'dan almıştır. İbn Sa'd onun tüm rivayetlerini Vâkıdî, Hâlid b. Hıdaş, Sa'îd b. Mansûr, Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb el-Hârisî, Muhammed b. Süleym el-Abdî ve İsmâîl b. Abdullah b. Ebû Üveys el-Medenî aracılığıyla almaktadır. Hz. Âişe'ye nispet edilen 6 rivayetini ise Hâlid b. Hidaş, Vâkıdî ve İsmâîl b. Abdullah b. Ebû Üveys el-Medenî aracılığıyla nakletmiştir. Abdülazîz b. Muhammed bir derleyici olmasına rağmen rivayetlerinin tamamı 6 kişiye dağılmıştır. Onun bu rivayetlerine eserinde yer veren İbn Sa'd, söz konusu 22 rivayetinin (Hz. Âişe rivayetleri dahil olmak üzere) nihaî derleyicisi olmuştur.

c. Müellifler

Bu kısımda ele alınacak olan kişiler, İbn Sa'd'ın siyer rivayet ağlarında Hz. Âişe'nin en çok rivayetini derleyenler arasında müellif olarak nitelendirilen kişilerdir. Müelliflerin tespitinde İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i kullanılmış ve 10 ve üzeri sayıda rivayeti olan ve *el-Fihrist*'te ismi geçen kişiler bu başlıkta değerlendirilmiştir. Burada ele alınacak kişilerin tamamının siyer müellifi olduğunu iddia edilmemektedir. Ancak müellif

[527] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/256.
[528] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/181.

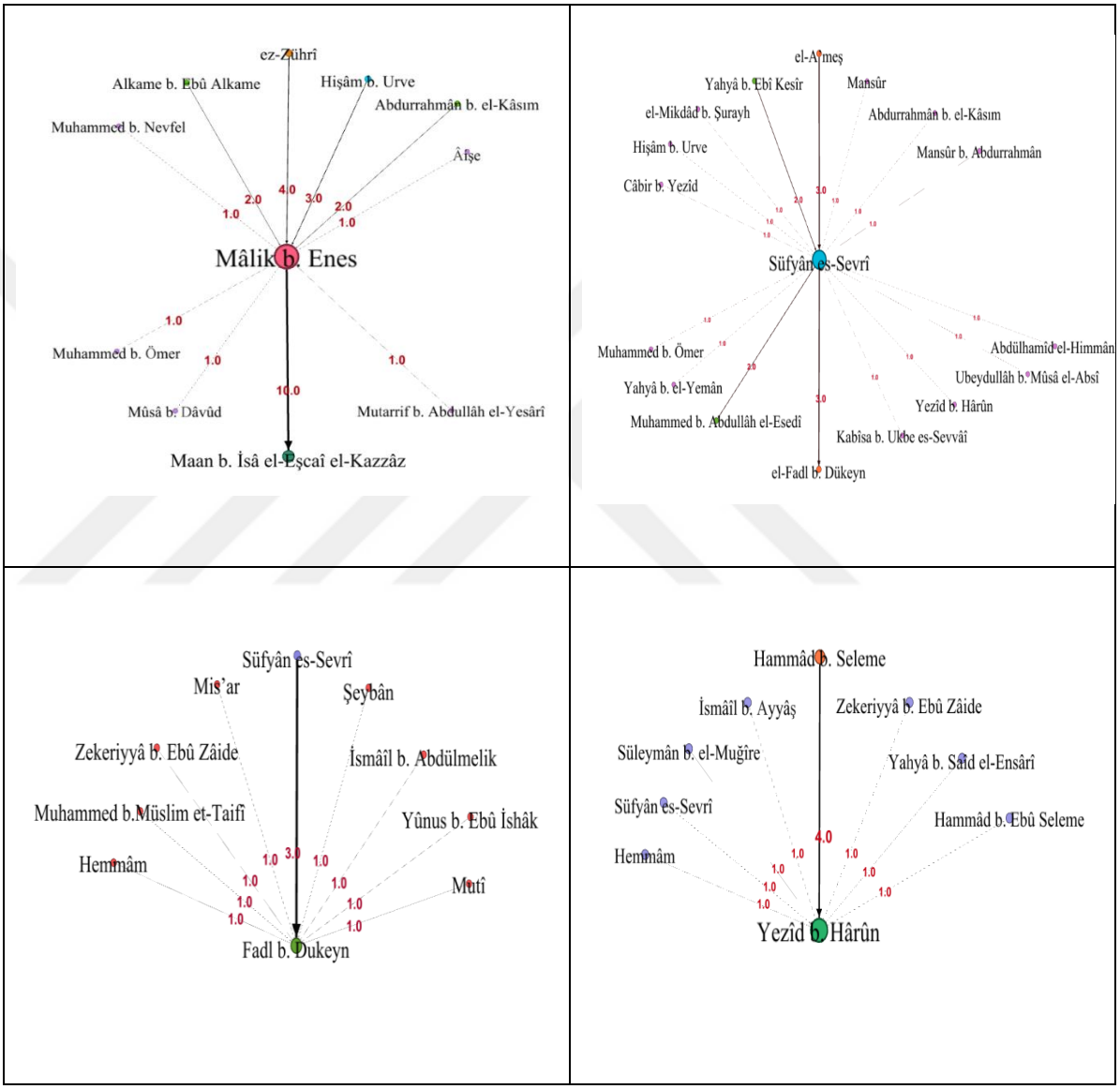
mertebesindeki kişilerin Hz. Âişe'nin siyer rivayetlerinin İbn Sa'd'a erişmesi konusunda nasıl bir fonksiyona sahip oldukları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Grafik 45: *Vâkıdî'nin Hz. Âişe rivayetlerinin kaynakları ve rivayet sayıları.*

İbn Sa'd'ın en önemli kaynağı ve hocası olan Vâkıdî'nin Hz. Âişe rivayetlerinin en önemli derleyicilerinden biri olduğu görülmektedir. Vâkıdî, 24 kişi aracılığıyla 42 Hz. Âişe rivayetinin derleyicisi durumundadır. Vâkıdî'nin en önemli kaynakları aynı zamanda Zührî'nin en önemli nakilcileri olan Ma'mer b. Râşid ve Muhammed b. Abdullâh b. Müslim'dir. 42 rivayetin 14'ünü bu yolla elde etmiş görünmektedir. Vâkıdî'nin kaynakları arasında Abdullâh b. Ca'fer ez-Zührî, Üsâme b. Zeyd el-Leysî ve Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc gibi önemli isimler olduğu görülmektedir. Ancak zikredilen isimlerden 1-2 Hz. Âişe rivayeti aktarmıştır. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer bölümünün tamamı göz önüne alındığında hem buradaki ana kaynaklarından hem de bir-iki rivayet naklettiği isimlerden aldığı rivayet sayıları bu tür minimal ölçekteki bir değerlendirmenin, onun kaynaklarının tespiti konusunda yanıltıcı olmayacağını düşündürmektedir. Vâkıdî eserin bu kısmında 179 kişiden 474 rivayete sahiptir. Vâkıdî'nin siyer bölümündeki tüm kaynaklarına göre en çok rivayet aldığı Muhammed b. Abdullâh b. Müslim'den 44, Ma'mer b. Râşid'den 29 rivayeti vardır. Abdullâh b. Ca'fer ez-Zührî'den 13, Süfyân es-Sevrî'den 6, İbn Cüreyc 5, Mâlik b.

Enes'ten 3, Üsâme b. Zeyd el-Leysî'den 7 rivayeti vardır. Hz. Âişe rivayetlerinin geç dönem derleyicilerinden olması muhtemel Abdülaziz b. Muhammed'den 3 Hz. Âişe rivayeti aldığı, tüm siyer rivayetlerinde ise ondan 6 rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Vâkıdî, Hz. Âişe rivayetlerinin İbn Sa'd'dan önceki derleyicisi ve müellifidir. İbn Sa'd kendisinden önceki bu birikimden azami ölçüde eserinde istifade etmiştir.

Grafik 46: *Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Fadl b. Dükeyn, Yezîd b. Hârûn'un Hz. Âişe rivayetlerinin kaynakları ve nakilcileri.*

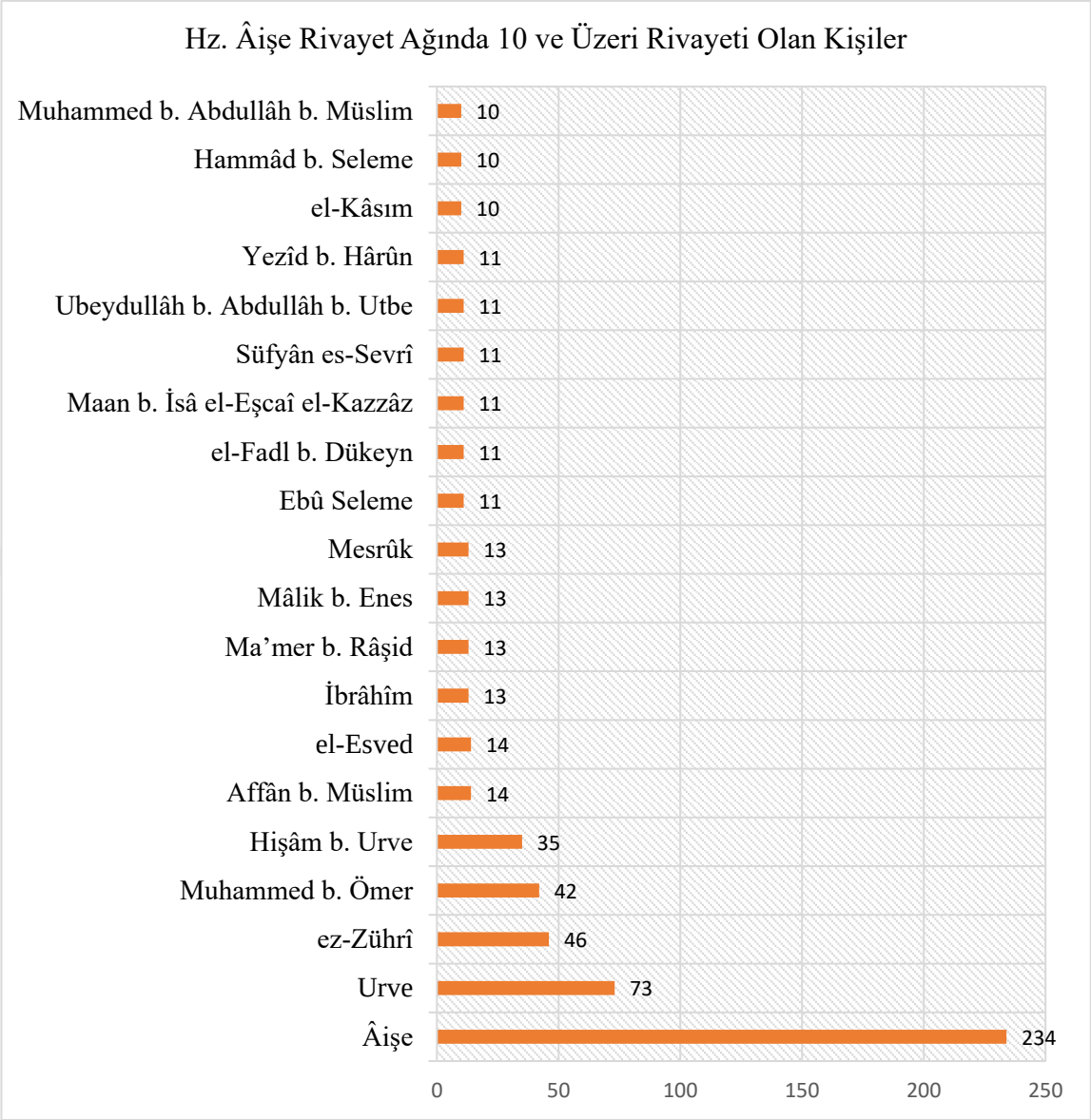
Hz. Âişe rivayetlerinin müellif râvilerinden olan Affân b. Müslim, İbn Sa'd'ın doğrudan rivayet aldığı güvenilir hocaları arasında olup sika kabul edilmektedir. İbn Sa'd'ın siyer bölümünde 132 rivayeti olan Affân b. Müslim'in Hz. Âişe'den 14, İbn Abbâs'dan 11 ve

Enes b. Mâlik'ten 31 rivayeti vardır. Hz. Âişe rivayetlerinin isnâdları incelendiğinde Affân'dan önce Zührî'nin müdevvin olarak yer aldığı rivayetler,[529] Hişâm b. Urve'nin aile bağlantısıyla eriştiği rivayetler[530] ve Katâde b. Diâme'nin iki rivayetiyle[531] karşılaşılmaktadır. Bu durumda Affân'dan önce bazı derlemelere girmiş olsa da farklı tarikler üzerinden dağılarak onda yeniden birleşen bu rivayetlerin nihâî müdevvini Affân b. Müslim olmalıdır. İbn Sa'd bu rivayetlerde hocasının birikiminden doğrudan istifade edebilmiştir.

İbn Sa'd Hz. Âişe rivayetlerinin müellif râvilerinden Yezîd b. Hârûn ve Fadl b. Dükeyn'nin yukarıdaki grafikte kaynakları gösterilen rivayetlerine doğrudan erişmektedir. Dolayısıyla onların derlediği rivayetleri eserinde kullanma imkânı bulmuştur. Ancak Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes rivayetlerine erişmek için birden fazla kaynağa müracaat etmiş ve bu müelliflerin elinde bulunan siyer rivayetlerini Mâlik'ten 4, Süfyân'dan 8 kişi aracılığıyla elde etmiştir. İbn Sa'd'ın telif türü kaynaklara veya müellifler tarafından derlenen siyer rivayetlerine doğrudan erişimi olmasa dahi bunların nakilcileriyle görüşerek rivayet elde ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Hz. Âişe'ye nispet edilen rivayetlerde 10 ve üzeri sayıda rivayeti olan kişilerin tespitine de yer vermek gerekecektir. Aşağıdaki tabloda Hz. Âişe ağında rivayet sayısı 10 ve üzerinde olan kişiler listelenmiştir. Zikredilen isimlerin Hz. Âişe rivayetlerinin ana aktarıcılarının müdevvin, kısmî müdevvin ve müellifler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hz. Âişe rivayetlerinin tamamının İbn Sa'd'a erişiminde yalnızca nakilci pozisyonunda olan bir çok râvinin de etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

[529] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/310; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/187.
[530] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/190, 222.
[531] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/332, 390.

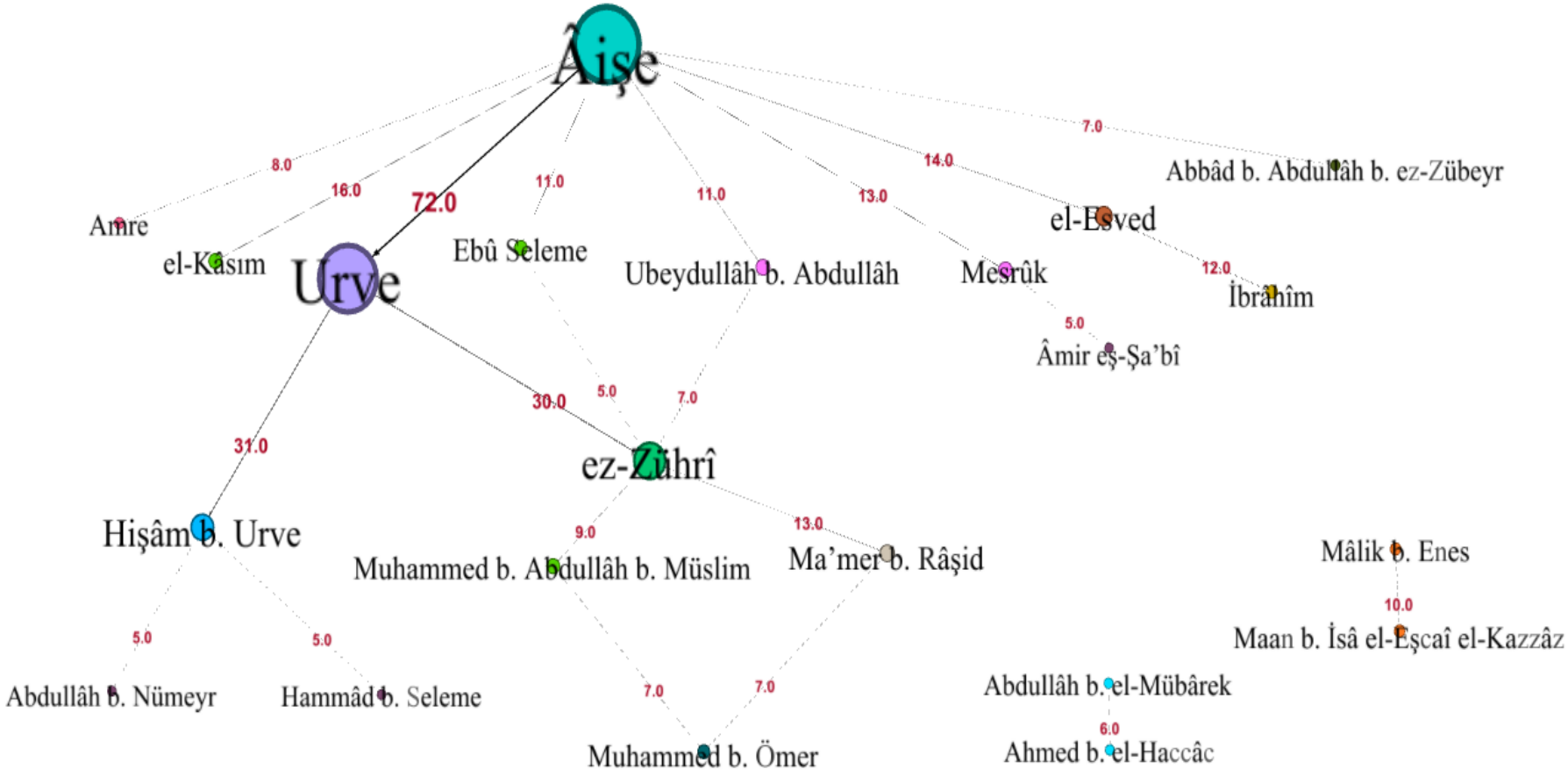
***Grafik 47**: Hz. Âişe rivayet ağında 10 ve üzeri rivayeti olan kişiler.*

d. İbn Sa'd'ın Kaynakları

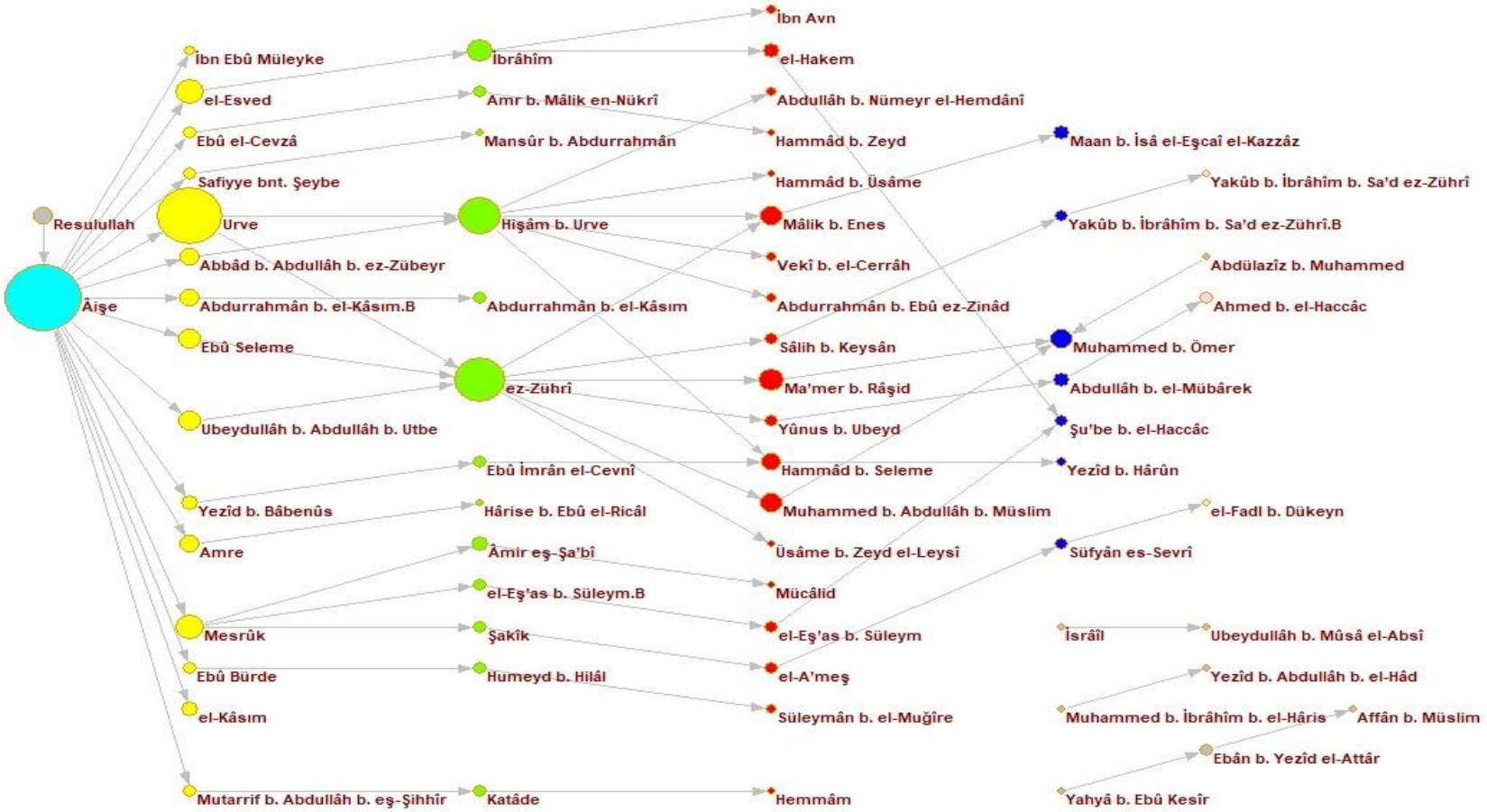
Hz. Âişe'nin rivayet ağının patikaları ve önemli isimleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda onun nakilcilerinin birkaç gruba ayrılması mümkün görünmektedir. Bunlar Hişâm b. Urve veya Muhammed b. Abdullah b. Müslim gibi ailevî yakınlığı olanlar veya İbrâhîm b. Sa'd gibi aile bağı dolayısıyla bilgi aktaranlar (babasından); el-A'meş, Affân b. Müslim, Sa'îd b. Süleyman, Abdülaziz b. Muhammed gibi tedvîn faaliyetleri dolayısıyla rivayetleri derleyen müdevvinler, sınırlı sayıda rivayet sahibi olan ve rivayet

kültüründe salt “nakilci” olarak adlandırılabilecek olan kişiler ve telifleri dolayısıyla siyer literatürü tarihinde yer eden Vâkıdî, Fadl b. Dükeyn gibi müelliflerdir.

Aşağıdaki görselde Hz. Âişe rivayetlerinin birbirinden en az 5 rivayet almış olan râvilere göre dağılımı verilmiştir. İlk nesilde Hz. Âişe’den en az 5 rivayet alanların toplam rivayet sayısı 152’dir. Dolayısıyla grafikte Hz. Âişe’nin 152 rivayetinin dağılımı görülmektedir. Buradan hareketle Hz. Âişe’den Urve’ye, ondan Zührî’ye gelen rivayetleri Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî iki farklı tarikle elde etmiştir. İbn Sa‘d da Vâkıdî’den bu şekilde 14 rivayet almıştır. Ancak bu küçük ağda görülen patikalardan biri olan bilgi aktarım sürecinin sonunda İbn Sa‘d’ın Hz. Âişe’den yalnızca 14 rivayete eriştiği görülmektedir. Benzer şekilde Hişâm b. Urve kanalıyla aktarılan rivayetlere de İbn Sa‘d 5 farklı kişi üzerinden Hammâd b. Seleme’ye erişerek ve doğrudan Abdullâh b. Nümeyr’den alarak erişmektedir. Ancak buradaki toplam rivayet sayısı da 10’dur. Yukarıdaki bilgi aktarım sürecinde bu kişiler dışında İbn Sa‘d’ın doğrudan veya dolaylı olarak bilgi alabileceği kişiler yer almamaktadır. Bu bağlantılara göre İbn Sa‘d’ın, Hz. Âişe’nin ve kendisinden sonraki hiçbir râvinin bütün rivayetlerine erişmesi mümkün görünmemektedir.

Grafik 48: *Hz. Âişe rivayetlerinde birbirinden en az 5 nakilde bulunan râviler arası ilişkiler.*

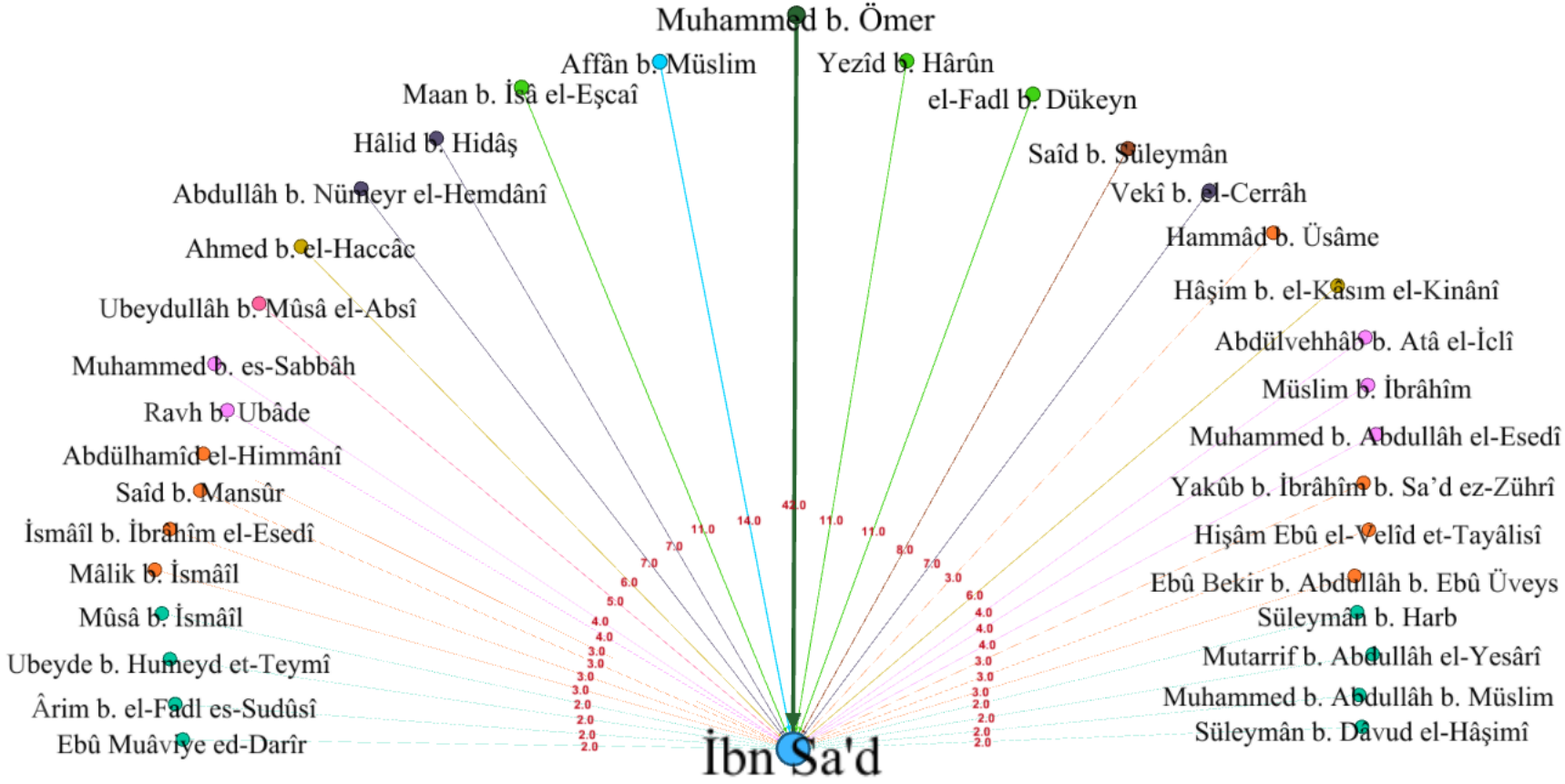

Grafik 49: *Hz. Âişe rivayetlerinde birbirinden en az 3 nakilde bulunan râviler arası ilişkiler.*

İkinci görselde Hz. Âişe rivayetlerinin birbirinden en az 3 rivayet almış olan râvilere göre dağılımı verilmiştir. İlk nesilden Hz. Âişe'den en az 3 rivayet alanların toplam rivayet sayısı 173'tür. Dolayısıyla grafikte Hz. Âişe'nin 173 rivayetinin dağılımı görülmektedir. Görüldüğü gibi eğer ağ yapısı, birbirinden en az üç rivayet alan kişiler olarak değiştirilecek olursa, birbiriyle daha irtibatlı bir yapıyla karşılaşılmakta ve bilgi aktarım süreçlerini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Bu yolla az sayıda rivayet aktarımıyla bağlanan râviler de ağa dahil edildiğinde, Hz. Âişe'nin rivayetlerinin naklinde ana yollar değişmese de yan yollar ve bir alt kategorideki bağlantılar ortaya çıkmaktadır. Örneğin Hz. Âişe – Urve - Zührî - Ma'mer b. Râşid - Muhammed b. Ömer bağlantısı her iki görselde de tebarüz etmektedir. Ancak ilk görselde râvilerin birbirleriyle bağlantıları fazla sayıda olduğu için Mâlik b. Enes'in kaynakları görülmemektedir. Râvi bağlantılarının daha az olduğu yakın plandaki ikinci görselde Mâlik b. Enes'in kaynaklarının Zührî ve Hişâm b. Urve gibi önemli âlimler olduğu anlaşılmaktadır. Abdullâh b. Mübârek ve Ahmed el-Haccâc arasındaki bağlantının da kaynağının Yûnus b. Ubeyd olduğu ikinci görselde ortaya çıkmaktadır.

Ele alınan iki yapı rivayet kültüründe ana tarikler ön plana çıksa da bunların ortaya çıkışını sağlayan geri planda kalmış râvilerin önemini göstermektedir. Rivayetin kaynağı haline geldikleri için cazibe merkezi olmaları dolayısıyla kendilerinden bilgi aktarımında bulunanların sayısı da artmaktadır. Bu yapının ortaya çıkışını anlamlı kılan ana unsurlar güçlü hoca-talebe ilişkileri, tedris faaliyetleri, aile ilişkileri ve rihle faaliyetleridir. Telif ve tedvîn faaliyetleri ise bu kültürel yapının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır demek mümkündür.

İbn Sa'd'ın Hz. Âişe rivayetlerinin tek kaynağı telifler veya o teliflere ulaşmasına vesile olan nakilciler değildir. İbn Sa'd'ın derlemesi sonucu dağınık halde bulunan Hz. Âişe rivayetlerinin bir çoğu *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*in siyer kısmında yer almaktadır. Bu kısımdaki isnâdlara göre İbn Sa'd 73 kişiden 235 Hz. Âişe rivayeti elde etmiştir. Bu kaynaklarından Hz. Âişe'ye nispet edilen en az iki rivayet aldığı kişilerin kimler olduğunu aşağıdaki görselde bulmak mümkündür.

Grafik 50: *İbn Sa'd'ın Hz. Âişe rivayetleri için kullandığı kaynaklar ve rivayet sayıları.*

Daha önce hiçbir derlemeye girmemiş ve İbn Sa‘d tarafından tespit edilerek esere dahil edilmiş rivayetler mevcuttur. Hz. Âişe’den tek bir râvi tarafından aktarılan bu tür rivayetlerin nihaî derleyicisi İbn Sa‘d olmuştur. İbn Sa‘d’ın kullandığı kaynaklarda bir tek Hz. Âişe rivayetine sahip olan kişi sayısı 40’tır. Bu kişiler arasında siyer bölümünün tamamında başka bir rivayeti olmayan râviler de vardır. Her ne kadar İbn Sa‘d’ın eseri ölçeğinde istisnaî sayılabilecek bir durum arz etse de bu rivayetlerin ve râvilerin farklı eserlerde yer alan Hz. Âişe nakillerini incelemeden bu konuda sağlıklı bir görüş beyan etmek güç görünmektedir. Ancak İbn Sa‘d’ın kendi dönemindeki siyer rivayetlerini elde etme gayreti açısından bu durum dikkate değerdir.

İbn Sa‘d’ın Hz. Âişe rivayetlerine erişirken kullandığı kaynakların güvenilirliği de önem arz etmektedir. Onun Hz. Âişe rivayetlerinin ana kaynağı olan Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, müttehemün bi’l-vaz‘ olan iki kaynağından biridir. İsnâdın ilk ismi olan Vâkıdî’nin bu cerh lafzıyla anılması rivayetlerin sıhhati hususunda bir şüphe uyandırmaktadır. Ancak Vâkıdî’ye yöneltilen bu eleştiriler onun hadis nakilleriyle ilgilidir. Siyer rivayetleriyle ilgili sıhhat analizlerinin ayrıca yapılması gerekmektedir.

İbn Sa‘d’ın rivayetlerinin hocaları cihetinden kaynaklarına odaklanıldığında müellif olarak Vâkıdî, Yezîd b. Harun, Affân b. Müslim ve Fadl b. Dükeyn görülmektedir. Bunlar dışında Sa‘îd b. Süleyman, Vekî‘ b. Cerrâh, Ma‘ân b. İsâ ve Hâlid b. Hidâş, Abdullâh b. Nümeyr el-Hemdânî, Ahmed b. el-Haccâc, Ubeydullâh b. Mûsâ el-Absî, Hâşim b. el-Kâsım el-Kinânî, Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî, Müslim b. İbrahim, Muhammed b. es-Sabbâh, Ravh b. Ubâde, Hişâm Ebû Velîd et-Tayâlisî, Sa‘îd b. Mansûr, İsmâîl b. İbrahim el-Esedî ve Ya‘kûb b. İbrâhîm b. Sa‘d ez-Zührî gibi önemli isimlerden de doğrudan nakilde bulunmuştur.

2. İbn Abbâs’ın Rivayet Ağları

Hz. Peygamber’in amcasının oğlu ve müksirûndan olan İbn Abbâs, Hz. Peygamber vefat ettiğinde 13 yaşında olmasına rağmen ondan ve sahâbeden naklettiği rivayetlerinin sayısı

oldukça fazladır. Kendisinden 197 kişinin rivayette bulunduğu kaydedilmektedir.[532] Buharî ve Müslim gibi hadis âlimlerinin rivayetlerini eserlerine aldıkları, tefsir, fıkıh, hadis sahalarında ilmî bakımdan otorite olan bir sahâbîdir. Mücâhid'den nakledilen bir rivayete göre ilminden dolayı İbn Abbâs "el-Bahr" olarak isimlendirilmiştir.[533] Onun ilim meclislerinde fıkıh, te'vîl, megâzî, şiir, eyyâmü'l-Arab konularında konuştuğu, kendisine soru soranların mutlaka cevabını bulduğu söylenmektedir.[534] Siyasî olarak karışık bir dönemde yaşamasına rağmen mutedil davranan İbn Abbâs, ilmî çalışmaları ve Kur'ân'a vukufiyetiyle ön plana çıkmış, bu nedenle "hibru'l-ümme" ve "tercümânü'l-Kur'ân" olarak anılmış biridir.[535] Kendisinden ilim talep edenlerin fazla olması rivayetlerinin de dağılmasına yol açmıştır. Aşağıda onun rivayet dağılımları, ilk nesil râvilerinden İbn Sa'd'a kadar takip edilecektir.

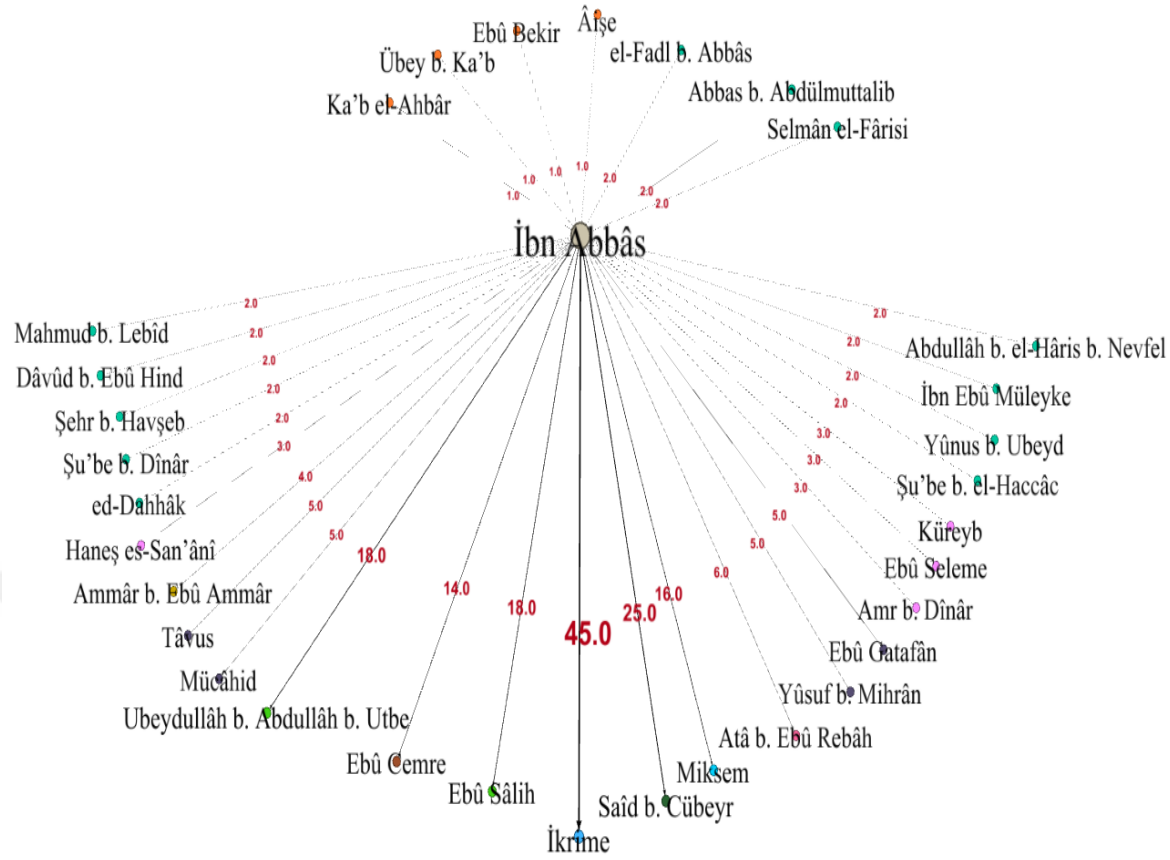
a. İlk Nesil Râvileri

İbn Abbâs'ın ilk nesil râvilerine geçmeden önce sahâbeden rivayetlerine değinmek gerekecektir. Onun 7 sahâbîden rivayet aldığı tespit edilmiştir. Bunlar; babası Abbâs b. Abdülmuttalib, Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir, Fadl b. Abbâs, Selmân el-Fârisî, Übey b. Ka'b, Ka'b el-Ahbâr'dır.

İbn Abbâs'ın dış derece dağılımına göre siyer rivayetlerinin râvileri 57 kişidir. Onun rivayetlerinin de büyük bir kısmının nakilcisi, yakınında olan kişilerden oluşmaktadır. İbn Abbâs'tan 10 ve üzeri sayıda rivayet alanlar İkrime, Sa'îd b. Cübeyr, Ebû Sâlih, Miksem, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe, Ebû Cemre ve Atâ b. Ebû Rebâh'tır. Bunlardan kaç rivayet aldığını gösteren aşağıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere en önemli nakilcisi mevlâsı olan İkrime'dir. Onun ilk nesil râvilerinden 10 ve üzeri sayıda rivayeti olanları bu başlıkta müstakil olarak ele almak gerekecektir.

---

[532] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/333.
[533] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/316.
[534] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/318.
[535] Adnan Demircan, "Ashâb'ın Beşinci Tabakası ve İslâm Medeniyetindeki Yerleri", *Peygamberimiz ve Gençlik I. Şanlıurfa Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu*, (2018), 116-117.

Grafik 51: *İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları ve nakilcileri.*

İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime b. el-Berberî'nin hususen tefsirde yetkinliğine dair rivayetler vardır.[536] İkrime hafız ve imâm kabul edilen önemli râvilerdendir. Sahip olduğu ilme verilen değeri gösteren önemli hadiselerden biri İbn Abbâs'ın vefatı üzerine gerçekleşmiştir. Ali b. Abdullâh b. Abbâs'ın İkrime'yi 4 bin dinara Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye satmak için anlaşması üzerine İkrime, "Sen babanın ilmini satıyorsun" diyerek onu eleştirmiştir. Bu söz üzerine Hâlid'e satıştan vazgeçmeyi teklif eden Ali b. Abdullâh b. Abbâs, İkrime'yi de azad ederek özgürlüğüne kavuşturmuştur.[537] İlminin değerini gösteren bir başka delil ise Tâvus'un ondan aldığı hadisler mukabilinde kendisine 60 dinar değerinde bir deve hediye etmesidir.[538] Ancak onun çok hadisi olmasına ve nakledilmesine rağmen hadislerinin değeri konusunda farklı görüşler vardır.

[536] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/283.
[537] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/282-283; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 5/15-16.
[538] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/285.

Sika olarak niteleyip itimad edenler olduğu gibi[539] cerh eden ve yalancılıkla itham edenler de vardır.[540]

İkrime'nin İbn Abbâs tarafından ilim öğrenmeye teşvik edilmesini ifade eden ilgi çekici bir cümlesi aktarılmaktadır. İkrime "İbn Abbâs, Kur'an ve sünneti öğretmek üzere beni iki ayağımdan zincirlerdi" demektedir.[541] İbn Abbâs'ın ona ilim öğretmek için ısrarcı oluşunu, mevlâsı olması dolayısıyla bu benzetmeyle ifade etmesi anlamlı görünmektedir. İkrime ve İbn Abbâs'ın önemli râvilerinin birbirleriyle ilmî münakaşalarda bulundukları ve hocalarından aldıkları rivayetleri mütalaa ettikleri anlaşılmaktadır. İkrime, Sa'îd b. Cubeyr ve Tâvus'un, Hz. Mûsâ kıssası üzerine tartıştıklarına dair bir celseyi İbn Sa'd, müphem bir râviye dayansa da eserine almıştır.[542]

Sa'îd b. Cübeyr, İbn Abbâs'ın mevâlîden olan diğer bir râvisidir. Esedoğulları'nın mevlâsı olan Sa'îd'in, İbn Abbâs dışındaki sahâbeden de rivayetleri vardır. İbn Abbâs'ın hadislerin yazımına müsaade etmemesi üzerine ancak hocası âmâ olduktan sonra onun hadislerini yazdığı rivayet edilmektedir.[543] İbn Abbâs'ın, hadislerinin yazımına müsaade etmemesi Sa'îd'in mevâlî olmasıyla alakalı olma ihtimali vardır. Bununla birlikte başka bir rivayet onun yazma ve okuma konusunda yeterli olduğunu göstermektedir. İbn Abbâs'a soru sormak üzere mektup yazan bir kadının yazdıklarını oğlu ona iletmek üzere götürmüş ancak okuyamamıştır. Âmâ olmasından dolayı İbn Abbâs da okuyamamıştır ve Sa'îd b. Cübeyr'den rica etmiştir. O da mektubu okumuş ve hocasının takdirini kazanmıştır.[544] Sa'îd, hadislerin rivayet edilmesini kendisiyle mezara götürmekten efdal görmektedir. Onun Kûfe'de bir konuda ihtilaflı bir hadis işittiğinde önce onu yazdığı ve daha sonra İbn Ömer'e bu yazdıkları hakkında soru sorduğu nakledilmektedir.[545] Onun İbn Abbâs'ın yanına geldiğinde bazı durumlarda sahifelere, deriye (ayağındaki nalınlara) ve gerekli hallerde eline yazdığı ancak bazen İbn Abbâs'a hiç soru sorulmadığı için

---

[539] Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tıbâ' ve'n-Neşr, 1963), 3/93.
[540] ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1963, 3/94.
[541] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 5/14.
[542] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/285.
[543] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/375.
[544] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/377.
[545] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/376.

yazmadığını belirtmektedir.[546] Bu durum, onun hadis kitabetinin yalnızca rivayetle değil, konuşulan meselelerle alakalı olduğunu düşündürmektedir. Sa'îd'in her gün sabah ve ikindi namazlarından sonra mescidde vaazda bulunduğu anlatılmaktadır.[547]

İbn Abbâs'ın diğer bir önemli râvisi olan Ebû Sâlih (Bâzâm) de mevâlîdendir. Ümmü Hâni'nin mevlâsı olan Ebû Sâlih'in, İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer bölümünde 27 rivayeti vardır ve bunların 18'i İbn Abbâs'tan naklettikleridir. Güvenilir râviler arasında olan Ebû Sâlih'in tefsir konusundaki rivayetlerinin İbnü'l-Kelbî tarafından aktarıldığı bilinmektedir. Nitekim bu araştırmaya konu olan rivayetleri de İbnü'l-Kelbî'nin aile isnâdıyla kendisinden naklettiği peygamberler tarihi konularını kapsamaktadır.

İbn Abbâs'ın mevâlî râvilerinden biri de Miksem b. Becere Abdullâh b. Hâris b. Nevfel b. el-Hâris b. Abdülmuttalib'in mevlâsı olmasına rağmen İbn Abbâs'la mülazemetinden ötürü onun mevlâsı olarak anılmaktadır.[548] İbn Sa'd onun çok sayıda zayıf hadisi olduğu bilgisine tabakâtında yer verir.[549] Buhârî *Târîhu'l-kebîr*'inde onun İbn Abbâs'tan dinlediğini ve kendisinden el-Hakem ve Yezîd b. Ebû Ziyâd'ın rivayette bulunduğunu nakleder.[550] Sadûk bir râvi kabul edilen Miksem'in İbn Abbâs'tan aldığı ve talebesi el-Hakem tarafından nakledilen rivayetleri konusunda literatürde bir tartışma olduğu görülmektedir. Onun el-Hakem tarafından aktarılan hacamat ve oruç konusundaki hadislerinin kitaptan alındığı kaydedilmektedir.[551] Hatta Şu'be, bu tarikle gelen hadislerin yalnızca dördünün el-Hakem tarafından semâ yoluyla alındığını, Ahmed b. Hanbel bunlar dışında bu tarikle gelen rivayetlerin kitaptan alındığını belirtir. Muhtemelen bu tartışmadan ötürü Münha b. Münye, İbn Abbâs'la mülazemeti ve ondan rivayetleri olmasına rağmen Miksem'i İbn Abbâs'ın ashabından kabul etmez.[552] Bu ifade "ashâb" kelimesinin, herhangi bir yolla bilgiyi nakleden râviyi değil, güçlü bir aktarım yoluyla rivayette bulunan râviyi kastetmek üzere kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

---

[546] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/375.
[547] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/377.
[548] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/291.
[549] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/32.
[550] el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 8/33.
[551] er-Rabât- vd., *Câmi' li-'ulûmi el-İmâm Ahmed*, 19/209.
[552] er-Rabât -vd., *Câmi' li-'ulûmi el-İmâm Ahmed*, 19/210.

Ayrıca mükâtebe yoluyla hadis almanın erken dönemde şifâhî aktarıma eşlik eden bir unsur olduğunu göstermektedir.[553] Miksem'in *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in siyer bölümünde İbn Abbâs'tan 16 rivayeti vardır. İlginç olan ise bu rivayetlerden birinin, literatürde tartışmaya açılan "hacamat rivayeti" olmasıdır.[554]

Sahâbeden Abdullâh b. Mesud'un yeğeni olan Ubeydullâh rivayet kültürünün önemli simalarındandır. Sika ve fakîh olarak nitelenen Ubeydullah'ın çokça şiir ve hadis bilgisine sahip olduğu aktarılmaktadır.[555] Onun uzun süre İbn Abbâs'ın mülazemetinde kalarak ondan ilim öğrendiği, ayrıca sahâbeden Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Ümmü Seleme gibi birçok kişiden rivayette bulunduğu zikredilmektedir.[556] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde onun Hz. Âişe'den 11, İbn Abbâs'tan 18 ve Ebû Süfyân b. Harb'den 1 rivayette bulunduğu tespit edilmiştir. Medineli 7 fakîhten biri kabul edilen Ubeydullâh'ın önemli râvilerinden olan Zührî, onun hakkında "Kendisi dışında kimseden bulamayacağım her şeyi ondan aldım" demiştir.[557]

İbn Abbâs'ın en önemli nakilcilerinin kendisine yakın olan kişiler olduğu görülmektedir. En önemli 4 râvisi onun mevlâsı olan kişilerdir ve İkrime'nin ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla onun "ilim hizmetinde de köleleri" olmuşlar ve onunla uzun mülazemetleri sonucunda çok sayıda rivayetini elde etmişlerdir. Miksem'de olduğu gibi nakil tarzlarıyla ilgili eleştirilere uğramış olsalar da ta'dîl lafızlarıyla anılan güvenilir tâbiûn nesli râvileridir. Tefsir, fıkıh, hadis ve şiire dair çok sayıda rivayetleri olduğu kaydedilmiştir. Kendilerinin ve talebelerinin yazıyı bildikleri ve rivayetlerinin kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır.

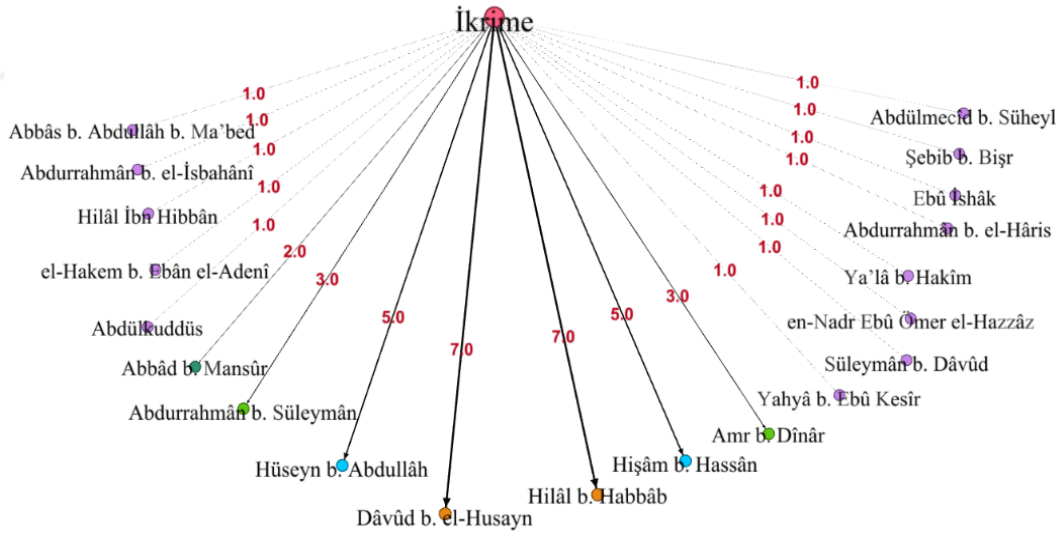
Atâ b. Ebû Rebâh sahâbe içerisinde büyümüş ve onlardan istifade etmiştir. Bir rivayetinde "Bu mescidde Resulullâh'ın ashabından 200 kişi gördüm. İmam "ولا الضالين" dediğinde onların 'amin' sesleri birbirine karışırdı" demektedir.[558] Kendi döneminin uleması

[553] Sezgin'in bir başka örnek hakkında yaptığı benzer bir değerlendirme için bkz.: Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 30-31.
[554] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/382.
[555] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 5/250; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 4/476.
[556] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 4/475.
[557] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 4/477.
[558] el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 7/564.

tarafından da sonraki münekkidler tarafından da ilmi takdirle karşılanmış sika, fakîh ve çok sayıda hadis sahibi olan kişilerdir.[559] İbn Abbâs'tan doğrudan aldığı 6 rivayet görünmektedir. Diğer sahâbeden de rivayetleri olduğu Câbir b. Abdullâh'tan 4, Abdullâh b. Keysân'dan 3, Ömer b. el-Hattâb'dan 2, Zürâre b. Evfâ, Hz. Âişe, İbn Ya'lâ, Enes b. Mâlik'ten birer rivayet aktarmıştır. Bu kişilerden aldığı toplam 43 rivayet, sonraki nesilde 15 kişiye dağılmış görünmektedir. İbn Abbâs'dan aldığı 6 rivayet de 5 farklı kişiye dağılmıştır. Dolayısıyla onun bu rivayetlerini ilk nakilcileri değil, sonraki dönemden müdevvinler bir araya getirmiş olmalıdır.

b. Orta Kuşak Râvileri

İbn Abbâs'ın ilk nesil râvilerinin nakilcileri ve sonraki nesillerde bu rivayetlerin müdevvinleri olan kişileri, öncelikle ondan en az 5 rivayet almış olan râvilerinin rivayet dağılımına göre, daha sonra da bu rivayetlerin muhtemel derleyicilerini tespit ederek ele almak gerekecektir.

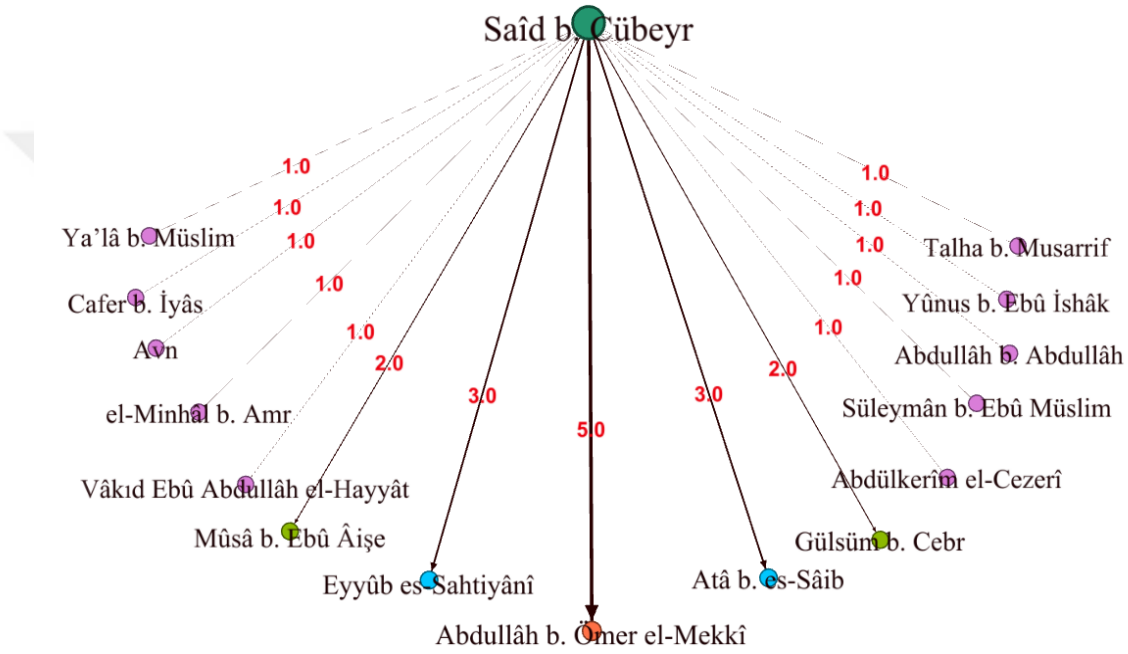

***Grafik 52**: İkrime'nin İbn Abbâs rivayetlerinin nakilcileri.*

İkrime'nin İbn Abbâs'tan naklettiği 45 rivayetinin 20 kişi tarafından nakledildiği tespit edilmiştir. Bu râvilerin çoğunun birer rivayet naklinde bulunduğu görülmektedir. En önemli nakilcileri ise Dâvud b. el-Husayn ve Hilâl b. Habbâb olduğu ve kendisinden

[559] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/29.

yedişer rivayet naklettikleri görülmektedir. İbn Abbâs'ın ilk nesil râvisi olan İkrime'nin bu nakillerinden yalnızca Dâvud b. el-Husayn rivayetlerinin, İbrâhîm b. İsmâîl b. Ebû Habîbe-Vâkıdî aracılığıyla İbn Sa'd'a belli bir tarikle ulaştığı tespit edilmiştir.[560] Hüseyn b. Abdullâh'ın ise 3 rivayeti İbn Ebû Sebre'nin derlemesi yoluyla Vâkıdî'ye erişmektedir.[561] Diğerleri ise ikinci nesilde ve sonrasında dağınık halde aktarılarak İbn Sa'd'ın telifine kadar bir araya getirilememiş görünmektedir. Bu son gruptaki rivayetlerin nihaî derleyicisinin İbn Sa'd olduğu anlaşılmaktadır.

Grafik 53: *Sa'îd b. Cübeyr'in İbn Abbâs rivayetlerinin nakilcileri.*

Sa'îd b. Cübeyr'in İbn Abbâs rivayetleri 15 kişiye dağılmıştır ve belli bir kişide ciddi bir yoğunlaşma olmadığı görülmektedir. Ondan en yüksek sayıda rivayet alan Abdullâh b. Ömer b. Huseym el-Mekkî'nin ondan aldığı 5 rivayet, el-Mesûdî, Hammâd b. Seleme, Ebû Avâne gibi bir sonraki nesilden önemli âlimler tarafından nakledilmiştir. Atâ b. es-Sâib'in üç rivayeti de İbn Ebû el-Esved, Verkâ b. Ömer ve Ebû Avâne tarafından rivayet edilmektedir. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin 3 rivayetini ise Ma'mer ve Hammad b. Seleme'nin

[560] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/109, 165, 208; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/215, 241, 255, 260.
[561] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/113, 132, 434.

aktardığı görülmektedir. İbn Sa‘d’ın, farklı tariklerle eriştiği bu rivayetlerin son derleyicisi olduğunu söylemek mümkündür.

Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’in siyer bölümünde Ebû Sâlih’e nispetle yer alan 27 rivayetin 18’i İbn Abbâs’tan aktarılmaktadır. Bunların 17’sini el-Kelbî’nin aile isnâdıyla babasından aktardığı görülmektedir. Bir tek rivayette Ebû Sâlih’in râvisi Muhammed es-Sâib olarak geçmektedir. Bu rivayetin isnâdı “Muhammed es-Sâib- Ebû Ali el-Abdî-Ali b. Muhammed el-Kureşî” olarak devam etmektedir.[562] Ebû Sâlih’ten İbnü’l-Kelbî aktardığı 17 rivayet siyer kısmında sabit bir isnâd kalıbının en çok kullanıldığı nakiller olması hasebiyle dikkat çekici bir rivayet grubudur. Peygamberler tarihi ve neseb bilgisinin yer aldığı bu rivayetlerde; Hz. Peygamber’in nesebi hakkında bir ayetin yorumu, Hz. Adem’in yaratılışı, Hz. Havva’nın yaratılışı, Hz. İdrîs hakkındaki tek rivayet ve ayet yorumu, Hz. Nuh hakkında uzun bir kıssa ve tefsir rivayeti, Arapların nesebinin Nuh’un çocuklarına kadar gittiği, Hz. İbrâhîm’in konuştuğu diller (İbrânice ve Süryanice) ve ona ilk imân eden köleler, Hz. Adem ve Hz. Peygamber arasındaki asır ve senelerin ne kadar olduğu, Kusay’ın evlatları, Darü’n-Nedve’yi inşası, Abdülmenâf ve oğlu Hişâm’ın toplumdaki önemleri ve nesepleri, Abdullah b. Abdülmuttalib’le evlenmek isteyen kadının nesebi, Hz. Hatice’nin babası ve nesebi, Hz. Peygamber’in çocuklarının isimleri ve Kevser suresi tefsiri, Hz. Peygamber’in nübüvvet alametleri (Yahudilerin kutsal metinlerinde tebşîr edilmesi) hakkında bilgiler bulunmaktadır. Zayıf bir tarikle gelmesine rağmen İbn Sa‘d’ın siyer inşasında eksik kalan kısımları tamamlamak üzere bu rivayetlere başvurduğu anlaşılmaktadır. İdrîs Peygamber ve Hz. Hatice’nin babası hakkındaki rivayetlerin, konuyla ilgili eserine aldığı tek rivayet olması da bunu destekleyen karinelerdir.

Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe rivayetlerinin en önemli aktarıcısı Zührî’dir. 18 rivayetinin 13’ünü Zührî, 3’ünü aile isnâdıyla Abdurrahmân b. Ebû ez-Zinâd, birini aile isnâdıyla Abdülhamîd b. Ebû Enes, birini de Ebû el-Huveyris aktarmaktadır. Ana nakilcisi dışında üç râvisi olan Ubeydullâh’ın rivayetleri erken dönemde Zührî’nin tedvînine dahil olmuş görünmektedir. Ancak aşağıda da ele alınacağı üzere bu rivayetler

[562] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/139.

tekrar farklı kişilere dağılmış, Vâkıdî ve İbn Sa‘d’a gelinceye kadar dağınık olarak nakledilmişlerdir.

Miksem’in rivayetlerinin intikaline bakıldığında 16 rivayetinin 12’sinin el-Hakem, 4’ünün Yezîd b. Ebû Ziyâd tarafından nakledildiği görülmektedir. el-Hakem’den 5 kişiye dağılan 12 rivayeti İbn Sa‘d’ın bir, iki veya nadiren üç nakilci aracılığıyla farklı tariklerden derlediği anlaşılmaktadır. Bu durumda Miksem-el-Hakem rivayetlerinin nihâî derleyicisi İbn Sa‘d olmuştur, demek mümkündür.[563]

Ebû Cemre’nin de rivayetlerinin ana aktarıcısı Hammad b. Seleme’dir. Onun 14 İbn Abbâs rivayetinin 11’ini Hammad b. Seleme, 3’ünü Şu‘be b. el-Haccâc aktarmaktadır. Hammâd ve Şu‘be’nin yalnızca Ebû Cemre rivayetlerinin değil, farklı kaynaklardan aldıkları diğer İbn Abbâs rivayetlerinin de nakilcisi oldukları tespit edilmiştir. Ebû Cemre rivayetlerinin nakilcileri olan Hammâd ve Şu‘be’ye İbn Sa‘d 8 farklı kişi üzerinden ulaşmaktadır. İbn Sa‘d’ın söz konusu rivayetlere Fadl b. Dükeyn (1 isnâd), Haccâc b. el-Minhâl (2 isnâd), Hâşim b. Kâsım el-Kinânî (1 isnâd), İshâk b. İsâ (2 isnâd), Kesîr b. Hişâm (2 isnâd), Mûsâ b. Dâvud (1 isnâd), Mûsâ b. İsmâîl (3 isnâd) ve Vekî‘ b. Cerrâh (1 isnâd) aracılığıyla eriştiği tespit edilmiştir. İbn Sa‘d bu 14 rivayeti farklı hocalarından derlemiş ve muhtemelen aralarında metin ortaklığı olduğu için birleşik isnâdlı 4 rivayete indirgemiştir.[564] Bu aynı zamanda onun isnâd telfîkinde bir müellif olarak rivayetleri derleyip farklı tarikleri zikretme hedefinde olduğunu ve biyografi âlimi olarak isnâd telfîklerinde hoca-talebe ilişkilerini gözettiğini ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir örnektir.

İbn Abbâs’ın ikinci nesil râvileri arasında ciddi bir ortaklık görülmemektedir. Onun ikinci nesil nakilcileri arasında en dikkat çekici kişi olan Zührî’nin ise 6 kaynaktan 18 rivayet aldığı ve bunlar arasında en önemli kaynağının Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe olduğu

---

[563] Söz konusu rivayetler için bkz.: İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/382, 322; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/18, 102 (el-Hakem ile İbn Sa‘d arasında üç nakilci vardır), 109, 129, 147, 163, 248. Bunlar arasında 2/248’de yer alan rivayet birleşik isnâdlıdır. İbn Sa‘d’ın bu rivayeti eserine dahiledерken ana kaynağı itibariyle el-Hakem-Miksem’de birleşen bir metni eserine tek metin olarak aldığı görülmektedir. Onun kaynak ortaklığına dayalı telfîk uygulamasında bulunduğunu göstermesi açısından ilgili rivayet dikkat çekicidir.

[564] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 1/192; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 2/260, 267, 268.

görülmektedir. Ancak Zührî'nin kaynağı itibariyle bir kişide yoğunlaşan İbn Abbâs rivayetlerinin nakilcileri arasında diğerlerinden farklılaşan bir kişi olmamıştır. Zührî'nin İbn Abbâs rivayetlerinin nakilcilerinin güvenilirlik durumuna bakıldığında ise Ma'mer b. Râşid, İbrâhîm b. Sa'd, Leys b. Sa'd sika, Muhammed b. Abdullâh b. Müslim, Muhammed b. İshâk ve Üsame b. Zeyd el-Leysî sadûk olarak nitelenen ta'dîl edilmiş râvilerdir. Zührî'nin bu rivayetlerini nakleden 7 kişiden Ma'mer b. Râşid, İbrâhîm b. Sa'd ve Muhammed b. Abdullâh b. Müslim en çok rivayeti olan üç kişidir. Ma'mer b. Râşid rivayetleri Vâkıdî[565] nakliyle İbn Sa'd'a ulaşırken İbrâhîm b. Sa'd rivayetlerini, Süleymân b. Dâvûd el-Hâşimî, Mûsâ b. Dâvud ve Yahya b. Abbâd'dan nakille eserinde bir araya getirmiştir.[566] Muhammed b. Abdullâh b. Müslim rivayetleri de Vâkıdî nakliyle İbn Sa'd'a ulaşmıştır.[567]

Zührî'den sonra dağılan rivayetlerin İbn Sa'd'ın hocası Vâkıdî ve büyük oranda da İbn Sa'd tarafından derlendiği görülmektedir. İbn Sa'd, Zührî'nin İbn Abbâs rivayetlerini onun nakilcilerine bir râvi aracılığıyla erişerek aktarmıştır. İbn İshâk rivayetini Muhammed b. Ubeyd et-Tanâfisî ve Ya'lâ b. Ubeyd et-Tanâfisî;[568] Leys b. Sad rivayetini Hâşim b. Kasım el-Kinânî;[569] Üsâme b. Zeyd el-Leysî rivayetini Vâkıdî;[570] Salih b. Keysan rivayetini de aile isnâdıyla Ya'kûb b. İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî yoluyla almaktadır.[571] Böylelikle İbn Abbâs'dan gelen ve Zührî'nin derlediği rivayetler dağıldıktan sonra farklı kanallar ve iki râvi aracılığıyla İbn Sa'd tarafından derlenmiştir. İbn Sa'd'ın Vâkıdî aracılığıyla aldığı rivayetler de göz önünde bulundurularak Zührî'nin İbn Abbâs'dan naklettiği siyer rivayetlerinin derleyicilerinin Vâkıdî ve İbn Sa'd olduğunu söylemek mümkündür.

---

565 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/87, 222; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/214-215, 226.

566 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/317 (ikili birleşik isnâd), 370; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/175. Bu rivayetlerden 1/317'deki birleşik isnâdlı rivayeti İbn Sa'd'ın telfîk ettiği görülmektedir. İsnâdın ana tariki olan İbn Abbâs- Ubeydullâh-Zührî-İbrâhîm b. Sa'd ortaklığını göz önünde bulundurarak kaynakları aynı olan bu rivayeti hocaları neslinde farklılaşsa da eserine bir rivayet olarak eklemiştir.

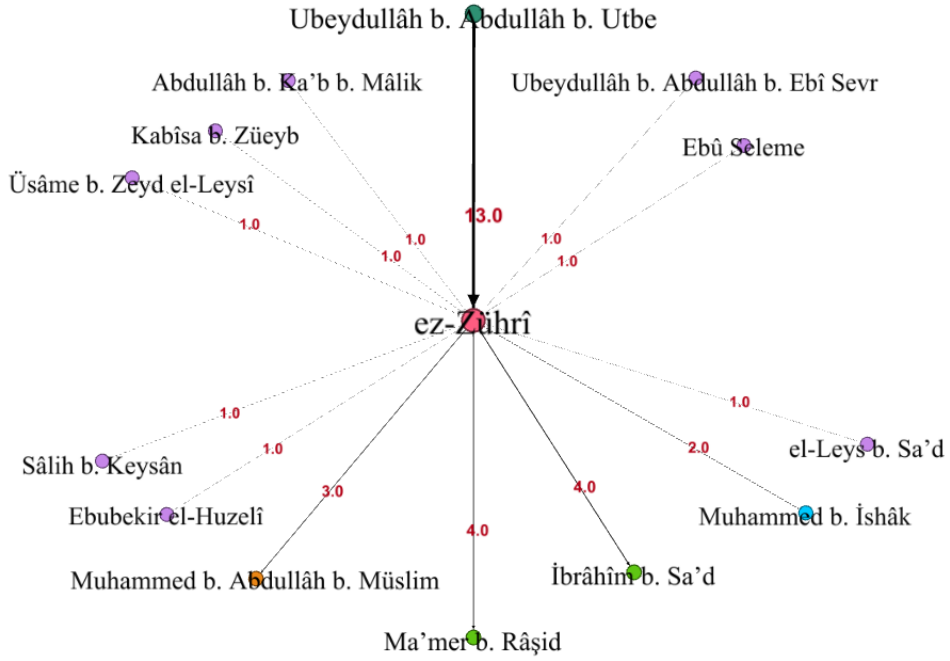
567 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/69, 222; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/232.

568 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/128, 175.

569 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/129.

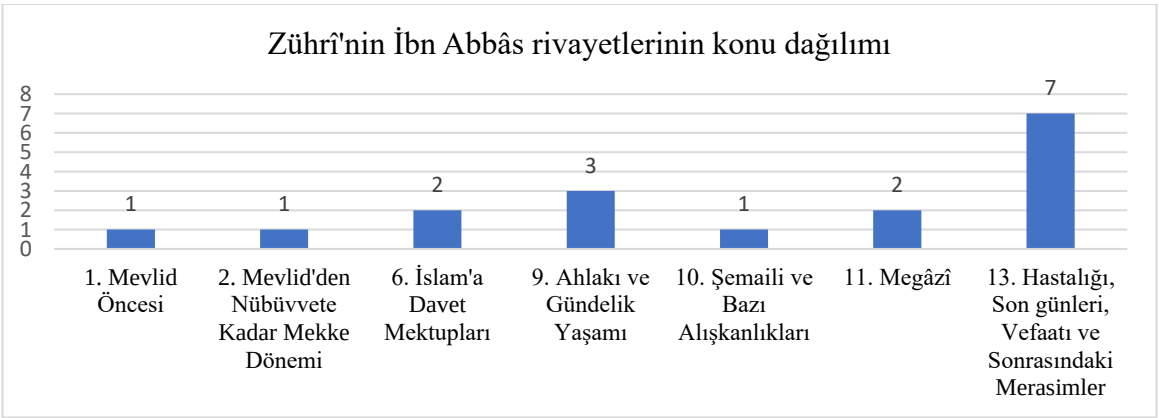
570 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/214-215.

571 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 2/215.

Grafik 54: *Zührî'nin İbn Abbâs rivayetlerinin kaynak ve nakilcileri.*

Bu noktada İbn Sa'd'ın birkaç isimle ulaştığı Zührî'den nakledilen rivayetlerin konu içeriğine de bakmak gerekmektedir. Aşağıdaki tabloda Zührî'nin İbn Abbâs nakillerinin konu dağılımı verilmektedir. Oldukça sınırlı sayıda olan rivayetlerin konu dağılımında Hz. Peygamber'in ahirete irtihali başlığında 8, ahlakı ve gündelik yaşamı başlığında 3, bunlar dışında dört konuda bir veya iki rivayet olduğu görülmektedir. Zührî'nin siyer rivayetlerini tedvîn ederken İbn Abbâs'ın rivayetlerinin konulara dağılımına göre ve rivayet hacmine göre ondan son derece sınırlı bir rivayet aktarımında bulunması dikkat çekicidir. Bu durum İbn Abbâs'ın ikinci nesil nakilcilerinde veya sonrasında başka müdevvinleri olduğunu düşündürmektedir.

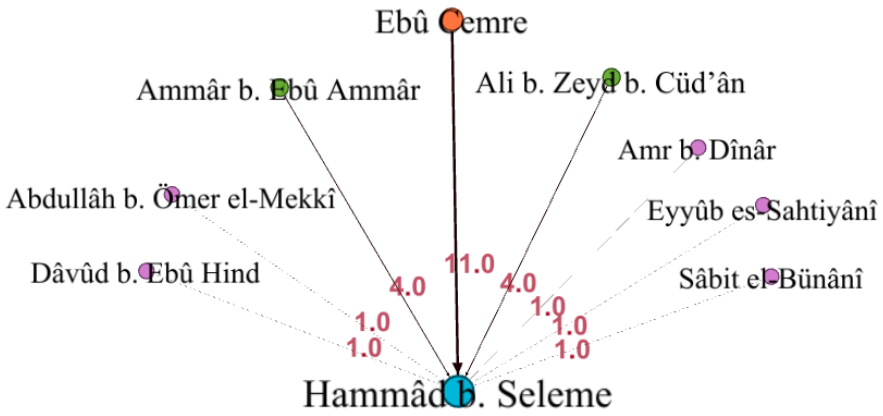

Grafik 55: *Zührî'nin İbn Abbâs rivayetlerinin konu dağılımı.*

İbn Abbâs'ın ilk nesil râvilerinin nakilleri incelendiğinde büyük oranda oldukça dağınık bir aktarım süreciyle karşılaşılmıştır. Bu rivayetlerin sonraki nesillerden kısmî müdevvinleri için İbn Abbâs rivayet ağında iç derece dağılımı en yüksek olan, dolayısıyla en fazla kaynağa müracaat edilen kişileri ele almak gerekecektir. Aşağıdaki listede müellif, müdevvin ve kısmî müdevvinler yer almaktadır. Tabloda yer alan isimlerden Zührî ikinci nesil nakilcilerinde ele alınmıştır. Vâkıdî, Fadl b. Dükeyn ve Sa'îd b. Süleymân ve Affân b. Müslim müellifler başlığında ele alınacaktır. Buna göre İbn Abbâs rivayetlerinin kısmî müdevvinlerini Hammâd b. Seleme, Ali b. Muhammed el-Kureşî, Ebû Avâne, Şu'be b. el-Haccâc, İbn Ebû Sebre olarak sıralamak mümkündür.

Müdevvin-Müellif	**Kaynak Sayısı**
*Muhammed b. Ömer	21
Hammâd b. Seleme	8
Ali b. Muhammed el-Kureşî	6
*Sa'îd b. Süleymân	6
Zührî	5
Ebû Avâne	5
Şu'be b. el-Haccâc	5
İbn Ebû Sebre	5
*Affân b. Müslim	5
*Fadl b. Dükeyn	5

*Yıldızlı olan isimler müellif diğerleri müdevvin veya kısmî müdevvinlerdir.

Grafik 56: *Hammâd b. Seleme'nin İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları.*

Hammâd b. Seleme'nin 8 kişiden bir veya iki kişi aracılığıyla İbn Abbâs'dan naklettiği toplamda 24 rivayet vardır. Bunlarda ana kaynağı İbn Abbâs'ın ilk nesil râvilerinden Ebû Cemre'dir. Onun bu rivayetlerini sonraki nesilde nakleden 8 kişi vardır. Bunlar İbn Sa'd'ın doğrudan kendilerinden rivayet aldığı Mûsâ b. İsmâîl (5 rivayet), Affân b. Müslim (4 rivayet), Kesîr b. Hişâm (4 rivayet), Yahyâ b. Abbâd (3 rivayet), el-Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb (2 rivayet), Mûsâ b. Dâvud (2 rivayet), İshâk b. İsâ (2 rivayet) ve el-Haccâc b. Mihal'dir (2 rivayet). Dolayısıyla İbn Abbâs'ın bu 24 rivayeti Hammâd tarafından derlenmiş olmasına karşın farklı kişilere yayılmış en son İbn Sa'd tarafından bir telife dahil edilmiştir.

Ali b. Muhammed el-Kureşî'nin iç derece dağılımı 6'dır. Ebû Zekeriyyâ el-Aclânî'den 2, Süleymân el-Kaflânî, Ebû Ali el-Abdî, Mesleme b. Alkame, Verkâ b. Ömer ve Ali b. Mücâhid'den birer rivayeti vardır. İbn Sa'd bu rivayetlere doğrudan erişmektedir. Başka bir ifadeyle bu rivayetlerin derleyicisi Ali b. Muhammed'dir ve İbn Sa'd ondan istifade etmiştir.

Ebû Avâne, 5 kişiden 7 rivayet almıştır. Abdülmelik b. Umeyr ve el-A'meş'den 2, Mûsâ b. Ebû Âişe, Atâ b. es-Saîb, Abdullâh b. Ömer b. Huseym el-Mekkî'den birer rivayet almıştır. İbn Sa'd onun bu rivayetlerine 5 nakilci aracılığıyla erişmektedir. Affân b. Müslim, Yahyâ b. Hammâd'dan 2, Hişâm b. Ebû Velîd et-Tayâlisî, Sa'îd b. Mansûr ve Süreyc b. en-Nu'mân aracılığıyla birer rivayete erişmiştir. Ebû Avâne tarafından bir araya getirilen sınırlı sayıdaki bu rivayetin de nihaî derleyicisi İbn Sa'd olmuştur.

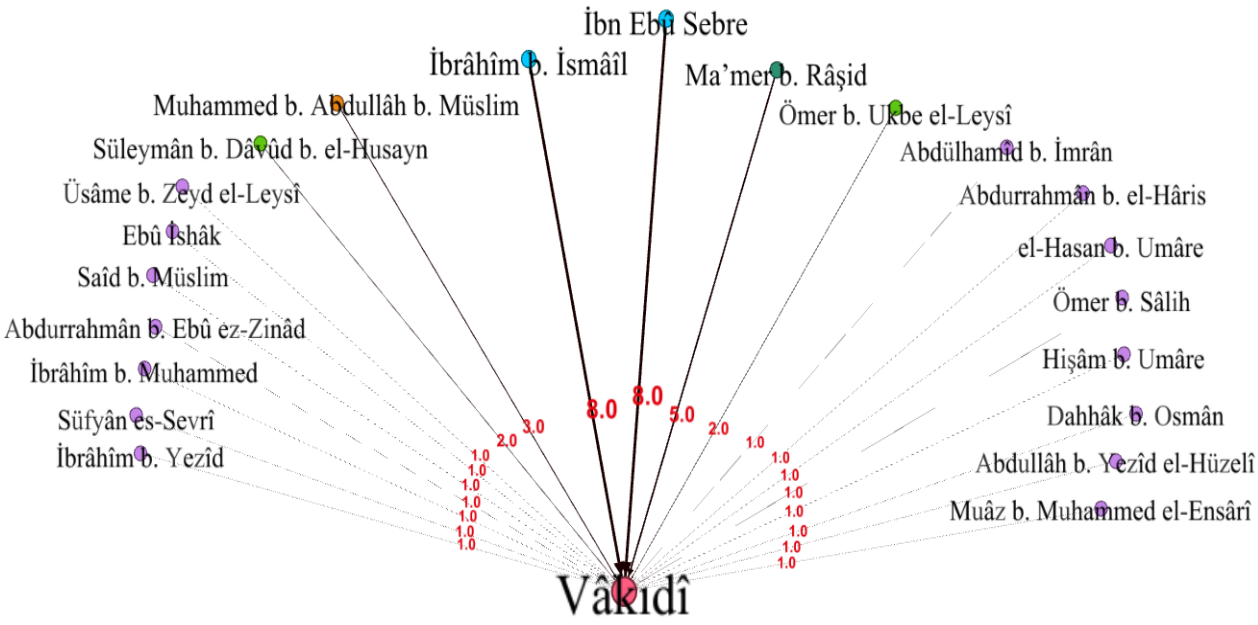
Şu'be b. el-Haccâc 5 kişiden 9 rivayet almıştır. Ebû Cemre'den 3, İbn Abbâs ve el-Hakem'den 2'şer, Ca'fer b. İyâs ve Eyyûb es-Sahtiyânî'den birer rivayeti vardır. İbn Sa'd Ebû Cemre rivayetlerinin râvileri olan Hammâd'a 8, Şu'be'ye ise 6 kişi üzerinden erişmekte ve eserinde yer vermektedir. Hammâd ve Şu'be'nin râvileri arasında ortaklık yoktur ve İbn Sa'd toplamda 14 farklı kişiden bu rivayetleri almıştır. Bu da kendisinden önce tedvîn edilmiş olsa dahi dağılan bu rivayetlerin eserinde yeniden bir araya gelmesini sağlamıştır.

İbn Ebû Sebre'nin 5 farklı kişiden naklettiği 8 rivayet vardır. Bunlardan 3'ünü Hüseyin b. Abdullâh'tan, 2'sini Abbâs b. Abdullâh b. Ma'bed'den ve birer rivayet olmak üzere

toplamda üç rivayetini Abdülmecîd b. Süheyl, İshâk b. Abdullâh ve Şerîk b. Abdullâh b. Ebû Nemr'den almıştır. İbn Sa'd bu rivayetlerin tamamına hocası Vâkıdî aracılığıyla erişmektedir.

c. Müellifler

İbn Sa'd'ın hocaları neslinden müellif râviler aracılığıyla ulaştığı İbn Abbâs nakillerinde en önemli kaynağı Vâkıdî'dir. Hocası Vâkıdî aracılığıyla 43 rivayete eserinde yer vermiştir. Bunlarda Vâkıdî'nin kaynakları ise aşağıdaki grafikte gösterilmektedir. Buna göre en önemli kaynağı İbn Ebû Sebre ve İbrâhîm b. İsmâîl b. Ebû Habîbe'dir ve her ikisinden 8'er rivayet nakletmiştir. Vâkıdî, Ma 'mer b. Râşid ve Muhammed b. Abdullah b. Müslim gibi diğer önemli kaynaklarından da toplamda 8 İbn Abbâs rivayeti aktarmıştır. Diğer râvilerinden ise 1 veya 2 İbn Abbâs rivayeti naklettiği tespit edilmiştir.

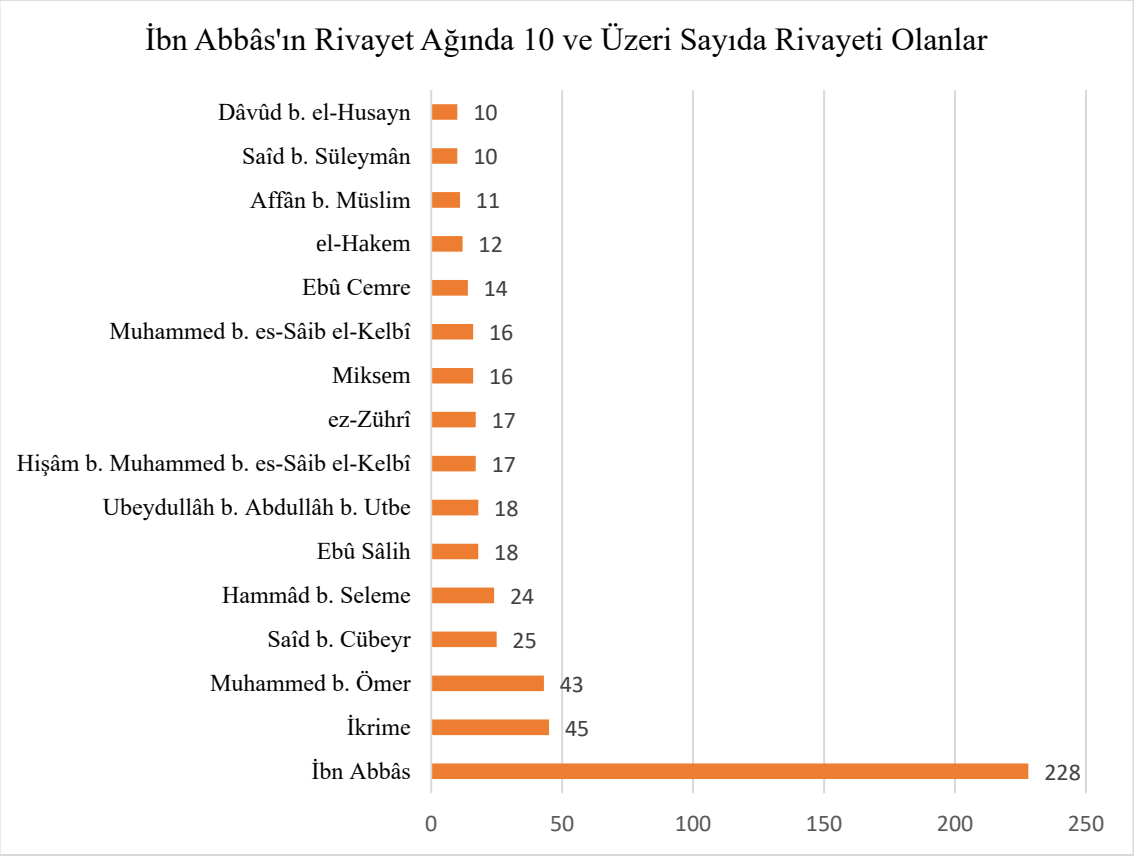
Grafik 57: *Vâkıdî'nin İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları.*

İbn Sa'd'ın, İbn Abbâs rivayetlerine eriştiği müellif râviler arasında olan Fadl b. Dukeyn'e ait 5 rivayet olduğu belirlenmiştir. İbn Sa'd, onun Süfyân es-Sevrî, el-Mes'ûdî, Şerîk b. Abdullah, Abdurrahman b. Süleyman el-Gasîl, Şu'be b. el-Haccâc'dan aldığı birer rivayeti nakletmiştir. İbn Sa'd Fadl b. Dükeyn'den doğrudan nakletmektedir. Bu durumda rivayetlerin derleyicisinin Fadl olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Abbâs rivayetlerinin müellif râvilerinden bir diğeri ise Sa'îd b. Süleyman'dır. Onun 5 kaynaktan 10 rivayet aktardığı tespit edilmiştir. Abbâd b. el-Avvâm'dan 6, İbn Ebû el-Esved, Şerîk b. Abdullâh, Sâlih b. Ömer ve Hüşeym b. Beşîr'den birer rivayeti vardır. İbn Sa'd bu rivayetleri Sa'îd'den doğrudan nakletmektedir, derleyici ise Sa'îd'dir.

İbn Abbâs rivayetlerinin son aktarıcıları arasında Affân b. Müslim de bir müellif olarak zikredilmelidir. İbn Sa'd, Affân'nın derlediği 11 İbn Abbâs rivayetini doğrudan nakletmektedir. Bunların 4'ü Hammâd b. Seleme'ye, biri Vüheyb'e ait iken, Sâbit b. Yezîd, Ebû Avâne ve Hemmâm'dan ikişer rivayeti olduğu görülmektedir.

İbn Sa'd, müellifler dönemi râvilerinden toplamda 69 İbn Abbâs rivayeti kaydetmektedir. Onun eserinde İbn Abbâs'dan naklettiği 227 rivayetinin diğer kaynakları ise çeşitlilik arz etmektedir. İbn Sa'd kendisinden önceki tedvîn ve cem' faaliyetleriyle bir araya getirilen rivayetleri, kimi zaman dağınık nakillerini yeniden cem ederek kimi zaman da bir veya iki hocası aracılığıyla elde etmiştir. Ancak onun bu rivayetlere erişmek için kullandığı farklı kaynaklar olduğu açıktır.

Grafik 58: *İbn Abbâs Rivayet Ağında 10 ve Üzeri Sayıda Rivayeti Olan Kişiler*

Yukarıdaki grafikte verilen rakamlara göre İbn Abbâs'ın nakilcileri arasında 10 ve üzeri sayıda rivayeti olanların sayıca az olması da İbn Sa'd'ın tedvin faaliyetinin önemini göstermektedir. Hz. Âişe rivayetlerinde olduğu gibi İbn Abbâs rivayetlerinde de müdevvin olarak Zührî, müellif olarak Vâkıdî'nin ön planda olduğu görülmektedir. İbnü'l-Kelbî'nin babası-Ebû Sâlih kanalıyla naklettiği rivayetler de İbn Sa'd'ın peygamberler tarihi ile ilgili olarak müracaat ettiği aile isnâdına dayalı kaynaklar arasındadır.

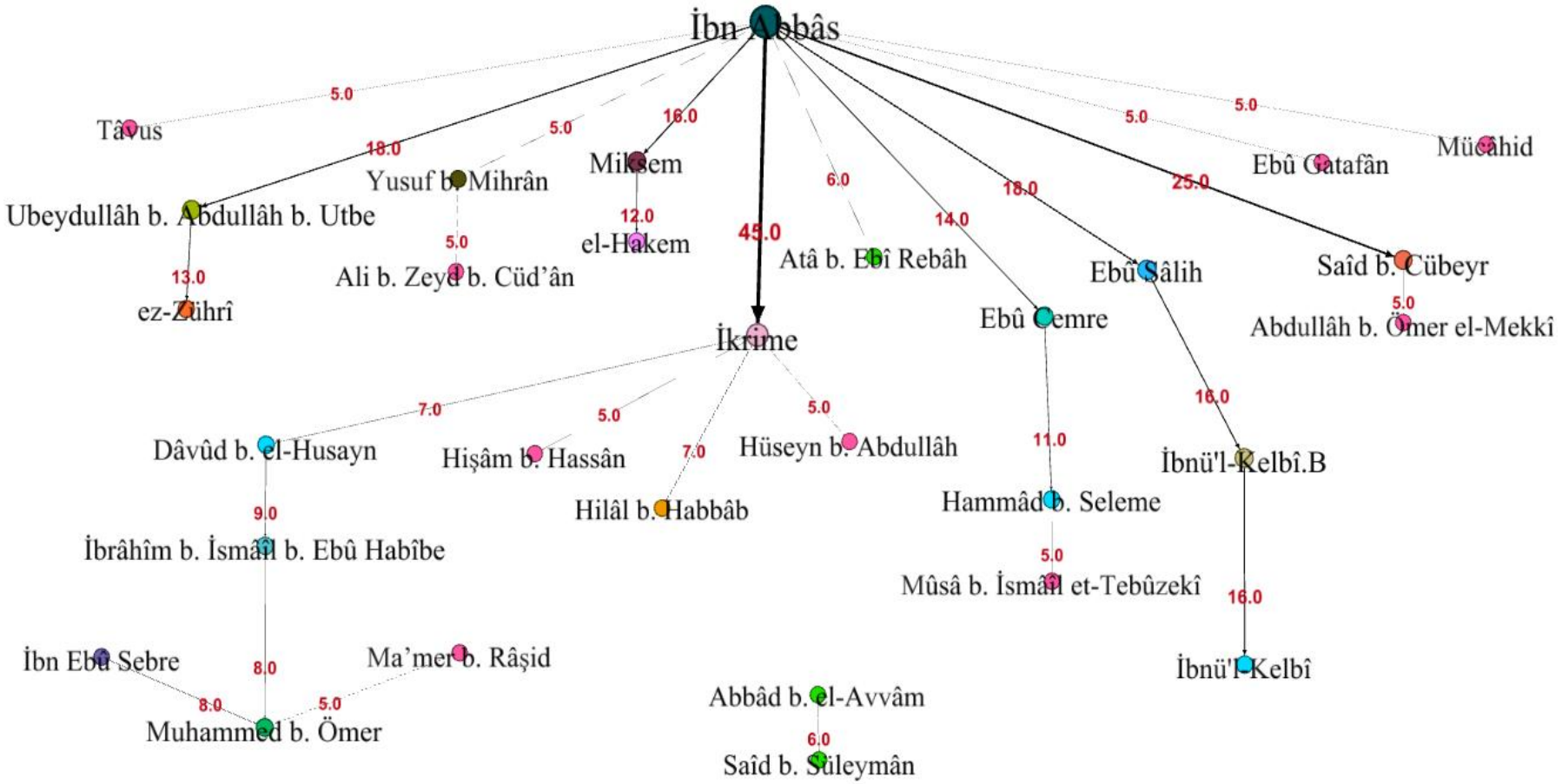
d. İbn Sa'd'ın Kaynakları

İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer rivayetlerinde İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetler, onu siyer rivayetlerinin ana kaynakları arasında en fazla rivayeti olan ikinci kişi konumuna getirmiştir. İbn Abbâs rivayetlerini râviler arası ilişkilere göre birbirinden en az 5 rivayet alan hoca ve talelebeleri aşağıdaki gibi görselleştirmek mümkündür.

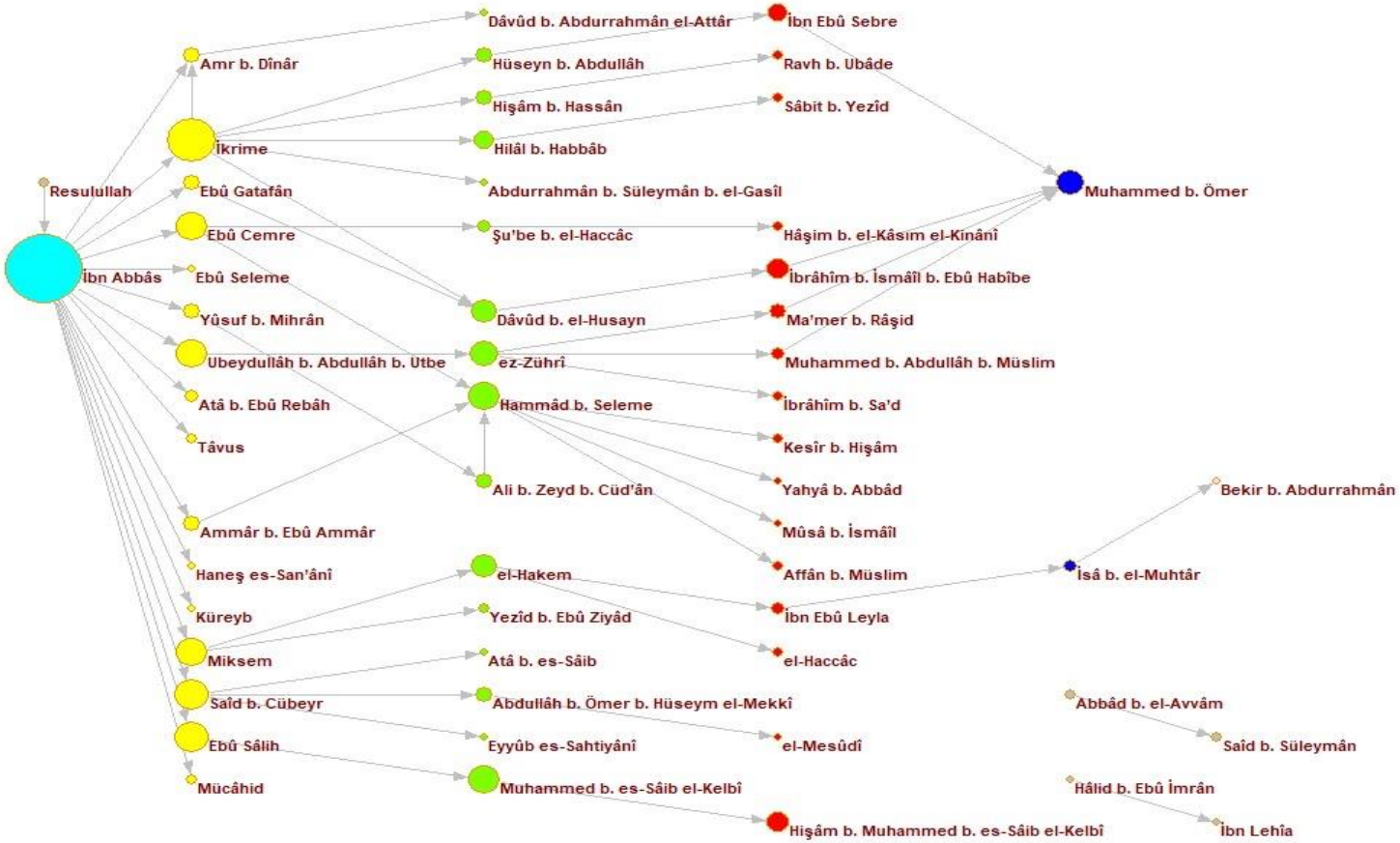
Tabloda Vâkıdî ve İbnü'l-Kelbî gibi belli tariklerle rivayet aktarımında rol oynayan müelliflerin tebarüz ettiği görülmektedir. Zührî'nin takipçilerinin ismi ise bu listeye girememiştir. Zira onun İbn Abbâs rivayetlerini nakledenler tamamı güvenilir râviler olsa da tedvîninin naklinin devamına değil, rivayetlerinin dağılmasına sebep olmuşlardır. İbn Sa'd bu rivayetlere birkaç farklı tarikle veya hocası Vâkıdî'den naklen ulaşmıştır. İbn Abbâs'ın bu çerçevede ele alınan 162 rivayetinde ilk nesil râvileri arasında en fazla rivayetle ön plana çıkan İkrime'nin nakilcileri arasındaki süreklilik diğerlerine göre daha fazladır. Sa'îd b. Cübeyr'in ise bir nakilcisi ondan 5 rivayet almış, diğerleri daha az sayıda rivayet nakletmişlerdir. İbn Sa'd'a kadar devam eden tariklerden biri de Ebû Cemre-Hammâd-Musâ b. İsmâîl et-Tebûzekî naklidir. Ancak Ebû Cemre'nin 18 rivayetinden yalnızca 5'i İbn Sa'd'a bu yolla intikal etmiş görünmektedir.

İbn Sa'd'ın siyerine göre İbn Abbâs rivayetlerinin intikal süreçleri birbirinden en az 3 rivayet alan râvilere göre düzenlendiğinde sınırlı sayıda rivayet aktarımının bilgi akış sürecine etkisini aşağıdaki tabloda daha net görmek mümkündür. Örneğin Zührî'nin Ubeydullâh'tan naklettiği 14 rivayetin Ma'mer ve Muhammed b. Abdullâh b. Müslim tarikiyle Vâkıdî'ye ulaştığı ve İbn Sa'd'ın hocasından bu rivayetleri aldığı görülmektedir. Sa'îd b. Cübeyr rivayetleri ise Eyyûb es-Sahtiyânî ve Atâ b. es-Sâib kanalıyla

aktarılmakta, ancak bilgi akışı burada da kesintiye uğramaktadır. Bu rivayetler 15 kişiye dağılarak İbn Sa‘d’ın derlemesine kadar rivayet kültürü içerisinde aktarılagelmiştir.

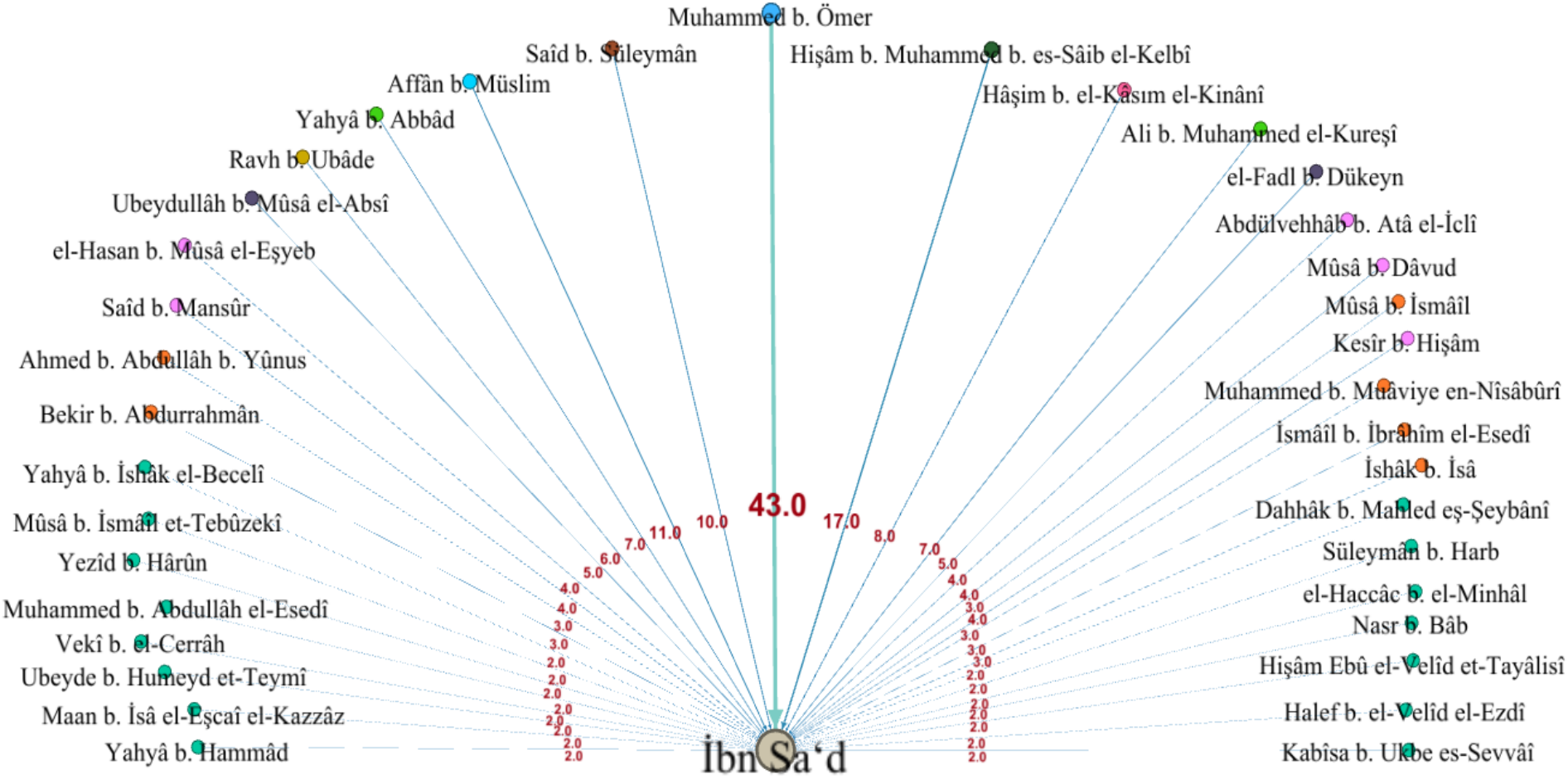

Grafik 59: *İbn Abbâs'ın 162 rivayetinin dağılımı.*

Grafik 60: *İbn Abbâs'ın 178 rivayetinin dağılımı.*

İbn Sa‘d *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’in siyer bölümünde İbn Abbâs rivayetlerini 74 kişiden nakletmektedir. Bu kişilerden aldığı rivayetlerin bir kısmı müellif olan hocalarından doğrudan nakilleridir. Özellikle İbnü’l-Kelbî rivayetlerinin, genel olarak ve İbn Abbâs özelinde bir telife dayandığı söylenebilir. Vâkıdî rivayetlerinin ise konu çeşitliliği ve yoğunluğu, ayrıca kaynak çeşitliliği düşünüldüğünde onun günümüze ulaşmayan siyer telifine dayanması mümkündür. İbn Sa‘d’ın bu hocaları dışında bir veya birkaç rivayetine başvurduğu râvilerin de rivayetlerini eserine aldığı tespit edilmiştir. İkinci nesilden müellifler nesline kadarki süreçte ele alınan gruplarda da zikredildiği üzere bazı durumlarda o İbn Abbâs rivayetlerinin derleyicisi olmuş dağınık halde bulunan bu rivayetleri eserinin ilgili başlıklarına alarak siyer yazımına dahil etmiştir.

Grafik 61: *İbn Sa'd'ın İbn Abbâs rivayetlerinin kaynakları.*

3. Enes b. Mâlik'in Rivayet Ağları

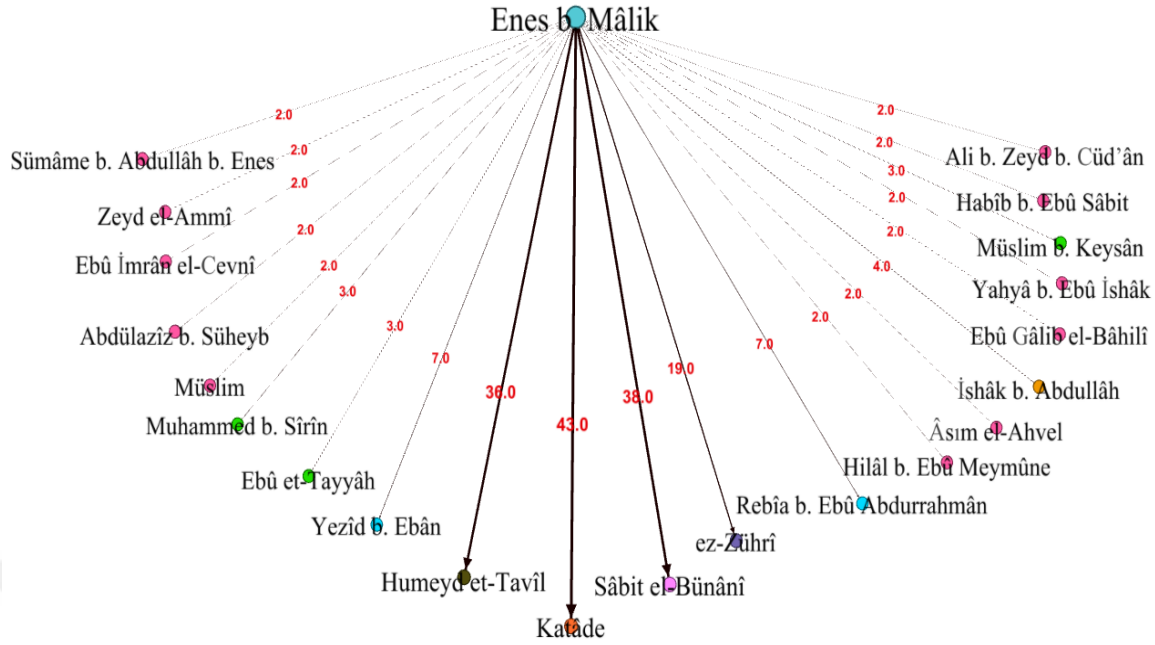
Enes b. Mâlik de İbn Abbâs gibi Hz. Peygamber'i erken yaşlarında tanımış sahâbedendir. Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinde 8-10 yaşlarında olduğuna dair rivayetler vardır.[572] Annesinin kendisini Medine'ye geldiği sırada hizmet için onun yanına götürdüğü günden sonra Hz. Peygamber'e 10 sene hizmet ettiği bilinmektedir.[573] Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Ebû Zer, Mu'âz gibi birçok tanınmış sahâbîden rivayeti olduğu kaydedilmektedir.[574] Hz. Peygamber'in duasına mazhar olup hayatına bunun yansıdığını söyleyen Enes b. Mâlik[575] onunla tam bir mülazemetinin olduğunu ve hicretten vefatına kadar onun yanında olduğunu bildirmiştir.[576] Muammerûndan olan Enes b. Mâlik'ten Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Şa'bî, Mekhûl, Sâbit el-Bünânî, Zührî ve Katâde gibi âlimler rivayette bulunmuşlardır.[577] Bu başlıkta Enes b. Mâlik'in rivayetlerinin dağılımı ilk nesilden İbn Sa'd'a kadarki nakil süreçleri çerçevesinde ele alınacaktır.

a. İlk Nesil Râvileri

Enes b. Mâlik'in 243 rivayeti ilk nesilde 49 nakilci tarafından aktarılmıştır. Onun 28 rivayeti yalnızca birer kişi tarafından aktarılmaktadır. Enes b. Mâlik'in hemen hemen bütün nakilcileri 4 veya 5. tabaka râvisi olup Ebû Lebîd (ö. 80) hariç, tamamının vefat tarihi hicrî 100'den sonradır. İki ve üzeri sayıdaki rivayetlerinin nakilcileri aşağıdaki görselde yer almaktadır. Sahâbe neslinden doğrudan 4 ve 5. tabaka râvilerinin nakillerinin olması olağan bir durum değildir. Ancak Enes b. Mâlik'in muammerûndan olması onun ilk nakilcilerinin tedvîn asrı râvilerinden olması sonucunu doğurmuştur.

---

572 Konu hakkındaki farklı rivayetler için bkz.: İzzeddîn İbn Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd (y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/294.
573 İbn Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 1/294.
574 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/396.
575 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/399.
576 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/397.
577 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 3/396.

Grafik 62: *Enes b. Mâlik'in ilk nesil râvileri ve rivayet sayıları.*

Enes b. Mâlik'in ilk nesil râvileri arasında 5 ve üzeri sayıda nakilleri olan kişiler Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö. 117), Sâbit el-Bünânî (ö. 127), Humeyd et-Tavîl (ö. 142), Zührî, Yezîd b. Ebân (ö. 119) ve Rebîa b. Ebû Abdurrahmân'dır (ö. 136). Bu kişilerden Humeyd ve Rebîa 5, diğerleri ise dördüncü tabaka râvileridir. Söz konusu 6 kişinin Enes'ten nakilleri toplamda 150'dir ve rivayetlerinin yaklaşık 2/3'sini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu kişilere odaklanmak rivayetlerinin nakil sürecini anlamak açısından anlamlı görünmektedir.

Enes b. Mâlik'in en önemli nakilcisi kendisinden 43 rivayet aktaran Katâde'dir. Katâde ile Enes b. Mâlik arasında bir akrabalık veya benzeri bir yakınlık tespit edilememiştir. Sahâbe ve tâbiûn neslinden birçok kişinin râvisi olan Katâde, zamanının hafızlarından sika kabul edilen kişilerdendir.[578] Kendisine okuduklarımızı yazalim mı diye sorulduğunda, ayetten delil getirerek, yazılmasını söylemiştir. Bununla birlikte hafızasının güçlü olduğuna dair rivayetler de nakledilmektedir.[579] İbn Sa'd'ın aktardığına göre Katâde, Hasan el-Basrî ve diğer kişilerden duyduğu rivayetleri Sa'îd b. Müseyyeb'e sormuştur. Hadisleri naklederken semâ yoluyla aldıklarını diğerlerinden ayırt etmek için

[578] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/228.
[579] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/229.

farklı rivayet lafızlarına müracaat etmektedir. Rivayetlerinde gramer hatası olmamasına dikkat etmekte ve talebelerine kendisinin yaptığı bu tür bir hata görürlerse düzeltmelerini tavsiye etmektedir. Rivayet naklinde bu derece titiz ve ilim öğrenme çabası ve hıfzıyla meşhur olan Katâde'nin isnâd kullanmadığı, ancak Hammâd b. Ebû Süleymân Basra'ya geldikten sonra onun rivayet aktarımına benzer şekilde isnâdlı rivayette bulunduğu bilinmektedir.[580] Onun, burada ele alınan Enes b. Mâlik'ten naklettiği 43 rivayette isnâd kullandığı görülmektedir. Katâde'nin İbn Sa'd'ın eserinin siyer kısmındaki tüm rivayetlerine bakıldığında Katâde'nin, 107 rivayetinin 43'ü Enes'ten nakilleri olmak üzere 82'sinde isnâda müracaat ettiği, 25'ini isnâdsız naklettiği tespit edilmiştir. İbn Sa'd'ın, siyerin muhtelif konularındaki bu 25 isnâdsız Katâde rivayetini senedleri açısından problemli olsa da eserine alması ve aynı zamanda tabakât kısmında bu konudaki eleştirileri muhafaza etmesi dikkat çekicidir.

Enes b. Mâlik'in ilk nesil nakilcileri arasında bir diğer önemli isim Sâbit el-Bünânî'dir. Ondan 38 rivayet naklettiği görülmektedir. Sâbit ibadete düşkünlüğüyle tanınmaktadır. Ebû Dâvud, onun Enes'ten rivayet edenler içerisinde Katâde'den sonraki en güvenilir kişi olduğunu söylemektedir. Enes b. Mâlik'in onun hakkında, "herşeyin bir anahtarı vardır, Sâbit ise hayrın anahtarıdır" dediği aktarılmaktadır.[581] Sâbit'in Enes b. Mâlik nezdinde oldukça değerli bir yere sahip olduğu, adeta hane halkından biri gibi yakınlık kurduğu, bunun hadis rivayetlerine de etki ettiği ve 951 hadisinin 742'sinin kaynağının Enes b. Mâlik olduğu tespit edilmiştir.[582] Sâbit, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'nin tevsik ettiği biridir. İbn Adî "kendisi sika olmasına rağmen râvileri zayıftır, hadisi münker değildir",[583] "sika râviler tarafından aktarılan hadisleri doğrudur (müstakim)"der.[584] Zehebî "Sâbit ismi gibi Sâbit'tir" diyerek onun güvenilirliğine dair kanaatini veciz bir şekilde ifade etmektedir.[585] Ebû Hâtim er-Râzî ise "Enes'in ashabından en güvenilir olanı Zührî sonra Sâbit sonra Katâde'dir" demektedir.[586] Ali b. Medînî'nin onun 250 civarında

[580] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/229-230.
[581] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/231; el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 2/617.
[582] Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*, 184-185.
[583] ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1963, 1/362.
[584] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 5/520.
[585] ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1963, 1/363.
[586] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 5/520.

hadisi olduğunu söylemektedir.[587] Sâbit'in, Enes b. Mâlik dışında İbn Ömer, Abdullâh b. Zübeyr, Ebû Berse el-Eslemî ve İbn Muğaffel'den rivayetleri olduğu kaydedilmektedir.[588] Onun Enes'ten aldıkları dışında, İbn Sa'd'ın siyerinde 6 rivayeti daha vardır. Bunları Şuayb b. Abdullâh b. Amr, İshâk b. Abdullâh b. el-Hâris, Abdullâh b. Rebâh, Abdurrahmân b. Ebû Leylâ ve Ümmü Seleme'den naklettiği görülmektedir.

Humeyd et-Tavîl, Enes b. Mâlik'ten 36 rivayet aktaran önemli râvilerindendir. Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim er-Râzi tarafından sika olarak nitelenen, Hasan el-Basrî'den rivayetleri dolayısıyla onun da önemli talebeleri arasında kabul edilen biridir.[589] Humeyd'in Enes'ten rivayetlerinde tedlîse düştüğü ve ondan doğrudan semâ yoluyla almadığı bu rivayetleri Sâbit el-Bünânî'den aldığı yönünde değerlendirmeler vardır.[590] Şu'be onun Enes'ten rivayetlerinin 5 (bir rivayete göre 24) rivayetle sınırlı olduğunu,[591] Hammâd ise onun bütün Enes rivayetlerini Sâbit'ten aldığını söylemektedir.[592] Zehebî Hammâd'ın Enes'ten naklettiği 100 rivayetin Kütüb-i sitte'de yer aldığını kaydetmektedir.[593] İbn Sa'd, eserinin tabakât kısmında Humeyd'in Enes rivayetlerinde tedlîs olabileceğini söylemektedir.[594] Eserinin siyer bölümünde Humeyd'e ait 40 rivayet vardır. Bunların 36'sı Enes'ten doğrudan, 2'si Bekir b. Abdullâh'tan, birer rivayeti de Hasan el-Basrî ve İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetleridir. İbn Sa'd'ın Humeyd'in Enes riveyetlerinde tedlîs olması ihtimaline rağmen, onun rivayetlerini bu problemin farkında olarak eserine almıştır. Humeyd konusunda ilgi çekici bir başka husus ise İbn Abbâs'ın vefat ettiği sene doğduğu kaydedilen Humeyd'in[595] bir rivayetinde kaynağının İbn Abbâs olması ve İbn Sa'd'ın buna eserinde yer vermesidir.[596]

Zührî önemli bir müdevvin olarak Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri arasındadır. Hz. Âişe ve İbn Abbâs'tan farklı olarak ondan doğrudan rivayet almaktadır. Bununla birlikte

---

587 ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1963, 1/362.
588 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 5/519.
589 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/164-165.
590 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/165.
591 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/166.
592 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/165.
593 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/166.
594 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/251.
595 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/163.
596 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/382.

Zührî'nin Enes'ten nakilleri oldukça sınırlı olup İbn Sa'd'ın eserinin siyer bölümünde yalnızca 19 rivayeti olduğu tespit edilmiştir.[597] Onun Enes'ten nakillerinin konu itibariyle Hz. Peygamber'in ahirete irtihali ve sonrasındaki merasimler hakkında yoğunlaştığı ve 10 rivayetinin bu başlıkta zikredildiği görülmektedir. Zührî'nin bu başlıktaki rivayetlerinin ana kaynağının Urve'dir. Konu hakkındaki diğer bir önemli kaynağının da doğrudan rivayet aldığı bir sahâbî olan Enes b. Mâlik olduğu anlaşılmaktadır. Zührî'nin Enes'ten diğer nakillerine bakıldığında şemâil ve megâzî konularında 4'er, nübüvvet öncesi hayatı hakkında bir rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Ciddi bir rivayet hacmine ve konu çeşitliliğine sahip olmayan bu içerikler Zührî'nin, Enes b. Mâlik'ten, siyer rivayetlerinin tedvîni hususunda sınırlı düzeyde istifade ettiğini göstermektedir.

Enes b. Mâlik'ten doğrudan nakilleri olan Yezîd b. Ebân hakkında İbn Sa'd zayıf demektedir.[598] Nesaî, metrûk olduğunu söylerken, Dârekutnî zayıf, İbn Adî "la be'se bihi" lafızlarıyla cerh etmişlerdir.[599] Onun Enes b Mâlik'ten naklettiği 8 rivayet abdestte sakalını hilallemek,[600] Hz. Peygamber'in güzel koku kullanması,[601] sakalını hilallemesi ve saç ve sakalının beyazlığını gören ashabına kendisini yaşlandıranın Hûd Suresi olduğunu söylemesi,[602] İsra gecesi Hz. Peygamber'e kavmine hacamat yaptırmayı emretmesinin söylenmesi,[603] Hz. Peygamber'in giyim konusundaki kanaatkar tutumu,[604] başına sarık sarıp sakallarını taraması[605] ve Hz. Peygamber'in hac sırasındaki bineği hakkındadır. İbn Sa'd'ın, tabakâtında zayıf olarak andığı bu râviden Hz. Peygamber'in gündelik yaşamı veya şemâili hususlarındaki bu tarihî rivayetleri nakletmesi, onun siyer telif anlayışıyla alakalı olmalıdır.

---

[597] Onun Buhârî'deki Enes b. Mâlik rivayetlerinin sayısı 59 olarak tespit edilmiştir. bkz.: Ali Fuat Futsi, "İbn Şihâb ez-Zührî ve Sahîh-i Buhârî'de Yer Alan Enes b. Mâlik Rivayetleri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* III/2 (2017), 99.
[598] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/244.
[599] ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1963, 4/418.
[600] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/332.
[601] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/343.
[602] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/375-376.
[603] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/385.
[604] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/395.
[605] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/416.

Enes b. Mâlik rivayetlerinin ilk nakilcilerinden öne çıkan bir diğer isim Rebîa b. Ebû Abdurrahmân'dır. Birçok münekkidin tevsîk ettiği, Medine fukahasından olan[606] ve sahâbe ve kibâru't-tabiînle görüşmüş bir âlimdir.[607] Mescid-i Nebevî'deki ilim halkasına Mâlik b. Enes gibi dönemin ulemasının devam ettiği bilinmektedir. Başlarda Ebû ez-Zinâd'la birlikte oldukları ilim halkasından daha sonra ayrılarak kendi halkalarında tedris faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[608] Ahmed b. Hanbel'in de ondan ilim aldığı ve onu anlamak için çaba gösterdiği kaydedilmektedir. Rebîa b. Ebû Abdurrahman'la aynı mecliste hadis rivayetinde bulunan Yahyâ b. Sa'îd, ondan daha feraset sahibi birini görmediğini ifade etmektedir.[609] Sevvâr b. Abdullâh el-Anberî, el-Hasan ve İbn Sîrîn dahil olmak üzere ondan daha âlim birini görmediğini söylemektedir. Abdülazîz b. Ebû Seleme'nin, sünneti ondan daha iyi ezbere bilen birisi olmadığını söylediği nakledilmektedir. Onun ilimdeki bu yetkinliği, halife İbn Abbâs es-Saffâh'ın ilgisini çekmiş ve kendisine kadılık teklif etmiştir. Mâlik b. Enes'ten nakledildiğine göre Rebîa halifenin kendisine sunduğu hediyeleri geri çevirmiştir.[610] Onun resmî bir görevde bulunmadığı ve halifenin kadılık teklifini de geri çevirdiği kaydedilmektedir.[611] İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde Enes b. Mâlik'ten 7, İbn Ebû Müleyke'den iki rivayet naklettiği görülmektedir. İbn Sa'd'ın isnâdlarına göre Rebîa b. Abdurrahmân'ın Enes b. Mâlik'ten naklettiği 7 rivayeti, Enes b. İyâd (4 rivayet), Süleymân b. Bilâl (2 rivayet) ve Mâlik b. Enes (1 rivayet) aktarmaktadır. İbn Sa'd bunları Enes b. İyâd'dan doğrudan alırken, Süleymân b. Bilâl ve Mâlik b. Enes'ten bir başka râvi aracılığıyla nakletmektedir. Böylelikle o Enes'in üçüncü ve dördüncü nesil nakilcilerinden rivayette bulunmaktadır.

Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın ilk nesil râvilerinden farklı olarak Enes b. Mâlik'in râvilerinin onunla doğal ilişkileri sonucu yakınlık kurmaktan ziyade hoca-talebe ilişkisiyle rivayetlerine eriştiklerini söylemek mümkündür. Onun ilk râvilerinin döneminin meşhur uleması olmasında sistemli nakil dönemine geçilen bir dönemde yaşayan bir sahâbî olması etkili olmuştur. İbn Sa'd'ın, Enes b. Mâlik rivayetlerinin ilk dönem nakilcileri

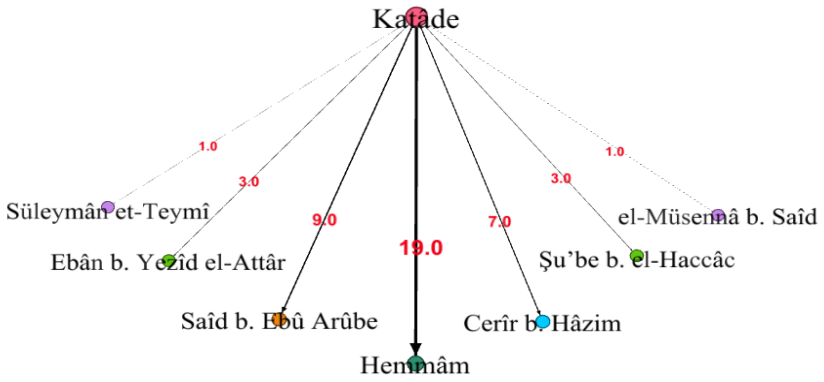
606 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*, 1980, 9/125.
607 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 9/414.
608 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 7/510.
609 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 9/414.
610 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*, 1980, 9/129.
611 Şükrü Özen, "Rebîa b. Ebû Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/499.

hakkında dikkat çekici bir diğer husus ise haklarında yapılan eleştirilere eserinin tabakât kısmında yer vermesidir.

b. Orta Kuşak Râvileri

İlk nesil önemli râvilerinden Katâde, Humeyd et-Tavîl, Sâbit el-Bünânî ve Zührî'nin nakilcileri olan râviler daha önce incelenen Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın üçüncü nesil râvisi konumunda iken Enes b. Mâlik rivayetlerinde ikinci nesil râvileri olmuşlardır. Enes b. Mâlik rivayetlerinin üçüncü nesil râvilerinin bir çoğuna İbn Sa'd bir isimle erişmektedir. Aşağıda bu nakilciler ve güvenilirlik durumlarıyla ilgili bilgiler her bir râvi özelinde ele alınacaktır.

Katâde'nin dış derece dağılımına göre nakilcileri aşağıdaki görselde verilmiştir. Bunlar arasında Hemmâm, Cerîr b. Hâzim ve Sa'îd b. Ebû Arûbe ana nakilcileridir. İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin tamamında 22 kaynaktan 82 rivayeti olan Katâde'nin en önemli kaynağı kendisinden 43 rivayet naklettiği Enes b. Mâlik'tir. Katâde'nin Enes rivayetlerinin nakilcileri ise Hemmâm (19 rivayet), Sa'îd b. Ebû Arûbe (9 rivayet), Cerîr b. Hâzim (7 rivayet), Ebân b. Yezîd (3 rivayet), Şu'be b. el-Haccâc (3 rivayet), el-Müsennâ b. Sa'îd (1 rivayet) ve Süleymân et-Teymî (1 rivayet)'dir. Bu nakilcilerinin tamamı sika olarak ta'dîl edilen kişilerdir. Böylelikle Enes b. Mâlik'ten sika ve hafız olan Katâde'ye gelen rivayetlerin bir sonraki nesilde de güvenilir râviler tarafından aktarıldığı görülmektedir.

Grafik 63: *Katâde'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri.*

Katâde'nin en önemli nakilcisi olan Hemmâm b. Yahyâ hakkında İbn Sa'd sika olmakla birlikte bazı hadislerinde galat olabileceğini söylemektedir.[612] Yahyâ b. Sa'îd, Hemmâm'ın Katâde'den naklettiği rivayetleri almadığını (veya yazmadığını) ve kendisi nezdinde onun talebeleri arasında dördüncü sırada olduğunu söylemektedir. [613] Bununla birlikte o, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Yezîd b. Harun[614]ve İbn Mübârek[615] tarafından güvenilir kabul edilmektedir. Hemmâm'ın talebelerine hadislerinde lafzî yanlışlıklar görecek olurlarsa (lahn), onu güçlendirerek aktarmalarını zira hocası Katâde'nin böyle bir hatasının olmayacağını söylemektedir.[616] Hocasının rivayetlerini nakletmenin yanı sıra onun rivayet terbiyesini de naklettiğini göstermesi bakımından bu rivayet ilgi çekicidir. İbn Sa'd Hemmâm b. Yahyâ rivayetlerine Amr b. Âsım el-Kilâbî, Affân b. Müslim, Hişâm Ebû Velîd et-Tayâlisî, Fadl b. Dükeyn ve Yezîd b. Hârûn aracılığıyla erişmektedir.

Cerîr b. Hâzim, Enes'in Katâde rivayetlerinin diğer bir önemli nakilcisidir. İbn Sa'd onun hakkında sika olduğunu ve ahir ömründe ihtilata uğradığını söylemektedir.[617] Şu'be, Basra'da hıfzı ondan daha güçlü olan birini görmediğini ifade etmektedir.[618] Tâbiûndan bir çok kişiden rivayette bulunan Cerîr'in[619] İbn Sa'd'ın eserinin siyer bölümünde Katâde, el-Hasan, Humeyd et-Tavîl, Abdullâh b. Ubeyd b. Umeyr, Ebû Yezîd el-Medenî, Zührî, Yûnus b. Ubeyd ve Ya'lâ b. Hakîm'den toplamda 18 rivayet almıştır. Bunların 9 tanesi Enes b. Mâlik rivayetleridir ve 7'sini Kâtade ikisini ise Humeyd et-Tavîl aracılığyla nakletmiştir. İclî sika olduğunu söylerken, Nesâî onun hakkında "leyse bihi be'sün" demektedir.[620] Yahyâ b. Ma'în'den Cerîr'in sika olduğu,[621] kendi nezdinde Ebû Hilâl'le aynı mertebede bulunduğu ve kitabı olduğu nakledilmektedir.[622] Ancak Ahmed b. Hanbel'in, Yahyâ b. Ma'în'den Cerîr hakkında "leyle bihi be'sün" dediğini Zehebî aktarmaktadır. Zehebî bu rivayetin ardından Yahyâ'nın Cerîr-Katâde-Enes b. Mâlik

---

612 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/281.
613 İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 1997, 8/443.
614 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*, 1980, 30/305-306.
615 İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 1997, 8/443.
616 İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 1997, 8/443.
617 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/278.
618 el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2019, 8/730.
619 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 7/98-99.
620 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 7/100.
621 İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 1997, 2/345.
622 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 7/100.

tarikiyle münker rivayette bulunduğunu, onun Katâde rivayetlerinin zayıf olduğunu söylemektedir.[623] Zehebî, İbn Adî'den naklen onun sika olduğunu, hadislerinin güvenilir olduğunu (müstakim), fakat Katâde rivayetlerinin başkaları tarafından nakledilmeyen rivayetler olduğunu söylemektedir.[624] Bu değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla İbn Sa'd'ın naklettiği Cerîr'in siyer rivayetlerinin yarısı hakkında ulema olumsuz görüş beyan etmektedir. İbn Sa'd onun rivayetlerine Yezîd b. Hârûn, Affân b. Müslim, Amr b. Âsım el-Kilâbî, Müslim b. İbrâhîm, Süleymân b. Harb, el-Esved b. Âmir, İshâk b. İsâ ve Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî aracılığıyla erişmektedir.

Katâde'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin diğer bir önemli nakilcisi ise Sa'îd b. Ebû Arûbe'dir. İbn Sa'd onun sika olduğunu ve ahir ömründe ihtilata uğradığını nakletmektedir.[625] Ebû Avâne kendi zamanında hıfzı ondan daha güçlü olan birinin olmadığını söylemektedir.[626] Zehebî Sa'îd'in, Yahyâ b. Ma'în, Nesâî ve diğer ulema tarafından da tevsik edildiğini nakletmektedir.[627] Yahyâ b. Ma'în, Katâde'nin râvileri arasında güvenilir olanları sıralarken Sa'îd b. Ebû Arûbe'yi ilk sırada zikretmektedir.[628] Ahmed b. Hanbel onun tedlîste bulunduğunu söyler ve semâı olmayan kişileri sıralar ancak bunlar arasında Katâde bulunmamaktadır.[629] İbn Sa'd'ın tüm siyer rivayetlerinde Sa'îd b. Ebû Arûbe'nin 26 rivayeti vardır. Bunlardan 25'i Katâde'den, 1'i Hemmâm b. Müslim'den nakilleridir. Onun Katâde rivayetlerinin 9 tanesi Enes b. Mâlik'ten aldıklarıdır. İbn Sa'd Sa'îd b. Ebû Arûbe'nin Katâde'den naklettiği Enes b. Mâlik rivayetlerine Abdulvehhâb b. Atâ el-İclî, Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî, Ravh b. Ubâde ve Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî aracılığıyla erişmektedir.

Enes b. Mâlik'in ilk nesil nakilcileri arasında diğer bir önemli isim Humeyd et-Tavîl'dir. Enes'ten doğrudan rivayet alıp almadığı tartışmalı olan Humeyd'in, İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarına göre ondan 36 rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Humeyd'in bu rivayetleri ise 15 kişi tarafından nakledilmektedir. Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî ve Muhammed b.

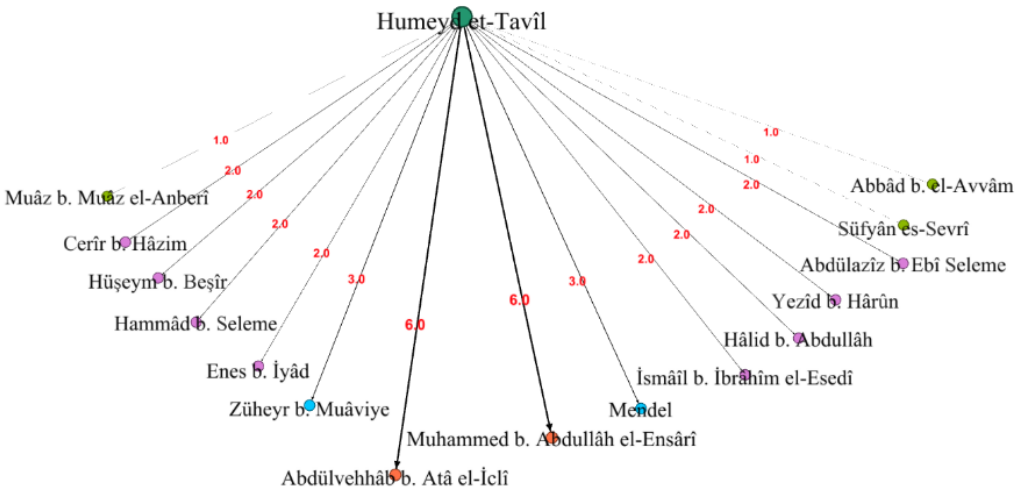
623 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 7/100.
624 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 7/101.
625 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/273.
626 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/414.
627 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/413.
628 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/414.
629 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 6/416.

Abdullâh el-Ensârî ondan 6'şar rivayet, Mendel ve Züheyr b. Muâviye 3'er rivayet aktarmışlar diğer râvileri ise ondan bir veya iki rivayette bulunmuşlardır. Humeyd'in râvilerinden Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî sadûk, Mendel zayıf, diğer bütün râvileri ise sika kabul edilmektedir. İbn Sa'd'ın hadislerinde zayıflık olduğunu ifade ettiği Mendel'in[630] onun siyer rivayetlerinde 8 kişiden 14 rivayeti vardır. Bunlardan 4'ü, üçünü Humeyd'den birini ise el-Hasan b. el-Hakem'den aldığı Enes b. Mâlik rivayetleridir.

Mendel'in el-Hasan b. el-Hakem'den aldığı rivayet, Hz. Peygamber'in ahlakının güzelliği başlığında Enes b. Mâlik'in on yıl boyunca ona hizmet ederken şahit olduğu özellikleriyle alakalıdır. İbn Sa'd bu rivayete Abdullâh b. Sâlih b. Müslim el-İclî aracılığıyla ulaşmaktadır. Bu rivayet Hz. Peygamber'in otururken insanlara dizlerini yakınlaştırmadığı, musafaha ederken karşıdaki kişinin elini çekmesini beklediği, Enes b. Mâlik'e hiçbir işinde "şunu niye şöyle yaptın" demediği, kokusunun güzelliği ve insanlarla konuşurken karşıdakinin çekilmesini beklediği hakkındadır.[631] Mendel'in Humeyd et-Tavîl-Enes b. Mâlik tarikiyle aldığı üç rivayete de İbn Sa'd, Fadl b. Dükeyn aracılığıyla erişmiştir. Bu nedenle bu rivayetlerin derleyicisinin Fadl b. Dükeyn olduğunu düşünmek mümkündür. Söz konusu üç rivayetin biri Hz. Peygamber'in yaratılışının güzelliği başlığında, boyunun kısa da uzun da olmadığı hakkındadır.[632] Şemâil bahsindeki bir diğer rivayet ise Hz. Peygamber'in saçları başlığında ve onun saçlarının kıvırcık veya düz olmadığı ve kulaklarının yarısına kadar uzun olduğundan bahseden rivayetttir.[633] Mendel'in diğer bir Enes b. Mâlik rivayeti ise Hz. Peygamber'in bir elbiseyle namaz kıldığı konusunda ve vefatına yakın hastalığı sırasında bir elbiseyle sarılmış halde oturarak namaz kıldığı hakkındadır.[634] İbn Sa'd'ın, Hz. Peygamber'in ahlakı ve şemâiline dair bu rivayetleri güvenilir bir kaynak olan Fadl b. Dükeyn'den nakletmiş olması kayda değerdir.

---

630 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/502.
631 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/329.
632 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/356.
633 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/369.
634 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/397.

Grafik 64: *Humeyd et-Tavîl'in Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri ve rivayet sayıları.*

Humeyd et-Tavîl'in diğer bir önemli nakilcisi Abdülvehhab b. Atâ el-İclî'dir. Abdülvehhâb, sadûk ve kesîru'l-hadîs olarak bilinmektedir. Sa'îd b. Ebû Arûbe'yle mülazemetinin ardından Bağdat'a gelen ve vefatına kadar burada ikamet eden Abdülvehhâb,[635] İbn Sa'd'ın kendisinden doğrudan rivayet naklettiği hocaları arasındadır. İbn Sa'd'ın onu sadûk olarak tanımlamasına karşın hakkında olumsuz görüş beyan eden ulema da vardır. Ahmed b. Hanbel onun Sa'îd b. Ebû Arûbe rivayetlerini en iyi bilen kişi olduğunu nakletmektedir.[636] Yahyâ b. Ma'în'in Abdülvehhâb'ı tevsîk ettiğini, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın onun hakkında hasenü'r-rey' sahibi olduğunu, Buhârî'nin de onun güçlü bir râvi olmadığını düşündüğünü aktaran Zehebî, kendi nezdinde onun hadislerinin hasen derecesinde olduğunu bildirmektedir.[637] İbnü'n-Nedîm'in tefsir sahasında kitabı olduğunu bildirdiği Abdülvehhâb, Enes b. Mâlik'in müellif râvileri arasında sayılabilir. Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinden 6'sı Humeyd'den 3'ü ise Sa'îd b. Ebû Arûbe'den aldıklarıdır. Onun İbn Sa'd'ın eserinin siyer bölümündeki tüm rivayetlerinde 22 kaynaktan 71 rivayet naklettiği tespit edilmiştir. el-İclî'nin bu rivayetlerinde en önemli kaynakları ise Sa'îd b. Ebû Arûbe (18 rivayet), İbn Cüreyc (12 rivayet), Avf (8 rivayet), Humeyd et-Tavîl, Hişâm ed-Destevâî (4 rivayet), Muhammed b. Amr'dır (4 rivayet). Diğer kaynaklarından bir veya

635 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/335.
636 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 12/276.
637 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 9/452.

iki rivayet nakletmektedir. Onun Sa'îd b. Ebû Arûbe'yle mülazemetinin siyer rivayetlerinde de belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

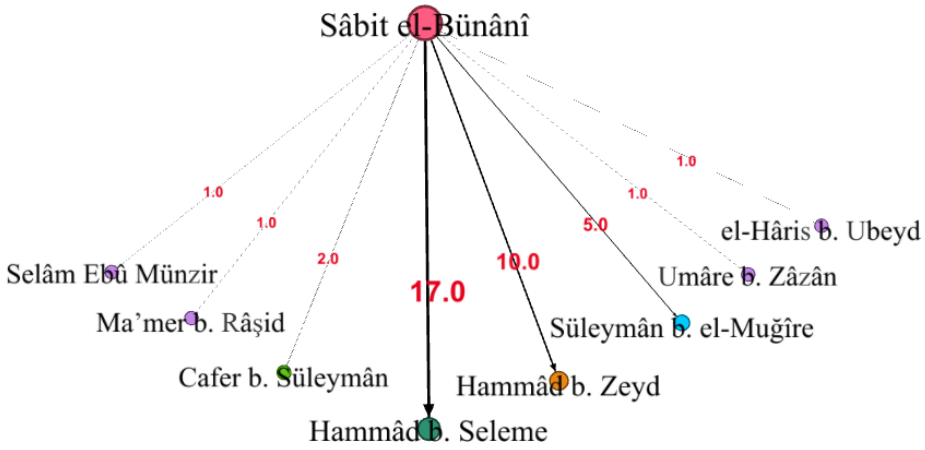
Humeyd'in bir diğer nakilcisi Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî'dir. İbn Sa'd'ın doğrudan rivayet aldığı kişiler arasında yer alan Muhammed'in Enes b. Mâlik rivayetlerindeki tek kaynağı Humeyd et-Tavîl olmasa da ana kaynağı odur. Humeyd'den naklettiği 6 rivayet dışında Sa'îd b. Ebû Arûbe (3 rivayet), Sümâme b. Abdullâh b. Enes (2 rivayet) ve Hişâm b. Hassân'dan (1 rivayet) da Enes b. Mâlik rivayetlerini nakletmektedir. Ayrıca aile isnâdıyla babasından naklettiği 2 rivayeti de mevcuttur. İbn Sa'd onu sadûk olarak nitelendirmektedir.[638] Tirmizî, "kendisi de babası da sikadır" demektedir.[639] Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim onu tevsik etmiş, Nesâî onun hakkında "leyse bihi be'sün" demiştir. Ebû Dâvud ise çok fazla tegayyürde bulunduğunu belirtmiştir.[640] Muhammed b. Abdullâh, Mu'âz b. Mu'âz'dan sonra Basra kadılığına getirilmiş, daha sonra Bağdat'a giderek Mehdî ordusunun başına geçmiştir. Hârûn er-Reşîd'den sonra hilafete geçen Muhammed b. Hârûn onu kadılıktan azlederek Mezâlim mahkemesinin başına atamıştır. Daha sonra ikinci kez Basra kadılığına getirilmişse de Hârûn er-Reşîd'in diğer oğlu Abdullâh b. Hârûn'un hilafetinde bu görevinden azledilmiştir. Ömrünün sonuna kadar Basra'da kalan Muhammed, hadis tedris faaliyetlerine devam etmiştir.[641]

Humeyd'in nakilcilerinden biri de Züheyr b. Muâviye'dir. İbn Sa'd onun Humeyd-Enes b. Mâlik tarikiyle naklettiği üç rivayetine Mûsâ b. Dâvud ve Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus aracılığıyla erişmektedir. İbn Sa'd, eserinin siyer kısmında 10 kişiden nakledilen toplam 38 Züheyr b. Muâviye rivayetine yer vermektedir. Bu rivayetleri ise 7 kaynaktan almaktadır. Sika, sebt ve kesîru'l-hadîs râvilerden kabul edilen Züheyr[642] hakkında Yahyâ b. Ma'în "hıfzı İsrâîl'den daha güçlüdür, ikisi de sikadır" demektedir.[643] Mu'âz b. Mu'âz, "eğer Züheyr'den bir hadis işittiysem onu Süfyân'dan dinlememiş olmamın bir önemi yoktur" diyerek onun ilmine güvenini ifade etmektedir. Zehebî onun hadis öğrenme

638 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/296.
639 en-Nûrî- vd., *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 1992, 3/34.
640 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 9/533.
641 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/296.
642 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 8/498.
643 ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 8/182.

tekniği konusunda ilginç bir bilgi aktarmaktadır. Hamîd er-Ruâsî, Züheyr bir muhaddisten hadisi iki defa dinlemişse o hadisin yanına "bitirdim (فَرَغتُ)" yazardı demektedir.[644] Bu rivayet hadislerin talim ve tedrisinde yazının kullanımı konusunda da ciddi bir mesafe katedildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira Züheyr'in elinde bir hadis nüshası olduğunu ve bunun üzerine notlar aldığını, geriye dönüp tekrar hatırlamak üzere not alması ise elindeki yazılı hadislerin belli bir hacme ulaştığını göstermektedir.

İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde toplamda 44 rivayeti olan ve bunların 38'ini Enes b. Mâlik'ten aktaran Sâbit el-Bünânî'nin nakilcileri ise Hammâd b. Seleme (17 rivayet), Hammâd b. Zeyd (10 rivayet), Süleymân b. el-Muğîre (5 rivayet), Câfer b. Süleymân (2 rivayet), Hâris b. Ubeyd (1 rivayet), Umâre b. Zâzân (1 rivayet), Selâm b. Ebû Münzir (1 rivayet) ve Ma'mer b. Râşid'dir (1 rivayet). Sâbit el-Bünânî'nin bu rivayetlerinin nakilcilerinin tamamı ta'dîl lafızlarıyla anılan sika, sadûk ve makbûl râvilerdir.

Grafik 65: *Sâbit el-Bünânî'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri.*

Hammâd b. Seleme, Sâbit'in Enes rivayetlerinin en önemli nakilcisidir. Humeyd et-Tavîl'in kız kardeşinin oğlu olan Hammâd[645], Enes rivayetlerinde ondan iki nakilde bulunmaktadır. İbn Sa'd'ın naklettiğine göre, sika ve kesîru'l-hadîs olan Hammâd'ın nakilleri arasında münker rivayetler olabilir denilmektedir.[646] Ahmed b. Hanbel onun Humeyd et-Tavîl rivayetlerinin en güvenilir nakilcisi olduğunu, Sâbit el-Bünânî'nin de

[644] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1985, 8/182.
[645] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/282.
[646] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 9/282.

Ma‘mer rivayetlerinin en güvenilir nakilcisi olduğunu söylemektedir.[647] Hammâd’ın Ebû Hâlid er-Râzî’yle bir diyaloğu ilgi çekicidir. Hammâd’dan nakledildiğine göre İyâs b. Mu‘âviye, onun ellerinden tutarak [kendisine aktarmak istediği bir rivayet hakkında] şöyle demiştir: “bunu nakletmeden ölme (لا تموت أو تَقُصّ), bana gelince ben bunu dayın Humeyd’e anlattım.” Hammâd, “kıssayı nakletmeden ölmedi” diye eklemektedir. Bunun üzerine Ebû Hâlid, Hammâd’a “sen bu rivayeti naklettin mi?” diye sorduğunda “evet” diye cevap vermektedir.[648] Kanaatimize göre bu rivayet bilgi aktarım süreçleri açısından hoca-talebe ilişkileri ve sistemli rivayet nakli kadar aile içi ilişkilerin ve bireysel diyalogların da önemli olduğunu göstermektedir. Abdurrahmân b. Mehdî, “Hammâd ve Mâlik b. Enes gibisini görmedim, her ikisi de hadiste itibar edilen kimselerdir” demektedir.[649] Yahyâ b. Ma‘în, Hammâd’ı tevsîk etmekte ve “başlangıçta nasıldıysa sonunda da hadisleri aynı o şekildeydi” diyerek hadislerinin ve hıfzının güvenilirliğine işaret etmektedir. Aynı zamanda Sâbit’ten nakledilen rivayetler konusunda Hammâd’la çelişki arz eden bir durum olursa Hammâd’ın rivayetinin tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir.[650]

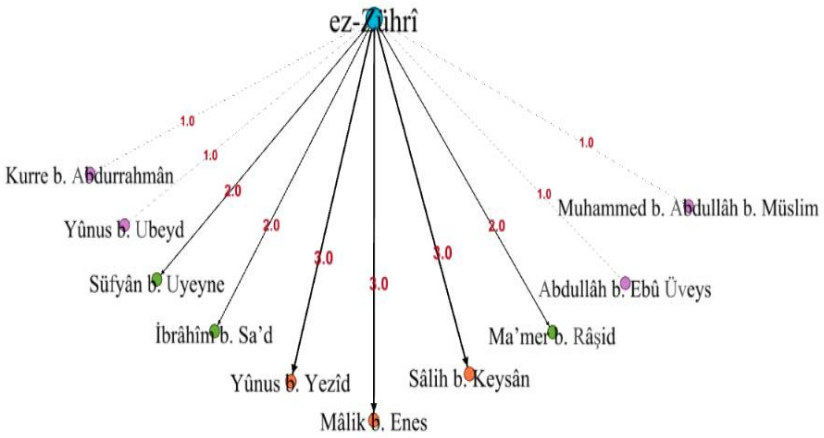
Sâbit el-Bünânî’nin diğer bir önemli nakilcisi Hammâd b. Zeyd’in 10 rivayeti olduğu tespit edilmiştir. Hammâd b. Zeyd’in Enes b. Mâlik rivayetlerinin tek kaynağı Sâbit’tir. Bununla birlikte onun İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde 20 kişiden 60 rivayet naklettiği görülmektedir. Bu rivayetlerinin ana kaynakları ise Eyyûb es-Sahtiyânî (18 rivayet) ve Sâbit el Bünânî’dir (10 rivayet). Diğer kaynaklarından 4 ve daha az sayıda rivayet nakletmektedir. İbn Sa‘d onun 60 rivayetini 10 farklı kaynaktan elde etmektedir. Bunların en önemlileri ise Ârim b. Fadl es-Sedûsî (21 rivayet) ve Süleymân b. Harb’dir (16 rivayet).

Zührî’nin nakilcileri arasında ciddi bir rivayet farkıyla ön planda olan kişiler olduğunu söylemek güçtür. Onun Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri kendisinden en fazla 3 rivayet nakletmişlerdir. Bununla birlikte Zührî’yle hoca-talebe ilişkileri bakımından

---

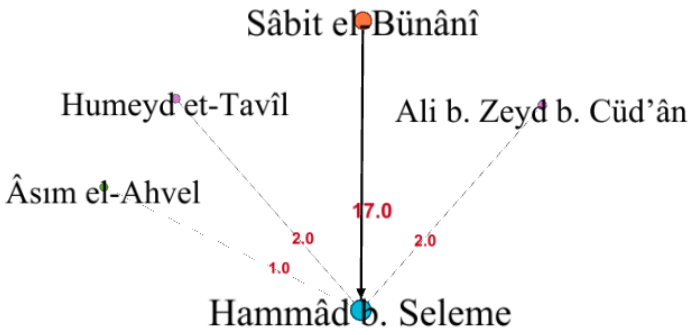
647 el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fî-esmâi’r-ricâl*, 1980, 7/259.
648 İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2012, 9/282.
649 el-Buhârî, *Târîhu’l-kebîr*, 2019, 3/361.
650 el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fî-esmâi’r-ricâl*, 1980, 7/262.

Mâlik b. Enes, Ma‘mer b. Râşid, akrabalık ve hoca-talebe ilişkisi bakımından Muhammed b. Abdullâh b. Müslim zikre değerdir.

Grafik 66: *Zührî'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri.*

Orta kuşak râvileri, ikinci nesilden ön planda olan kişilere göre belirlenmiştir. Bu nesilden râvilerin tespitinde bir diğer imkân da daha önce ele alındığı gibi en fazla kaynaktan rivayet alan kişilerin tespit edilerek kısmî müdevvinlerinin tespitidir. Enes b. Mâlik rivayetlerinin tamamında en fazla kaynaktan rivayet alan ve 4 ve üzeri sayıda kaynağa sahip olanlar 9 kişidir. Bunlar içerisinde rivayet sayıları en yüksek olanlar Affân b. Müslim ve Hammâd b. Seleme'dir. Affân rivayetlerinin etkisi aşağıda müellifler başlığında ele alınacaktır. Sâbit el-Bünânî ve Hammâd b. Seleme arasındaki hoca-talebe ilişkisi zikredilmiştir. Hammâd'ın Enes rivayetlerinin diğer kaynakları ise aşağıdaki şekildedir.

Grafik 67: *Hammâd b. Seleme'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları.*

Mûsâ b. Dâvud, iç derece dağılımı en yüksek ikinci kişidir. 7 farklı kaynaktan rivayet almıştır. Ancak bunlardan aldığı toplam rivayet sayısı 8'dir. Züheyr b. Muâviye'den 2, Ali b. Abbâs el-Kûfî, Fulayh b. Süleymân, Abdülaziz b. Abdullah b. Ebû Seleme, İbn Lehîa, İbrâhîm b. Sa'd ve Mâlik b. Enes'ten birer rivayet nakletmektedir. İbn Sa'd, Mûsâ b. Dâvud rivayetlerini doğrudan nakletmektedir.

Hâşim b. el-Kâsım el-Kinânî de 7 kaynaktan 10 rivayet nakletmektedir. Şu'be b. el-Haccâc'dan 3, Ebû Ma'şer'den 2, Süleyman b. el-Muğîre, İmrân b. Zeyd es-Sa'lebî, Selâm b. Selm et-Tavîl, Abdülazîz b. Ebû Seleme, Rebî' b. Subayh'tan birer rivayet nakletmiştir. İbn Sa'd, Hâşim'den doğrudan nakilde bulunmaktadır.

Müslim b. İbrahim, 5 kaynaktan toplamda 8 rivayette bulunmuştur. Bunların 3'ü el-Hâris b. Ubeyd'den, ikisi Ca'fer b. Süleyman'dandır. Cerîr b. Hâzim, Ebân b. Yezîd el-Attâr ve Sellâm b. Miskîn'den ise birer rivayeti vardır.

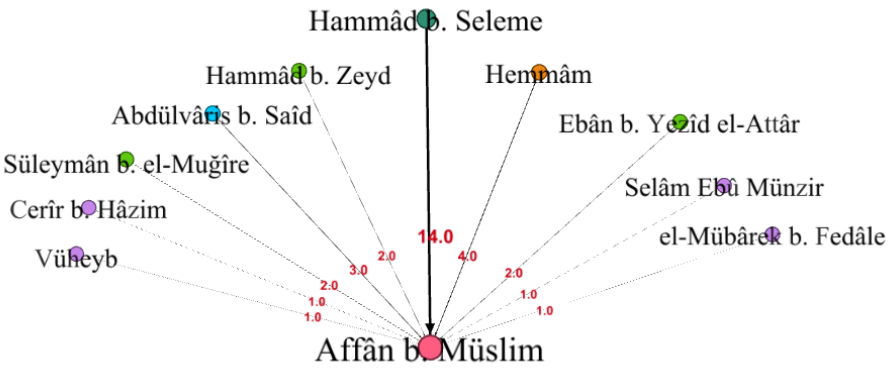
c. Müellifler

İbn Sa'd'ın kendisinden önceki telifattan ne ölçüde yararlandığına dair yukarıdaki başlıklarda değerlendirmeler yapılmıştır. Bu başlıkta Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri bağlamında tespit edilen müelliflerin rivayet sayılarına değinilecektir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Enes b. Mâlik rivayetlerinin aktarıcısı olan müellifler Süfyân es-Sevrî, Fadl b. Dükeyn, Yezîd b. Hârûn, Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî, Abdullâh b. Mübârek ve Affân b. Müslim'dir. Affân dışındaki müellifler tarafından nakledilen rivayet sayıları oldukça sınırlıdır. Süfyân ve Fadl'dan 6'şar, Yezîd'den 5, Abdülvehhâb b. Atâ'dan 9 rivayeti vardır.

Abdülvehhâb b. Atâ el-İclî'nin Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları ele alınmıştır. İbn Sa'd, ondan doğrudan nakilde bulunmaktadır. Dolayısıyla Enes b. Mâlik'in bu rivayetlerinin derleyicisi Abdülvehhâb'dır. Süfyân es-Sevrî'nin Enes b. Mâlik'ten 6 rivayetini Mansûr, Humeyd et-Tavîl, Yahyâ b. Ebû İshâk ve Süleymân et-Teymî'den birer rivayet, Rebî' b. Subayh'tan iki rivayet nakliyle bir araya getirdiği görülmektedir. İbn Sa'd, Süfyân'ın bu rivayetlerine Kabîsa b. Ukbe es-Sevvâî, Muhammed b. Abdullâh el-Esedî, Hallâd b. Yahyâ el-Mekkî, Fadl b. Dükeyn ve Vekî' b. Cerrâh aracılığıyla

erişmiştir. Her ne kadar Süfyân farklı kaynaklardan derlemişse de rivayetleri dağılmış ve söz konusu rivayetlerin nihaî derleyicisi İbn Sa‘d olmuştur. Abdullâh el-Mübârek’in ise 5 kaynaktan 7 rivayeti vardır. Ma‘mer b. Râşid’den 3, Müsennâ b. Sa‘îd, Mâlik b. Enes, Yunus b. Yezîd ve Yunus b. Ubeyd’den ise birer rivayeti vardır. İsmâîl b. İbrahim el-Esedî’nin Humeyd et-Tavîl’den 2, İsmâîl b. İbrahim el-Esedî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Abdülazîz b. Süheyb ve Yahyâ b. Ebû İshâk’tan birer rivayeti olmak üzere toplamda 6 Enes b. Mâlik rivayeti vardır. Fadl b. Dükeyn, Enes b. Mâlik’e nispet edilen 8 rivayeti 6 kaynaktan derlemiş ve İbn Sa‘d bunları ondan doğrudan nakletmiştir. Fadl b. Dükeyn’in kaynakları ise üç rivayet aldığı Mendel, birer rivayet aldığı Musab b. Süleymân Zührî, Hemmâm b. Yahyâ, İsâ b. Tahmân, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî’dir. Enes b. Mâlik rivayetlerinin bir diğer müellif râvisi olan Yezîd b. Hârûn, İbn Sa‘d’ın doğrudan rivayet aldığı kişiler arasındadır. Onun 7 rivayetinin kaynakları ise 2’şer rivayet aldığı Humeyd et-Tavîl ve Cerîr b. Hâzim’le birer rivayet aldığı Hammâd b. Seleme, Şu‘be b. el-Haccâc ve Hemmâm b. Yahyâ’dır. Bu rivayetlerin de derleyicisi Yezîd b. Hârûn’dur.

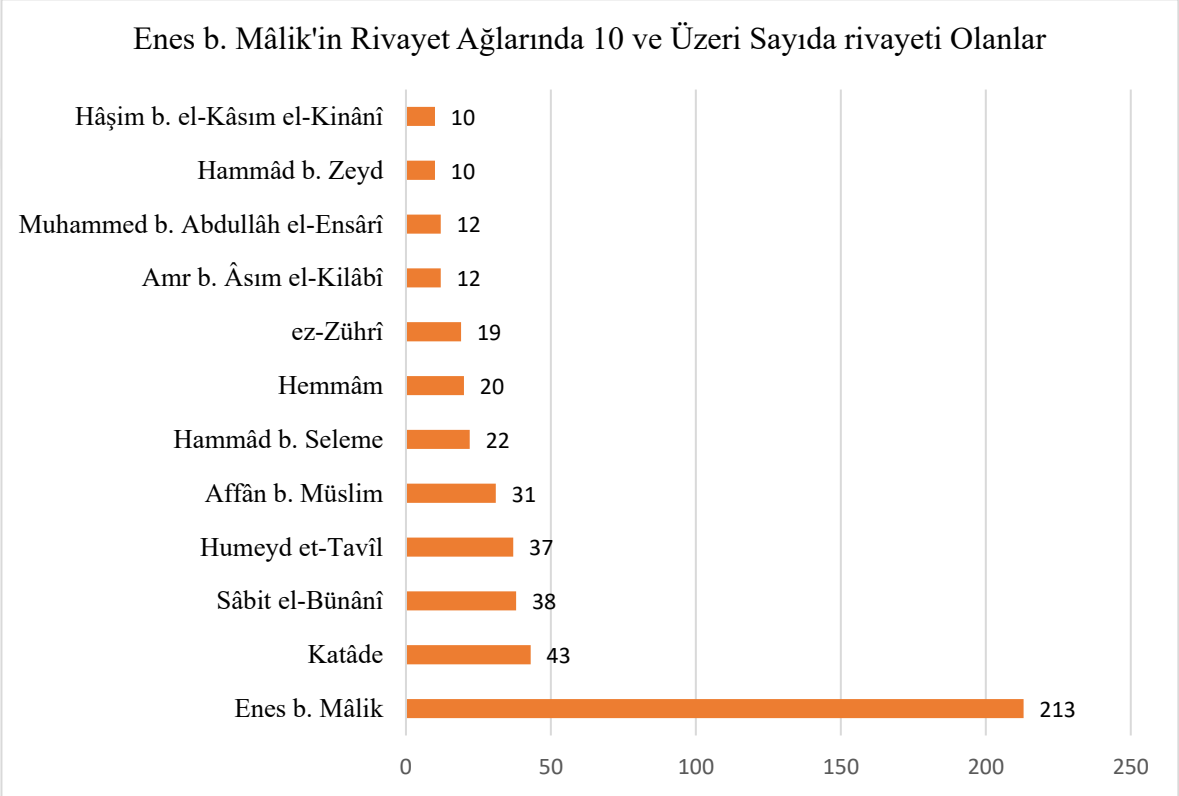
Affân b. Müslim, İbn Sa‘d’ın hocaları neslinden önemli bir müellif olarak Enes rivayetlerinde de kendisini göstermektedir. Onun Enes b. Mâlik’e nispet edilen 10 kaynaktan aldığı 31 rivayete İbn Sa‘d doğrudan erişmektedir.

Grafik 68: *Affân b. Müslim’in Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları.*

İbn Sa‘d’ın eserinin siyer bölümüyle sınırlı olmak kaydıyla Enes b. Mâlik rivayetlerinin müelliflerden ziyâde müdevvin ve nakilci râviler tarafından aktarıldığı görülmektedir. Müelliflerin ise sınırlı sayıda rivayeti olduğu tespit edilmiştir. Bir önceki bölümde müdevvinlerinin sayısının da sınırlı olduğu ortaya konulmuştur. Vâkıdî’nin Enes b. Mâlik

rivayetlerinin yalnızca birinin[651] nakilcisi olması ise oldukça dikkate değerdir. Başta hocası Vâkıdî olmak üzere kendisinden önceki müelliflerin oldukça az sayıda Enes b. Mâlik rivayetine sahip olmaları; buna rağmen İbn Sa'd'ın tabakât eserinin siyer bölümünde Enes'in siyer rivayetlerinin bu derece fazla olması müellifin önemini arttırmaktadır. Enes b. Mâlik'in rivayet ağlarında ilk neslin tedvîn dönemi uleması olması ve üçüncü neslin İbn Sa'd'ın doğrudan eriştiği kişiler olması müellifin Enes b. Mâlik rivayetlerine umumiyetle üç isimle erişmesini sağlamıştır.

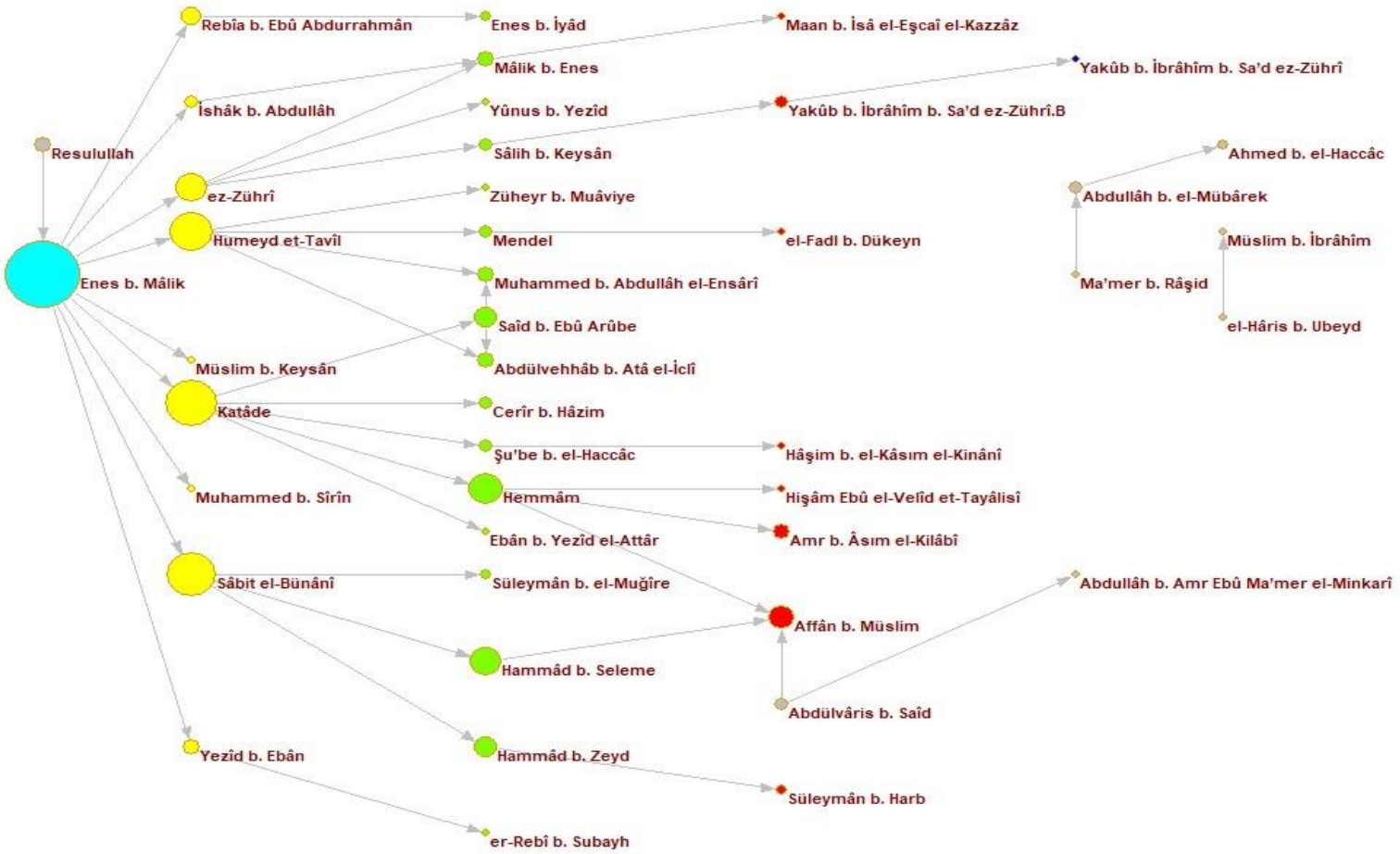
Grafik 69: *Enes b. Mâlik'in Rivayet Ağlarında 10 ve Üzeri Sayıda Rivayeti Olanlar*

Yukarıdaki grafikte Enes b. Mâlik'in râvileri arasında 10 ve üzeri sayıda rivayeti olanlar gösterilmektedir. İbn Sa'd'dan önceki dönemde Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilcileri arasında Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın rivayet ağlarına kıyasla daha az sayıda râvi olması bu rivayetlerin büyük oranda dağınık nakledilmiş olmasıyla alakalı olmalıdır. Bu durum İbn Sa'd'ın telifinin aynı zamanda bir derleme olarak önemini de ortaya koymaktadır.

[651] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2012, 1/112.

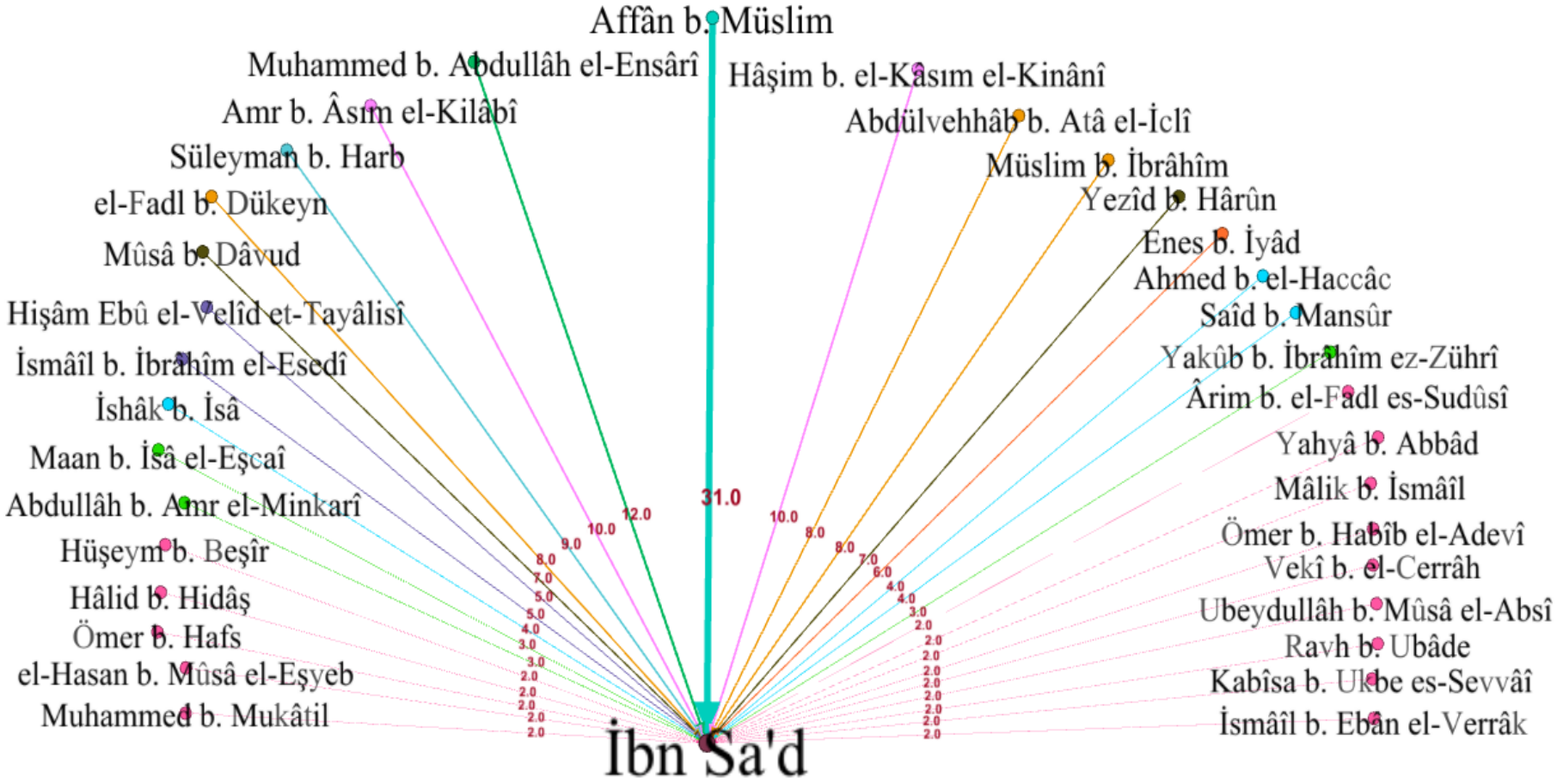
d. İbn Sa‘d’ın Kaynakları

Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakil süreçlerinde ilk nesil müdevvinlerinin önemli bir rolü olduğu görülmüştür. Onlar tarafından derlenen rivayetlerin tedris faaliyetleriyle dağıldığı üçüncü nesilde müdevvin ve müelliflerde bir araya geldiği ve İbn Sa‘d’ın doğrudan eriştiği bu kişilerden rivayet aldığı görülmüştür. Enes b. Mâlik’in rivayet ağlarında birbirinden en az 3 rivayet aktarmış olan kişilere göre bir dağılım yapıldığında üçüncü nesilden râvilerinin önceki nesille irtibatlarında sınırlı sayıda hoca-talebe ilişkisi görülmektedir.

Grafik 70: *Enes b. Mâlik'in rivayetlerinin birbirinden en az üç rivayet alan râvilerin ilişkileri.*

Enes b. Mâlik'in rivayetlerinin dağılımındaki bu dağınıklık İbn Sa'd'ın bu rivayetlerin tedvînindeki rolünü anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu râviler arasındaki müellifler yukarıdaki başlıkta ele alınmıştır. İbn Sa'd'ın Enes b. Mâlik rivayetlerini aldığı kaynakları arasında çok sayıda tek rivayeti olan râvi olması iki şekilde açıklanabilir. Birincisi bu râviler herhangi bir derlemeye girmemiş rivayetlerin aktarıcısı veya bir müdevvinin sınırlı sayıda rivayetini aktaran nakilci kategorisindeki aktarıcısıdır. İkincisi ise İbn Sa'd'ın eserinin tabakât kısmında da bu râvilerden Enes b. Mâlik rivayetlerinin nakilleri vardır ancak siyer kısmında rivayet sayıları sınırlıdır. Enes b. Mâlik'in siyer rivayetleriyle sınırlı olmak kaydıyla İbn Sa'd'ın kendisinden önceki nesilde derlenmemiş geniş bir rivayet grubunu eserine dahil ettiğini söylemek mümkündür. Aşağıda İbn Sa'd'ın en az 2 Enes b. Mâlik rivayeti aldığı râviler gösterilmektedir.

***Grafik 71**: İbn Sa'd'ın Enes b. Mâlik rivayetlerinin kaynakları.*

C. Üç Sahâbînin Ortak Rivayet Ağları

İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inin siyer bölümünde sahâbe neslinden en önemli kaynakları olan Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayet dağılımlarının müstakil olarak incelenmesi, sahâbe neslinden müellifin yaşadığı döneme kadarki bilgi aktarım süreçleri hakkında belli düzeyde açıklamalarda bulunmaya imkân tanımıştır. Ancak bilgi aktarım süreçleri tek bir kişinin rivayetlerinin derlendiği süreçler olmayıp çok daha karmaşık bir yapıda ilerlemektedir. Zikredilen üç sahâbînin birbirinden rivayet almadığı, ilk nesil aktarıcılarından tebarüz eden isimlerinin ortak olmadığı, bazı müdevvin ve müelliflerinin ortak olduğu ve nihayet İbn Sa‘d’ın telifinde tamamının bir arada olduğu bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle birbirinden kısmen bağımsız ve yer yer birbiriyle kesişen durumları tespit edebilmek için üç sahâbînin rivayet isnâdlarına göre yeni bir ağ yapısını incelemek elzem görünmektedir.

Rivayet kültüründe tedvîn faaliyetlerinin başlamasıyla zikredilen üç sahâbînin rivayetleri de ortak derlemelere dahil olmuştur. Dolayısıyla İbn Sa‘d öncesinde bu rivayetleri bir araya getiren kişilerin tespiti de önem arz etmektedir. Bu nedenle üç sahâbînin 664 rivayetine dayalı olarak üçünün ortak rivayet ağı analizine ihtiyaç duyulmuştur. Bölümün ikinci başlığında bu ortak ağa dayalı analizler ele alınacaktır. Üç sahâbînin ortak rivayet ağında ön plana çıkan aktörlerin rivayetleri konu dağılımı itibariyle de incelnecek ve siyer yazımında dönemlere veya kişilere göre muhteva değişikliği olup olmadığı sorgulanacaktır.

Üç sahâbînin ortak rivayet ağlarını incelemeye geçmeden önce ağ yapısı hakkındaki bazı bilgileri paylaşmak gerekecektir. Üç sahâbînin rivayetlerinde toplam senet sayısı 674, toplam râvi sayısı 583 ve bu râviler arasındaki toplam bağlantı sayısı 1084’tür. Her üç sahâbînin isnâdlarındaki dağılımlar yukarıdaki dönemlendirmelere benzer şekilde bu başlıkta ele alınacaktır. İlk nesilde müstakil olarak her birinin râvileri daha önce ele alındığı için ortak râvileri üzerinde durulacak ve tâbiûn neslindeki müdevvinler ele alınacaktır. İlk nesilden sonraki nakilcileri üç sahâbînin ortak rivayet ağındaki dış ve iç derece hesaplamalarına göre ele alınacaktır.

1. Râviler

Siyer merviyyatının en önemli kaynaklarından olan Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayet ağı analizlerinin aktörleri olan râviler üç kategoride aşağıda ele alınacaktır. Öncelikle ilk nesil ortak râvileri ve rivayet kültüründeki yerleri tespit edilmeye çalışılacak, ardından ikinci nesil nakilcileri ve (muhtemel) müdevvinleri ve son olarak müelliflerden olan râvileri ele alınacaktır.

Râvilerin rivayet sayıları itibariyle değerlendirilmesi ön plana çıkanların tespitini kısmen kolaylaştıracaktır. Her üç sahâbînin müstakil olarak isnâdları ele alındığında Hz. Âişe'nin 10 ve üzeri sayıda rivayeti olan râvi sayısı 20, İbn Abbâs'ın 16 ve Enes b. Mâlik'in 12 kişidir. Bunlar arasında ortak olanlar da mevcuttur. Üç sahâbînin ortak rivayet ağında 10 ve üzeri sayıda rivayete sahip olan kişi sayısı 60'tır. Ancak bunlardan sadece 19'u bir önceki başlıkta ele alınan kişilerden farklı isimlerdir. Bu durumda bir ağda müstakil olarak rivayet sayısıyla ön plana çıkan ve çok sayıda rivayete sahip olan bir râvinin ağ büyütüldüğünde de önemini yitirmediğini söylemek mümkündür.

a. İlk Nesil Râvileri

İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri bağlamında ele alınan üç sahâbînin ilk nesil râvileri arasında ortak 10 kişi olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu râvilerin sahâbenin üçünden rivayetleri yoktur. İki kişiden rivayet almalarına rağmen birinden daha yoğun rivayete sahip oldukları görülmektedir. Tâbiûn neslinden bu âlimlerin sahâbe nesli rivayetlerini derleme çalışmalarıyla meşgul olduklarını düşünmek mümkündür. Diğer eserlerdeki rivayetleri de dikkate alınmak suretiyle yapılacak bir araştırma bu konuda daha net sonuçlara ulaşmayı mümkün kılacaktır.

Atâ b. Ebû Rebâh, Ebû Seleme, Hasan el-Basrî, Habîb b. Ebû Sâbit, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Müleyke, İkrime, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe, Yunus b. Ubeyd iki sahâbîden nakilleri olan kişilerdir. Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın ortak râvileri Atâ b. Ebû Rebâh, Ebû Seleme, İbn Ebû Müleyke, İkrime ve Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe; Hz. Âişe ve Enes b. Mâlik'in ortak râvisi Hasan el-Basrî; Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs'ın ortak râvileri ise Habîb b. Ebû Sâbit ve Humeyd et-Tavîl'dir.

İbn Sa‘d’ın siyer isnâdlarına göre üç sahâbînin ilk nesil râvilerinin sayısına bakıldığında Hz. Âişe’den 61, İbn Abbâs’tan 57, Enes b. Mâlik’ten 49 kişinin nakilde bulunduğu daha önce tespit edilmiştir. Rivayet ağları birleştirildiğinde ise 156 farklı, 10 ortak râviye sahip oldukları görülmektedir. Bunlar arasında doğrudan sahâbeden rivayet almasa da isnâda göre kaynağı bu sahâbe olarak görülen kişiler olması mümkündür. Henüz sistemli bir rivayet aktarım tarzının oturmadığı, doğal ilişkilere göre ilerleyen bu bilgi aktarım aşamasında birbirlerinden farklı râvilerinin olması kaçınılmaz görünmektedir. Nitekim her üç sahâbînin de en önemli râvileri mekân birliktelikleri ve aile ilişkileri olan, uzun süreli mülazemete imkân tanıyan bağlar geliştirme imkânına sahip kimselerdir. Ortak olan râvilerin ise sahâbe neslinin önemli aktarıcıları ve derleyicileri olduğu anlaşılmaktadır.

b. Orta Kuşak Râvileri

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerine göre Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in ortak râvilerinin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda onların hem en güçlü râvileri hem kendilerinden birer rivayet alan râvileri hem de müdevvin râvileri tarafından aktarılan rivayetlerin sonraki nesillerce tedvîni elzem görünmektedir. Üç sahâbînin ortak rivayet ağlarında, müstakil olarak her üç ağda da önemli bir yer tutan Zührî dışında farklı kaynaklardan rivayetleri bir araya getiren kişiler olup olmadığını sorgulamak gerekecektir. Bu bağlamda Zührî’yle farklı en az 10 kaynaktan istifade eden Hişâm b. el-Kâsım el-Kinânî ve İsmâîl b. İbrahim el-Esedî’nin de iç derece dağılımlarına göre kaynaklarının kimler olduğu tespit edilerek ele alınacaktır.

Üç sahâbînin rivayet ağlarında müdevvinler arasındaki en önemli kişinin Zührî olduğunu söylemek mümkündür. Onun bu ağda 10 kişiden 82 rivayet aldığı tespit edilmiştir. Rivayet sayısı itibariyle en önemli kaynağı 30 rivayetini naklettiği Urve’dir. Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe’den 20, Enes b. Mâlik’ten 19, Ebû Seleme’den 6 rivayet aldığı görülmektedir. Diğer kaynaklarından ise 1 veya 2 rivayet aktarımında bulunmuştur. Kendisinin önemli bir müdevvin olmasının onun rivayetlerine olan talebi artırdığına daha önce değinilmiştir. Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in ortak rivayet ağında Zührî’den nakilde bulunanların sayısı 21, ondan aldıkları rivayet sayısı ise 82’dir. Bu ağa göre en önemli talebesi Mâmer b. Râşid’in Zührî’den 19 rivayeti; aile fertlerinden olan

Muhammed b. Abdullah b. Müslim'in 13; müellif olan Mâlik b. Enes'in 7; İbrâhîm b. Sa'd, Sâlih b. Keysân'ın 7'şer, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Yunus b. Yezîd, Yunus b. Ubeyd'in 4'er rivayeti vardır. Diğer râvileri ondan 1 veya 2 rivayet nakletmişlerdir.

Zührî'nin bir müdevvin olarak önemi ve kendisine duyulan ilgi Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik ortak rivayet ağlarından anlaşılmaktadır. Onun İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin tamamında 35 kaynaktan rivayetleri derlediği ve ana kaynaklarının üç sahâbînin rivayet ağına benzer olduğu görülmüştür. Zührî'nin siyer rivayetlerinde ana kaynakları olan Urve'den 35, Sa'îd b. el-Müseyyeb'den 23, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den 26, Enes b. Mâlik'den 19, Ebû Seleme'den 10 rivayet aldığı tespit edilmiştir. Urve, Ubeydullah ve Ebû Seleme rivayetlerinde yukarıda ele alınandan farklı rivayet sayısının görülmesinin nedeni ise bu kişilerden aldığı tüm rivayetlerin isnâdlarının Hz. Âişe ve İbn Abbâs'a kadar erişmemesi dolayısıyladır. Zührî'nin 35 kaynaktan aldığı toplam rivayet sayısı ise 170'dir. Onun İbn Sa'd'ın siyer rivayetleri arasında kaynağını zikremediği rivayetleri olduğuna müellifler başlığında değinilmiştir.

İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inin siyer bölümü ölçeğinde Zührî'nin siyer rivayetlerinin tamamının nakilcileri 45 kişidir. Bir kısmı mürsel olan ve büyük bir kısmı da yukarıda sayılan kaynaklara dayanan 228 Zührî rivayetinin en önemli nakilcilerinin kendisinden nakillerine bakıldığında da Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayet ağındaki sıralamayla benzerliği dikkat çekmektedir. Onun nakilcilerinden Ma'mer b. Râşid'in 53, Muhammed b. Abdullah b. Müslim'in 46, Salih b. Keysân'ın 25, Mâlik b. Enes'in 9, İbrahim b. Sa'd'ın 8, Üsame b. Zeyd el-Leysî'nin 7, Yunus b. Ubeyd'in 7, Yunus b. Yezid ve Muhammed b. İshâk'ın 6 rivayeti vardır.

Zührî nakilllerindeki bu benzerlik hoca-talebe ilişkilerinin büyük veya küçük ölçekli ağlarda oran olarak en güçlü bağların ortaya çıkmasını sağlamaya imkân tanıdığını göstermektedir. Farklı eserlerin dahil edilmesi suretiyle belli müdevvin, musannif ve müellifler hakkında yapılacak çalışmalarda benzer ağ yapıları ortaya çıkacak olsa da ağ ölçeği büyüdükçe küçük bir yapıda zayıf görünen unsurların daha da güçlendiği ortaya çıkacaktır. Rivayet ağı analizi çalışmalarının farklı eserlere uygulanması durumunda rivayet kültüründeki ilişkilerin daha detaylı olarak incelenmesine imkân bulunacaktır.

Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in ortak rivayet ağlarına göre diğer bir önemli müdevvin Hâşim b. el-Kâsım el-Kinânî'dir. 12 farklı kaynaktan 24 rivayet almıştır. Bunlar arasında ana kaynağı 8 rivayet aldığı Şu'be b. el-Haccâc ve 4 rivayet aldığı Ebû Mâşer'dir. Diğer kaynaklarından bir veya iki rivayeti vardır. Onun farklı kaynaklardan aldığı bu rivayetlerin nakilcisi ise İbn Sa'd'dır. İsmâîl b. İbrahim el-Esedî, Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in ortak rivayet ağında 10 kaynaktan istifade ettiği görülmektedir. Söz konusu kaynaklardan bir veya iki nakille toplamda 12 rivayet aktaran İsmâîl'in rivayetlerine İbn Sa'd doğrudan erişmiştir.

On ve üzeri sayıda kaynaktan istifade eden zikredilen kişiler dışında rivayet sayısı itibariyle dikkat çeken birkaç önemli ismin de zikredilmesi gerekecektir. Bunlardan el-A'meş, rivayet sayısı itibariyle üç sahâbînin isnâdlarında 9 kaynaktan istifade ederek 12 rivayet aktaran bir râvidir. Bu kaynaklarından Şakîk'ten 3, İbrâhîm'den 2, diğer kaynaklarından birer rivayet aktarmıştır. İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarının tamamında ise İbrahim ve Şakîk ana kaynağı olmak üzere 18 kaynaktan 34 rivayet aktarmaktadır.

İsrâil'in üç sahâbînin rivayet ağında 9 kaynaktan 10 rivayeti olduğu tespit edilmiştir. İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin tamamında ise 83 rivayetin nakilcisi olan bir râvidir. Bu 83 rivayeti 27 farklı kaynaktan nakletmiş, en önemli kaynağı Câbir b. Yezîd'den 30, Ebû İshâk'tan 15 ve Simâk b. Harb'den 10 rivayet nakletmiştir.

c. Müellifler

İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'*inin siyer bölümünde Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayet ağlarında iç derece dağılımları yüksek olan ve bibliyografik eserlerde telifleri olduğu bilgisine sahip olduğumuz 7 müellif vardır. Bunlar Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Yezîd b. Hârûn, Vâkıdî, Fadl b. Dükeyn, Affân b. Müslim ve Sa'îd b. Süleymân'dır. Süfyân'ın 16 kişiden 23, Yezîd'in 13 kişiden 20, Vâkıdî'nin 39 kişiden 86, Fadl'ın 17 kişiden 24, Affân'ın 15 kişiden 56 ve Sa'îd'in 10 kişiden 19 rivayet aldığı tespit edilmiştir. İbn Sa'd bu şekilde kendilerinden 228 Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetine erişmektedir.

Zikredilen müelliflerin kaynaklarına bakıldığında Süfyân es-Sevrî'nin kaynak çeşitliliği fazla ve belli bir isimde yoğunluk olmaması onun bu rivayetleri derlemek için özel bir çaba içinde olduğunu düşündürmektedir. Yezîd b. Hârûn'un ana kaynakları Hammâd b. Seleme'dir fakat onun dışında 12 kişiden daha rivayet aktarmaktadır. Muhammed b. Ömer, Ma'mer b. Râşid, Muhammed b. Abdullâh b. Müslim, İbn Ebû Sebre ve İbrâhîm b. İsmâîl Ebû Habîbe'den nakilleri yoğun olmakla birlikte 35 kişiden daha rivayet derlemiştir. Fadl b. Dükeyn'in rivayetlerinde ana kaynağı Süfyân es-Sevrî'dir fakat onun dışında 16 kişiden daha nakilde bulunmaktadır. Affân b. Müslim'in ana kaynağı ciddi bir rivayet farkıyla Hammâd b. Seleme'dir ve onun dışında 14 kaynaktan bilgi aktarmaktadır. Sa'îd b. Süleymân da Abbâd el-Avvâm'dan diğer kaynaklarına göre daha fazla rivayeti olan ve onun dışında 9 kaynaktan rivayet nakleden bir müelliftir.

İbn Sa'd eserinde Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayetlerinin müellif râvilerinin rivayetlerinin bir kısmına doğrudan bir kısmına bir râvi aracılığıyla erişebilmektedir. Yezîd b. Hârûn, Vâkıdî, Fadl b. Dükeyn, Affân b. Müslim ve Sa'îd b. Süleymân'dan doğrudan nakilde bulunurken Süfyân es-Sevrî ise İbn Sa'd'ın bir râvi aracılığıyla rivayetlerini eserine aldığı müelliflerdir. Onun Süfyân'dan Muhammed b. Abdullâh el-Esedî, Fadl b. Dükeyn, Kabîsa b. Ukbe es-Sevvâî, Vâkıdî, Ubeydullâh b. Mûsâ el-Absî, Abdülhamid b. el-Himmânî, Yahyâ b. el-Yemân, Hallâd b. Yahyâ el-Mekkî, Yezîd b. Hârûn ve Vekî b. el-Cerrâh aracılığıyla rivayet naklettiği tespit edilmiştir.

İbn Sa'd'dan önceki müelliflerin isnâdlarında birebir hoca-talebe ilişkisiyle naklettikleri rivayetler dışında bazen sadece bir rivayetine başvurdukları kişilerin isimlerine de rastlanmaktadır. Bu durum derleme ve telif faaliyetinin doğal bir sonucudur. İbn Sa'd da kendisinden önceki müellif hocalarından ve hocaları neslinden râvilerin derlemelerinden istifade ettiği gibi bir çok habere nakilcileri vasıtasıyla ulaşarak eserine dahil etmiştir. Onun Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetleri için 128 kaynaktan nakilde bulunduğu tespit edilmiştir.

2. Rivayetler

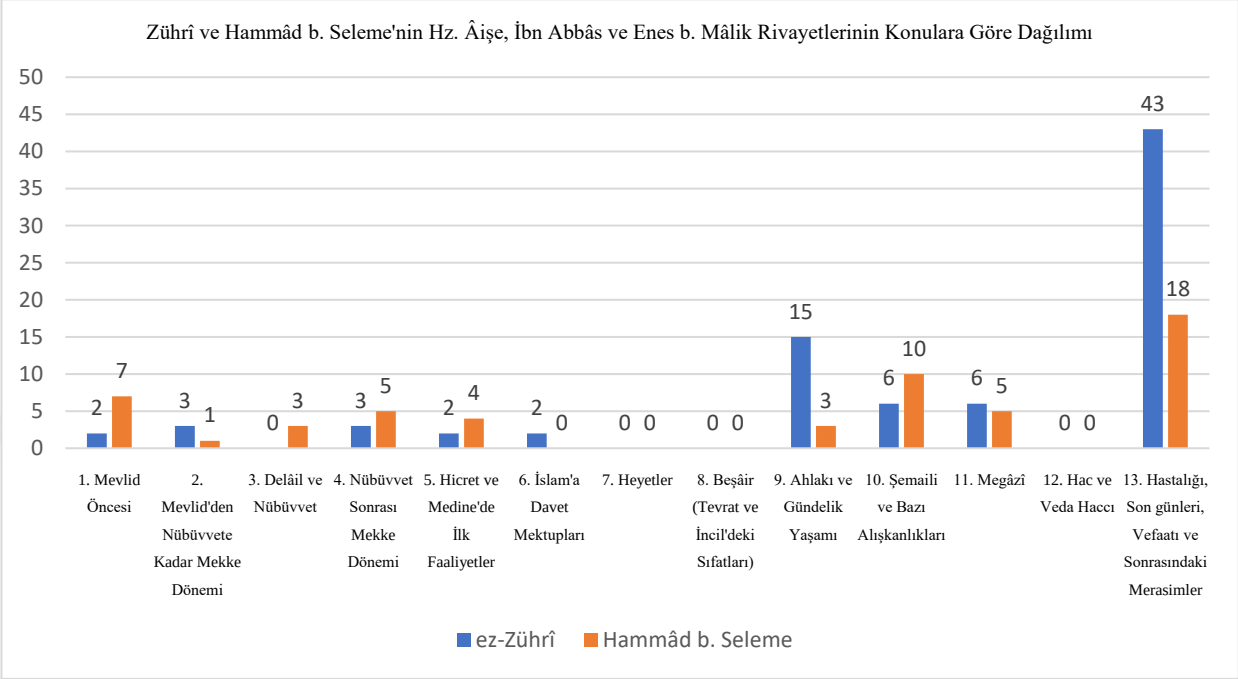
İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinin en önemli kaynakları olan Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayetlerinin tamamının detaylı bir incelemesinin yapılması tez hacmini zorlayacaktır. Bunun yanı sıra tezin temel meselesi bir telif eserin ortaya çıkış süreçlerinin incelenmesidir. Bu bağlamda siyer konularıyla irtibatlı olarak sahâbe neslinden İbn Sa‘d’a kadarki dönemde siyer rivayetlerinin tedvîn ve telif faaliyetleriyle bir araya gelmesine odaklanılacaktır. Aşağıda İbn Sa‘d’ın eserinin siyer bölümü kendi içerisinde 13 başlığa ayrılarak, hicrî ilk üç asırdaki müdevvin ve müelliflerin bu konulardaki rivayet yoğunlukları ele alınacaktır. Böylelikle başından itibaren bir siyer tedvîn ve telif faaliyetinin sorgulanması amaçlanmaktadır. Bir tek eser ölçeğinde yapılan bu analizle kesin hükümlere varmak mümkün olmasa da İbn Sa‘d’ın siyeri bağlamında siyer yazım tarihine kısmen ışık tutulması mümkündür.

a. Müdevvinlerin Rivayetleri

İbn Sa‘d’ın Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetlerinin isnâdlarına göre üç sahâbînin rivayetlerinin derlenmesinde diğer râvilere göre ön plana çıkan kişiler kaynaklarının çokluğu itibariyle Zührî ve Hammâd b. Seleme’dir. İbn Sa‘d’ın her üç sahâbîden gelen Zührî rivayetlerine ulaşma yolları daha önce izah edilmiştir. İbn Sa‘d, Hammâd b. Seleme’nin rivayetlerini Affân b. Müslim, Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî, Yezîd b. Hârûn, Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb, Yahyâ b. Abbâd, Kesîr b. Hişâm, İshâk b. Îsâ, Musâ b. Dâvud, Hişâm Ebû Velîd et-Tayâlisî, Haccâc b. Minhâl, Yûnus b. Muhammed el-Müeddeb, Ravh b. Ubâde, Ârim b. Fadl es-Sedûsî ve Ubeydullâh b. Muhammed et-Teymî’den nakletmiştir.

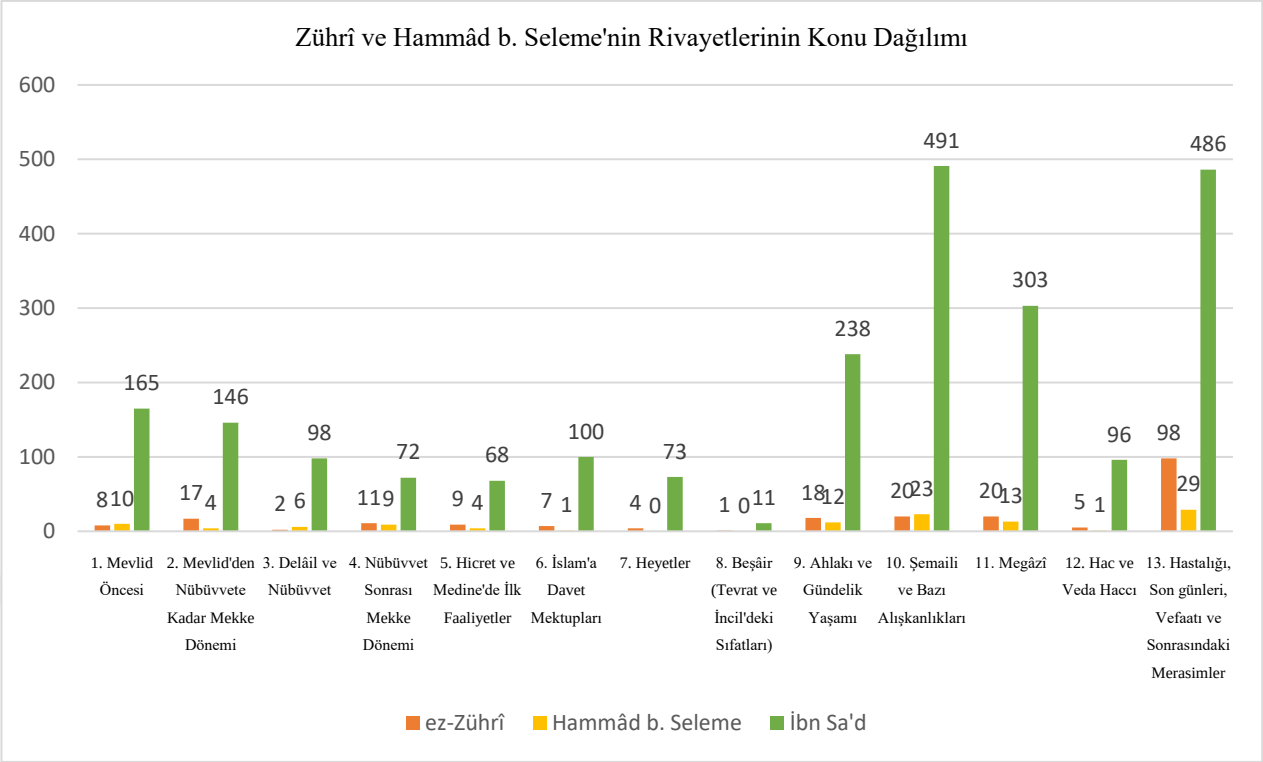
İki müdevvinin konularına göre rivayet dağılımları aşağıda gösterilmektedir. Hammâd’ın hiçbir rivayetinin kaynakları arasında Zührî yoktur. Dolayısıyla buradaki rivayet dağılımları iki ayrı müdevvinin birbirinden farklı rivayet derlemelerini göstermektedir. Zührî’nin 82, Hammâd’ın 56 olmak üzere toplamda 138 rivayeti derledikleri görülmektedir. Ancak her iki müdevvinin de rivayetleri, kendilerinden sonraki nesillerde farklı kişilere dağılmaktadır. Söz konusu rivayetlerin İbn Sa‘d’ın telifine bir veya birkaç

nesil sonra bazı ortak aktarıcıları veya dağınık tariklerden nakilde bulunan râvileri vasıtasıyla dahil olduğu tespit edilmiştir.

Grafik 72: *Zührî ve Hammâd b. Seleme'nin Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetlerinin konulara göre dağılımı.*

Zührî ve Hammâd b. Seleme'nin konu dağılımlarına bakıldığında siyerin belli konularında rivayetlerinin yoğun olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in ahlakı ve ahirete irtihali bahislerinin ön planda olması, ana kaynakları olan Hz. Âişe ve Enes b. Mâlik'in rivayetlerinin bu konulardaki yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Belli konularda iki müdevvinin rivayetlerinin hiç olmadığı görülmektedir. Birçok konuda ise beşi bile bulmayan rivayet sayısıyla karşılaşılmaktadır. Zührî'nin rivayetlerinin ahlak, şemâil ve Hz. Peygamber'in ahirete irtihali konularında fazla olduğu görülmektedir. Megâzî tedvîn eden kişi olmasına rağmen bu konudaki rivayet sayısının sınırlı olmasının İbn Sa'd'ın ve Vâkıdî'nin kullandığı isnâdlardan kaynaklandığı yukarıda ele alınmıştır. Bu tablodan anlaşıldığı kadarıyla her iki müdevvin de önceki nesilden ellerine ulaşan rivayetlerin nakliyle sınırlı kalmışlardır. Onların bir siyer tedvîni hedefi olup olmadığını anlayabilmek ise ancak İbn Sa'd'daki bütün siyer rivayetlerini incelemekle mümkün olacaktır. Aşağıdaki tabloda Zührî ve Hammâd b. Seleme'nin İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerindeki konu dağılımı ve bunun İbn Sa'd rivayetlerinin konu dağılımıyla karşılaştırması verilmektedir.

Grafik 73: *Zührî ve Hammâd b. Seleme'nin rivayetlerinin konu dağılımı.*

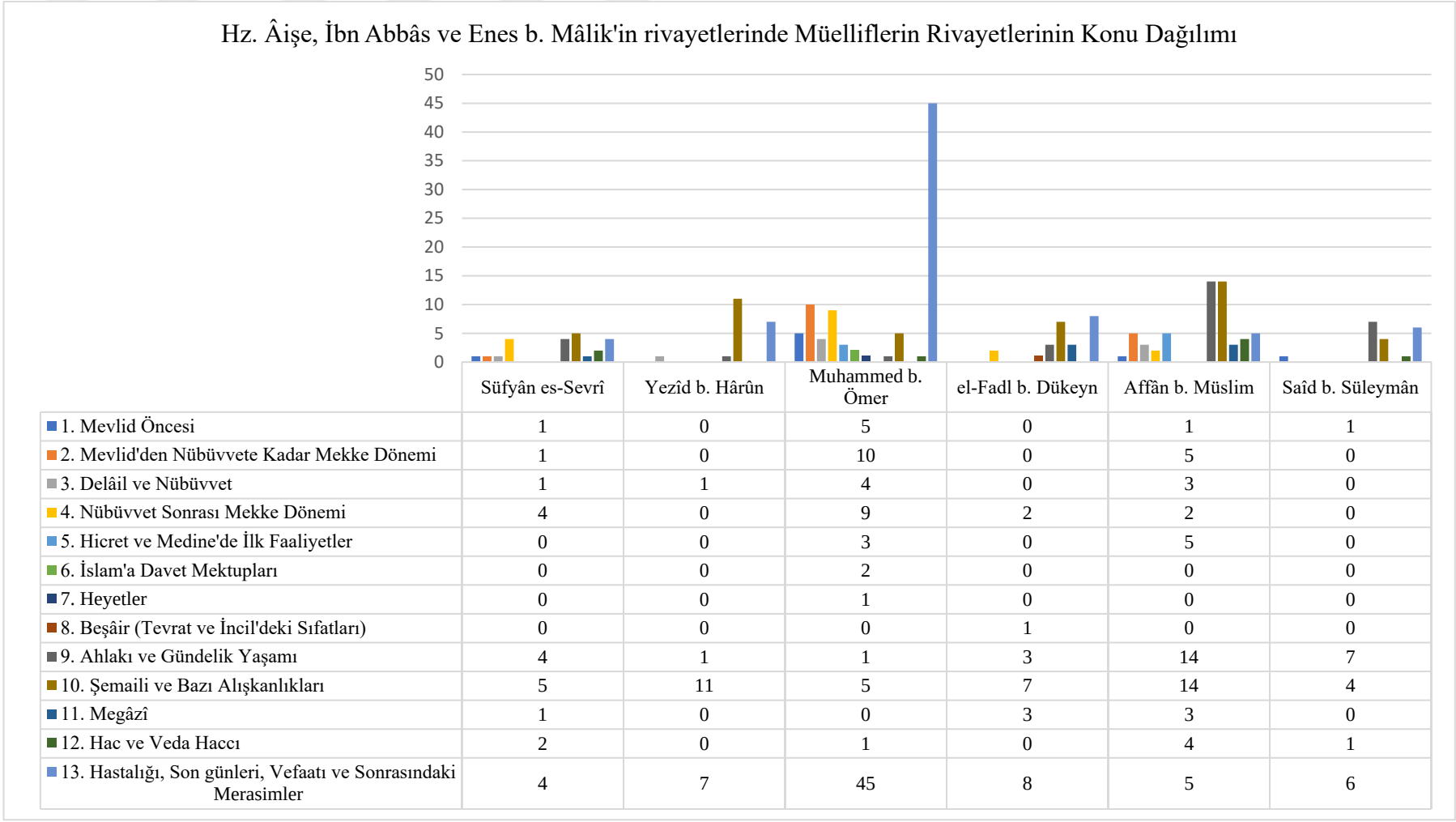
Her iki müdevvinin siyerin konularına göre rivayet dağılımları belli başlıklarda yoğunlaşmaktadır. Her ikisinin de peygamberler tarihi, nübüvvet sonrası Mekke dönemi, Hz. Peygamber'in ahlakı ve şemaili, megâzî ve Hz. Peygamber'in ahirete irtihali bahislerindeki rivayet sayıları diğer konulara kıyasla daha fazladır. İbn Sa'd'ın telifindeki konu dağılımıyla mukayese edildiğinde bu rivayetler siyer telif geleneği açısından önemli bir tedvîn gayretine işaret etmekle birlikte sınırlı bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte siyer yazımında İbn İshâk ve takipçisi İbn Hişâm çizgisinde devam eden bütüncül bir siyer metni yazımının yanı sıra, Mûsâ b. Ukbe, Ma'mer b. Râşid gibi megâzî konusundaki telifler İbn Sa'd öncesindeki siyer telif geleneğinin önemli bir birkimidir ve Zührî'nin tedvini bu süreçleri besleyen önemli bir kaynak olmuştur. İbn Sa'd'ın siyer isnâdlarına göre Zührî ve Hammâd'ın tedvin faaliyetleri Vâkıdî başta olmak üzere İbn Sa'd'ın hocaları tabakasındaki siyer birikimine katkı sağlamış görünmektedir. İbn Sa'd ise hocası Vâkıdî'nin rivayetleri dışında birçok farklı kaynaktan da istifade edip mukayeseli bir şekilde eserini telif ederek klasik siyer telif geleneğinin zirvesini oluşturmuştur.

b. Müelliflerin Rivayetleri

İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr’*inin siyer bölümünde Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayetlerini 6 müelliften doğrudan veya dolaylı olarak bir râvi aracılığıyla naklettiğine değinilmiştir. Onun bu müelliflerden Hz. Peygamber’in mevlidi öncesindeki konularda 8, mevlid-nübüvvet arası dönemle alakalı 16, delâil ve nübüvvet konusunda 9, nübüvvet sonrası Mekke dönemiyle alakalı 17, hicret ve Medine’deki ilk faaliyetlerle ilgili 8, İslâm’a davet mektupları konusunda 2, heyetler yılıyla ilgili 1, beşâir konusunda 1, ahlakı ve gündelik yaşamı konusunda 30, şemâili ve bazı alışkanlıkları hakkında 46, megâzî konusunda 7, hac ve veda haccı konusunda 8 ve ahirete irtihali ve sonrasındaki merasimler konusunda 75 rivayet aktardığı tespit edilmiştir. Aşağıda söz konusu müelliflerin rivayetlerinin konularına göre dağılımını gösteren bir grafik mevcuttur. Bu rivayetlerin toplamı 228’dir, ancak İbn Sa‘d’ın doğrudan rivayet almadığı müelliflerin rivayetlerinin diğer müellifler tarafından aktarılması söz konusu olduğundan Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayetlerinin toplam sayısından fazla çıkmaktadır.

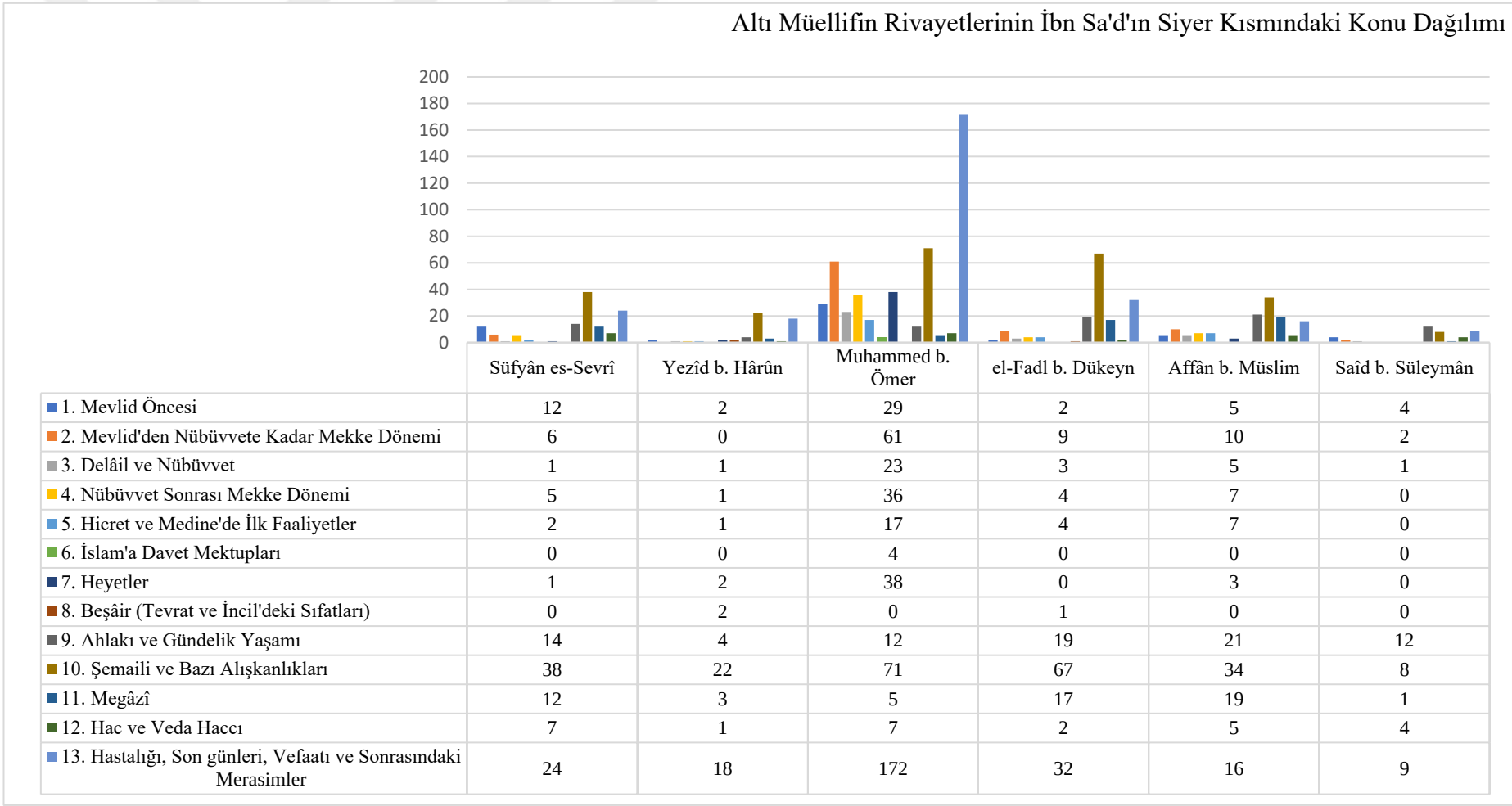
Aşağıdaki konu dağılımına göre İbn Sa‘d’ın kendisinden önceki teliflerden siyerin hemen hemen her konusunda istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, İbn Sa‘d’ın kendisinden önceki telif süreçlerinin devamını sağlama çabasını göstermenin yanı sıra bu birikime ne düzeyde katkı sunduğunu da ortaya koymaktadır. Aynı tablo İbn Sa‘d’ın yalnızca üç sahâbîden rivayet nakillerinde geçerli değildir. Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayet analizlerinde ön plana çıkan 6 müellifin İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerindeki farklı kaynaklara dayanan tüm rivayetlerinin konu dağılımı da aşağıda ikinci grafikte gösterilmektedir.

Her iki grafiğin incelenmesi sonucunda İbn Sa‘d’ın hocaları tabakasında her ne kadar belli bir düzeyde siyer rivayetlerini bir araya toplama gayreti olsa da Vâkıdî dışındaki bu müellif râvilerin bütüncül siyer telifi çabasında olduklarını söylemek güçtür. Vâkıdî siyerin bütün konularında rivayet sahibidir ve İbn Sa‘d’ın ana kaynağı olmuştur. Bununla birlikte İbn Sa‘d’ın onun rivayetlerini eserine alarak hoca-talebe sürekliliğini sağlamanın yanı sıra dönemindeki bütün kaynaklara erişmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

	Süfyân es-Sevrî	Yezîd b. Hârûn	Muhammed b. Ömer	el-Fadl b. Dükeyn	Affân b. Müslim	Saîd b. Süleymân
1. Mevlid Öncesi	1	0	5	0	1	1
2. Mevlid'den Nübüvvete Kadar Mekke Dönemi	1	0	10	0	5	0
3. Delâil ve Nübüvvet	1	1	4	0	3	0
4. Nübüvvet Sonrası Mekke Dönemi	4	0	9	2	2	0
5. Hicret ve Medine'de İlk Faaliyetler	0	0	3	0	5	0
6. İslam'a Davet Mektupları	0	0	2	0	0	0
7. Heyetler	0	0	1	0	0	0
8. Beşâir (Tevrat ve İncil'deki Sıfatları)	0	0	0	1	0	0
9. Ahlakı ve Gündelik Yaşamı	4	1	1	3	14	7
10. Şemaili ve Bazı Alışkanlıkları	5	11	5	7	14	4
11. Megâzî	1	0	0	3	3	0
12. Hac ve Veda Haccı	2	0	1	0	4	1
13. Hastalığı, Son günleri, Vefaatı ve Sonrasındaki Merasimler	4	7	45	8	5	6

Grafik 74: *Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in rivayetlerinde müelliflerin rivayetlerinin konu dağılımı.*

	Süfyân es-Sevrî	Yezîd b. Hârûn	Muhammed b. Ömer	el-Fadl b. Dükeyn	Affân b. Müslim	Saîd b. Süleymân
1. Mevlid Öncesi	12	2	29	2	5	4
2. Mevlid'den Nübüvvete Kadar Mekke Dönemi	6	0	61	9	10	2
3. Delâil ve Nübüvvet	1	1	23	3	5	1
4. Nübüvvet Sonrası Mekke Dönemi	5	1	36	4	7	0
5. Hicret ve Medine'de İlk Faaliyetler	2	1	17	4	7	0
6. İslam'a Davet Mektupları	0	0	4	0	0	0
7. Heyetler	1	2	38	0	3	0
8. Beşâir (Tevrat ve İncil'deki Sıfatları)	0	2	0	1	0	0
9. Ahlakı ve Gündelik Yaşamı	14	4	12	19	21	12
10. Şemaili ve Bazı Alışkanlıkları	38	22	71	67	34	8
11. Megâzî	12	3	5	17	19	1
12. Hac ve Veda Haccı	7	1	7	2	5	4
13. Hastalığı, Son günleri, Vefaatı ve Sonrasındaki Merasimler	24	18	172	32	16	9

Grafik 75: *Altı müellifin rivayetlerinin İbn Sa'd'ın eserinin siyer kısmındaki konu dağılımı.*

Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayet ağlarında ön plana çıkan 6 kişinin İbn Sa'd'ın tasnifine göre konu dağılımına bakıldığında Vâkıdî dahil olmak üzere siyerin tüm konularında rivayet sahibi olan bir kişi görülememektedir. İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinde üç sahâbînin rivayetlerinin konu dağılımı ikinci bölümde ele alınırken her konuda rivayet olduğu tespit edilmiştir. İbn Sa'd'ın bu sahâbînin rivayetlerinin tedvini konusundaki çabası bu açıdan da ortaya çıkmaktadır. Üç sahâbînin müellif rolündeki râvilerinin konuları arasında Affân b. Müslim ve Yezîd b. Hârûn'un şemâil ve beşâir konusundaki yoğunlukları dikkat çekmektedir. Vâkıdî'nin ise beşâir konusu haricinde tüm konularda rivayetleri olduğu görülmektedir.[652]

Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik rivayet ağında ön plana çıkan müelliflerin genel olarak siyer rivayetlerine katkısına bakıldığında ise daha zengin bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Buna göre Vâkıdî, Affân b. Müslim, Fadl b. Dükeyn ve Süfyân es-Sevrî'nin rivayet dağılımlarının bütüncül bir siyer oluşturma kaygısıyla derleme yaptıklarına işaret ettiğini söylemek mümkündür. Özellikle şemâil rivayetleri konusunda bu dört müellifin ve Yezîd b. Hârûn'un önemli katkısı olduğu görülmektedir. Bu başlıktaki rivayetlerinde müellifin kendisinden önceki bu birikimden istifade ettiği görülmektedir. Bununla birlikte İbn Sa'd'ın siyer konularındaki rivayet dağılımına göre Vâkıdî dahil olmak üzere kendisinden önceki müelliflerden her konuda çok daha fazla rivayete erişmiş ve müstakil başlıklarla bu konuların siyer yazımına dahil edilmesini sağlamıştır.

[652] Vâkıdî'nin megâzî rivayetlerinin isnâdsız olması dolayısıyla sahâbe nesli kaynakları tespit edilememiştir.

Değerlendirme

İsnadlara dayalı nicel analizler İbn Sa‘d’ın eserinin siyer kısmını ortaya çıkaran süreçlerin anlaşılması açısından Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’in rivayetlerinin intikal süreçlerine odaklanmayı gerekli kılmıştır. Üç sahâbînin rivayet kültüründeki önemi ve siyer rivayet oranları bu tür bir incelemeyi anlamlı kılmıştır. Müstakil rivayet ağlarına göre Hz. Âişe ve İbn Abbâs’ın ilk nesil nakilcilerinin umumiyetle yakın çevrelerinden ve hane ortaklığı olan kişilerden oluştuğu, Enes b. Mâlik’in ise muammerûndan olmasının ilk nesil nakilcilerinin tedvin sürecinin önemli alimler olması sonucunu doğurduğu görülmektedir. Her üç sahâbînin rivayet ağlarında yakın hoca-talebe ilişkilerinin bilgi aktarım süreçlerini olumlu etkilediği, bununla birlikte farklı râvi profillerinin bu sürece dahil olduğu görülmektedir. Aile fertleri arasındaki ilişkinin bilgi aktarımında süreklilik arz ettiği tespit edilmiş ve bu râvi grubu râvi profilleri arasına eklenmiştir. Bu unsur daha önce ele alınan aile isnâdlarıyla birlikte değerlendirildiğinde mekân birlikteliğinin nakil süreçlerine olumlu etkisini göstermesi bakımından kayda değerdir. Üç sahâbînin rivayet ağlarındaki patikaların birbiriyle güçlü bağlantılar kuran hoca-talebe ilişkilerine dayalı olduğu, ancak bütün bir siyer telifinde salt nakilci pozisyonundaki kişilerin de rivayet aktarımında önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.

İlk nesilden itibaren ön planda olan alimlerin etrafında oluşan halkalar bilginin farklı kanallara yayılmasına sebep olmuştur. Tedvîn faaliyetleriyle hicrî ikinci asrın başında belli bir düzeyde bir araya getirilen rivayetler, müdevvinlere rağbet edilmesi ve tedris faaliyetlerinin doğal bir sonucu olarak yeniden dağılmıştır. Bir veya iki nesil sonra yeniden tedvîn edilen rivayetler telif süreçlerinin ortaya çıkışını tetiklemiş ve İbn Sa‘d’ın hocaları neslinde, müellif profilinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Bunlara ek olarak salt nakilci poziyonundaki râvilerce nakledilen rivayetler de intikal süreçlerinin sonucunda İbn Sa‘d tarafından siyere eklenmiştir. Kendisinden önceki telif ve tedvîn faaliyetlerinden azami düzeyde istifade eden İbn Sa‘d’ın aynı zamanda bir müdevvin olarak siyer telifini bütünleyici diğer kaynakları da kullandığı tespit edilmiştir. Özellikle Enes b. Mâlik’in rivayet ağlarında İbn Sa‘d’ın bir müdevvin olarak oynadığı rol bu sahâbînin siyer rivayetlerinin teliflere dahil olması bakımından dikkate çekicidir.

Üç sahâbînin ortak rivayet ağlarında ilk nesil râvilerinin sınırlı olması erken dönem rivayet kültürünün henüz oturmamış yapısından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Sistemli rivayet aktarımının başlamasıyla birlikte yakın ilişkiler yerini hoca-talebe ilişkilerine bırakmış, bununla birlikte aile içi bilgi aktarımı da devam etmiştir.

Eğitim faaliyetinin medrese veya dârü'l-hadîs türü bir yapı etrafında şekillenen kurumsal bir şekle henüz kavuşmadığı hicrî ilk üç asırda, ulemânın otoritesiyle ortaya çıkan ilmî kurumsallık ve ahlakın rivayet kültürünü belirlediğini söylemek mümkündür. Rivayet ve râvi eleştirisi bilgi aktarım süreçlerine eşlik etmekte, büyük oranda kişisel ve yoğun çabaların ürünü olan tedvîn ve telif faaliyetleri sürdürülmektedir. Râvilerin kişisel çaba ve yetkinliklerinin farklı düzeyde olması her dönemde az sayıda râvinin belirleyici düzeyde rivayet birikimine sahip olmasına, çok sayıda râvinin ise nakilci pozisyonunda bilgi aktarım sürecine dahil olmasına neden olmuştur. Râvilerin birbirinden aldıkları rivayet sayılarını da etkileyen bu durum, yakın hoca-talebe ilişkilerinde yoğun, aile ilişkileri ve salt nakilci profilindeki kişilerin bir alimden nakillerinde ise sınırlı bir rivayet aktarımına yol açmıştır. Bununla birlikte bilginin dolaşımda kalması açısından aile fertleri ve nakilcilerin önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Rivayet ağı analizlerinin uygulandığı bu bölümde iç-dış derece dağılımları ve bağlantı ağırlığı hesaplamalarıyla, bilgi aktarım süreçlerindeki râvi profilleri tespit edilmiş ve ağırlıklı ilişkilerin hoca-talebe bağlantısıyla oluştuğu görülmüştür. Müdevvin ve müelliflerin kaynak ve nakilcileri tespit edilerek İbn Sa'd'ın siyer rivayetlerinin tarihine ışık tutulmakla birlikte benzer bir nakil süreci tecrübesine sahip hadis rivayet süreçlerine de katkı sunulmuştur. İsnâdlarda donuklaşmış ilişkiler rivayet ağı analizleriyle tarih sahnesinde yeniden canlandırılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ulaşılan sonuçların desteklenmesi ve zenginleştirilmesi için aynı yöntemin farklı metinlere uygulanması gerekmektedir.

SONUÇ

İslam tarihi ve siyer yazıcılığının erken tarihî metinlerinden olan İbn Sa‘d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’i biyografi, tarih ve siyer araştırmalarının yanı sıra hadis başta olmak üzere diğer ilmî sahalardaki rical araştırmalarını da besleyen önemli bir kaynaktır. Günümüze ulaşan en hacimli biyografik eser olmasının yanı sıra dönemin telif tarzını da birçok hususiyetiyle yansıtmaktadır. Eserin ilk iki cildini oluşturan siyer kısmı müstakil bir telif olmasa da günümüze ulaşan en erken siyer metinleri arasında kabul edilmekte ve yeni bir telif tarzının başlatıcısı olarak görülmektedir. Sistemli bir rivayet tarzının benimsendiği eseri ortaya çıkaran tarihî rivayet birikimini ele almak siyer telif geleneğinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu amaçla bir kitap kültürü tarihi çalışması olarak görülebilecek bu tezde, İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerinde kullandığı isnâdlar tarihî bir kaynak olarak kullanılmış ve râviler arası ilişkilere göre bilginin intikal süreçleri ele alınmıştır.

Uzun bir dönemi kapsayan bu araştırmada isnâdların bir arada değerlendirilmesi için dijital beşerî bilimlerin bir çalışma sahası olan sosyal ağ analizleri yöntemi kullanılmıştır. Buna bağlı olarak “rivayet ağı analizleri” olarak adlandırılan ve matematiksel bir teoriye dayalı nicel analizlerin kullanılmasıyla isnâdlara dayalı nicel bir tarih araştırma yöntemi teklif edilmektedir.

Geniş bir veri setine dayalı analizler için programlama dillerinde geliştirilen kodlar ve ağ analizlerinde kullanılan araçlardan istifade edilmiştir. Veri setinin hacmiyle orantılı olarak analiz sonuçları da başka hiçbir yolla elde edilemeyecek, oldukça geniş yeni tarihî bilgilere erişme imkânı sunmuştur. İsnâdlarda ismi geçen bütün râvilerin on kategorideki biyografik bilgileri, siyerdeki rivayet sayıları ve rivayetlerinin konu dağılımları, ilişkili oldukları diğer râviler ve aralarındaki rivayet akış sayısı bu tezin ana malzemesini oluşturmuştur. Elde edilen sonuçların yorumlanabilmesi için tezin ana meselesi olan bir telif eserin tarihini ortaya çıkarmaya yönelik sorular belirlenmiştir. Bu çerçevede öncelikle eserin isnâdlarının genel özellikleri rivayet kültür tarihi bağlamında ele alınmış, ardından belli râvi gruplarının rivayet birikimlerinin İbn Sa‘d’ın eserine katkı düzeyleri tartışmaya açılmıştır. Bu incelemelerin ardından siyerin ana kaynağı olan sahâbe

neslinden en önemli üç sahâbînin rivayetlerinin intikal süreçleri detaylı olarak incelenmiştir.

Üç sahâhbînin rivayet ağları incelenirken râviler arası ilişkiler isnâdlardaki donuk hallerinden tarih sahnesine yeniden çekilerek bu ilişkilerin ürünü olan rivayetlerle birlikte değerlendirilmiştir. Buna göre hicrî ilk üç asırda dört râvi profilinin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Müdevvin, müellif, aile ferdi ve salt nakilci olarak gruplandırabileceğimiz bu râvilerin farklı düzeylerde rivayet birikiminin intikalinde rol edindikleri görülmüştür. Sahâbenin ilk nesil râvilerinden ön planda olanların umumiyetle aynı haneyi paylaşan aile fertleri veya mevâlî gibi ailevî yakınlık kurma imkânı elde edebilen kişiler olduğu görülmüştür. Sonraki dönemlerde aile isnâdıyla rivayette bulunan râviler ve isnâdlarda isimleri açık yazılıp aile bağları biyografik eserlerde tespit edilen kişiler olduğu ve aile içi bilgi aktarımının rivayet sürecinde etkisini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Bununla birlikte sistemli nakil sürecine geçilmesi hoca-talebe ilişkilerini doğurmuş ve ilmin aktarımında bu ilişkiler ana patikaları oluşturmuştur.

Müdevvinlerin kişisel çabaları veya idarî destekle derlediği rivayetler tedrîs faaliyetleriyle yeniden dolaşıma girmiştir. Bu faaliyetlere iştirak eden râvilerin farklı düzeylerde intikal süreçlerinde rol oynadıkları ve hicrî ilk üç asır boyunca her nesilde tekrar edecek şekilde az sayıda kişinin çok sayıda, çok sayıda kişinin az sayıda rivayeti olması sonucunu doğurmuştur. Salt nakilci düzeyinde olan kişilerin bir telif veya tedvin faaliyeti içerisinde olmasalar da rivayetlerin dolaşımda olmasında ve sonraki nesle intikalinde etkili oldukları görülmektedir. İlim halkalarında sürdürülen eğitim faaliyetleri ve bunlara katılmak üzere farklı beldelere seyahat eden alimler geniş bir coğrafyada siyer rivayetlerinin yayılmasını sağlamışlardır.

Hicrî ikinci asrın son çeyreği ve üçüncü asrın başlarında dağınık halde bulunan rivayetleri bir telifte bir araya getirme çabası müellif profilindeki râvileri ortaya çıkarmış ve İbn Sa‘d’ın oldukça hacimli bir rivayet birkimine kavuşmasına imkân tanımıştır. Başta hocası Vâkıdî olmak üzere kendi dönemindeki müelliflerin rivayetlerini ve nakilci râviler tarafından aktarılan az sayıdaki rivayeti bir eserde cem etmesi İbn Sa‘d’ı önemli bir müdevvin haline getirirken, aynı zamanda bütüncül bir siyer metni inşası, konu tasnifi,

biyografi ve siyer ayrımını yapması ise onu siyer yazım tarihinin en önemli müelliflerinden biri haline getirmiştir.

Klasik siyer teliflerinin zirvesi kabul edilen eser incelenirken rivayetlerin ve herhangi bir isnâd veya isnâd grubunun sıhhatinin sorgulanması hedeflenmemiş ve bu hususta genellemeye gitmekten kaçınılmıştır. Nicel ve yapısal bir analizle hicrî ilk üç asırdaki siyer rivayet birikimi İbn Sa‘d’ın telifine dayalı olarak ele alınmıştır. Müelliften önceki dönemlerde rivayet kültürü içerisinde ortaya çıkan isnâd telfîki, müphem lafızlara başvurulması, irsâl ve tedlîsle rivayette bulunulması, zayıf râvilerden rivayet alınması gibi durumların eserde yer aldığı tespit edilmiştir. İbn Sa‘d’ın kendisinden önceki siyer telif ve tedvin faaliyetlerinen beslenmesi eserinde bu tür zaafların zaman zaman ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Siyer muhtevası açısından kendisinden önceki dönemlerde yaşamış müdevvinlerin kısmî bir çeşitlilikte rivayetleri derledikleri, onun siyer metninin konu çeşitliliğine en yakın müellifin ise hocası Vâkıdî olduğu, eserdeki rivayet sayıları ve konu dağılımından anlaşılmıştır. Bununla birlikte hocasını her konuda aştığı ve farklı birçok kaynaktan rivayet aldığı tespit edilmiştir.

Araştırma sonucunda siyer rivayetinde isnâd kullanımının kendi içerisinde belli bir sistematiği olan bir yapıda olduğu anlaşılmıştır. Dönemin diğer bilgi aktarım süreçlerine paralel bir yapının ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Sahâbe neslinde ön planda olan kişilerin müksirûndan olması, orta kuşak râvilerinin müdevvin ve nakilcilerden oluşması ve telifler dönemiyle birlikte müellif profilinin güçlenmesi bu bakımdan önemlidir. Her ne kadar kendisinden önceki müelliflere kıyasla İbn Sa‘d’ın siyerde isnâd kullanımı daha zengin olsa da araştırmaya konu olan rivayet grubu siyer birikiminin naklinde isnâd kullanılması konusunda bir gelenek olduğunu göstermektedir. İsnâdın yapısında aile içi bilgi aktarımlarının kullanılması, “قالوا” lafzı ile daha önceki telifattaki isnâdların zikredilmemesi, tâbiûn tabakasında mürsel rivayet aktarımının kullanılmasına rağmen eserin önemli ölçüde sahâbeye nispet edilen rivayetlere dayandığı görülmüştür.

Siyerde isnâd kullanımını hadisten farklı kılan bir hususiyet olarak isnâd telfîki uygulamasına sıkça müracaat edilmesi metnin ön planda olduğu bir telif tarzının benimsenmesi ile alakalı olduğu görülmüştür. İbn Sa‘d’ın metin ve isnâd telfîkleri olduğu gibi onun kullandığı isnâdlardan hareketle kendisinden önceki siyer ulemasının da

benzeri bir tavırla telfîke müracaat ettiği tespit edilmiştir. İbn Sa‘d özelinde yapılan inceleme sonucunda müellifin kendi tercihlerinin yanı sıra kendisinden önceki ulemanın telfîkli rivayetlerine de eserinde yer vermesi bu konuda bir telif tarzının benimsendiğine işaret olarak okunabilir.

Siyer isnâdları açısından bir diğer dikkat çekici husus ise aile isnâdlarıdır. İbn Sa‘d ve kendisinden önceki siyer alimlerinin aile içi bilgi aktarımına itibar ettikleri, siyerin her konusunda bu isnâd türünden rivayetlere yer verdikleri tespit edilmiştir. Aile içi bilgi aktarımının bazı durumlarda ittisali ifade edecek kadar güçlü olduğu, yapısal olarak problemli olan bu rivayet türünün bilgiye erişim açısından oldukça önemli olduğu gözlenmiştir. İbn Sa‘d’ın doğrudan kullandığı aile isnâdları sınırlı olsa da kendisinden önceki rivayet sürecinde bu nakil biçiminin yaygın ve her dönemde itibar edilen bir yapı olduğu anlaşılmıştır.

İbn Sa‘d’ın siyer rivayetlerini tasnif konusundaki titizliği de dikkat çekici bir başka özelliğidir. Onun tabakât ve siyeri bir arada sunan telif tarzı siyer naklinde râvi biyografilerine müracaatın önemine işaret etmektedir. Aynı zamanda özellikle sahâbe biyografilerini siyerden tefrîk eden bir yöntemle eserini telif ettiği anlaşılmaktadır. Böylelikle siyeri bütünleyici bir unsur olarak biyografik anlatılar ana metne eşlik etmekte ve aynı zamanda siyerin muhtevası hususunda net bir çerçeve çizmektedir. Siyerin kendi içerisindeki tasnifi de İbn Sa‘d’ın bütüncül ve çok katmanlı bir siyer telif tarzı ortaya koyma hedefinde olduğunu göstermektedir.

İbn Sa‘d yeni bir dönemin başlatıcısı kabul edilmiş, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’de siyerin kapsamı ve telif usulünü şekillendirmesine ek olarak rivayet kültürü döneminden kitap kültürü dönemine geçişi sağlayacak kaynak yönüyle oldukça zengin bir eser ortaya koymuştur. Kendisinden önce rivayete dayalı bilgi aktarımı sürecinde farklı kişilere dağılan siyer birikimini bir eserde cemetmiş ve bunları aktaran râvilerin biyografilerine de eserin bir devamı olarak yer vermiştir. Klasik siyer telif geleneği ile biyografi yazımının birbirini tamamlayan unsurlar olarak erken dönemde telif edilmesi açısından da eseri dikkate değerdir.

Hicrî ilk üç asırdaki yoğun ilişki ağlarıyla günümüze intikal eden bir siyer metnine dayalı olarak rivayet kültür tarihinin bütün faaliyetlerinin ele alınması imkân dahilinde değildir. Bu bakımdan bu tezi tamamlayıcı tematik çalışmalara ihtiyaç olduğunu ifade etmek gerekecektir. Râvi biyografileri ve erken dönem şehir tarihi ve umumî tarih kitaplarında dağınık halde olan bilgilerin çeşitli temalarla ele alınması bu alana ışık tutacaktır. Tedris faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü, bilgi aktarımında kullanılan mekanların zaman içerisindeki dönüşümü; meçhul râviler ile kadılık, küttablık vb. meslek gruplarından olan kişilerin siyer yazıcılığına etkileri; yazı materyalinin İslâm dünyasına girişi ve râvilerin bu malzemeyi kullanmaya adaptasyon süreçleri, erişim imkânları, bu malzemenin dolaşıma girmesine katkıları ve bunun telif süreçlerine etkisi; ulemâ ve iktidar ilişkilerinin yanı sıra patronaj ilişkilerinin olup olmadığı; rivayet aktarımının kurumsal bir yapıda olmamasının doğurduğu sonuçlar vb. birçok kültürel meselenin ele alınması bu tezde ortaya koyulmaya çalışılan süreçlerin derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Aynı şekilde İbn Sa‘d öncesi siyer teliflerinin isnâdlarının rivayet ağları yöntemiyle ele alınması da bu çalışmayı bütünleyecektir. Klasik siyer telif geleneğinin arka planını isnâdlara dayalı olarak inşa etmek ve bir siyer rivayet ağı haritası ortaya koymak hicrî ilk üç asırdaki rivayet kültürünün anlaşılmasına önemli bir katkı sunacaktır. Konuyu bütünleyici olabilecek bir diğer husus ise İbn Sa‘d’ın rivayetlerinin metin içeriklerinin diğer siyer metinleri ile mukayesesidir. Metinler arası örtüşme ve farklılıkların siyer telif geleneği açısından yorumlanması alana önemli bir katkı sunacaktır.

Hicrî üçüncü asırdan bir telif eserin isnâdlarının bir tarih çalışmasına ne düzeyde katkı sağlayabileceğini ortaya koymaya çalışan bu tezde bir esere odaklanılması genel geçer yargılarda bulunmaktan sakınmayı gerektirmektedir. Bu nedenle zikredilen tematik araştırmaların yanı sıra erken dönem teliflerinin bu tür bir analizle ele alınması da rivayet kültürüne dair bazı kabullerin test edilmesine, alana dair yeni soruların ürtetilmesine ve İslâmî ilimlere kaynaklık eden bu dönemin hakkıyla anlaşılmasına önemli bir katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

Ağırman, Cemal. "Müksirûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/534. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyuyllah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (hicri ilk 150 yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Aladağ, Fatma. "Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi". *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XVIII/36 (2020), 773-796.

Alkaoud, Mohamed - Syed, Mairaj. "Learning to Identify Narrators in Clasical Arabic Texts". *Procedia Computer Science* 189 (2021), 335-342.

Apak, Adem. "İslâm Tarihi Kaynağı Olarak Tabakât". *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât (Sempozyum)*, 125-133.

Apaydın, Mehmet. *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*. İstanbul: Kuramer, 2018.

Apaydın, Mehmet. *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslamî İlimler Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksel Lisans, 2001.

Atsuyuki, Okabe (ed.). *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems*. London: Routledge, 2004.

Aurangzeb, Ahmad Muhammad. *Towards the Analysis of Narrative Networks*. Teknik Rapor. University of Minnesota, 2013. University of Minnesota.

Aydemir, Halis. "Hadis Rivayet Sisteminde Râvi Modelleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* V/1 (2007), 85-100.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2013.

el-A‘zamî, Mustafa el-. *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz’in Hadisleri’nin Tedvîn Tarihi (h. 1-150- M.622-657)*. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayınları, Üçüncü baskı,., 2021.

el-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-. *er-Rihle fî-talebi’l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1975.

el-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-. *Şerefu ashâbi’l-hadîs*. thk. Mehmed Saîd Hatipoğlu. 1 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-. *el-Câmî’ li-ahlâki’r-râvi ve âdâbü’s-sâmî’*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.

el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2002.

Başaran, Selman - Sönmez, M. Ali. *Hadis Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: Emin Yayınları, 2010.

Bekiroğlu, Harun - Tuğrul, Talip. *İlahiyat Araştırmalarında Veri Taraması -Veri Tabanları, Kütüphaneler, Atıf Dizinleri-*. Ankara: Oku-Okut Yayınları, 2021.

Bozkurt, Nebi. “Künye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/558-559. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail el-. *Târîhu’l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed - Mahmûd b. Abdu’l-Fettâh en-Nehhâl. 12 Cilt. Riyad: Nâşirü’l-Mütemeyyiz li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, 2019.

Bulut, Ali. “İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi”. *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrıcı. 15-60. İstanbul: Kuramer, 2019.

Çakmakçı, Derya Korkmaz. *İslam Tarih Yazıcılığında Biyografi -İbn Sa’d Kadınlar Bölümü-*. Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2020.

Çelik, Sadullah - Akdamar, Emrah. “Büyük Veri ve Veri Görselleştirme”. *Akademik Bakış Dergisi* 65 (2018), 253-264.

Demircan, Adnan. *Abbâsilerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Demircan, Adnan. "Ashâb'ın Beşinci Tabakası ve İslâm Medeniyetindeki Yerleri". *Peygamberimiz ve Gençlik I. Şanlıurfa Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu*, 115-134.

Demircan, Adnan. "Dört Halife Döneminde Hz. Âişe'nin Siyasî Tutumu". *Mü'minlerin Annesi Hz. Âişe (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, 63-76.

Demircan, Adnan. *Dört Halife Üç Cinayet*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Demircan, Adnan. "İlk Siyercilerden Urve b. ez-Zübeyr ve Tarihçiliği". *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -II-*. 2/649-660. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

Doğanay, Süleyman. "Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma". *Bilimname: Düşünce Platformu* 30 (2016), 27-50.

Dûrî, Abdülaziz ed- - Avcı, Casim. "İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamısndaki Rolü". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 57-76.

Durmuş, İsmail. "Eski Arap Şiiri". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat,*. 191-266. İstanbul: Kuramer, 2019.

Enis, İbrahim vd. *Mu'cemü'l-Vasît*. Mısır: Mektebetü Şurûk ed-Devliyye, 2004.

Erdem, Elif. *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2022.

Erul, Bünyamin. *Hadislerin Dili: İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIII/1 (2002), 27-61.

Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Baskı., 2012.

Erul, Bünyamin. "Telfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/400-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Erünsal, İsmail. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. baskı., 2018.

Esed, Nâsırüddin el-. *Masâdiru'ş-şi'ri'l-câhilî ve Kıymetühâ et-Târîhiyye*. Kahire: Dâru'meârif, 1978.

Eubank, S. vd. "Social Network Analysis: A Novel Approach to Legal Research on Emergency Public Health Systems". *Nature* 429/6988 (2004), 180-184.

Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b Faris b Zekeriyyâ İbn. *Mu'cemu mekayisi'l-luga*. Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.

Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Selam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 1. İsam: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1988.

Fayda, Mustafa. *Allah'ın Emriyle Siyer Başlar*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.

Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 20/294-297. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd'ın Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr'i Metodu ve Özellikleri". *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât (Sempozyum)*, 83-93.

Fayda, Mustafa. "Vâkıdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/471-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Fikret Özçelik. *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadis İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012.

Futsi, Ali Fuat. "İbn Şihâb ez-Zührî ve Sahîh-i Buhârî'de Yer Alan Enes b. Mâlik Rivayetleri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* III/2 (2017), 95-112.

Futsi, Ali Fuat. *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buharî Çerçevesinde)*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, 2016.

Genç, Zeynep. "Hz. Aişe'nin Ravileri ve Rivayet Metodu". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 153-195.

Hızlı, Mefail. "Mevlid'e Dair Bazı Belgeler ve Bilgiler". *Süleyman Çelebi ve Mevlid: Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*, 43-50.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf. *Câmi'ü'l-beyâni'l-'ilm ve fazlihi*. thk. Ebû el-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyad: Nâşirü'l-Mütemeyyiz li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2019.

İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullâh. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Ömerî. 70 Cilt. y.y.: Dâru'l-Fikr li't-Tab' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1995.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. komisyon. Beyrut: Daru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1956.

İbn Esîr, İzzeddîn. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbn Hacer, Ebû Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *el-İsâbe fî-temyîzi's-sahâbe*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Muhammed Nebîl Turayfî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Baskı., 2005.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrem b Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, t.y.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ (Kısmü'l-mütemmim)*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü's-sağîr*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf - Muhammed Zahid Gül. Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2009.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2012.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. ed. Adnan Demircan. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2014.

İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Dımeşk: Daru'l-Fikr, 1984. Basım, ts.

İstemi, Fuat. *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Johanna Drucker. *The Digital Humanities Coursebook -An Introduction to Digital Methods for Research and Scholarship*. New York: Routledge, 2021.

John Scott. *Social Network Analysis*. Sage, 4. Baskı., 2017.

Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkanı, Hadisin Sıhhatine Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.

Karahan, Abdullah. "Hadis Usul Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Geleneği". *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler (Sempozyum)*, 63-75.

Karataş, Mustafa. "Hadîs Rivâyeti Karşısında Sahâbenin Tutumu". *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* II/13,14,15 (1999), 184-194.

Kaya, Zeynep. "Resmî Tedvin Döneminin İlk Tarihçisi Olarak İbn Şihab ez-Zührî ve Tarihçilik Anlayışı". *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, 119-132.

Kelpetin, Mahmut. "İbn Sa'd'ın Hayatı, Eserleri, Hocaları ve Öğrencileri". *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât (Sempozyum)*, 69-81.

Kelpetin, Mahmut. "İbn Şihâb ez-Zührî ve Tarihçiliği". *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -II-*. 669-677. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

Kelpetin, Mahmut. "Siyerin Öncüleri: Ma'mer b. Raşid". *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler*. 54-63. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.

Kızıl, Fatma. *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hatim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitabiyat, 2003.

Koçyiğit, Talât. *Hadîs Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 12. baskı., 2013.

Kutlay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam: Sebebü irâdi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.

Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Sean Anthony. Library of Arabic Literature, 2014.

Mehmet, Gençer. "Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış". *Yıldız Social Science Review* 3/2 (2017), 19-34.

Mehmet Gençer. *Uygulamalı Sosyal Ağ Analizi*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, 2022.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-kemâl fî-esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Necmi Gürsakal. *Sosyal Ağ Analizi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018.

Nooy, Wounter de vd. *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. United Kingdom: Cambridge University Press, Third Edition., 2018.

Oruçoğlu, İlhami. *Başlangıcından Günümüze İslam Dünyasında Peygamber İmajı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora, 2008.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2008.

Öz, Şaban. *Mevzû Haberlerin Tarihî Değeri*. İstanbul: Neva Yayınları, 2016.

Öz, Şaban. *Siyer Tasarımı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2. Baskı., 2015.

Özen, Şükrü. "Rebîa b. Ebû Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/499-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası". *Dîvân (Dergi)* XVII/32 (2012), 1-37.

Öztürk, Mustafa. *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri*. İstanbul: Yedirenk, 2012.

Polat, Salahattin. "Mürsel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Rabât, Halid er- - Îd, Seyyid İzzet. *Câmi' li-'ulûmi el-İmâm Ahmed*. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Falâh, 2009.

Rabât, Hâlid er- - Îd, Seyyid İzzet. *el-Câmî' li-'ulûmi el-İmâm Ahmed- Ricâl*. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Falâh, 2009.

Robson, James. "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı (I)". çev. Talât Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X (1962), 117-126.

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullâh es-. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûtî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 2000.

Salih, Subhi es-. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 10. Baskı., 1996.

Salih, Suphi es-. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Baskı., 2012.

Sâmerrâî, Muhammed Salih Cevad. *İbn Sa'd (h. 168-230): Menhecuhû ve Mevâriduhû fi Kitâbihi et-Tabakâti'l-Kübrâ*. Amman: İmadüddin li'n-Neşr ve't-Tevzi, 2010.

Saraçoğlu, Tuba Nur. "Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslamî İlimler". *İslâm Tetkikleri Dergisi* XII/2 (2022), 845-891.

Saraçoğlu, Tuba Nur. *İbn Sa'd (ö. 230/845)*. ed. Levent Öztürk. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.

Saraçoğlu, Tuba Nur. "Kitab ve Sâhibü'l-Kütüp: Cârullah Efendi'nin Siyer ve Tarih Kitapları". *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. ed. Berat Açıl. 333-357. İstanbul: İlem, 2020.

Saraçoğlu, Tuba Nur. "Siyerde İsnâd ve Metin Telfîki: İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) Telfîke Başvurduğu Siyer Rivayetleri". *Artuklu Akademi* IX/2 (2022), 273-288.

Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivayet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.

Schwandt, Silke. “Digital Humanities in Practice”. *Digital Methods in the Humanities - Challenges, Ideas, Perspectives*. ed. Silke Schwandt. 7-22. Bielefeld: Bielefeld University Press, 2021.

Sezgin, Fuad. “Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri”. çev. Hasan Taşdelen. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/5 (1993), 311-316.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.

Süyûtî, Celâleddin es-. *Tedrîbü'r-Râvî -Hadis Usûlü*. çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Şentürk, Recep. “İsnad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Şentürk, Recep. *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı 610-1505*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1998.

Şulul, Kasım. *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.

Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2021.

Topgül, Muhammed Enes. *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.

Topgül, Muhammed Enes. *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.

Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Uğur, Yunus. “Tarihçilik Sahasında Teknolojik İmkânlardan Yararlanma”. *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş. 377-381. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

Ulu, Arif. “Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XII/1 (2012), 119-166.

Ulu, Arif. “‘Önceleri İsnâddan Sormazlardı...’ Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 19-46.

Uz, Emin. *Arap Kültüründe Bilginin İntikal Süreci: Arap Edebiyatı, Hadis ve Diğer Nakli İlimlerde İsnadın Kullanımı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.

Vasudev, C. *Graph Theory with Applications*. New Delhi: New Age Intenational (P) Limited, 2006.

Volkan Tunalı. *Sosyal Ağ Analizine Giriş*. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.

Yazıcı, Mahmut. “Hz. Ömer’in Oluşturduğu Dîvânların Sahâbîlerle İlgili Bilgilerin Tespitine Etkisi”. *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2015), 30-56.

Yerkazan, Hasan. “Tasnif Döneminin Yeni Yazılı Kaynakları: Affân b. Müslim es-Saffâr’ın (ö.220/835) Hadîs Cüz’ü”. *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları I*. ed. Alpaslan Kartal. 29-60. Ankara: Songaç Akademi Yayınları, 2019.

Yıldız, Güllü. *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği Moğultay b. Kılıç Örneği*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.

Yılmaz, Rahile Kızılkaya. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta’*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Yorulmaz, Nilüfer Kalkan. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2017.

Yücel, Ahmet. “Bir Hadis Terimi Olarak ‘Sahafî’ ve Hadis Tarihi Açısından Önemi”. *MÜİFD* 11-12 (1994 1993), 197-204.

Yücel, Ahmet. *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Yücel, Ahmet. “Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır)”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’elesi (Sempozyum)*, 205-275.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Baskı., 2011.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-. *el-'İber fî haberi men gaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Said b. Besyûnî Zağlul. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tıbâ' ve'n-Neşr, 1963.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûtî. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-. *Tezkiretü'l-Huffâz*. thk. Zekeriyya Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullâh İbn Şihâb ez-. *el-Meğâzî: İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar*. çev. Mehmet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

EKLER

A. Aile İsnâdıyla Rivayette Bulunan Râviler ve Rivayet Sayıları

	RAVİ	Rivayet Sayısı
1	Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî	45
2	Yakûb b. İbrâhîm b. Sa‘d ez-Zührî	21
3	Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebû Tâlib	14
4	Abdurrahmân b. el-Kâsım	9
5	İyâs b. Seleme	9
6	Mûsâ b. Muhammed b. İbrâhîm	8
7	Abdülazîz b. Ebû Hâzim	7
8	Amr b. Şuayb	6
9	Abdülhamîd b. Ca‘fer	5
10	Ebû Ubeyde	5
11	İbrâhîm b. Sa‘d	5
12	Süfyân es-Sevrî	5
13	Abdurrahmân b. Ebû ez-Zinâd	4
14	Ca‘fer b. Muhammed	4
15	İbrâhîm b. Akîl b. Makıl	4
16	Kesîr b. Abdullâh el-Müzenî	4
17	Muhammed b. Abdullâh b. Müslim	4
18	Mûsâ b. Yakûb ez-Zem’î	4
19	Übey b. Abbâs b. Sehl	4
20	Yûnus b. Muhammed ez-Zaferî	4
21	Alkame b. Ebû Alkame	3
22	Avn b. Ebû Cuhayfe	3
23	el-Eş’as b. Süleym	3
24	Enes b. Ebû Yahyâ	3
25	Muâviye b. Kurre	3
26	Ömer b. Muhammed b. Ömer	3
27	Sa‘îd b. Amr el-Hüzelî	3
28	Süveyr	3
29	Vekî‘ b. el-Cerrâh	3
30	Zeyd b. Eslem	3
31	Abdullâh b. Ebû Bekîr b. Hazm	2

32	Abdullâh b. Osmân b. Ebû Süleymân	2
33	Abdurrahmân b. Ebû Amre el-Ensârî	2
34	Abdülhamîd b. İmrân b. Ebû Enes	2
35	Abdülmüheymin b. Abbâs es-Sâidî	2
36	Ali b. Yezîd	2
37	Âmir b. Abdullâh b. ez-Zübeyr	2
38	Âsım b. Muhammed	2
39	Ca‘fer b. Abdurrahmân b. el-Misver b. Mahreme ez-Zührî	2
40	Ebû Melîh	2
41	el-Kâsım b. İshâk	2
42	el-Mikdâd b. Şurayh	2
43	İbn Büreyde	2
44	Mahreme b. Bükeyr	2
45	Muâviye b. Abdullâh b. Ubeydullâh b. Ebû Râfî	2
46	Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî	2
47	Muhammed b. Aclân	2
48	Muhammed b. Cübeyr b. Mut’im	2
49	Muhammed b. Nuaym b. Abdullâh el-Mücemmir	2
50	Muhammed b. Ubeydullâh b. Ebû Râfî	2
51	Muhammed b. Yahyâ b. Sehl b. Ebû Hasme	2
52	Mûsâ b. Damre b. Sa‘îd	2
53	Mutemir b. Süleymân	2
54	Mücemmi b. Yakûb	2
55	Rubayh b. Abdurrahmân b. Ebû Sa‘îd	2
56	Sâlim b. Abdullâh	2
57	Seleme b. Nubayt	2
58	Süheyl b. Ebû Sâlih	2
59	Süleymân b. Dâvûd b. el-Husayn	2
60	Üsâme b. Zeyd b. Eslem	2
61	Yahyâ b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Lebîbe	2
62	Yakûb b. Abdurrahmân	2
63	Zekeriyyâ b. Yahyâ b. Yezîd es-Sa‘dî	2
64	Abbâs b. Abdullâh b. Ma’bed	1
65	Abbâs b. Sehl b. Sa‘d es-Sâidî	1
66	Abdullâh b. Büreyde	1
67	Abdullâh b. Ebû Üveys el-Medenî	1
68	Abdullâh b. el-Hâris b. Fudayl	1

69	Abdullâh b. Hıdâş b. Ümeyye el-Ka‘bî	1
70	Abdullâh b. İkrime b. Abdurrahmân b. el-Hâris	1
71	Abdullâh b. İsâm el-Müzenî	1
72	Abdullâh b. Mabed b. Abbâs	1
73	Abdullâh b. Muhammed	1
74	Abdullâh b. Muhammed b. Ömer el-Cumahî	1
75	Abdullâh b. Sâide el-Hüzelî	1
76	Abdullâh b. Yezîd b. Ravh b. Zinbâ el-Cüzâmî	1
77	Abdullâh b. Yezîd el-Hüzelî	1
78	Abdurrahmân b. Câbir	1
79	Abdurrahmân b. Hassân b. Sâbit	1
80	Abdurrahmân b. Osmân b. İbrâhîm	1
81	Abdurrahmân b. Sâbit b. Sevbân	1
82	Abdurrahmân b. Uveym b. Sa‘îde	1
83	Abdurrahmân b. Zeyd b. el-Hattâb	1
84	Abdüla’lâ b. Meymûn b. Mihrân	1
85	Abdülazîz b. Abdullâh b. Ebû Seleme	1
86	Abdülmelik b. Ebû Bekir b. Abdurrahmân	1
87	Abdüsselâm b. Cübeyr	1
88	Ali b. İsâ el-Hakemî	1
89	Amr b. Hizzân b. Sa‘îd er-Rehâvî	1
90	Amr b. Yahyâ b. Sa‘îd	1
91	Ca‘fer b. Amr b. Hureys	1
92	Ebû Avn	1
93	Ebû Ca‘fer Muhammed b. Rükâne	1
94	Ebû Cüveyriye	1
95	Ebû en-Nu’mân	1
96	Ebû Hüreyre	1
97	Ebû Sifâl	1
98	el-Ahves b. Hakîm	1
99	el-Velîd b. Abdullâh el-Cu’fî	1
100	en-Nadr b. Süfyân el-Hezelî	1
101	er-Rebî b. Sebre el-Cühenî	1
102	et-Tufeyl b. Übey	1
103	Eyyûb b. el-Numân	1
104	Halası Ümmü Bekir bt. Misver b. Mahreme	1
105	Hârûn b. Muhammed	1

106	Hâşim b. Âsım el-Eslemî	1
107	Hukeym b. Muhammed	1
108	İbn Abbâs	1
109	İbn Cüd'ân	1
110	İbn Ebû Hadred	1
111	İbn Ebû Leyla	1
112	İbn Ebû Tıvâle	1
113	İbn Ebû Zi'b	1
114	İbn Ömer	1
115	İbn Ya'lâ	1
116	İbrâhîm b. Huvaysa	1
117	İbrâhîm b. İsmâîl b. Abdurrahmân el-Mahzûmî	1
118	İbrâhîm b. Muhammed	1
119	İbrâhîm b. Nevfel b. Sa'îd b. el-Muğîre el-Hâşimî	1
120	İmrân b. Zeyd el-Medenî	1
121	İshâk b. Sa'îd b. Amr b. Sa'îd b. el-As	1
122	İsmâîl b. Abdullâh b. Ca'fer	1
123	Kesîr b. Abbâs b. Abdülmuttalib	1
124	Kindîr b. Sa'îd	1
125	Ma'mer b. İmrân el-Mehrî	1
126	Mesûd b. el-Hakem ez-Zürakî	1
127	Muâz b. Rifaa b. Râfi'	1
128	Muhammed b. Abdullâh b. Ebû Sa'saa	1
129	Muhammed b. Abdurrahmân b. el-Beylemânî	1
130	Muhammed b. Bişr b. Humeyd	1
131	Muhammed b. el-Hanefiyye	1
132	Muhammed b. Hilâl	1
133	Mûsâ b. İbrâhîm b. Ebû Rebî'a	1
134	Musab b. Sa'd	1
135	Nâfi b. Cübeyr	1
136	Nemle b. Ebû Nemle	1
137	Nuaym b. Abdullâh el-Mücemmir	1
138	Ömer b. Muhammed	1
139	Rebîa b. Gülsüm b. Cebr	1
140	Rukeyh b. Ebû Ubeyde b. Abdullâh b. Zem'a	1
141	Sa'd b. Mürre el-Cermî	1
142	Sa'îd b. el-Müseyyeb	1

143	Sâlih b. Ebû Sâlih	1
144	Şibl b. el-Alâ	1
145	Ubeydullâh b. Abdullâh b. Akrem el-Huzâî	1
146	Ubeydullâh b. Abdullâh b. Ömer	1
147	Ubeydullâh b. Muhammed b. Ali b. Ebû Tâlib	1
148	Ümmü Bekr bint el-Misver	1
149	Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtib	1
150	Yahyâ b. Ubeyd	1
151	Yahyâ b. Ubeyd el-Cehdamî	1
152	Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Ebû Zâide	1
153	Yaîş b. Kays b. Tıhfe el-Ğifârî	1
154	Yezîd b. el-Münzir b. Ebû Üseyd es-Sâidî	1
155	Zekeriyyâ b. Zeyd	1

B. Şifâhî Aktarımlar

Cilt, Sayfa	Yorum sahibi	İfade
I, 31	Vâkıdî	قَالَ: أَخْبَرَنَا **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الأَسْلَمِيُّ**، قَالَ: " وُلِدَ لإِبْرَاهِيمَ إِسْمَاعِيلُ وَهُوَ ابْنُ تِسْعِينَ سَنَةً، فَكَانَ بِكْرُ أَبِيهِ، وَوُلِدَ إِسْحَاقُ بَعْدَهُ بِثَلاثِينَ سَنَةً، وَإِبْرَاهِيمُ يَوْمَئِذٍ ابْنُ عِشْرِينَ وَمِائَةِ سَنَةٍ، وَمَاتَتْ سَارَةُ فَتَزَوَّجَ إِبْرَاهِيمُ امْرَأَةً مِنَ الْكَنْعَانِيِّينَ يُقَالُ لَهَا قَنْطُورَا، فَوَلَدَتْ لَهُ أَرْبَعَةَ نَفَرٍ مَاذِي وَزِمْرَانَ وَسَرْحَ وَسَبَقَ، قَالَ: وَتَزَوَّجَ امْرَأَةً أُخْرَى يُقَالُ لَهَا حجوني، فَوَلَدَتْ لَهُ سَبْعَةَ نَفَرٍ نَافِسَ وَمَدْيَنَ وَكَيْشَانَ وَشَرُوخَ وَأَمِيمَ وَلُوطًا وَيَقْشَانَ فَجَمِيعُ وَلَدِ إِبْرَاهِيمَ ثَلاثَةَ عَشَرَ رَجُلا "
I, 39	Hişâm b. Muhammed	قَالَ **هِشَامٌ**: وَأَخْبَرَنِي مُخْبِرٌ، عَنْ أَبِي، وَلَمْ أَسْمَعْهُ مِنْهُ أَنَّهُ كَانَ يَنسِبُ مَعَدَّ بْنَ عَدْنَانَ بْنِ أُدَدَ بْنِ الْهَمَيْسَعِ بْنِ سَلامَانَ بْنِ عَوْصِ بْنِ يُوزَ بْنِ قَمْوَالِ بْنِ أُبَيٍّ بْنِ الْعَوَّامِ بْنِ نَاشِدِ بْنِ حَزَّا بْنِ بِلْدَاسِ بْنِ تَدْلافِ بْنِ طَابِخِ بْنِ جَاحِمِ بْنِ نَاحِشِ بْنِ مَاخِي بْنِ عَبْقَى بْنِ عَبْقَرِ بْنِ عُبَيْدِ بْنِ الدَّعَّا بْنِ حَمْدَانَ بْنِ سَنْبَرِ بْنِ يَثْرِبِيٍّ بْنِ نَحْزَنَ بْنِ يَلْحُنَ بْنِ أَرْعَوِيٍّ بْنِ عَيْفَى بْنِ دَيْشَانَ بْنِ عَيْصَرِ بْنِ أَفْنَادِ بْنِ أَبْهَامَ بْنِ مَقْصِيٍّ بْنِ نَاحِثِ بْنِ زَارِحِ بْنِ شُمَيٍّ بْنِ مَزَى بْنِ عَوْصِ بْنِ عَرَامِ بْنِ قَيْذَرِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَسَلَّمَ
I, 39	Hişâm b. Muhammed	قَالَ: أَخْبَرَنَا **هِشَامُ بْنُ مُحَمَّدٍ**، قَالَ: " وَكَانَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ تَدْمُرَ يُكْنَى أَبَا يَعْقُوبَ مِنْ مُسْلِمَةَ بَنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ قَرَأَ مِنْ كُتُبِهِمْ، وَعَلِمَ عِلْمَهُمْ، فَذَكَرَ أَنَّ بُورِخَ بْنَ نَارِيَا كَاتِبَ أَرْمِيَا أَثْبَتَ نَسَبَ مَعَدِّ بْنِ عَدْنَانَ عِنْدَهُ، وَوَضَعَهُ فِي كُتُبِهِ، وَأَنَّهُ مَعْرُوفٌ عِنْدَ أَحْبَارِ أَهْلِ الْكِتَابِ وَعُلَمَائِهِمْ، مُثْبَتٌ فِي أَسْفَارِهِمْ، وَهُوَ مُقَارِبٌ لِهَذِهِ الأَسْمَاءِ، وَلَعَلَّ خِلافَ مَا بَيْنَهُمْ مِنْ قِبَلِ اللُّغَةِ ؛ لأَنَّ هَذِهِ الأَسْمَاءَ تُرْجِمَتْ مِنَ الْعِبْرَانِيَّةِ "
I, 39	Hişâm b. Muhammed	قَالَ: أَخْبَرَنَا **هِشَامُ بْنُ مُحَمَّدٍ**، قَالَ: سَمِعْتُ مَنْ يَقُولُ: " كَانَ مَعَدٌّ عَلَى عَهْدِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَهُوَ مَعَدُّ بْنُ عَدْنَانَ بْنِ أُدَدَ بْنِ زَيْدِ بْنِ يَقْدُرَ بْنِ يَقْدَمَ بْنِ أَمِينِ بْنِ مَنْحَرِ بْنِ صَابُوحِ بْنِ الْهَمَيْسَعِ بْنِ يَشْجُبَ بْنِ يَعْرُبَ بْنِ الْعَوَّامِ بْنِ نَبْتِ بْنِ سَلامَانَ بْنِ حَمَلِ بْنِ قَيْذَرِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ "، قَالَ: وَقَدْ قَدَّمَ بَعْضُهُمُ الْعَوَّامَ فِي بَعْضِ النَّسَبِ عَلَى الْهَمَيْسَعِ فَصَيَّرَهُ مِنْ وَلَدِهِ "
I, 40	İbn İshâk ve İbn Sa'd	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ**: وَقَدِ انْتَمَى قُصَيُّ بْنُ كِلابٍ إِلَى قَيْذَرَ فِي بَعْضِ شِعْرِهِ، **قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ**: فَأَنْشَدَنِي هِشَامُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ السَّائِبِ الْكَلْبِيُّ، عَنْ أَبِيهِ، شِعْرَ قصي فَلَسْتُ لحاضن إِنْ لَمْ تَأَثَّلْ بِهَا أَوْلادُ قَيْذَرَ وَالنَّبِيتُ
I, 40	İbn Sa'd	قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ **مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ**: " وَلَمْ أَرَ بَيْنَهُمُ اخْتِلافًا أَنَّ مَعَدًّا مِنْ وَلَدِ قَيْذَرَ بْنِ إِسْمَاعِيلَ، وَهَذَا الاخْتِلافُ فِي نِسْبَتِهِ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ لَمْ يُحْفَظْ، وَإِنَّمَا أُخِذَ ذَلِكَ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَتَرْجَمُوهُ لَهُمْ فَاخْتَلَفُوا فِيهِ، وَلَوْ صَحَّ ذَلِكَ لَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ K أَعْلَمَ النَّاسِ بِهِ، فَالأَمْرُ عِنْدَنَا عَلَى الانْتِهَاءِ إِلَى مَعَدِّ بْنِ عَدْنَانَ ثُمَّ الإِمْسَاكُ عَمَّا وَرَاءَ ذَلِكَ إِلَى إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ "
I, 54	Vâkıdî	وَقَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ** بِغَيْرِ هَذَا الإِسْنَادِ: أَوْ حَلِيفٌ لِقُرَيْشٍ
I, 54	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: " وَالتَّحَمُّسُ أَشْيَاءُ أَحْدَثُوهَا فِي دِينِهِمْ تَحَمَّسُوا فِيهَا أَيْ شَدَّدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ فِيهَا فَكَانُوا لا يَخْرُجُونَ مِنَ الْحَرَمِ إِذَا حَجُّوا، فَقَصَّرُوا عَنْ بُلُوغِ الْحِلِّ وَالَّذِي شَرَعَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لإِبْرَاهِيمَ وَهُوَ مَوْقِفُ عَرَفَةَ وَهُوَ مِنَ الْحِلِّ، وَكَانُوا لا يَسْلُتُونَ السَّمْنَ، وَلا يَنْسِجُونَ مَظَالَّ الشَّعْرِ، وَكَانُوا أَهْلَ الْقِبَابِ الْحُمُرِ مِنَ الأَدَمِ، وَشَرَعُوا لِمَنْ قَدِمَ مِنَ الْحَاجِّ أَنْ يَطُوفَ بِالْبَيْتِ وَعَلَيْهِ ثِيَابُهُ مَا لَمْ يَذْهَبُوا إِلَى عَرَفَةَ، فَإِذَا رَجَعُوا مِنْ عَرَفَةَ لَمْ يَطُوفُوا طَوَافَ الإِفَاضَةِ بِالْبَيْتِ إِلا عُرَاةً أَوْ فِي ثَوْبَيْ أَحْمَسِيٍّ وَإِنْ طَافَ فِي ثَوْبَيْهِ لَمْ يَحِلَّ لَهُ أَنْ يَلْبَسَهُمَا "

I, 54	Vâkıdî	قال **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: وَقُصَيٌّ أَحْدَثَ وَقُودَ النَّارِ بِالْمُزْدَلِفَةِ حِينَ وَقَفَ بِهَا حَتَّى يَرَاهَا مَنْ دَفَعَ مِنْ عَرَفَةَ، فَلَمْ تَزَلْ تُوقَدُ تِلْكَ النَّارُ تِلْكَ اللَّيْلَةَ يَعْنِي لَيْلَةَ جَمْعٍ فِي الْجَاهِلِيَّةِ
I, 75	İbn Sa'd	وقد اختلف علينا فيه، فمنهم من يقول: كانت قتيلة بنت نوفل بن أسد بن عبد العزي بن قيصى أخت ورقة بن نوفل، ومنهم من يقول: كانت فاطمة بنت مر الخثعمية.
I, 80	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْوَاقِدِيُّ**: هَذَا هُوَ أَثْبَتُ الأَقَاوِيلِ وَالرِّوَايَةُ فِي وَفَاةِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ وَسِنِّهِ عِنْدَنَا
I, 80	İbn Sa'd	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرُ**: وَالأَوَّلُ أَثْبَتُ
I, 80	İbn Sa'd	، قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ**: وَالأَوَّلُ أَثْبَتُ أَنَّهُ تُوُفِّيَ وَرَسُولُ اللَّهِ حَمْلٌ "
I, 80	Vâkıdî	قَالَ: أَخْبَرَنَا **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ وَاقِدٍ الأَسْلَمِيُّ**، قَالَ: " تَرَكَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ أُمَّ أَيْمَنَ وَخَمْسَةَ أَجْمَالٍ أَوَارِكَ، يَعْنِي تَأْكُلُ الأَرَاكَ، وَقَطِيعَةَ غَنَمٍ، فَوَرِثَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ فَكَانَتْ أُمُّ أَيْمَنَ تَحْضُنُهُ، وَاسْمُهَا بَرَكَةُ "، وَقَالَتْ آمِنَةُ بِنْتُ وَهْبٍ: تَرِثُنِي زَوْجَهَا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ
I, 83	Vâkıdî	قَالَ: أَخْبَرَنَا **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الأَسْلَمِيُّ**، قَالَ: وَأُخْبِرْتُ أَنَّ عَبْدَ الْمُطَّلِبِ، قَالَ يَوْمَئِذٍ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَعْطَانِي هَذَا الْغُلامَ الطَّيِّبَ الأَرْدَانَ / قَدْ سَادَ فِي الْمَهْدِ عَلَى الْغِلْمَانِ أُعِيذُهُ بِالْبَيْتِ ذِي الأَرْكَانِ /حَتَّى أَرَاهُ بَالِغَ الْبُنْيَانِ أُعِيذُهُ مِنْ شَرِّ ذِي شَنَآنِ/ مِنْ حَاسِدٍ مُضْطَرِبِ الْعِنَانِ
I, 96	İbn Sa'd	قَالَ **ابْنُ سَعْدٍ**: وَهَذَا غَلَطٌ وَلَيْسَ قَبْرُهَا بِمَكَّةَ وَقَبْرُهَا بِالأَبْوَاءِ
I, 103	Vâkıdî	قَالَ: **أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الأَسْلَمِيُّ**، قَالَ: " تُوُفِّيَ أَبُو طَالِبٍ لِلنِّصْفِ مِنْ شَوَّالٍ فِي السَّنَةِ الْعَاشِرَةِ مِنْ حِينَ نُبِّئَ رَسُولُ اللَّهِ K وَهُوَ يَوْمَئِذٍ ابْنُ بِضْعٍ وَثَمَانِينَ سَنَةً، وَتُوُفِّيَتْ خَدِيجَةُ بَعْدَهُ بِشَهْرٍ وَخَمْسَةِ أَيَّامٍ، وَهِيَ يَوْمَئِذٍ بِنْتُ خَمْسٍ وَسِتِّينَ سَنَةً، فَاجْتَمَعَتْ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ مُصِيبَتَانِ: مَوْتُ خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ، وَمَوْتُ أَبِي طَالِبٍ عَمِّهِ
I, 110	Vâkıdî	قَالَ: وَقَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: فَهَذَا كُلُّهُ عِنْدَنَا غَلَطٌ وَوَهْلٌ، وَالثَّبْتُ عِنْدَنَا الْمَحْفُوظُ عَنْ أَهْلِ الْعِلْمِ أَنَّ أَبَاهَا خُوَيْلِدَ بْنَ أَسَدٍ مَاتَ قَبْلَ الْفِجَارِ، وَأَنَّ عَمَّهَا عَمْرَو بْنَ أَسَدٍ زَوَّجَهَا رَسُولَ اللَّهِ
I,112	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: وَوَلَدَتْهُ فِي ذِي الْحِجَّةِ سَنَةَ ثَمَانٍ مِنَ الْهِجْرَةِ
I, 114	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: " وَكَانَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ قِطْعَةُ غَنَمٍ تَرُوحُ عَلَيْهِ وَلَبَنُ لِقَاحٍ لَهُ، فَكَانَ جِسْمُهُ وَجِسْمُ أُمِّهِ مَارِيَةَ حَسَنًا "
I, 221	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: " فَمِنْ هُنَاكَ سُمِّيَ ذَلِكَ الْمَوْضِعُ مَوْضِعَ الْجَنَائِزِ ؛ لأَنَّ الْجَنَائِزَ حُمِلَتْ إِلَيْهِ ثُمَّ جَرَى ذَلِكَ مِنْ فِعْلِ النَّاسِ فِي حَمْلِ جَنَائِزِهِمْ وَالصَّلاةِ عَلَيْهَا فِي ذَلِكَ الْمَوْضِعِ إِلَى الْيَوْمِ "
I, 250	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: الضَّحْلُ الْمَاءُ الْقَلِيلُ وَالْمَعَامِي الأَعْلامُ مِنَ الأَرْضِ مَا لا حَدَّ لَهُ وَالضَّامِنَةُ مَا حَمَلَ مِنَ النَّخْلِ، وَقَوْلُهُ لا تُعْدَلُ سَارِحَتُكُمْ، يَقُولُ: لا تُنَحَّى عَنِ الرَّعْيِ، وَالْفَارِدَةُ مَا لا تَجِبُ فِيهِ الصَّدَقَةُ، وَالأَغْفَالُ مَا لا يُقَالُ عَلَى حَدِّهِ مِنَ الأَرْضِ، وَالْمَعِينُ الْمَاءُ الْجَارِي، وَالثَّبَاتُ النَّخْلُ الْقَدِيمُ الَّذِي قَدْ ضَرَبَ عُرُوقَهُ فِي الأَرْضِ وَثَبَتَ،
I, 252	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ**: وَأَهْلُ مَقْنَا يَهُودٌ عَلَى سَاحِلِ الْبَحْرِ، وَأَهْلُ جَرْبَا وَأَذْرُحَ يَهُودٌ أَيْضًا، وَقَوْلُهُ: طَيِّبَةً، يَعْنِي مِنَ الْخَلاصِ، أَيْ ذَهَبٌ خَالِصٌ، وَقَوْلُهُ: خُرُوجُهُ، يَعْنِي إِذَا أَرَادَ الْخُرُوجَ
II, 19	İbn Sa'd	قَالَ: **مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ**: وَهَذَا الثَّبْتُ أَنَّهُ يَوْمُ الْجُمُعَةِ وَحَدِيثُ يَوْمِ الاثْنَيْنِ شَاذٌّ

II, 21	İbn Sa'd	قَالَ **أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ:** وَالثَّبْتُ عَلَى الْحَدِيثِ الأَوَّلِ أَنَّ حَمْزَةَ قَتَلَ عُتْبَةَ، وَأَنَّ عَلِيًّا قَتَلَ الْوَلِيدَ، وَأَنَّ عُبَيْدَةَ بَارَزَ شَيْبَةَ
II, 62	İbn Sa'd	وقد روى الزُّهْرِيّ أن الحارث بْن عوف رجع ببني مرة فلم يشهد الخندق منهم أحد، وكذلك روت بنو مرة، والأول أثبت أنهم قد شهدوا الخندق مَعَ الحارث بْن عوف، وهجاه حسان بْن ثابت
II, 178	Vâkıdî	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ:** هَذَا أَثْبَتُ عِنْدَنَا مِمَّنْ رَوَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَتَلَهُ.
I, 161	Diyalog	قَالَ **مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ:** فَذَكَرْتُ هَذَا الْحَدِيثَ **لِمُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ،** فَقَالَ: لَيْسَ يَعْرِفُ أَهْلُ الْعِلْمِ بِبَلَدِنَا أَنَّ إِسْرَافِيلَ قُرِنَ بِالنَّبِيِّ وَإِنَّ عُلَمَاءَهُمْ وَأَهْلَ السِّيرَةِ مِنْهُمْ، يَقُولُونَ: لَمْ يُقْرَنْ بِهِ غَيْرُ جِبْرِيلَ مِنْ حِينَ أُنْزِلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ إِلَى أَنْ قُبِضَ
II, 96	Diyalog	قَالَ: **مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ:** فَذَكَرْتُ هَذَا الْحَدِيثَ **لِمُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ،** فَقَالَ: هَذَا وَهْلٌ أَبُو سِنَانٍ الأَسَدِيُّ قُتِلَ فِي حِصَارِ بَنِي قُرَيْظَةَ قَبْلَ الْحُدَيْبِيَةِ وَالَّذِي بَايَعَهُ يَوْمَ الْحُدَيْبِيَةِ سِنَانُ بْنُ سِنَانٍ الأَسَدِيُّ

C. Birbirinden Rivayet Alan Sahâbî Listesi:

2. Aktarıcı	**1. Aktarıcı**	**Ana Kaynak**
Âişe	Fâtıma	Ebû Bekir
Ebû Ca'fer	Câbir b. Abdullâh	Ebû Bekir
Muâviye b. Hudeyc	Muâviye b. Ebû Süfyân	Ümmü Habîbe
	Selmân el-Fârisi	Abdullâh b. Mesûd
	İbn Abbâs	Abbâs b. Abdülmuttalib
	Zeynep bint Ebû Seleme	Ümmü Habîbe
	Abdurrahmân b. Ezher	Cübeyr b. Mut'im
	Ümmü Sa'd	Nefîse bint Münye
	Câbir b. Abdullâh	Abdurrahmân b. Avf
	Ümmü Sa'd	Nefîse bint Münye
	İbn Abbâs	Übey b. Ka'b
	Ümmü Sa'd	Âişe
	Ömer b. Ebû Seleme	Ebû Hüreyre
	Berâ b. el-Âzib	Sâbit b. Vedîa el-Ensârî
	Ziyâd ez-Zührî	Sa'd b. Ebû Vakkâs
	İbn Abbâs	Ebû Bekir
	Enes b. Mâlik	Ümmü Fadl
	Câbir b. Abdullâh	Ebû Sa'îd el-Hudrî
	Ümmü Seleme	Ümmü Gülsüm
	Enes b. Mâlik	Ebû Talhâ
	Ebû el-Yeser	Ebû Âmir
	İbn Abbâs	Fadl b. Abbâs

	Hallâd b. es-Sâib	Zeyd b. Hâlid el-Cühenî
	İbn Abbâs	Fadl b. Abbâs
	es-Sâib b. Yezîd	Alâ b. el-Hadramî
	Ebû Bürde	Ebû Mûsâ el-Eşarî
	Ebû Ümâme	Ka'b b. Mâlik
	Abdullâh b. el-Hâris b. Cez' ez-Zübeydî	Cündeb b. Süfyân
	Ebû Ümâme	Ka'b b. Mâlik
	Âişe	Ebû Bekir
	Fâtıma	Ebû Bekir
	Ebû Ca‘fer	Câbir b. Abdullâh
	Ebû Bürde	Âişe
	el-Haccâc b. Gaziyye	Ebû Sa‘îd el-Hudrî
	Sefîne	Ümmü Seleme
	İbn Ömer	Âişe
	Cerîr b. Abdullâh	Muâviye b. Ebû Süfyân
	İbn Abbâs	Selmân el-Fârisi
	es-Sâib b. Yezîd	Alâ b. el-Hadramî
	en-Numân b. Beşîr	Ömer b. el-Hattâb

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Tuba Nur		Saraçoğlu
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce, Farsça		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise			
Lisans	2000	2004	Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2007	2009	Uludağ Üniversitesi
Doktora	2009	2023	Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
Diyanet İşleri	2010	2013	Kur'an Kursu -Bursa
Mardin Artuklu Üniv.	2013	halen	İslami İlimler Fakültesi- İslâm Tarihi
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**			